

T.C.
SINOP ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

**JÖN TÜRK İHTİLALİ (1908): TEMEL DİNAMİKLER,
PROPAGANDA VE İHTİLAL**

HAZIRLAYAN

YASİN ERSİN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

SINOP-2018

JÖN TÜRK İHTİLALİ (1908): TEMEL DİNAMİKLER, PROPAGANDA VE
İHTİLAL

YASİN ERSİN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TARİH ANABİLİM DALI

T.C.
SİNOP ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

JÖN TÜRK İHTİLALİ (1908): TEMEL DİNAMİKLER, PROPAGANDA VE

İHTİLAL

YASİN ERSİN

YÜKSEK LİSANS TEZİ
TARİH ANABİLİM DALI

DANIŞMAN

Dr. Öğr. Üyesi Hasan BARLAK

SİNOP – 2018

24/12/2018

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Sinop Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “Jön Türk İhtilali (1908): Temel Dinamikler, Propaganda ve İhtilal” adlı tezimin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

Tezimin sadece Sinop Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.

✓ Jön Türk İhtilali (1908): Temel Dinamikler, Propaganda ve İhtilal adlı tezimin iki (2) yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

Yasin ERSİN

TEZ KABUL VE ONAY SAYFASI

Yasin ERSİN tarafından hazırlanan “Jön Türk İhtilali (1908): Temel Dinamikler, Propaganda ve İhtilal” başlıklı bu çalışma, 24.12.2018 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak, jürimiz tarafından **YÜKSEK LİSANS tezi** olarak kabul edilmiştir.

Başkan Doç. Dr. Mucize ÜNLÜ
Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi Fakültesi

İmza

Üye Dr. Öğr. Üyesi Hasan BARLAK
Sinop Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi

İmza

Üye Dr. Öğr. Üyesi Tuğba KARA
Sinop Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi

İmza

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylım.

24.12.2018

Prof. Dr. Süleyman ELMACI
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
ÖZET	III
ABSTRACT	IV
KISALTMALAR	V
ÖNSÖZ	VI
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1 JÖN TÜRKLER VE JÖN TÜRK İHTİLALİ'NİN ARKA PLANI	14
1.1.1 Kuleli Vakası	17
1.1.2 Yeni Osmanlılar Cemiyeti	22
1.2 MEKTEPLERİN ETKİSİ.....	33
1.2.1 Galatasaray Sultanisi.....	37
1.2.2 Mekteb-i Tıbbiye	40
1.2.3 Mekteb-i Harbiye	43
1.3 DÜŞÜNCE AKIMLARI VE YENİ AYDIN TİPİNİN OLUŞUMU	50
1.3.1 Muhalefetin Dini ve Sosyal Kökleri	65
1.4 DÖNÜŞÜMÜN ÇEKİRDEĞİNDE DÖNMELER (AVDETİLER).....	80
1.4.1 Dönme Teşkilatları ve Toplumdaki Değişime Etkileri.....	86
1.4.2 İhtilalde Dönmeler	91
1.5 SULTAN II. ABDÜLHAMİD HAN VE ŞAHSİYETİ.....	99
1.5.1 Sultan II. Abdülhamid'in Jön Türlerle Mücadelesi ve Genel Siyaseti	107

İKİNCİ BÖLÜM

2 İTTİHAD VE TERAKKİ CEMİYETİ.....	130
2.1 İTTİHATÇILIĞIN MERKEZİNDEKİ MASONİK YAPILANMA	147
2.2 YENİDEN TEŞKİLATLANMA VE İHTİLALCİ CEMİYET	174

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3 PROPAGANDA	191
3.1 İSLÂMİ MEŞRUIYET KAZANMA VE PROPAGANDA TEKNİKLERİ... 202	
3.2 ORDUYA SIZMA.....	212
3.2.1 Mürzsteg Kararları.....	218
3.3 İHTİLALE HAZIRLIK: HAYYEALE'L- FELÂH RİSALESİ	220
3.4 REVAL MÜLAKATI.....	230

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4 İHTİLAL	234
4.1 RESNELİ NİYAZİ BEY'İN İSYANI BAŞLATMASI.....	241
4.2 FİRZOVİK TOPLANTISI	251
4.3 ŞEMSİ PAŞA'NIN KATLİ	260
4.4 MÜŞİR OSMAN PAŞA'NIN ESİR ALINMASI.....	271
4.5 II. MEŞRUTİYET'İN İLANI	283
SONUÇ.....	293
KAYNAKÇA	301
EKLER.....	318
ÖZGEÇMİŞ.....	350

JÖN TÜRK İHTİLALİ (1908): TEMEL DİNAMİKLER, PROPAGANDA VE İHTİLAL

ÖZET

93 Harbi (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı) neticesinde Osmanlı Devleti büyük topraklar kaybetmiş ve bunun üzerine Sultan II. Abdülhamid, Kanun-i Esasi'yi askıya alarak meclisi süresiz olarak tatil etmiştir. Meşrutiyet Meclisi'nin kapatılması ile beraber yönetime karşı gizli ve örgütlü bir muhalefet ortaya çıkmış ve akabinde birbirini takip eden hadiseler meydana gelmiştir. Çalışmamızda öncelikle bu hadiseler ve muhalefete temel teşkil eden fikri değişim ele alınmıştır. Jön Türklerdeki zihniyet oluşumunda dâhili saiklerin, yabancı etkilerin ve uluslararası düşünce ve fiiliyat ilişkilerinin çözümlenmesi yapılmıştır. Ayrıca hükümete muhalif olarak şekillenen bu harekette öne çıkan isimler ve bunlar arasındaki anlaşmazlıklar da belirtilmiştir. Geniş kitlesel bir talep olmaksızın millet adına gerçekleştirildiği iddia edilen isyan hareketinin oluşum aşamaları ve ihtilali hazırlayan temel dinamikler ele alınmıştır. 1908 İhtilali'ni gerçekleştiren Jön Türklerin, İttihad ve Terakki adlı örgütü nasıl kurdukları, kapalı ve gizli bir yapıdan devlet yönetimine kadar uzanan vetiredeki örgütlenmeleri, büyüme ve teşkilat usulleri çeşitli yönleri ile incelenmiştir. Jön Türklerin, Meşrutiyet yönetimine tekrar geçilmesi adına kurmuş oldukları gizli örgütü ortaya çıkaran hadiseler ve ilişkiler tespit edilip değerlendirilmeye çalışılmıştır. Özellikle Cemiyet mensuplarının hedeflerine ulaşabilmek için ortaya koydukları siyasi faaliyetler ve propaganda teknikleri tahlil edilip, umum efkârda bıraktığı muhtemel etki irdelenmiştir. 1905 yılında yeniden teşkilatlanan ve ihtilalci bir yapıya bürünen İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin ihtilal esnasında sergilemiş olduğu gizli ve açık siyasi faaliyetler kapsamlı olarak anlatılmıştır. Jön Türk İhtilali'ni ortaya çıkartan etkenler ile ihtilal süreci üzerinde durulmuş ve genel bağlamda bir değerlendirme yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: II. Abdülhamid, Jön Türk, Umumi Efkar, Modernleşme, İttihad ve Terakki Cemiyeti, Dönme, Mason, Propaganda, İhtilal, II. Meşrutiyet.

**THE YOUNG TURK REVOLUTION (1908): THE MAIN DYNAMICS,
PROPAGANDA AND REVOLUTION**

ABSTRACT

As a result of the '93 War (Ottoman – Russia War), The Ottoman Empire lost large territories and thus, Sultan Abdulhamid II suspended the Ottoman Basic Law and closed the assembly indefinitely. With the closure of the Constitutional Assembly, a secret and organized opposition against the administration emerged and afterwards successive events occurred. In our study, firstly these incidents and the intellectual change, which was the basis for and the opposition, were dealt. In the formation of mentality in the Young Turks, internal motives, actual relations of foreign influences and international thought have been analyzed. In addition; in this movement shaped as opposition against the government, prominent names and disagreements among them were pointed out. The stages of formation of the rebel movement claimed to be carried out on behalf of the nation though it was not a large mass demand, and the main dynamics which had prepared the revolution were dealt. How the Young Turks, who carried out the 1908 Revolution, founded the organization called the Committee of Union and Progress and they were organized in the process from a closed and secret structure to the government administration, and their growth and organization procedures were studied in various aspects. Events and relations which had revealed the secret organization founded by the Young Turks with the aim of readopting the Constitutional Governance were tried to be determined and evaluated. In particular, the political activities and propaganda techniques which the members of the Committee put forward in order to reach to their goals were analysed and their possible impacts on the public opinion were examined. The open and closed political activities shown during the revolution by the Committee of the Union and Progress which was reorganized in 1905 and took on a revolutionary structure, were expressed extensively. Factors which led the revolution of the Young Turks, and the process of revolution were laid stress upon and an evaluation was presented in general context.

Keywords: Abdulhamid II, Young Turk, Public Opinion, Modernization, The Committee of Union and Progress, Crypto-Jews, Mason, Propaganda, Revolution, Constitutionalism.

KISALTMALAR

A.g.e.	Adı geen eser
A.g.m.	Adı geçen makale
Bas.	Baskı
BOA.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Bkz.	Bakınız
C.	Cilt
CUP.	The Committee of Union and Progress
Çev.	Çeviren
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Düz.	Düzenleyen
Edit.	Editör
Haz.	Hazırlayan
İMDÖ	İç Makedonya Devrimci Örgütü
İSAM	İslâm Araştırmaları Merkezi
İTC	İttihad ve Terakki Cemiyeti (Cemiyet)
No.	Numara
OHC	Osmanlı Hürriyet Cemiyeti
s.	Sayfa
S.	Sayı
TTK.	Türk Tarih Kurumu
Vb.	Ve benzeri
Vs.	Ve saire
Yay.	Yayınları
Yy.	Yüzyıl

ÖNSÖZ

Türk siyasi tarihi açısından bir kırılma noktası arz eden “1908 İhtilali” ve bu ihtilali gerçekleştiren İttihad ve Terakki Cemiyeti’nin oluşturduğu kurumsal kimlik, dün ile yarın arasında hala köprü vazifesi görmesi bakımından çok önemli bir hadisedir. Söz konusu ihtilalin, Türk siyasi düşüncesi, tarihi, yaşamı ve dönüşümleri bağlamında günümüze kadar uzanan güçlü izdüşümleri ve derin etkileri halen devam etmektedir. Bu önemine rağmen İttihad ve Terakki siyasi hareketi, fikirleri, eylemleri, etkileri ve ilişkileri bakımından yeterince araştırılıp çözüme kavuşturulamamıştır. Konumuz hakkında birkaç değerli araştırmadan söz edilebilir, fakat onlar da ayrıntılar içinde dolanarak bir sonuç çıkartmaktan kaçınmıştır. Şerif Mardin’in tespitlerine göre bunun sebebi de; oldukça idealist gayelerle ortaya çıkan bir hareketin aktörlerinin bilinenin aksine söyledikleri ile yaptıklarının zıt olmasından kaynaklanmıştır. Bunlar haricinde yapılan çalışmalar da daha çok kurgusal karakterli ve subjektif yaklaşımlardan oluşmaktadır. Öyleki şimdiye kadar elde edilen sonuçları bir araya getirerek değerlendiren bir çalışma henüz mevcut değildir.

Siyasi kutuplaşmanın zirve olduğu bir dönemi temsil eden İttihad ve Terakki Cemiyeti bu sebeple daha çok siyasi tarafgirliklerin hayranlığına veya hışmına uğramış, sağlıklı bir analizi mümkün kılacak atmosfer, bu olumsuz tutum nedeniyle gölgelenmiştir. Özellikle Enver Paşa ile sembolleşen İttihatçılık tarihyazımı, güçlü bir milliyetçi etki altına girerken, Sultan II. Abdülhamid ile sembolleşen tarihyazımı ise güçlü bir dini etki altına girmiştir. Bu sebeple, Jön Türkler ve İttihatçılık meselesi siyasi ve ideolojik nedenlerden dolayı açıkça ortaya konulamamıştır. Bu konudaki tarih araştırmaları ülkemizde ne yazık ki halen güncel anlaşmazlıklarda tarafların çıkarları doğrultusunda siyasi malzeme olarak kullanılmaya devam etmektedir.

Modern Türkiye’nin kuruluş döneminde yaşanan, İttihatçıların da içinde bulunduğu bir takım olaylar, tarihi hadiseleri ideolojik-politik yönelimler sebebiyle olduğundan farklı şekilde algılanmasına sebep olmuştur. Bu minvalde Jön Türkler ve İttihad ve Terakki hakkında yapılan çalışmalar son dönemlere kadar belli bir sınırın ötesine geçememiştir. Değişen dünya şartlarıyla paralel olarak Türk tarih yazımındaki konuya gösterilen kapalı yaklaşım artık günümüzde değişmeye başlamıştır. Fakat

alışkanlığı devam ettirme eğilimindeki kurumsal anlayışlardan ötürü bu değişim henüz sistemleşmemiştir.

Bu suretle Jön Türkler ve İttihad ve Terakki Cemiyeti hala yakın tarihimizin karanlık noktaları çok olan bir kategorisidir. Bu bilinmezlik beraberinde birçok tartışmayı da getirmiştir. Maalesef bu tartışmalarda sarf edilen eleştirilerin dozu ve sınırları da iyi ayarlanamamış, karşılıklı iddialar zaman zaman hakaret ve iftira boyutuna ulaşarak, kamuoyunu da yanlış bilgilere sevk etmiştir. Tartışmaların temeli bilimsel olmaktan ziyade dünya görüşlerinden kaynaklı, meseleye bakılan noktaların uzaklığıyla beraber, konuyla alakalı yurt içi ve yurt dışında bulunan birincil kaynaklara ulaşmanın güçlüğü ve konu ile alakalı arşivlerin bir kısmının erişime hala kapalı olması denilebilir.

Bu etkenlerden yola çıkarak söz konusu ihtilalin üzerinden bir asırdan fazla zaman geçmesine rağmen akademilerimizde 1908 İhtilali'ni bütün yönleriyle ve bilimsel olarak ele almış çalışmaların sayısının azlığı bizi böyle bir çalışma yapılmasına teşvik eden en önemli unsur olmuştur. Çalışmadaki yegâne hedef, bilimsel metotlar ışığında konuyu, ortaya çıkan yeni bilgi ve belgelerle birlikte tekrar değerlendirerek, objektif bir yaklaşımla hakikati ortaya koyabilmektir. Çalışmada yergi, övgü, iddia, söylenti gibi her türlü husus ele alınmış, hiçbir şeyin eksik kalmamasına özen gösterilmiştir. Araştırmanın vesikalara dayalı olmasına hassasiyet gösterilmiş, bu maksatla arşivlerde araştırma yapılmış, imkân dâhilinde pek çok farklı kaynaktan tatmin edici sonuçlara ulaşılmıştır. Çalışmanın hedefi salt tarihi hadiseleri kronolojik bilgi olarak vermek değil, geniş bir perspektiften döneme bakarak, ihtilale sebep olan toplumsal mekanizmanın dinamiklerini ortaya çıkarmak, basit sebep sonuç ilişkisi ile yetinmeyerek, keşif mesabesinde ihtilale sebep olan hadiselerin arkasındaki kilitlenmiş ideolojileri, fikri temayülleri ve çok yönlü ilişkiler sistemini ortaya koymaktır.

Özveri ile yapılmış bu çalışmada birçok değerli yardımın yanında böyle bir çalışmanın ortaya çıkmasına vesile olan ve hazırlanışında tecrübeleri ile desteklerini esirgemeyen, ortaya çıkan sorunların çözümünde her zaman bana yardımcı olan danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Hasan BARLAK'a kalpten teşekkür ederim.

Yasin ERSİN

GİRİŞ

Osmanlı Devleti, küçük bir beylik iken, bir kaç asır içinde üç kıtada geniş topraklara sahip bir imparatorluk haline gelmiştir. Önce Anadolu’da Türk birliğini sağlamış ve bu güçle halifeliği de canlandırarak tarih de gördüğümüz Osmanlı nizamını ve barışını¹ oluşturup, Türklerin Ortaçağ’da kurduğu en kudretli ve uzun süreli siyasi teşekkülü oluşturmuştur.² Tarihin bildiği az sayıdaki büyük siyasî sistemlerden birini oluşturan Osmanlı Devleti, tarih sahnesine çıktığı andan, yönetim şeklini değiştirene kadar altı yüzyıl boyunca neredeyse kesintisiz olarak Hristiyan Batı’ya karşı İslâm dünyasını savunmak adına savaşmıştır.³ Osmanlı İmparatorluğu yayıldığı coğrafi alanın genişliği, hâkimiyeti altına aldığı kültürlerin çeşitliliği ve yaşadığı sürenin uzunluğu bakımından hem Türk, hem de İslâm tarihinde rakipsiz olduğu gibi, dünya tarihinde de benzeri eşsiz siyasî bir tecrübedir. Aynı bölgede daha önce kurulmuş olan Helen, Roma, Bizans, Pers, Sasanî gibi imparatorlukların yerini aldığı Bizans hariç, hepsinden daha uzun yaşama başarısını göstermiş bir büyük siyasî yapıdır. Bununla beraber bulunduğu bölgeyi, rakiplerini ve yaşadığı tarih çağlarını hesaba kattığımızda, tek bir hanedanın kesintisiz iktidar süresi bakımından ise Osmanlılar dünyada rakipsizdir.⁴

Kurulduğu yıldan itibaren bir gazâ devleti olan ve vatan topraklarını korumak için gayret ve fedakârlık sarf eden Osmanlı nizamı, bu minvalde imparatorluğun⁵ sahip olduğu geniş toprakları sömürme yolunu takip etmemiş, takriben üç yüz elli sene kadar

¹ “Osmanlı barışı” (Pax Ottomana), Osmanlı tarihçilerinin özellikle, Batılı meslektaşlarına Osmanlı düzenine tâbi milletlerin bu idare altındaki huzurlu durumlarını izah etmek için kullandıkları bir deyimdir. Daha detaylı bilgi için bkz. İlber Ortaylı, *Osmanlı Barışı*, Timaş Yay., İstanbul, 2007, s. 11.

² Fuad Köprülü, “Bayrak”, *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1992, c. V, s. 252.

³ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Boğaç B. Turna, Arkadaş Yay., Ankara, 2015, s. 19, 20.

⁴ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yay., İstanbul, 2017, s. 33.

⁵ Osmanlı-Türk Devleti’ne ilk defa, kim ne zaman “İmparatorluk” sıfatını yakıştırmıştır bilinmemektedir. Türk tarihçiler tarafından da kullanılan bu tabir günümüzde emperyalist manada olmayıp etki alanını ve gücünü, özellikle Osmanlı Devleti’nin bir dönemini adlandırmak için kullanılmaktadır. Ancak Osmanlıların kendilerini hiç bir zaman ne manada olursa olsun “İmparatorluk” olarak görmedikleri bir gerçektir. Kendi döneminde Türkçe yazılmış tarih kitaplarından hiç biri “Osmanlı İmparatorluğu Tarihi” adını taşımaz. “Tevarih-i Mülk-i Ali Osman”, “Tevarih-i Ali Osman” gibi pek çok eserin hepsinde “Osmanlı tarihinden”, “Osmanlı Devletinden” söz edilir ama hiç birinde “Osmanlı İmparatorluğu’ndan” söz edilmez. Devletin adı resmîyette “Devlet-i Aliyye”, yani “Yüce Devlet”, ülkenin adı “Memalik-i Mahrusa-i Şahane” yani “korunan memleketler”dir. İmparatorluk deyi mi daha ziyade yabancılar tarafından kullanılmıştır. Bkz. Bedri Gürsoy, “Osmanlı İmparatorluğu mu? Osmanlı Türk Devleti mi?”, *Prof. Dr. Reşat Aktan’a Armağan*, Ankara Üniversitesi Yay., Ankara, 1982, s. 1.

Haremeyn'deki devlet dairelerine ve kalelere dahi Osmanlı bayrağı çekmemiştir.⁶ Bunun sebebi herhangi bir siyasi menfaat değildir. Çünkü Osmanlı hâkimiyetinde uzun yıllar kalan Arap ülkelerinden Anadolu'ya akan servet niteliğinde bir zenginlik olmamıştır. Özellikle Mısır dışında iktisadi bakımdan pek de kârlı olmayan, hiçbir gelir getirmeyen hatta merkezi hazineden yardım götürülen Cezayir, Tunus, Libya, Bağdat, Habeşistan, Hicaz, Yemen gibi bölgeler Osmanlı Devleti tarafından uzun zaman karşılıksız korunmuştur. 19. yüzyıla kadar bu bölgeler özellikle Afrika'nın tek koloni haline getirilmemiş olan kuzeyi, sömürgeci devletlere karşı Türkler tarafından himaye edilmiş ve haçlı saldırıları asırlarca Tuna nehrinin ötesine geçememiştir. Bu bağlamda İmparatorluk topraklarında fethedilen yerin halkına, hukuklarını koruyacağına dair garanti veren ve bunu tarih sahnesinden çekildiği ana kadar uygulayan Osmanlı Devleti, tüm topraklarını ayırt etmeden vatan addederek Osmanlı diplomatikasında kullanılan "Mahrûsa" veya "Mahmiye" tabirleriyle adlandırmıştır. "Korunmuş, himaye edilmiş" manasında olan bu terimler, Osmanlı hâkimiyetine dâhil olan her karış toprak için kullanılmaktadır. Bütün şehirler Mahrûsa veya Mahmiye sıfatları ile tavsif edilmiştir, Mekke-i Mükerrreme, Medine-i Münevvere gibi.⁷

Osmanlı Devleti gücünün zirvesinde olduğu dönemde, milletle beraber devlet yöneticileri de bu doğrultuda bir üstünlük duygusuna (superiority complex) kapılmıştır. Öyle ki yöneticiler, edipler "Sonsuza dek yaşayacak Devlet = Devlet-i Ebed Müddet" olarak o büyük devleti vasıflandırmıştır.⁸ Bu dönemler Osmanlı toplumunda hiç bir zaman unutulmamış ve "altın çağ" olarak adlandırılmıştır. Osmanlı, tecrübe ve tasavvur dünyasının merkezi halinde yaşadığı bu dönemi, kendi değerleri ve kuramlarına olan inancın sarsılmaz bir temeli, üstünlük ve kendine yeterli duygusunun şüphe kabul etmez bir testi olarak idrak etmiştir. Aynı olgunun Batı üzerindeki etkisi ise korku, düşmanlık ve biraz da hayranlık karışımı kompleks bir duygu olarak özetlenebilir.⁹

⁶ Hasan Barlak, "Fahreddin Paşa'nın Hicaz Cephesinde Bayrak Mücadelesi", *Studies Of The Ottoman Domain*, c. VI, XI. sayı, s. 40.

⁷ Mustafa Öztürk, "Arap Ülkelerinde Osmanlı İdaresi", *History Studies /Middle East Special Issue*, 2010, ss. 325-351.

⁸ Gürsoy, *a.g.e.*, s. 3.

⁹ Bolonya Akademisi'nin kurucusu ve aynı zamanda Londra, Paris ve Montpellier bilim akademilerinin de üyesi olan Comte Marsigli, 1682 yılında, Osmanlı Devleti'ni inceleme üzere ziyaret etmeye niçin karar verdiğini şöyle açıklar: "Osmanlı İmparatorluğu hakkında yazılmış çeşitli tarih kitaplarını tedkik etmek, çocukluğumdan beri en çok ilgi duyduğum alanlardan biri olmuştur. Okuduklarımların hepsi "Türkler"i yenilmez bir millet" olarak niteliyorlardı. Türklerin kudreti konusunda herkesin aynı fikir

Ancak bu dönemde dahi Batı aslında düşünöldüğü kadar zayıf, güçsüz ve geri değildir. Aksine, modern iktisadî büyümei harekete geçirmenin öncöleri sayılacak bir seri değışmenin kaynaştığı büyük bir kıtadır. Esasen daha başlangıçtan beri kaynaklarla alakalı denge dahi kesin olarak Avrupa'nın lehindedir. Nüfus, üretim hacmi, sermaye stoku, teknoloji ve enerji kapasitesi bakımından Avrupa, Osmanlı'nın, asgari 4-5 katı büyüklükleri kontrol etmektedir ve buna rağmen Osmanlı Türkiye'si, kıta içinde yüzyıllar süren bir genişlemeyi sürdürebilmiş ve yaklaşık bir milyon km²'lik bir bölümünü, yani kıtanın % 10'unu kontrolü altına almayı başarmıştır. Bu, inanılması ve anlaşılması zor bir başarıdır. Bu genişlemeyi tek kelime ile "mucizevî" diye nitelemek gerekir. Ancak bu durumun kalıcı olması imkânsızdır. Gerilemenin kaçınılmaz sebebi diyebileceğimiz başlıca faktör, Avrupa devletlerinin büyüme ivmesinin kaynakların çokluğu ile doğru orantılı olarak sömürgeci faaliyetlerin de neticesinde Avrupa lehine hızla artış göstermesi diyebiliriz.¹⁰

Osmanlı'nın kuruluş döneminde bütün parametreleri ile Osmanlı Türkiye'sinin 4-5 misli büyüklükleri kontrol etmekte olan Avrupa, zamanla sahip olduğı kaynaklar neticesinde imkânlarını birkaç misli daha arttırmış ve fiilen dünyaya hâkim olmaya başlamıştır. Avrupa, bu dönemde, insanlığın tarihini eşi benzeri görülmemiş şekilde ikiye bölen büyük bir dönüşümü yani "Sanayi Devrimi"ni de gerçekleştirmiştir; Kısaca ifade edersek "modern iktisadî büyümei" başlatmıştır. Avrupa bu büyük dönüşüm ile kontrol ettiğı kaynakları, (nüfus, üretim hacmi, sermaye stoku, teknoloji ve enerji kapasitesi) inanılmaz ölçülerde arttırmaya başlamış ve aradaki mesafeyi hızla bu şekilde açmıştır. İşte bu devleşmiş Avrupa karşısında Osmanlı, kıtadan geri çekilmeye başlamış, ama temposu son derece yavaş olmuştur. Öte yandan Batı uygarlığının ilerlemelerinde kendilerine temel teşkil ettiğini söyledikleri "Rönesans" yalnızca bilim ve sanatta ilerlemek demek değildir. Osmanlı Devleti'nin Batı'daki yeniden doğuş manasına gelen Rönesans anlayışına bigâne kalmasına temel sebep, Osmanlı toplumunun dünya görüşüne taban tabana zıt olarak dini reddetme anlayışını da

üzerinde ittifak etmiş bulunması, bende bu fikri yerinde inceleme yaparak tahkik etme arzusunu uyandırdı." Bkz. Genç, *a.g.e.*, s. 331.

¹⁰ Osmanlı Devleti'nde ekonomi anlayışı çok daha başkaydı. Sömürme anlayışı yoktu ve iaşe ilkesi ile yönetiliyordu, yani iktisadî faaliyete tüketici açısından bakan bir görüş temel ilkeydi. Buna göre, Osmanlı Devleti'nde iktisadî faaliyetin amacı, üretilen mal ve hizmetlerin mümkün olduğu kadar bol, kaliteli ve ucuz olması, yani piyasada mal arzının mümkün olan en yüksek düzeyde tutulması esas hedefti. Bkz. Genç, *a.g.e.*, s. 35, 42.

barındırmasıdır. Zamanla bu akım “tanrıtanımazlık”ta da doruğa ulaşmıştır. Makyavel ise benzer şekilde Osmanlılar tarafından tasvip edilmeyen modern batılı adamın en belirgin karakteristiği olan insan modelini çizmiştir.¹¹ Avrupa bu değişimi yaşarken, bu anlayışlar İslâm’a sıkı sıkıya bağlı olan Osmanlıların dünya görüşlerine hiçbir şekilde uygun olmadığından benimsenmemiş, hatta Osmanlılar bu yeni fikirlerden istifade etmek şöyle dursun uzun bir zaman bu akımın zararlarından korunmaya dahi çalışmışlardır.

Bu bağlamda Osmanlıların karar veren elit düzeyinde ekonomiye bakışları, çağdaşları olan merkantilist Batı’dan ve aynı Batı’nın ürünü olan çağımızdaki yaygın anlayıştan oldukça değişik özellikler taşımaktaydı. Osmanlıların zihin dünyalarında ekonomiye ilişkin tasavvur, en genel anlamıyla, ihtiyaçların karşılanması noktasında toplanıyordu. Devletin ve toplumun bütün katmanlarının ihtiyaçlarını karşılamak, iktisadî faaliyetin hedefi ve meşruiyet temeli idi. Yani, kısaca *provizyonist*¹² idiler. Böyle bir sistemde sermaye birikimi, değişime ön ayak olacak kişisel zenginliklerin oluşması çok zor, ekseri imkânsızdı. Osmanlı sistemi kapitalizme sadece kapalı değil, aynı zamanda şiddetle karşı bir yapıda idi. Bu nedenle çağdaşlarının gerçekleştirmiş olduğu modern iktisadî büyüme, Osmanlı Devleti’nin kendi eliyle geri çevrilmişti. Sonuç olarak Osmanlı Devleti aslında gerilememiş yalnızca rakipleri madde planında büyüme ivmelerini bahsettiğimiz sebepler neticesinde arttırmıştı. Bu durum doğal olarak Osmanlılara geriye gittiklerini düşündürmüştü. Çağın koşullarına göre harici şartları bilmenin mümkün olmadığı, iletişim kaynaklarının sınırlı olduğu bir dönemde bu hal, Osmanlı toplumunda “devlet artık görevini yerine getirememektedir”, şeklinde bir düşüncenin çıkmasına sebebiyet vermişti. Hal böyle iken Osmanlı Devleti tarih sahnesinden kalktığı güne kadar Avrupa’nın bahsedilen karşı konulamaz büyüme ivmesi ve değişimi karşısında sürekli bir çare arayışı içine girmişti. İslâm âleminin bu

¹¹ Bacon, Spinoza, Descartes, Pascal aklın köleliğini oluşturmuşlardır. Descartes ise aklın “tanrılaştırılması”nda baş oyuncudur, zekâyı akılla sınırlandırmış, fiziğe temel olma görevini vermiştir. Rönesans Voltaire’le bu manada zirve noktaya ulaşmıştır. Aynı şekilde temelde Makyavel de Batı’nın yeni insan karakterini belirlemede önemli bir isimdir. Makyavel’e göre; merhametli, insancıl, samimi ve bunlara benzer özellikte görünmek iyidir, fakat başka türlü olmak ihtiyacı duyulduğu anda hemen zihniyetini değiştirmeli ve o kalıba girebilmelidir insan. Detaylı bilgi için bkz. Rene Guenon, *Doğu ve Batı*, Çev. Fahrettin Aslan, Ağaç Yay., İstanbul, 1991, s. 20.

¹² Provizyonizm veya iaşecilik, Osmanlı iktisadında kapitalizm öncesi varolan bir sistemdir. Bu sistemde tüccarın (üretici) değil, halkın (tüketicinin) refah ve huzuru ön plandadır. Bu sisteme göre tüketiciye ucuz fiyatla, bol bol üretilen ve geniş bir çeşitlilik yelpazesi olan ürünler pazarlanır. Genç, *a.g.e.*, ss. 41-44.

büyük değişmeye katılmasını engelleyen ne idi? Osmanlılar Batılılar karşısında neden geri kalmıştı? Soruları 18. yüzyılın ortalarında artık devlet adamlarının zihinlerini meşgul eden yegâne problem olmuştu. Ancak gerilemeye tahammül edemeyen Osmanlı toplumu ve devlet adamları bilinmezlikler içinde bu soruları 19. yüzyılda artık çok daha fazla gündeme getirmişti. Kimine göre İslâm'ın bir eksikliği veya Müslümanların bir kusuru söz konusuydu, kimine göre ise bu büyük değişmeyi gerçekleştirmiş olan Batılı insanın eşsiz bazı meziyetlere ve üstünlüklere sahip bulunması mevzubahisti. Bazısı bir tesadüften bahseder, bazısı değiştirilmesi imkânsız bir kaderden. Aslında çeşitli faktörlerin ördüğü tarihî olabirliğin önceden kestirilmesi mümkün olmayan birçok sebep ve sonuçtan ibaret olan bir durum söz konusuydu. Aslında bütün mesele, Osmanlıların çok büyük mesafede, az kaynakla ve yoğun olmayan bir iletişim içinde bulunmalarıydı.¹³

18. yüzyıl ile beraber Osmanlı İmparatorluğu'nda belirgin bir şekilde siyasi, idari, iktisadi, içtimai, ticari ve askeri bakımdan duraklama ve arkasından da devletin bütün kurumlarında bozulma ile bir çözülme görülmekteydi. Osmanlı Devleti, bu yüzyıla kadar Avrupa devletlerinden üstün durumdayken, bahsedilen harici sebeplerin etkisiyle 18. yüzyıl ortalarında bu durum değişmeye başlamıştır. Kendi dünya tasavvuruyla sömürüyü hiçbir zaman benimsemeyen Osmanlı Devleti, coğrafi keşifler, sömürgecilik¹⁴ ve harici şartlarla beraber iyice zenginleşen makyavelist¹⁵ zihniyete sahip emperyalist rakipleri karşısında maddi anlamda açık bir şekilde geri kalmıştır. Avrupa devletleri ise bu durumu kendi çıkarları doğrultusunda kullanarak Osmanlı

¹³ Osmanlılar için Avrupa'da olduğu gibi, yarışma içinde bilgi ve tecrübe alıp verebileceği ortak kültür zeminine dayalı başka siyasî organizasyon mevcut değildi. Tek rakibi, İran'dı, o da Osmanlı'ya rakip sayılamayacak bir güçtü. İletişim ve kaynak bakımından Avrupa'nın sahip olduğu avantajlar fazla tafsile gerek kalmayacak şekilde açıktır. Bkz. Genç, *a.g.e.*, s. 68,72, 334.

¹⁴ Sömürgecilik veya kolonyalizm, genellikle bir devletin başka ulusları, devletleri, toplulukları, siyasi ve ekonomik olarak egemenliği altına alması veya o bölgelere doğru yayılmak istemesidir. Sömürgeciler genellikle sömürdükleri bölgelerin kaynaklarına el atar, iş gücüne, pazarlarına el koyar ve aynı zamanda sömürgeci altındaki halkın sosyo-kültürel, dini değerlerine baskı uygularlar. Daha detaylı bilgi için bkz. Sedat Cereci, *Vahşi Batı*, Şule Yay., İstanbul, 1993, s. 145-148.

¹⁵ Makyavelizm, Siyasette amaca varmak için bütün araçların kullanılmasını meşru sayan görüş. Ünlü İtalyan siyaset adamı, tarihçi ve yazar N. Machiavelli'nin (1469-1527) geliştirdiği siyaseti ahlaktan ayıran ve her türlü ahlak kuralını hiçe sayan teori. İnsan doğasının esasen bencil olduğuna inanan Machiavelli, 1513-1521 yılları arasında kaleme aldığı *The Prince* ile *Discourse*'da güçlü yönetim ihtiyacını savunmuştur. Machiavelli'nin çalışmaları en çok siyaset biliminde etkili olmakla birlikte, bazı sosyologlar onun devlet adamlığı kuramından da etkilenmiştir. (Örneğin Stanford M. Lyman ve Marvin B. Scott, *A Sociology of the Absurd*, 1970) Bkz. Gordon Marschall, *Sosyoloji Sözlüğü*, çev. Osman Akınhay ve Derya Kömürcü, I. Baskı, Bilim ve Sanat Yay., Ankara, 1999, s. 465.

topraklarına bağı bir siyaset izlemeye başlamışlardır. 1800'lerden itibaren artık Osmanlı için durum, fütihat değil mevcut toprakları korumak ve altın çağına geri dönmek adına Avrupa devletleri ile savaşıdır. Fakat kısa vadede amacına ulaşamayacağını anlayan Osmanlı Devleti, ıslahat ve yenileşme yoluna giderken zaman kazanmak adına bir yandan da denge politikası izleyip, Avrupa devletlerinin kendi aralarındaki çıkar çatışmalarından faydalanma yolunu tercih etmiştir.¹⁶ Bu güçlükler karşısında Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk köklü ıslahat hareketleri 18. yüzyılın başlarında başlamıştır. III. Ahmed döneminde izlenen politikaların esasını Karlofça Antlaşması'nın Osmanlı İmparatorluğu üzerinde yaptığı tesirlerle açıklamak mümkün olacaktır. Bu antlaşma ile Osmanlı Devleti ilk defa toprak kaybetmiştir. Zira Karlofça, Osmanlı İmparatorluğu'nun sadece Hristiyan Avrupa dünyasıyla olan ilişkilerinde bir dönüm noktası olmayıp, içerde bir psikolojik sarsıntı da yaratmıştır. Karlofça sonrasında, imparatorluğun ayrılmaz parçaları olan toprakların kaybedilmesi Osmanlıların insicamını büyük ölçüde bozmuştur. Hatta bazı devlet adamları devleti bu kötü durumdan kurtarma gayretlerinin bile imkânsızlığına inanmış, umutsuzluğa kapılmıştır. Bu minvalde Osmanlı devlet erkânı ve dönemin bazı münevverleri, ilk kez Avrupalıların üstünlüğünün altında yatan sebepleri öğrenmek gerektiğini ve bunları yeni düzene uydurarak ıslahatlar yapılmasını, böylelikle değişimin yolunu açmanın gereğini belirtmeye başlamışlardır. Bu düşünceler eşliğinde ileride Avrupa'nın çeşitli başkentlerine ilk kez geçici elçilikler açılacaktır.¹⁷

Osmanlı Devleti dünyadaki değişim karşısında konumunu korumaya çalışırken bunu başaramamasının etkisiyle bir bocalama dönemine girmiştir. Nasıl ki bir insan temel ihtiyaçlarını, toplumsal gereksinimlerini, haz isteğini gideremediği zaman nevrozlar, psikozlar, bedensel rahatsızlıklar geçiriyorsa, Osmanlı Devleti de içinde bulunduğu siyasi, iktisadi ve askeri başarısızlıklarla görevini yerine getiremediğini düşünerek bir buhrana sürüklenmiştir. Akabinde arka arkaya gelen yenilgilerle özgüvenlerini ve cesaretlerini de kaybetmişlerdir. Bireysel Psikoloji ekolünün kurucusu Alfred Adler, psikolojiye getirdiği bir görüş ile kişiyi tek olarak değil, bir bütünün, toplumun parçası olarak kabul etmiştir. Bu nedenledir ki Freudçu ekol de kişiyi tek

¹⁶ Ali Fuat Örenç, *Yakın Çağ Tarihi (1789-1918)*, Atı Yay., İstanbul, 2016, s. 66.

¹⁷ Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, "XVIII. Yüzyıl: İslahat, Değişim ve Diplomasi Dönemi (1703-1789)", *Türkler Ansiklopedisi*, C. XII, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 480.

olarak düşünmemekte, çevre faktörlerinin kişiliğin oluşumunda etkisinin büyük olduğunu kabul etmektedir. Bu sebeple birey-toplum, toplum-devlet etkileşimi bir bütün arz etmektedir.¹⁸ Bu bağlamda Osmanlı Devleti'ndeki değişimi, köklü değişim taraftarlarıyla, değişime muhalefet edenlerin gerekçelerini saptayabilmek için içinde buldukları fikri ve duygusal karmaşayı, yaşadıkları çağın ve içinde buldukları kurumların üzerlerinde bıraktıkları etkiyi doğru tespit etmek gerekir.¹⁹ Bu minvalde Osmanlı devlet yöneticilerini, halkın büyük bir kısmının muhalefetine rağmen şeklen de olsa köklü değişimlere götüren sebeplerin arka planında, farkında olunmayan kendinden umudu kesme, kendini beğenememe tutumu büyük rol oynamıştır. Benzer tutum havastan addolunan kalem ehlinin ve düşünce adamlarının Batılılaşmaya olan eğilimlerinin arka planında da görülebilir.

Bu doğrultuda Osmanlı devlet adamları Osmanlı Devleti'ni, içinde bulunduğu kötü durumdan kurtarmak için Batı'yı emsal almak suretiyle yeniden yapılanma çabaları içerisine girmişti. Ancak bu hususta özellikle de askeri reformlar, tahmin edilmeyen ölçüde yüksek masraflara mâl olmuştu. Ekonominin bozulması devletin bütün kurumlarını olumsuz yönde etkilemişti. Neticede tımar sistemi ve Yeniçeri Ocağı'nda bozulma baş göstermiş, ortaya çıkan isyanlar da devleti büyük ölçüde zayıflatmıştı.²⁰ Klasik dönemde, Avrupa devletlerinin oluşturduğu sayısız müttefik kuvvetlerini dize getiren Osmanlı ordusu artık rakipleri karşısında bu sebeplerle başarısız oluyordu. Bir zamanlar Avrupa devletlerinin kâbusu olan Osmanlı orduları, artık tek başına kimseyi korkutamaz hale gelmişti.²¹ Bu anlamda Batı'nın üstünlüğünü sistemli bir şekilde ele alan ilk Türkçe kitap olan, İbrahim Müteferrika'nın *Usûlü'l-hikem fi Nizami'l- Ümem*'i yayımlandı. Bu, aynı zamanda Avrupa hükümetleri hakkında malumat ihtiva eden ilk çalışmaydı ve eserde bu hususta Batı'dan bir şeyler öğrenilebileceği ilk defa ima

¹⁸ Özdoğan, Berka, "Birey, Toplum ve Ruh Sağlığı", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, c. IX, sayı 1, 1993, s. 301.

¹⁹ Alfred Adler'e göre hayat şartları için kendini yeterli görmeyen bireyler kendilerini aşağı görmeye başlar ve cesaretleri kırılır. Bununla beraber bu durumu tersine çevirmeye çalışan yardıma muhtaç olan, uzun bir dönem yardım aldığı kişiye bağımlı olma zorunluluğu içindeyse, bu durum kendisinde aşağılık kompleksi meydana getirir. Çeşitli sosyal faktörler aşağılık kompleksini pekiştirir. Örneğin, bulunduğu topluma yabancı olma gibi. Adler'e göre kişi aşağılık kompleksine karşı koyamaz, fakat ondan kurtulmak için çeşitli yollar dener. Bu duyguyu kompensasyon (ödünleme) yoluyla yenmeye çalışır. Aşağılık kompleksi sonucu diğer insanlara hâkim olma duygusu gelişir ve toplumlarda diktatörler doğar. Bkz. Özdoğan, *a.g.e.*, s. 302.

²⁰ Melik Arvasi, *II. Abdülhamid'e Darbe Yapan Gizli Örgüt*, Babıali Kültür Yay., İstanbul, 2015, s. 23.

²¹ Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yay., İstanbul, 2012, s. 18.

ediliyordu.²² Osmanlı Devleti rakipleri karşısında geriledikçe Osmanlıların kendine güvenleri daha da azalıyor, buna mukabil Batılıların baskıları aynı oranda giderek artıyordu. Hatta durum ilerleyen zamanla beraber öyle bir hale gelmişti ki eskiden akla hayale gelmeyecek teklifler artık alelade şekilde Osmanlı sultanlarına sunulabiliyordu. Mesela, Türklerin Hristiyan olmalarını, Fransız kânunlarını almalarını tavsiye edenler bile çıkmıştı. Bir zamanlar, Rus Çarı tarafından Dâmâd Halil Paşa'ya, “*eski kudret ve satvetini kaybeden Osmanlı'nın yegâne kurtuluş yolunun Hristiyanlığa geçmek*” olduğu resmen ifade edilmişti. Rus Çarı I. Nikola, seneler sonra Osmanlı'nın felâketten kurtulması için Sultan II. Mahmud'a Hristiyan olma teklifini tekrar etmişti.²³

Devletin sürüklendiği bu zor durum karşısında zaman zaman hükümdar ve devlet adamları, çeşitli ıslahat teşebbüslerine tekrâren başvurmuştur. Bu teşebbüsler müspet neticeler verdiyse de, bilhassa yerli ve yabancı destekli isyan ve darbeler veyahut Avrupa devletleri ile gerçekleştirilen doğrudan savaşlar bunların başarıya ulaşmasını engellemiştir.²⁴ Osmanlı Devleti'nin bu dönemde toparlanamamasındaki temel problem, Avrupalı siyasi ve entelektüel çevrelerin iddia ettikleri gibi, Osmanlı Devleti'nin yenileşme yolundaki “kabiliyetsizliği” ve “başarısızlığı” değil, aksine kendilerinin buna fırsat vermemiş olmalarıdır. Bu suretle zamanla askeri, politik ve sosyal müesseselerde zaaf baş göstermiştir. Bununla beraber Balkan Yarımadası'ndaki çok sayıda etnik grup ve inanç, millet sistemi ile beraber kimliklerini Osmanlı hoşgörüsü sayesinde koruyabilmişken, Fransız İhtilali²⁵ neticesinde ortaya çıkan milliyetçilik fikirleriyle istiklal elde etme yönünde Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanmaya başlamışlardır. Bir dönem zenginlik ve güç olarak kabul edilen Osmanlı toplumu içindeki çeşitlilik ve azınlıklar, 19. yüzyıl ile beraber artık güçlü Avrupa

²² Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yay., İstanbul, 2006, s. 162.

²³ Nazif Tepedelenlioğlu, *Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı İmparatorluğunda Komitacılar*, Toker Yay., İstanbul, 1992, s. 82.

²⁴ Bu bağlamda zikredilebilecek somut örneklerden bazıları şunlardır: III. Selim Han döneminde ıslahat teşebbüsleri devam ederken Fransa'nın 1798'de Mısır'ı işgal etmesiyle başlayan savaşlar ve 1803 Sırp İsyanı, II. Mahmud Han'ın başlattığı yenileşme faaliyetleri yapılırken, aynı sıralarda 1806-1812 Rus Harbi, 1815-1817 Sırp İsyanı, 1821-1830 Yunan İsyanı, 1826-1828 Rus Harbi, 1830 Fransa'nın Cezayir'i işgali, 1832-1839 Mehmed Ali Paşa İsyanı. Bkz. Necmettin Alkan, *Mutlakiyetten Meşrutiyete-II Abdülhamid ve Jöntürkler*, Selis Kitaplar Yay., İstanbul, 2009, s. 305.

²⁵ Fransız Devrimi veya Fransız İhtilali (1789-1799), Fransa'daki mutlak monarşinin devrilip, yerine cumhuriyetin kurulması ve Roma Katolik Kilisesi'nin ciddi reformlara gitmeye zorlanmasıdır. Avrupa ve Batı dünyası tarihinde bir dönüm noktasıdır. Sosyal bir akımı başlatan en büyük etkidir. Daha geniş bilgi için bkz. Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1789-1914*, TTK Yay., Ankara, 1997, ss. 36-41.

devletlerinin tehdit ve şantaj aracı haline gelmişlerdir.²⁶ Tüm bu sebepler muvacehesinde Osmanlı Devleti 19. yüzyılda en hareketli, en uzun ve en buhranlı yüzyılını yaşamıştır. Osmanlı Devleti için 19. yüzyıl, başta siyasi olmak üzere, iktisadi, askeri ve sosyal olarak pek çok alanda önemli gelişmelerin, meselelerin ve sorunların yaşandığı bir zaman dilimi olmuştur. Bu yüzyılda devlet adamları tarafından nihai olarak ortaya koyulan hedef devletin devam etmesidir.²⁷

Devletin siyasi alanda güçsüzleşmesi ile beraber 1839 yılında Osmanlı Devleti ilan ettiği Tanzimat Fermanı²⁸ ile artık kendisini yenilemesi gerektiğini kabul etmiş ve modernleşme adına köklü adımlar atmaya başlamıştır. Aslında Osmanlı modernleşmesi Tanzimat devriyle de başlamamıştır, kurulduğu andan itibaren var olan, çok eskiye uzanan bir olgudur.²⁹ Fakat bu seferki fark, devletin bekasından duyulan endişe ve Avrupa devletlerinin Osmanlı'nın iç işlerine karışmasını engellemek ve ayrıca modernleşmeye adım attığını göstermek olduğu için bu değişim tedricen değil hızlı ve keskin bir şekilde uygulamaya konulmuştur. Değişimin hızı ve muhtevası Osmanlı toplumundaki bazı kesimleri rahatsız etmiş ve Tanzimat ricaline duyulan tepki Meşrutiyete giden süreci bu vesileyle hızlandırmıştır.³⁰ Büyük devletlerin ıslahat bahanesiyle Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karıştığı bir zamanda, harici şartlar neticesinde ilan edilen Kanun-i Esasi³¹ işte böyle bir ortamda vuku bulmuştur. Fakat ne ilan edilen Kanun-i Esasi, ne de açılan parlamento, büyük devletlerin, Osmanlı'nın iç işlerine karışmasının önüne geçebilmiştir. Aksine Büyük Devletler, Osmanlı Devleti'nin iç işlerine azınlıkları bahane ederek karışmaya devam etmiştir. Bunun yanında azınlık temsilcilerinin parlamentoyu bağımsızlığa giden bir basamak olarak görmesi ve 93 Harbi (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı) bozgununda kaybedilen büyük topraklar ve

²⁶ Fahir Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 13.

²⁷ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Timaş Yay., İstanbul, 2016. ss. 36-37.

²⁸ Tanzimat Fermanı, Sultan Abdülmecid'in yayımladığı mülki ıslahat programı ve dönemi adlandıran belgedir. Sözlükte “düzenlemek, sıraya koymak, ıslah etmek” gibi anlamları taşıyan Tanzimat, bir ferman olarak 3 Kasım 1839 yılında Gülhane Hatt-ı Hümayunu adıyla Mustafa Reşit Paşa tarafından ilan edilmiştir. Daha detaylı bilgi için bkz. Ali Akyıldız, “Tanzimat”, *DİA*, c. XL, Ankara, 2011, ss. 1-10.

²⁹ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 13.

³⁰ Örenç, *a.g.e.*, ss. 122-124.

³¹ Kanun-i Esasi, 1876 yılında kabul edilen ilk Osmanlı Devleti Anayasası. Detaylı bilgi için bkz. Mehmet Âkif Aydın, “Kanun-i Esasi”, *DİA*, c. 24, ss. 328-330.

mebusların sergiledikleri tavırlar, Sultan II. Abdülhamid'in Kanun-i Esasi'yi askıya alarak meclisi süresiz tatil etmesine sebebiyet vermiştir.³²

Meşrutiyet Meclisi'nin kapatılması ile beraber Sultan Abdülhamid şahsında yönetime karşı gizli ve örgütlü bir muhalefet ortaya çıkmış ve akabinde bir birini takip eden devleti zafiyet içerisine düşürecek hadiseler meydana gelmiştir. Netice olarak bütün bunlar Osmanlı Devleti'ni kısa vadede içinden çıkılamayacak güç durumlara sokmuştur. Osmanlı toplumundaki kafa karışıklığı, Sultan II. Abdülhamid devrine kadar büyüyerek devam etmiş ve ortaya çıkan siyasi rahatsızlıklar, fikri bunalım ve toplumsal çıkmaz 19. yüzyılın son çeyreğinde gizli örgütlenmeleri beraberinde getirmiştir. Bahsedilen gerekçelerle bu dönemde verilen tüm bu kararlar ve eylemler bir takım olaylar zincirini harekete geçirerek 20. yüzyılın başında ortaya çıkacak 1908 Jön Türk İhtilali'ne de zemin oluşturmuştur.

Bu bağlamda “1908 İhtilali”ni konu alan bu araştırmanın amacı, 1908 İhtilali'ni gerçekleştiren Jön Türklerin, kurmuş oldukları İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin, hedeflerine ulaşabilmek için uyguladıkları siyasi faaliyetlerinin ve muhalefetlerinin altında yatan düşüncelerin geniş kapsamlı anlatımı ve bu ilişkilerin yeniden değerlendirilmesidir. Jön Türk hareketi ve 1908 İhtilali günümüze kadar değişik bakış açıları ile yorumlanmıştır. Konu ile ilgili çalışmaların çoğunluğu politik metinler olup belli bir tarafın bakış açısını ortaya koymaktadır. Ahmet Yaşar Ocak'ın da belirttiği gibi resmi tarih, uzun seneler boyunca Türkiye'de siyasi, içtimai ve kültürel ortamda yönetici elitin çevre üzerindeki hâkimiyetini meşrulaştıran bir araç olarak kullanılmıştır.³³ Özellikle yakın tarihimizi ilgilendiren günümüz siyaseti ile iltisaklı olabilecek araştırmalar bu gibi ideolojik saiklerle istismara açıktır. Politik ağırlığı olan ve günümüz siyasetine uzanan bu yönlü araştırmalar, daha çok evrensel içerikli olduğu ileri sürülen kurumsal çerçeveler üzerine oturtulmaya çalışılmıştır. Ancak, bilgi eksikliğine ve siyasi teamüllere sahip önerilen bu kurumsal çerçeveler bazen bizzat sosyal gerçekliğin anlamlandırılmasında bir engel de teşkil edilebilirler. Neticede bilimsel şüphecilikten arınmış olarak baştan taraf olmuş bir kurumsal çerçeveye bağlanmak, bizzat araştırma arzusunu köreltici bir sonuç doğurmaktadır. Yönetici elitin

³² Midhat Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, c. VI, TTK. Yay., Ankara, 2011, ss. 3296, 3323-3324.

³³ Ahmet Yaşar Ocak, *Selçuklular, Osmanlılar ve İslam*, Timaş Yay. İstanbul, 2017, s. 234.

tarihi, siyasette araç olarak kullanma eğilimi, 1908 İhtilali'ni başarıya ulaştıran İhtilalci kadroların elinde de devam etmiştir. İhtilalden sonra pek çok eserler ve makaleler yayımlanmıştır, fakat bunlar da ihtilalciler tarafından kaleme alındığından içerik bakımından daha çok politik yazılar olarak kabul edilmelidir. İhtilal'in başarıyla sonuçlanmasıyla beraber "İhtilal" ve "Meşrutiyet" ile ilgili muhalif bir çalışma da, hedefine ulaşan İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin muhaliflerine olan sert tutumu karşısında yapılamamıştır. Bundan dolayı o döneme şahitlik edenlerin günümüze ulaşan hatıratların ekserisi ihtilalcilerin eserleridir. Ülkemizde tek partili iktidar döneminde de, birkaç hatırat dışında bu konuda çok az eser yayımlanmıştır. 1950'li yıllardan itibaren ise bu konuda yapılan çalışmalar çeşitlenerek bilimsel bir karaktere bürünmeye başlamış ve şimdiye kadarki araştırmaların sonuçları yeni bulgularla tekrar gözden geçirilmek durumunda kalmıştır.

Bunların dışında konumuzla ilgili olarak sağlıklı ve kapsamlı çalışmalar arasında Tarık Zafer Tunaya ve özellikle Şükrü Hanioglu'nun Türk ve yabancı devletlerin arşivlerinden özel izinler alarak hazırladıkları, çok çeşitli kaynakların kullanıldığı eserlerini özellikle belirtmek gerekir. Son dönemde Necmettin Alkan'ın eserleri de çalışmalarımıza ışık tutmakta ve birçok ezberi bozmaktadır. Bu eserler, Jön Türk hareketinin teşkilatlanma açısından gelişimini açıklamaktadır. Şerif Mardin'in bu alandaki eseri ise Jön Türk'lerin zihni dünyalarını anlamamız ve gerekçelerini idrak etmemiz adına zikredilmesi gereken diğer bir önemli çalışmadır. Bu çalışmalar dışında araştırmamızın konusu olan 1908 İhtilali'ni kapsamlı bir şekilde inceleyen akademik çalışma sayısının sınırlı olması, araştırmayı önemli kılmakta ve orijinalliğini göstermektedir. Ayrıca tezimizde konu ile ilgili daha önceden sıklıkla işlenen meseleler yerine daha az temas edilmiş yeni bilgiler üzerinde durulmuştur.

Araştırmanın ağırlık noktasını, 1905 yılında yeniden teşkilatlanan ve ihtilalci bir yapıya bürünen İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Cemiyetin ihtilal sürecinde sergilemiş olduğu gizli ve açık siyasi faaliyetlerin kapsamlı anlatımı oluşturmaktadır. Değerlendirmelerde yurt içi ve yurt dışı yayımlanmış literatür ve ikinci el kaynaklar dikkate alınmaya çalışılmıştır. Birinci el kaynakların kullanılmasına hassasiyet gösterilmiş, özellikle döneme ışık tutacak bütün iddialar incelenmeye çalışılmıştır. Ayrıca çalışmada, basit sebep-sonuç, kronoloji bilgisinden ziyade, Jön Türk hareketini oluşturan psikolojik, sosyolojik, siyasi ve ideolojik etkenler ortaya konulmaya çalışılmış

ve bu hareketin, umumi efkârı ne yönde etkilediği sorunu üzerinde durularak genel bağlamda bir değerlendirme yapılmaya gayret edilmiştir.

Çalışmada kullanılan siyasi yazılar, risaleler, hatıratlar tek taraflı olmaları sebebiyle Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumu ve Sultan II. Abdülhamid'in yönetimini objektif bir şekilde ortaya koyabilmek açısından gerçekleri tam olarak yansıtmamaktadır. Fakat örgütlerin ve şahısların politik görüşlerini, stratejilerini ve Osmanlı Devleti ile ilgili tasarılarını tespit etmek açısından son derece yararlı kaynaklar olduğu görülmüştür. Aynı şekilde dönemin gazete ve dergileri de tek taraflı anlatımlarından dolayı çok güvenilir kaynaklar olmamalarına rağmen, ilgili oldukları ülkenin veya tarafın umumi efkârda bıraktıkları etki açısından birinci dereceden kaynak oluşturmaktadır. Bu nedenle Jön Türklerin gazetelerinden sık sık yararlanılmıştır. Arşivlerde de Jön Türkler-İttihatçılar ve komita mensupları arasından önemli kişiler hakkında çok sayıda belge koleksiyonu taranmış ve bu araştırma için yararlı olabilecek mektuplar, talimatlar, raporlar bulunmuştur. Bunlar sayesinde Jön Türklerin gerekçeleri, stratejileri ve eylemleri hakkında önemli bilgiler elde edilmiştir. Bu bağlamda ihtilalin kendinden vuku bulmadığı aksine İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin uzun zaman ve profesyonelce Osmanlı Devleti'nde bir ihtilal hazırlığı içinde bulduklarına dair önemli bilgiler edinilmiştir.

Hatıralar, verdikleri bilgilerin karşılaştırılması, arşivler vasıtasıyla bu bilgilerin teyit edilmesi sayesinde, bazı önemli bilgilerin ve bağlantıların ortaya çıkartılmasını mümkün kılmıştır. Bu suretle ihtilalde kilit rol oynayan unsurların, cemiyetlerin ve cemaatlerin belirlenmesi ve önemli ilişkilerin ortaya çıkartılması sağlanmıştır. Özellikle bu konudaki çoğu çalışmada, sayılarının fazla olması ve kolay bulunabilmesi sebebiyle ihtilalde görev alanların hatıralarının kullanılmasına karşılık, araştırmamızda denge unsuru oluşturması ve daha isabetli sonuçlara ulaşabilmek adına ihtilale katılmamış veya ihtilal sonrasında makam elde etmemiş muhaliflerin hatıraları da ülke genelinde taranmış ve konuya geniş bir perspektiften bakış sağlanmıştır. Konumuz açısından içerikte anlatılacağı üzere İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Yahudi cemaatlerinin ilişkileri çok önemli bir yere sahip olmasından, Yahudi Cemaati'ne ait arşivler incelenmeye çalışılmış, ancak Türkiye Hahambaşılığı Arşivi'ne ait bilgiler yalnızca Yahudilere açık olması sebebiyle tüm çabalara rağmen oradaki bilgilere ulaşamamıştır. Aynı zamanda İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin gizli bilgilerinin saklandığı ve toplanma merkezi olması

sebebiyle konumuz açısından kilit nokta arz eden Mason locaları ile de bağlantıya geçilmiş fakat yalnızca mason üyelerin kütüphanelerinden faydalanabileceği, mason arşivlerinin ise üyelere dahi kapalı olduğu, yalnızca özel yetkili kimselerin erişebildiği bilgisi ve engeli ile araştırma bu hususta detaylandırılmamıştır. Tez konumuzla ilgili en büyük sorunlardan bir diğeri ise 31 Mart hadisesinden sonra Enver Paşa'nın emri ile Yıldız Sarayı'nın yağmalanması neticesinde İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni ilgilendiren devletin tutmuş olduğu yüzlerce sandık istihbarat bilgisinin imha edilmiş olmasıdır. Bu siyasi hareket bir arşivi yok etmenin dışında Türk tarihinin kırılma noktalarından biri olan, çok önemli bir döneminin karanlıklar içinde kalmasına da sebebiyet vermiştir.

Bahsedilen engeller, erişime kısıtlanan bilgiler neticesinde konuyla ilgili iddialar yeterli yabancı kaynak ve arşiv belgesine dayandırılmadığı için bugüne dek net olarak çözümlenmemiş ve bir kısır döngü halini almıştır. Bu gibi durumlar akademik çalışmaların işini zorlaştırdıysa da tüm bu olumsuzluklara rağmen konuyla ilgili erişilebilecek bütün kaynak ve çalışmalar araştırmamızda gözden geçirilmeye çalışılmış ve imkân dâhilinde pek çok farklı kaynaktan tatmin edici sonuçlara ulaşılmıştır. Bu tezin ulaşmak istediği nokta, siyasi ve toplumsal tarihimizin yakın fakat bilimsel olarak oldukça sınırlı araştırılmış bir dönemini, bu dönemin en önemli siyasi gelişmelerinden biri olan ihtilali incelemek, konunun yeni bilgi ve belgeler ışığında kuramsal çerçeveler engeline takılmadan tarihi hakikatlerin ortaya konulmasına katkıda bulunmaktır. Tezimiz, Jön Türkler, İttihad ve Terakki Cemiyeti ve 1908 İhtilal'i konularında daha sonra yapılacak olan pek çok çalışmaya zemin oluşturmayı, ayrıca İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin günümüze kadar uzanan izdüşümlerinden kaynaklanan birçok soru ve sorunu aydınlığa kavuşturmayı amaçlamaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1 JÖN TÜRKLER VE JÖN TÜRK İHTİLALİ'NİN ARKA PLANI

Jön Türk terimi Fransızca “Jeune” ve “Turquie” kelimelerinin bir araya getirilmesinden oluşmuş ve Türkçesi “Genç-Yeni Türk” manasına gelen bir ifadedir. Mevcut bilgilere göre, İstanbul’u ziyaret eden İngiliz seyyah Mac Farlane bu kavramı ilk defa 1829 yılında “Genç Türkler/Young Turks” şeklinde kullanmıştır.³⁴ Tabi Mac Farlane’nin telaffuz ettiği Jön Türklerle, çalışmamızda ele alınan hadiselerin merkezinde yer alan Jön Türkler arasında herhangi bir alaka yoktur. Konumuzla alakalı olarak ilk defa bu tabir “Yeni Osmanlılar” tarafından kullanılmıştır. Kendilerine Paris’te *Jeunes-Turcs* (Jön Türkler) ismini vermişlerdir. Bu ismi alırlarken muhtemelen 1830 yılına doğru Fransa’da *Jeune-Franc*, İtalya’da *Jeune-Italie*, Almanya’da *Jeune-Alemagne*, İngiltere’de *Jeune-Angleterre* adı altında politika ve edebiyatta ifrat taraftarı bazı gençlerin teşkil ettikleri cemiyetleri taklit etmişlerdir.³⁵ Ancak aralarındaki önemli nokta şuydu: *Jeune*’lük Avrupa’da milliyetçilik, meşrutiyetçilik, hatta cumhuriyetçilik yanlısı olmak manasına geldiği halde, Osmanlı’da bu mânalardan ziyade geleneksel sisteme muhalefet anlamında kullanılıyordu.³⁶

Jön Türk³⁷ ifadesinin çıkış noktası olarak, Batılılaşma³⁸ faaliyetleri sonucu ortaya çıkan siyasi muhalif oluşumları ve gençlik hareketlerini gösterebiliriz. Fakat gelişmesi sürecinde tek bir siyasi düşünceden veya böyle bir düşünce etrafında oluşan ve tek merkezden, tek lider tarafından idare edilen homojen siyasi bir topluluk söz konusu değildir, hiçbir zamanda olmamıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren genel olarak, Osmanlı Devleti’nde Batı tarzı idare ve fikirlerin gelişmesi için çalışan

³⁴ M. Şükrü Hanioglu, “Jöntürkler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXIII, İstanbul, 2001, s. 584.

³⁵ Sungu, *a.g.e.*, s. 1.

³⁶ Berkes, *a.g.e.*, s. 282.

³⁷ Jön Türkler, 1865-1876 yılları arasında ortaya çıkmış ve Osmanlı idaresine karşı Batı tarzı fikirleri ile kendilerini gösteren bir gruptur. Devleti yeniden bütünüyle teşkilatlandırmayı ve çağdaş ihtiyaçlar doğrultusunda düzene koymayı amaç edinen Yeni Osmanlı Cemiyeti mensupları, Tanzimat döneminin en önemli meselelerini teşkil eden meşruti düzeni savunmuşlardır. Detaylı bilgi için bkz. Kemal Beydilli, “Yeni Osmanlılar Cemiyeti”, *DİA*, c. XLIII, İstanbul, 2013, s. 430-433.

³⁸ Batılılaşma, Batı dışındaki toplumlarda Batı’nın gelişmişlik seviyesine ulaşma çabalarını ifade etmek için kullanılan bir tabirdir. Detaylı bilgi için bkz. M. Şükrü Hanioglu, “Batılılaşma”, *DİA*, c. IV, Ankara, 1992, s. 148-152.

kimselere verilen ortak addır. “Yeni Osmanlılar” ve “Genç Türkler” de denilen bu kimseler için siyasi olarak ilk defa Mısırlı Mustafa Fâzıl Paşa, bir Fransız gazetesine yazdığı mektupda, Fransızların aşırılık taraftarı olanlar için kullandıkları “Jeunes Frances” tâbirine benzeterek “Jeunes Turcs” tâbirini kullanmıştır. Bu tâbir daha sonra Nâmık Kemâl ve Ali Süâvi tarafından da benimsenerek Türkçe telaffuzu olan Jön Türkler şeklinde kullanılmıştır. Böylece Türkçe’ye yerleşen tâbir, hükümete karşı olan bütün ihtilâlcilerin ortak adı olmuştur.³⁹

19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren hangi siyasi görüşe mensup olursa olsun, öncelikle Sultan II. Abdülhamid’e muhalif olan ve muhalifliğini ilan eden herkes Jön Türk olarak adlandırılmıştır. 1908 ihtilalini ortaya çıkaracak asıl Jön Türk hareketi ise, Tarık Zafer Tunaya’nın “İkinci Jön Türk Hareketi” olarak adlandırdığı ve Osmanlı tarihinde modern siyasi fikirleri ve bunların pratiğini savunan ikinci neslin gerçekleştirdiği harekettir. Bu süreçteki Jön Türkler en uzun soluklu ve aynı zamanda en etkili örgütlü siyasi teşekkülü vücuda getirmişlerdir.⁴⁰ Fakat bahsettiğimiz II. Jön Türk hareketinde dahi, Jön Türklerin Sultan Abdülhamid’i devirip meşrutiyeti ilan etmek dışında fikir birliği ettiği herhangi bir konu yoktur. Şerif Mardin’in belirttiği gibi Jön Türklerin fikirleri “derin bir teoriye” dayanmamış ve onlar “özgün bir siyasi formül veya zihinleri devamlı olarak uğraştırmış bir ideoloji” ortaya koyamamışlardır. Felsefesizliklerine bir de “tarihsizlik” eklenince “Tarihin kendini açığa çıkarması” gibi bir gerçeğe sahip olmadıklarından, ideolojik kalıpları Osmanlı toplumuna ancak mekanik bir şekilde uygulamaya çalışmışlar ve bundan dolayı halk tarafından fikirleri hiçbir zaman mâkes bulmamıştır.⁴¹

Bu minvalde Jön Türklerin siyasi anlamda farklı renklerini ve karmaşık dünyalarını anlamak için bazı meşhur Jön Türklerden bahsetmek gerekirse; ileri derecede August Comte hayranı ve talebesi⁴² olan, pozitivist ve aynı zamanda merkezîyetçi Ahmed Rıza, biyolojik materyalist Abdullah Cevdet, “Türklerden nefret ediyorum” diyebilecek ve Arnavut çetelerine yardım edecek kadar Arnavut milliyetçisi

³⁹ N. Alkan, *II Abdülhamid ve Jöntürkler*, s. 104.

⁴⁰ N. Alkan, *II. Abdülhamid ve Jöntürkler*, ss. 106-107.

⁴¹ Şerif Mardin, *Jöntürklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yay., İstanbul, 2014, s. 21.

⁴² Lewis, *a.g.e.*, s. 268.

ve materyalist olan Arnavut İbrahim Temo,⁴³ İttihâd-ı İslâm'ı savunan ve meşveretin kaynağını şeriatla arayan Mizancı Murad⁴⁴, Liberal Anglo-Sakson geleneğine bağlı, âdem-i merkezîyetçi ve dış müdahale taraftarı Prens Sabahaddin, Mason locası ustası Yahudi Emanuel Carasso (Karasu) ve bir dönem Alyans İsrail Mektebi'nde Türkçe öğretmenliği de yapmış, sonra Posta ve Telgraf idaresinde memurluk görevinde bulunmuş Talat Bey (Paşa) gibi pek çok farklı kişilik ve değişik dünya görüşüne sahip kimse sayılabilir.⁴⁵

Oldukça idealist gayelerle ortaya çıkan bu hareket, az zamanda inanılmaz derecede yoğun bir entrika, karşılıklı itham ve dedikodu havasına bürünmüştür. Kişisel uğraşlar Jön Türkler arasında öylesine yoğun olmuştur ki, sanki birbirlerini tökezletme stratejisi siyasi fikirlerinin gerçek içeriğini oluşturuyordu, teorik program ise bu gerçek amacın kamufleajı, paravanası ve maskesi olarak ortaya çıkıyordu. Bunun bir istisnası Ahmet Rıza Bey'di, fakat Ahmet Rıza Bey de maalesef büyük bir siyasi düşünür sayılmazdı.⁴⁶ Jön Türkler, işlerin kötüye gittiğine ve milletin istikbalinin karanlık olduğuna inanarak ve bu yönde inandırarak öncelikle gizli örgütlenmeler meydana getirmiş, inandıkları kötü gidişe bir son verebilmek için mevcut yönetimle mücadeleye başlamışlardır. Her ihtilalde olduğu gibi 1908 ihtilaline giden bu uzun süreçte de ihtilal fikrinin ortaya çıkması, işlerin kötüye gitmesine veyahut belli kesimleri rahatsız edecek bazı sıkıntıların ortaya çıkmasına bağlıdır. Jön Türkler, Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıldaki kötüye gidişini kendilerine dayanak yaparak gelecekte ihtilali idare edecek kadroları yetiştirmişlerdir. Sonraki aşama ihtilalin gerçekleşmesine sebep olacak hadiselerin yaşanmasıdır. 1908 ihtilalinde de klasik ihtilal süreci aynen bu şekilde cereyan etmiştir.⁴⁷

1908 Jön Türk ihtilalinin sebepleri çok boyutlu ve çeşitlidir. Bunların bir kısmı Osmanlı içerisindeki gelişmelerle, diğer kısmı ise dışarındakilerle bağlantılıdır. İç sebepler, Sultan II. Abdülhamid'in Tanzimat'ın getirdiği modernleşme faaliyetlerini devam ettirmesi, bu faaliyetlerin sonucu da toplum yapısının değişmesi ve

⁴³ Şükrü Hanioglu, *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jöntürklük*, İletişim Yay., İstanbul, 1986, ss. 627-628.

⁴⁴ Abdullah Uçman, "Mizancı Murad" *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. XXX, İstanbul, 2005, s. 215.

⁴⁵ E. Edmondson Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, Çev. Nuran Yavuz, Pozitif Yay., İstanbul, 2007, s. 136.

⁴⁶ Şerif Mardin, *Jöntürklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, s. 14.

⁴⁷ N. Alkan, *II. Abdülhamid ve Jöntürkler*, s. 38.

dönüşmesiyle birlikte yaşanan iktisadi ve siyasi rahatsızlıklardır denilebilir.⁴⁸ Süreci hızlandıran en önemli faktörlerden birinin de dönemin en etkili gizli yapılanmasına sahip olan ihtilalci Jön Türklere karşı, Sultan II. Abdülhamid'in ılımlı müdahale tarzı ve sürgün metodunu tercih etmesidir denilebilir. Tercih edilen bu yöntemle Jön Türk hareketinin önu kesilememiş aksine hareket ülke geneline yayılarak cemiyetin daha çok büyümesine sebep olmuştur.⁴⁹ Dış sebepler ise Avrupa'da cereyan eden bazı gelişmeler ve Osmanlı Devleti üzerinde hesapları olan devletlerin bunlara yönelik siyaseti ile alakalıdır. Burada yalnızca yabancı devletler söz konusu değildir, aynı zamanda Osmanlı Devleti içindeki cemaatler, devlet ve milletler üstü yabancı bazı kuruluşlar ve masonik örgütler de ihtilal sürecinde önemli fonksiyon görmüşlerdir.⁵⁰

1.1.1 Kuleli Vakası

Sultan II. Mahmud'un vefatı, Tanzimat Fermanı'nın ilanının Sultan Abdülmecid Devri'ne bırakılmasına sebep olmuştu. Osmanlı Batılılaşmasının temel figürü sayılan ve İngilizlerle yakın ilişkisi aşikâr olan mason Mustafa Reşid Paşa'nın⁵¹ bu konudaki gayretleri pek çoktu. Zaten Mustafa Reşid Paşa, Sultan Mahmud'un ölümünden önce bir süre, Tanzimat fermanı çizgisinde bir ferman ilan edilmesi için Sultan'ı ikna etmeye çalışmış, fakat Akif Paşa'nın muhalefeti ve Sultan'ı yetkileri hususunda başkalarının lehine azaltılmış olacağını uyandırması üzerine muvaffak olamamıştı.⁵² Sultan Mahmud öldükten kısa bir süre sonra genç Sultan Abdülmecid'in tecrübesizliği, Mustafa Reşid Paşa'ya önemli ölçüde manevra alanı açtı, o da bunu iyi kullandı. Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa'nın telkinleri üzerine yeni Sultan'ın hatt-ı hümayunu olarak ilan edilen Tanzimat Fermanı'nı bizzat yazan ve okuyan Mustafa Reşid Paşa'nın ta kendisiydi. Bu dönemde Sultan Abdülmecid adeta Mustafa Reşid Paşa'nın esiri durumdaydı. Osmanlı Devleti'nin son vakanüvistlerinden olan Abdurrahman Şeref bu konuda: "*Sultan Mecid, bir gün, Reşid Paşa'nın elinden kendisini kurtarması için başını sarayın duvarlarına vurarak Allah'a yalvarırken bulundu.*" demektedir.⁵³ Burada önemli olan husus Sultan Abdülmecid'in şahsiyetinin zayıf veya güçlü olması ile alakalı

⁴⁸ N. Alkan, *II. Abdülhamid ve Jöntürkler*, s. 52.

⁴⁹ Ramsaur, *a.g.e.*, s. 51.

⁵⁰ Necmettin Alkan, *Selanik'in Yükselişi*, Timaş Yay., İstanbul, 2012, s. 75-76.

⁵¹ Mete Tunçay, "Jön Türklere, Farmasonlar ve Yahudiler", *Birikim Dergisi*, S. 45, 1978, s. 52.

⁵² Şerif Mardin, *Yeni Osmanlılar Düşüncesinin Doğuşu*, s. 183. (Lütfi, Tarihi VII, 390, not 2'den naklen).

⁵³ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlılar Düşüncesinin Doğuşu*, s. 125.

değildir. II. Mahmud'un hükümdarlığı (1808-1839) ile başlayan, ordunun güçlenmesini ve devletin merkezi denetiminin artmasını amaçlayan modernleşme, Sultan için çok karmaşık bir hale gelmiş ve modernist, reformist yönetimi güçlendirmek için gerekli iktidar bürokrasiye devredilmişti. Sultan Mahmud'dan sonra, hem Sultan tarafından tesis olan reform mekanizması ve hem de Reşid Paşa gibi reformist nazırlar için sağlanan mutlak koruma, Sultan Mahmud'un saltanat haleflerini siyaset sahnesinde sadece seyirci duruma getirmişti. II. Mahmud'tan sonra artık reformcular, şiddete dayalı tepki ile programlarının kapsamını sınırlı tutmak zorunda değildi. "Vaka-i Hayriye"⁵⁴ diye tabir edilen hadiseyle, önceki yüzyılda yapılan reform çabalarının genellikle gerçekleşmesini engelleyen ve reformcuları yerlerinden eden kısıtlamalar ortadan kaldırılarak hızlı modernleşmenin yolu açılmış oldu.⁵⁵

Bu durum Sultan II. Abdülhamid Han'ın meşrutiyet meclisini kapatmasına kadar böyle gitmiştir.⁵⁶ İşte böyle bir zeminde Tanzimat Fermanı önceki devrin yöneticilerine yönelik bir eleştiri ile başlamaktadır. Devletin beşeri kaynaklarının yeterli olduğu savunularak, bu kaynakların akılcı biçimde kullanılması halinde beş-on yıl içerisinde arzu edilen gelişme seviyesine ulaşılacağı ümidi vurgulanmaktadır.⁵⁷ Ancak ne Tanzimat Fermanı ne de daha sonra ilan edilen Islahat Fermanı Osmanlı toplumunda kimseyi memnun etmemiştir. Özellikle ruhani reisler, aidat ve bahşiş alma imkânları kaldırıldığından dolayı hoşnut olmamıştı. Yine diğer cemaatlerden protokol olarak üstün olan Rumlar, bu imtiyazları ellerinden alındığı için hoşnut değillerdi. Rumların bazıları "devlet bizi Yahudilerle beraber etti. Biz İslâm'ın üstünlüğüne razı idik" diyerek tepkilerini dile getirmişti. Islahat Fermanı okunurken orada bulunan Patrikhanenin Sinod meclisini oluşturan patrik ve metropolitler üzüntülerini saklamıyorlardı. İzmit metropolitinin, fermanın atlas keseye konulması sırasında; "Bir daha bu keseden çıkmamasını Allah'tan temenni ederim" dediği rivayet olunmaktadır. Müslümanların tepkisi önceki fermanın aksine daha sert idi. Normal şartlarda ve çağın

⁵⁴ Yeniçeri Ocağı'nın ilgasını ifade eden tabir. Geniş bilgi için bkz. Kemal Beydilli, "Vak'a-i Hayriye", *DİA*, c. XLII, Ankara, 2012, ss. 454-457.

⁵⁵ Stanford J. Shaw, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Geleneksel Reformdan Modern Reforma Geçiş: Sultan III. Selim ve Sultan II. Mahmud Dönemleri", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 12, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 1022, 1023.

⁵⁶ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlılar Düşüncesinin Doğuşu*, s. 126.

⁵⁷ Abdullah Saydam, "Tanzimat Devri Reformları", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 12, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 1325, 1326.

standartlarına göre çok fazla serbestiyet tanınmasına ek olarak gayrimüslimlere yeni hak ve imtiyazların verilmesi hoş karşılanmadı. Belki üstesinden gelinemeyecek olaylar olmadı, ama milletlerin kaynaşması için ilan edilen ferman ayrılıkları daha da artırdı. Islahat Fermanı ile gayrimüslimlere verilen hak ve imtiyazların bazıları vardır ki, makul bulmak, bağımsızlıkla bağdaştırmak imkânsızdı.⁵⁸

Islahat Fermanı'nda yer alan bir diğer husus da hiç kimsenin din ve mezhep değiştirmeye zorlanmayacağına açıkça belirtilmiş olmasıydı. İslâm hukukuna göre kimse zorla Müslüman yapılamazdı. Bu “*dinde zorlama yoktur*”⁵⁹ ayetiyle açıkça ifade edilmiştir. Ancak İslâm hukukuna göre bir Müslüman'ın İslâm'ı terk etmesi, yani “*mürted*” olması durumunda İslâm'a geri dönmediği takdirde ölüm cezası verilmesi gerektiğinden bu cezanın tatbikini gayrimüslimler hiç kabul edemiyorlardı. Islahat Fermanı'nda mürtede verilecek cezanın hükmü konusunda bir açıklamada bulunmaksızın “*tebdîl-i dîn ü mezheb etmek üzere kimse icbâr olunmaması*” ifadesi ile mesele geçiştirilmeye çalışılmıştı.⁶⁰ Fermanda Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında meydana gelen ihtilaflara bakmak için yeni düzenlemelerin yapılacağı da açıklanarak gayrimüslimlere kendi mahkemelerinde muhakeme edilme yolu açılıyordu. Islahat fermanın ilanından sonra Osmanlı Müslümanları arasında rahatsızlıklar baş göstermeye başlamıştı, Cevdet Paşa bu konuda şu tespitlerde bulunmuştur:

*“Ehl-i İslâmdan çoğu, ‘aba ve ecdadımızın kanıyla kazanılmış olan hukuk-ı mukaddese-i milliyemizi bugün ga’ib ettik. Millet-i İslâmiye, millet-i hâkime iken böyle bir mukaddes haktan mahrum kaldı. Ehl-i İslâm’a bu bir ağlayacak ve matem edecek gündür’ deyü söylenmeye başladılar.”*⁶¹

Tanzimat uygulamaları bu şekilde devam ederken birçok kişi Âli ve Fuad Paşalara şiddetli tepkiler göstermekteydi. Hatta Cevdet Paşa, Reşid Paşa'nın ıslahatları hiç çoktan tedricen yaptığını, şimdi iş başında bulunanların buna dikkat etmeyerek halkın nefretine yol açtıklarını söylemekteydi. Islahat Fermanı'na Müslümanların tepki göstermesinde her ikisi de mason olan Âli ve Fuad⁶² Paşaların da tutarsız davranışları etkili oldu. Mesela Fransızlar Kudüs'te bulunan Yusuf Selâhaddin Camii'nin boş ve

⁵⁸ Saydam, *a.g.e.*, s. 1331-1332.

⁵⁹ “El-Bakara”, *Kur'an-ı Kerim*, 2/256.

⁶⁰ Edouard Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, Çev. Ali Reşad, Kaknüs Yay., İstanbul, 1999, s. 504.

⁶¹ Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, Haz. Cavit Baysun, TTK Yay. c. I, Ankara, 1953, s. 68.

⁶² Tunçay, *a.g.e.*, s. 52; Mardin, *Yeni Osmanlılar Düşüncesinin Doğuşu*, s. 133. (Ebüziyya Tevfik, “Farmasonluk”, *Mecmaü’-a-i Ebüziyya*, 18 Cemaziyülahir 1329, ss. 683-686’dan naklen).

harap olduğunu iddia ederek bunun yerine bir kilise yapılması için izin istediler. Bu istek bir süre geçiştirildi ise de nihayet izin verildi. Bu sırada caminin sağlam ve minaresinin mevcut olduğunun ortaya çıkması olaylara neden olunduysa da fermanın geri alınması mümkün olmadı. Bu tarihi camiinin kiliseye dönüştürülmesi Müslüman ahali nezdinde nefretle karşılandı. Islahat fermanı antlaşma içeriğinin yabancı devletlerce garanti edilmesiyle, dolaylı olarak bir müdahaleyi meşru hale getirdi. Yabancılar Islahat Fermanı'ndan sonra o derece müdahaleci davrandılar ki, özellikle Lord Stratford Canning'in müdahalelerinden ötürü hükümet iş yapamaz hale geldi. Sefaretler en ufak memur atamalarına dahi karışmaya başladılar. Hatta 1859'da ıslahatların lâyıkiyle yapılmadığı iddiasıyla konuyu görüşmek üzere büyük devletlerin temsilcileri, Babıâli'nin önleme gayretlerine rağmen, İstanbul'da bir toplantı dahi yaptılar. Bu ise ülkenin idari, askeri, mali ve adli işlerini yürütülmez hale getirdi ve gayrimüslimleri iyice şımarttı. Öyle ki bu müdahalelerden bıkan vükelâ heyeti, yabancı sefirleri Türkiye'nin iç işlerine müdahale eden özel bir devlet meclisi gibi hareket etmekle suçlamak durumunda kaldı. Aynı yıl yabancıların toprak edinmelerine imkân tanınması müdahale alanını iyice genişletti. Bu toprak alım konusu zamanla siyasi bir mesele haline geldi.⁶³

Kırım Savaşı'ndan sonra devletin mali durumunun sarsılması ve Tanzimat dönemi uygulamalarının ortaya çıkardığı alışık olunmayan gelişmeler sonuç olarak Osmanlı toplumunun asli unsurunda hoşnutsuzluk meydana getirdi. Bu gelişmeler neticesinde istedikleri mevki ve makamlara gelemeyen bir kısım askeri ve mülkiye memurları da devletin yönetimini beğenmeyerek bunları ıslah etme düşüncesine kapılmışlardı. Bunun üzerine 1859 yılı başlarında Osmanlı bürokrasisinde gizli bir cemiyet kuruldu. Vambery ve Engelhardt gibi bazı yabancı yazarlar söz konusu, Kuleli Vakası'nı Meşrutiyet'e doğru ilk hareket saydıkları halde, devrin devlet tarihçisi Lütfi Efendi ve sonraları Ahmed Mithad, Ahmed Rasim, Abdürrahman Şeref Beyler gibi tarihçi yazarlarımız bu konuda aynı fikirde değillerdir. Gerçekten bu hadiseyi meydana getirenlerin takip ettiği amaç hala açık seçik şekilde tespit edilememiş ve konuyu inceleyenler ihtilalcilerin karmaşık kadrosu üzerinden durumu tam olarak aydınlatamamışlardır. Bununla beraber sanık ifadelerinden çıkan anlam, bu oluşumun

⁶³ Saydam, *a.g.e.*, s. 1332.

Sultan Abdülmecid'in gereksiz harcamalarını önlemek amacıyla kurulduğu bahanesi merkezindedir. Ayrıca o tarihlerde yüksekokullar ve uluslararası siyasi teşkilatlar noktasında zayıf olan Osmanlı Devleti'nde özellikle meşrutiyet amacı etrafında ihtilal cemiyeti kurulması dönemin şahitleri bakımından imkânsız görülmektedir. Bu bakımdan "Kuleli Vakası" yalnızca memlekette yönetimi beğenmeyen asker ve ulema mensuplarının genel ıslahat yapılmasını amaçlayan, bilinçli bir ihtilal girişimi olarak görülmektedir. Ancak "Jön Türk" hareketine bir örnek ve başlangıç teşkil etmiştir.⁶⁴ Diğer taraftan isyanın, Batı yanlısı hevesleri hoş görülmeyen Sultan Abdülmecid'e yönelik bir suikast olduğu da iddia edilmektedir. Kısaca bu vakianın ortaya çıkışı ile ilgili olarak, Hristiyan halka verilen imtiyazların genişletilmesini protesto eden ve imparatorluğun eski prestijinin kaybı dolayısıyla öfke duyan gayretkeş subay ve ulemanın tertibi olduğu kanısı vardır.⁶⁵

Tanzimat ricaline duyulan tepki ile Sultan Abdülmecid'in padişahlığına son vermeyi amaçlayan bu cemiyet Kafkasya kökenli askeri erkândan Bâb-ı Seraskeri Dar-ı Şûrâ Reisi Hüseyin Daim Paşa, Arnavut Cafer Dem Paşa, Tophane Müftüsü Bekir Efendi, İmalat Meclisi azasından Binbaşı Rasim Efendi, Tophane kâtiplerinden Arif Bey, Süleymaniyeli şeyh Ahmet Efendi, Fatih Medresesi hocalarından Nasuhi Efendi, Hezargratlı Şeyh Feyzullah Efendi ile Tophane Müşirliğine mensup yaklaşık yirmi beş kişi tarafından kurulmuştur. Gerçekleştireceği bir saltanat darbesiyle ülkenin kaderini değiştireceğine inanan cemiyetin reisi Beyazıt Medresesi hocası Süleymaniyeli Şeyh Ahmet Efendi, Sultan Abdülmecid'e karşı bir suikast tertip etmiştir. Hezargratlı Şeyh Feyzullah ile Kütahyalı Şeyh İsmail gibi nüfuzlu kişiler, halk desteğini sağlamak için cemiyete alınmışlardır. Bu sırada kumanda ettiği birliklerden ihtilalcilere taraftar toplanması esnasında durumdan haberdar olan Hasan Paşa, Arif Bey tarafından cemiyete davet edilmiştir. Paşa taraftar görünüp bu örgüte girerek ve Arif Bey'den bilgi alarak durumu Serasker Rıza Paşa'ya bildirmiş ve aynı zamanda cemiyeti toplantıya çağırmıştır. Akabinde, gizli cemiyet 14 Eylül 1859'da Kılıç Ali Paşa Camii'nde toplantı yaparken bir baskınla hepsini yakalatmıştır. Cemiyet'in açığa çıkmasını sağlayan Hasan Paşa, Ferikliğe (Tümgeneral-Korgeneral) terfi etmiş, suçüstü yakalanan suikast düzenleyicileri Çengel Köy'deki Kuleli Kışlası'na konulmuştur. Soruşturma ve

⁶⁴ Ahmet Bedevi Kuran , *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, Kaynak Yay., İstanbul, 2000, s. 17, 18.

⁶⁵ Mardin, *Yeni Osmanlılar Düşüncesinin Doğuşu*, s. 26.

yargılama burada geçtiği için olay “Kuleli Vakası” adıyla tarihe geçmiştir. Cemiyet üyelerinin yargılanması için Sadrazam Mehmet Emin Ali Paşa başkanlığında bir Divan-ı Mahsus kurulup, alınan kararda birinci derecede suçlu bulunan şeyh Ahmet Efendi, Ferik Hüseyin Daim Paşa, Cafer Dem Paşa, Arif Bey ve Binbaşı Rasim Bey idama mahkûm edilmişlerdir.⁶⁶

Bu gizli cemiyet hedefine varamadan meydana çıkarılmış, ilgililer tutuklanmış ve sürgün edilmiş olduğundan hareket kısa zamanda sönüp gitmiştir. Ancak Islahat Fermanı’yla gayrimüslimlere tanınan haklardan rahatsız olanların yönetime karşı başlattığı bu girişim gerçekleşmeden bastırıldığı halde daha sonra örnek teşkil etmiş ve Yeni Osmanlılar ve Genç Türkler unvanıyla ortaya çıkacak olan hareket üzerinde etkili olmuştur.

1.1.2 Yeni Osmanlılar Cemiyeti

Batı’daki ilmi ve teknik gelişmeleri öğrenmek için Osmanlı Devleti’nin Avrupa’ya gönderdiği talebeler, tahsil için gittikleri yerlerde kısa zamanda Osmanlı Devleti’nin mevcut yapısının parçalanmasına ve yıkılmasına yönelik Avrupai fikirlerin tesirinde kalmışlardır. Sultan Abdülmecid Han’ın vefâtından sonra padişah olan Abdülaziz Han, Avrupalıların ilim ve tekniği dışındaki örf, âdet ve geleneklerinin alınmasına karşı çıkmış olsa da onun devrinde de ilmi ve teknik gelişmelerin öğrenilmesi ve tâkip edilmesi için talebe gönderilmeye devam edilmiştir. Tahsil için gönderilen Türk İslâm kültüründen mahrum bu gençler, gönderiliş maksatlarını unutarak garblıların âdet ve gelenekleri tesirinde kalmışlardır. Özetle, Tanzimât hareketlerini yeterli görmeyip, daha da ileri götürerek devletin mevcut sisteminin değiştirilip meşruti sisteme geçilmesini istemişlerdir. Esasında başlangıçta ne meşrutiyet isteği ne de padişahla sorunu olan bu kimseler Ali ve Fuad Paşaların başını çektiği küçük bir devlet adamı grubuna, yani Bâb-ı Âli’ye karşı bir muhalefet içindeydiler. Hatta bu ilk dönemde Yeni Osmanlılar saltanata karşı daima en derin saygıyı göstermişlerdir. Mesela Namık Kemal, “*Bugüne kadar Sultan kendisinden istenilen ve halk için faydalı olan herhangi bir şeyi yapmayı asla reddetmedi*” demektedir. Zaten bu dönemde kaynakların aktardığına göre, Sultan Abdülaziz’in Osmanlı Devleti’nin günlük

⁶⁶ Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 19.

politikasının hazırlanmasında çok az veya hemen hemen hiç etkisinin bulunmadığı, yönetim hususunda Âli ve Fuad Paşaların baskısı altında olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁷ Aynı şekilde Batı siyasal düşüncesinin Osmanlı İmparatorluğu'na girişi de başlangıçta Batı'nın "büyük" siyasal düşünürlerinin eserleri yoluyla değil, Batı'da fizyokratlar olarak bilinen bir kamu idaresi kuramcılarının uzantısı sayılan "kameralizm" yoluyla girmiştir. Kameralizm, Batı'da "aydın despotizmi" adı verilen siyasal görüşün siyasal teorisini oluşturuyordu. Aydın despotizmi ise Avusturya İmparatoru II. Joseph ve Prusya Kralı Büyük Friedrich gibi merkezîyetçi devlet kurucularının o zamanlar için düşünülmüş "gelişme" politikasıydı. Âli ve Fuad Paşalar bu aydın despotizminin temsilcileri olarak görülüyor ve onların otoritesine karşı tepki olarak meşrutiyet istekleri tetikleniyordu. Bu şekilde 1865'e doğru şekillenen Yeni Osmanlılar hareketi, esas itibariyle padişaha karşı değil, Tanzimat'ın Reşid Paşa'dan sonraki uygulayıcıları olan Âli ve Fuad Paşalara karşı bir başkaldırma olarak belirmiştir.⁶⁸

Âli ve Fuad Paşalar, gerçekten, Tanzimat hareketinin yürütücüleri olarak ıslahatı Reşid Paşa'nın başlattığı şekilde, kameralizmin bir uzantısı olarak uygulamışlardı. Teb'aya "aşırı" bir hürriyet vermek söz konusu olamazdı. Yeni Osmanlılar bu tutuma karşı koyarak "hürriyet" istiyor ve bunun anayasaya dayalı bir parlamento ile sağlanacağını düşünüyorlardı. Bu muhalefetin sebebi yalnızca Osmanlı yöneticilerinin tutumlarında saklı değildir, esasında Jön Türklerin bireysel düşünceleri de onları mevcut sisteme karşı muhalefete itiyordu, bu sebeple yönetimdeki eksiklikler onlar için bir araç olarak kullanılmaya müsaitti. Mesela, Yeni Osmanlı grubunun lideri, eğitimini Paris'teki Osmanlı mektebinde almış ve orada meşrutiyet ve halkın temsili fikirlerine bir hayli vakıf olarak dönmüş olan Mehmed Bey idi. Mehmed Bey, o dönem Paris'te çok popüler olan ihtilalcilik fikirlerine heyecanla kapılmıştı ve döndüğünde arkadaşlarının kalplerinde bu reformculuk ateşini tutuşturmaya muvaffak olabilmişti. Bu grubu oluşturanların diğer bir ortak noktası ise hemen hepsinin, Bâb-ı Âli Tercüme Odası'nda zaman zaman çalışmış kimseler oluşudur; bu yüzden çoğu, Avrupa siyasi sistemlerini de öğrenme fırsatını elde etmişlerdi. Gariptir ki onlar, karşı çıktıkları birçok kişinin gayretleri sayesinde, Batı tarzında yetişmiş bir nesil idiler. Hedef aldıkları Âli ve

⁶⁷ Fuad Paşa'nın, Sultan Abdülaziz'den, Sultan Mahmud'a öğüt vermeye cür'et etmesi yüzünden iki kere sürgün edilen babası İzzet Molla'nın başına gelenlerin intikamını aldığı söylenir. Bkz. Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, ss. 124-125.

⁶⁸ Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 82.

Fuad Paşalar, Osmanlı Devleti'nin modernleştirilmesine, Reşid Paşa'nın bırakmış olduğu yerden devam etmişlerdi. Nasıl ki Âli ve Fuad Paşalar, Reşid Paşa'yı ılımlı bir reformcu olarak görüp eleştirdilerse şimdi yetiştirdikleri yeni nesil tarafından aynı şekilde tenkit ediliyorlardı.⁶⁹

Zamanla, Şinâsi, Nâmık Kemâl ve arkadaşları, çıkarttıkları Tasvir-i Efkâr ve Tercümân-ı Ahvâl gazetelerinde Pâdişâhı ve Bâb-ı Âli'nin icrâatlarını dolaylı olarak tenkit etmeye başladılar. Bu dönemde basında mevcut serbesti sayesinde Girit İsyanı, Sırbistan'ın durumu her gün gazete sütunlarını dolduruyordu; Namık Kemal'in vatanperverane yazıları halkın zihnini kurcalıyor; hükümete karşı güvensizlik yaratıyordu. Suavi'nin *Muhbir* gazetesindeki yazıları da memnuniyetsizliği arttırıyordu. Yeni Osmanlılara bu muhalefet zeminini oluşturan Sultan Abdülaziz devrindeki mevcut Osmanlı basın kanunun yumuşaklığıydı, hatta denilebilir ki modern Türkiye Cumhuriyeti'nde mevcut olan basın kanunundan dahi daha yumuşak bir kanun, o dönem Osmanlısında icra ediliyordu.⁷⁰ Bu serbestlik ortamında Yeni Osmanlılar çeşitli görüşmeler ve anlaşmalardan sonra, Sağır Ahmed Bey'in yalısında son şeklini almış ve gizli faaliyete başlayarak 1865 yılı Haziran ayı içerisinde altı kişilik bir grup hâlinde toplanarak İttifâk-ı Hamiyyet adında gizli bir dernek kurmuşlardı.⁷¹

Tanzimâtçılardan Âli ve Fuâd Paşaları ülkede meşrûtiyetin kurulmasında en büyük engel olarak gören Sağır Ahmed Bey'in oğlu Mehmed, reji komiseri Nuri, Kayazâde Reşâd, Subhi Pazaşâzade Âyetullah ve Nâmık Kemâl tarafından, İbnü'l-Emin'e göre; Mustafa Fâzıl Paşa'nın da yardımıyla kurulan, daha sonra Yeni Osmanlılar adını alan cemiyet, masonlardan da destek alarak masonik İtalyan Karbonari (Carbonari) teşkilâtının programını benimsemişti. Hatta benimsemekle kalmamış onların tüzüğü ve kendine özgü işaret ve armalarını dahi almışlardı. Hazırlanan "Yeni Osmanlılar Cemiyeti" tüzüğüne göre her altı üyeye bir yedinci kişi "baş" olarak atanacak, kaç yeni altı teşekkül ederse onlara yeni bir "baş" bulunacak ve ancak başlar birbirini tanıyıp temas edebileceklerdi. Bu bir çeşit hücre faaliyeti idi.⁷² Fikri liderliğini Şinâsi'nin yaptığı cemiyetin esas lideri ise daha evvel bahsedilen Mehmed Bey idi.

⁶⁹ Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, ss. 18-19.

⁷⁰ Şerif Mardin bu bilgiyi, 1959'da Türk hapisanelerinin gazetecilerle dolu olduğu bir sırada yazmıştır. Bkz. Mardin, *Yeni Osmanlılar Düşüncesinin Doğuşu*, s. 34.

⁷¹ Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 21.

⁷² Ebüziyya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, Çev. Şemsettin Kutlu, Hürriyet Yay., İstanbul, 1973, s. 78.

1865’de Şinâsi’nin Paris’e kaçması üzerine cemiyetin fikri liderliğine Nâmık Kemâl getirildi. İlk toplantı Sağır Ahmed Bey’in yalısında yapılmıştır.⁷³ Daha sonra Ziya Paşa, Ali Süâvi, Ebüzziyâ Tevfik, Mir’ât mecmuası sahibi ve Agâh Efendi’nin de üyeleri arasına girdiği cemiyet hızla büyüyerek kısa bir müddet içinde üye sayısını 245’e yükseltmiştir.⁷⁴ Vezirler, askerler ve edebiyatçılardan girenlerin sayısı da pek çoktur. Bunların gayesi ilk olarak, Âli Paşa’nın şahsi, ağır ve ezici politikasına nihayet vermek ve devletde hür bir idare tesis eylemek idi. Bunun için önce Âli Paşa’yı devirecekler, sonra da yerine, yeni usûlü kabul edecek, hürriyet esâslarına bağlı bir şahsı getireceklerdi. Bu gayelerini tahakkuk ettirmekte, Fuâd Paşa, Şirvânizâde Rüşdi Paşa, Mısırlı Sami Paşa, Yusuf Kâmil Paşa, Midhat Paşa gibi devletin ileri gelenlerinden yardım umuyorlardı. Abdurrahman Şeref Efendi’nin bildirdiğine göre; cemiyet hâlini alan bu gençler, yeni kabineyi terkib edecek zevatı tâyin eylemek üzere, bir gün Ayasofya Câmii’nde toplanmışlar; nezâretlere, münevver (aydın), dürüst insanları aday göstermişler, fakat Âli Paşa’dan sonra yerine getirilecek şahısta anlaşamamışlardır. Necib Paşa’nın torunu ve Sağır Ahmed Bey’in oğlu olan Mehmed Bey, amcası Mahmud Nedim Paşa’nın sadârete getirilmesi üzerinde ısrar etmiş, ancak diğerleri bu makama Ahmed Vefik Efendi’yi lâıyk görmüşlerdir.⁷⁵ Ayrıca ihtilalcilerin faaliyetlerinin en başlarından beri, oldukça zeki bir şahıs olan Sultan Abdülaziz’in yeğeni ve tahtın varisi Şehzade Murad Efendi (V. Murad) ile de temas halinde olduklarını gösteren işaretler vardır; ihtilalciler onun ileride tahtta oturmasını kendi çıkarları adına ümitle beklemişlerdir.⁷⁶

Ayasofya toplantısından sonra, hükümet durumu haber alıp takibata girişmişti. Cemiyetin ileri gelenlerinden bazıları Mahmudiye gemisinde tevkif edildi, bazıları da Avrupa’ya kaçarak pâdişâh ve Osmanlı hükümetleri aleyhinde faaliyet göstermeye başladılar. Hindistan ve Uzakdoğu ile Kuzey Afrika taraflarındaki Müslüman topraklarını işgal eden İngiltere ve Fransa gibi sömürgeci devletler de, kurulu Osmanlı düzenine ve Abdülaziz Han’a karşı gelişen bu hareketi memnuniyetle desteklemekten geri durmadılar. Diğer taraftan bu dönemde Mısır hıdivi İsmâil Paşa, Osmanlı yetkilileri ile anlaşarak veraset usûlünü değiştirmiş ve kardeşi Mustafa Fâzıl Paşa’yı bütün

⁷³ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi*, c. IV, Türkiye Yay., İstanbul, 1972, s. 212.

⁷⁴ Ebüziyya, *a.g.e.*, s. 79.

⁷⁵ Danişmend, *a.g.e.*, s. 212.

⁷⁶ Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, s. 21.

haklarından mahrum etmişti. Bu sebeple ikbâl küskünü olan Mustafa Fâzıl Paşa, Sultan Abdülaziz Han'la, Âli ve Fuâd paşalara karşı düşman kesilerek intikam almak için Avrupa'daki Yeni Osmanlıların arasına katılıp maddi ve manevi bakımından onları desteklemeye karar vermiştir. Bu minvalde cemiyetin aktif rol oynaması Mısırlı Prens Mustafa Fazıl Paşa'nın, Paris'e gelir gelmez yeni Osmanlılar tarafından çıkarılan *Liberte* gazetesinde, Paris'ten Sultan Abdülaziz'e yolladığı Fransızca bir yazıyla başlamıştır. Paşa, bu açık mektubunda devletin durumu konusunda bazı açıklamalar yapmış ve çeşitli reformların yapılmasını, meşruti sisteme geçilmesini teklif etmiştir. Özetle, Padişah'ın etrafını almış olan devlet ileri gelenlerinden Âli ve Fuâd Paşaların hâin⁷⁷ ve bilgisiz kimseler olduğunu ileri sürmüştür. O dönem, Nâmık Kemâl, Ebüzziyâ Tevfik ve Sâdullah Beyler tarafından Türkçe'ye tercüme edilerek *Tasvir-i Efkar* gazetesi idarecileri tarafından çok sayıda basılarak dağıtılan bu mektup, Yeni Osmanlılar cemiyeti mensûbları arasında büyük heyecan uyandırmıştır.⁷⁸ O tarihte Beyoğlu'nda “*Courrier d'Orient*” adlı Fransızca bir gazete çıkartan Jean Pietri adında matbaa sahibi bir Fransız gazeteci de Yeni Osmanlıların destekleyicilerinin başında geliyordu. Onun ve Cayyole adındaki bir Fransız'ın taşbasması matbaasında bu mektubun çevirisi elli bin sayı olarak da basılıp dağıtılmıştı.⁷⁹

Bunun üzerine yurt içindeki ve dışındaki Jön Türkleri kendi siyâsi geleceği için tehlikeli gören Âli Paşa, bu mektubu bahane ederek harekete geçti. Ünlü, “Âli kararnamesini” çıkararak basına sansür koydu. Jön Türklerin liderlerinden olan Ali Süâvi Kastamonu'ya gönderilirken, Nâmık Kemâl ve Ziya Paşa da taşra me'mûriyetlerine tâyin edildiler. Bu tayinler bir nevi Âli Paşa'nın sürgünüdür. Bu sırada Mustafa Fâzıl Paşa çevirdiği bazı karanlık işler dolayısıyla, Fransa'da yayımlanan “*Le Nord*” gazetesinde hakkında çıkan bir haberi tekzib için yazdığı mektupta, “*Jeunes Turcs*” (Jön Türk) tâbirini ilk defa basında kullandı. Mektup İstanbul'da Fransızca olarak yayınlanan “*Courrier d'Orient*” gazetesinde neşredildi. 21 Şubat 1867 tarihli *Muhbir* gazetesinde Türkçe'ye çevrilen mektupta geçen ve Yeni Osmanlılar karşılığı olarak kullanılan Jön Türk adı, bahsettiğimiz gibi Ali Süâvi ve Nâmık Kemâl tarafından

⁷⁷ Danişmend, *a.g.e.*, s. 214.

⁷⁸ Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 21.

⁷⁹ Ebüziyya, *a.g.e.*, s. 25.

da benimsenince bu tâbir uzun müddet Osmanlı topraklarındaki ihtilâlcilerin ortak adı olarak kaldı.⁸⁰

Âli Paşa'nın Jön Türklere karşı giriştiği hareketi haber alan ve büyük servet sahibi ayrıca da mason⁸¹ olan Mustafa Fazıl Paşa, Jön Türklerin liderleri ile hemen temasa geçerek onları Paris'e çağırdı. Bir an için Yeni Osmanlıların ilişkilerini, iletişim ağlarını, etkilendikleri noktaları daha iyi anlamak adına asıl konudan ayrılarak şu detay bilgiyi vermeyi gerekli görmekteyiz: Namık Kemal, Erzurum Vali Muavinliği'ne tayin edildiği zaman bahsi geçen *Courrier d'Orient* gazetesinin sahibi Jean Pietri görüşmek üzere onu gazetesine çağırmıştı. Bu dönemde *Courrier d'Orient* gazetesiyse o zamanın yeni yetişmekte olan mektepli, ileri fikirli gençler arasında bir temas, yakınlık vardı. Bu gazete sebebiyle gençlerde fikirde ve sanatta Batı'ya dönük eğilimler gözlenmiş ve gençler Şinasi'nin çevresinde toplanmaya başlamışlardı. Gazete bu dönemde teoriler ve zihni yorumlamalarla yeni ve özgür fikir hamlelerini basın dünyasına mal etmek suretiyle ülkede özgürlüğe yönelme ve yenileşme savaşının açılmasına aracılığı teşvik ediyordu. Kısaca misyonu Fransız ihtilalcileri modelinde yeni bireyler kazanmaktı. Beyoğlu'ndaki gazetenin sahibi Mösyö Jean Pietri, Korsika asıllı bir Fransızdı. İdeoloji aktarabilecek bir demagog ve çok ateşli bir yenilikçiydi. Keskin fikirleri ve keskin bir dili vardı. Her fırsat düştüğünde hükümet adamlarına lanetler yağdırması ile bilinirdi. Bu bağlamda Şinasi ile aralarında derin bir fikir ve düşünce dostluğu da bulunuyordu. Şinasi'yi ikinci defa Paris'e o göndermiş, bundan sonra da İstanbul'da kalan Namık Kemal'le onun arasındaki haberleşmeyi de yine kendi sağlamıştı. Namık Kemal, yeni tayin yerine gitmeden önce bu şahıs tarafından davet edilmişti. Namık Kemal, *Courrier d'Orient* gazetesine tam çağırılmış olduğu saatte gittiğinde, aynı şekilde o günlerde Kıbrıs'a tayin edilmiş bulunan Ziya Bey (Paşa) de orada bulunuyordu.⁸² O güne kadar birbirini tanımayan bu iki kimseyi bir tertiple bir araya getiren ve kader birliğine sokan, bu yolda lazım gelen parayı tedarik eden kişiler Mösyö Jean Pietri ve Mösyö Sakakini⁸³ gibi aslında kendi düşüncelerine hizmet eden kişilerdi. Bu kişiler daha sonra da onları ülkeden kaçırarak olan geniş bir teşkilat ağına da sahipti. Hatta o tarihte Fransa'nın

⁸⁰ Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 22.

⁸¹ Mardin, *Yeni Osmanlılar Düşüncesinin Doğuşu*, s. 133. (Ebüziyya Tevfik, "Farmasonluk", *Mecmaü'a-i Ebüziyya*, 18 Cemaziyülahir 1329, ss. 683-686'dan naklen).

⁸² Ebüziyya, *a.g.e.*, s. 60-61.

⁸³ Ebüziyya, *a.g.e.*, s. 67.

İstanbul elçisi olan Mösyö Bouret de, bu kaçırma girişiminin içindeydi. Tertibe göre Namık Kemal ve Ziya Beyler Fransız elçisi ile yenilen yemekten sonra gece geç vakit kılık değiştirmiş olarak elçiliğin arka kapısından çıkarılarak, Tophane iskelesinde bekleyen “Bosfor” vapuruyla kaçırılacaklardı. Tertip aynı şekilde yapıldı, Namık Kemal ve Ziya Beylerin bu kaçıışı bütün şehir tarafından ancak iki gün sonra öğrenilmiştir.⁸⁴ Sonuç olarak, Fransız elçiliğinin ve belli ideolojilere hizmet eden pek çok gayrimüslim kişi ve kurumun, Yeni Osmanlılara olan bu cömert yardımının pek çok yoruma ve mülahazaya açık olduğu muhakkaktır.

Mayıs 1867’de bir Fransız vapuruyla İstanbul’dan ayrılan Jön Türkler Paris’e geçince cemiyetin merkezi de Paris’e taşınmış oldu. Paris elçiliği memûrlarından Kani Paşazade Râfet Bey onlarla işbirliği yaptı. Sürgün edildiği Kastamonu’dan kaçan Ali Süâvi’de, Paris’te onlara katıldı. Daha sonra Londra’ya giderek, 31 Ağustos 1867’de *Muhbir* gazetesini neşretti. İhtilalcilere aylık ödenek bağlayan Mustafa Fazıl Paşa ileride çıkartılacak olan *Hürriyet* gazetesi için Ziya Bey (Paşa) emrine 250 bin frank vermişti. Bu suretle ihtilalcilerin bütün masraf ve ihtiyaçları emniyet altına alınmış oluyordu. Ayrıca Namık Kemal de veliaht Murad Efendi’den yardım alıyordu.⁸⁵ Jön Türklerin bir diğer ortak yönleride, hemen hepsinin, Tercüme odası, Mühimme kalemi, Mâbeyn-i hümâyûn gibi muhitlerde yetişmiş ve birbirlerini tanımış olmalarıydı. Ayrıca bir kısmı saraya ve saltanata mensûb ailelerin çocuklarıydı, bazıları ise Namık Kemal, Subhi Paşazade Ayetullah, Necib Paşa torunu Mehmed ve Kânipaşazade Rıfat gibi zengin tâife çocuklarıydı. Bu sebeple siyasi ihtiras ve yükselme hırsı, kendilerinde adetâ aile mirâsı idi. Jön Türklerin bir diğer özelliği ise çoğunun mason olmasıydı. Bunun yanında Yeni Osmanlılar Avrupa basını tarafından büyük itibar görüyordu. Söz konusu hürriyetçilerin Paris’e gelişinden sonra “*Journal de Debat*” ile o zamanın en önemli gazetelerinden sayılan ve Emile Jirardin’in başyazarlığını yaptığı “*La Liberte*”, ayrıca “*Siecle*” gazeteleri manşetlerine bunları alkışlayan yazılar koymuşlardı. Hatta *La Liberte* bir parti olarak nitelediği Jön Türkleri: “*Türkiye’nin kurtarıcıları ve ilerleyiş Ordusunun öncüleri*” sözleriyle övmüştü.⁸⁶

⁸⁴ Ebüziyya, *a.g.e.*, s. 68.

⁸⁵ Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 22.

⁸⁶ Ebüziyya, *a.g.e.*, s. 124.

Olayların başlangıcı açısından meşhur Mehmet Ali Paşa'nın torunu ve İbrahim Paşa'nın oğlu olan Mısırlı Mustafa Fâzıl Paşa'nın durumunu daha ayrıntılı izah etmek gerekir. Fazıl Paşa, babasından iki buçuk milyon altın tutarında muazzam bir mirasa konmuş olduğu için İstanbul'dan gelen Yeni Osmanlıların hepsine bol keseden aylıklar bağlamıştır. Bundan başka Jön Türklerin İstanbul'da ve Mısır'da da birçok aylıklı taraftarı bulunduğundan bahsedilir. En büyük aylığı alan Ziya Paşa Paris'te çok müreffeh yaşamıştır. Ali Süâvi'nin "Ulüm" gazetesindeki ifşaatına göre, Mustafa Fazıl Paşa o zamanki altın frank hesabıyla Kani Paşazade Ahmed Rıfat Bey'le Postacı Ağâh Efendi'ye binbeşyüz, Namık Kemal ile Necib Paşa hafidi Mehmet Bey'e biner, Reşad Bey'le Nuri Bey'e yedi yüz ellişer ve Mısırlı Abdullah Efendi'ye de üç yüz frank aylık tahsis etmiştir. Bütün siyasi teşekküllerle teşebbüslerde olduğu gibi genel anlamda Jön Türkler içinde de kanaatlerinde samimi bir kaç idealiste nispetle şahsi menfaat güdenler ekseriyet halindedir. Fakat Yeni Osmanlılarda durum daha vahimdir. Çünkü cemiyetin umumi reisi vaziyetinde bulunan Mustafa Fazıl Paşa bir kanaat adamı, bir idealist değildir. Bu muhalefetin kaynağı, bir milyoner politikacının İstanbul hükümetine birdenbire muhalif kesilivermesi, Mısır veraset usulünün değişmesinden şahsen mutazarrır olmasındandır. Bu bağlamda, Mustafa Fazıl Paşa'nın maddi desteğiyle Avrupa'da geniş bir yayın faaliyetine girişen Jön Türkler, biri kapatılan diğeri açılan ve sayıları gittikçe çoğalan gazete ve dergilerinde, çözüm sunabilecek bir fikir sisteminin ifâdesi ve izâhından ziyâde belli başlı bir kaç nokta üzerinde muhalefet sürdürmüşlerdir. Bu yayınlarda sırf muhalefet adına genel olarak hep aynı şeyleri tekrarlamışlardır. Özellikle vurguladıkları konular, Avrupa'da neşrettikleri "Muhbir", "Hürriyet" ve "Ulüm" gazetelerindeki yazılarına göre "Nizam-ı Serbestane = Demokrasi", "Nizam-ı Esasiyye = Kanun-i Esasi" ve "Şüray-ı Ümmet = Meclis-i Meb'usan (Millet meclisi)" gibi esaslardır. Bu hususlarda umumiyetle ittifak ettikleri anlaşılmaktadır. Nâmık Kemâl, Ali Süâvi, Ziya Paşa gibi meşhur isimlerin kalemleri ile dile getirdikleri bu fikirler; Osmanlı Devleti'ne meşrûtiyet idâresinin getirilmesi ve bütün azınlıklara Avrupai tarzda hak ve hürriyet verilmesi şeklinde kısaca özetlenebilir. Fakat buna mukabil "Laiklik = Dinle devletin tefriki" gibi bazı mühim meselelerde kendi aralarında hiç anlaşmamış oldukları da muhakkaktır.⁸⁷ Bu bakımdan Muhafazakâr Osmanlı yöneticileri ve Tanzimatçı yöneticilerle, "Yeni Osmanlılar" denilen meşrutiyetçiler

⁸⁷ Danişmend, *a.g.e.*, s. 213.

arasında devlet anlayışındaki telakki farkına kısaca değinmek gerekir. Önceleri devlet yöneticileri tarafından Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan tebaanın, birçok dillerden, dinlerden, mezheplerden ve rengârenk ırklarla milliyetlerden mürekkep bulunması sebebiyle dünyanın üç muhtelif kıt'asına yayılan Osmanlı İmparatorluğu'nda parlamento demenin, o türlü anasır için bir milli ve dini mücadele meydanı demek olacağına inanılırdı. Bu suretle anasırla alakadar olan ecnebi devletlerinin de birçok entrikalar çevirecekleri düşünülürdü. İşte bundan dolayı yenilikçi Tanzimat paşaları dahi Batı tarzında bir meşrutiyet ilanının, İmparatorluğun anında inhilaline yol açabileceğini düşünürlerdi. Fakat Yeni Osmanlılar bu siyaseti benimsemiyor ve dönemi yansıtmadığını düşünüyor, Avrupa'daki fikir akımlarının etkisiyle, hürriyet verilirse eğer tüm anasırın kardeşçe yaşayacaklarını iddia ediyorlardı.⁸⁸

Jön Türkler muhalefetlerine devam ederken, Sultan Abdülaziz Han 1867 senesinde Fransa ve İngiltere ziyaretleri esnasında Jön Türklerin bazı ileri gelenleriyle görüştü. Sultan'ın Avrupa'ya gelmesinden sonra sürekli yer ve ülke değiştirmek zorunda kalan Jön Türkler, Pâdişâh'tan af dileyen ve muhalefeti bırakması karşılığında kendisine nâzırlık verilen Mustafa Fâzıl Paşa'nın cemiyetten ayrılmasının akabinde dağılmaya başladılar. Mustafa Fazıl Paşa maksadına kavuşmuştu ve o dönem Osmanlı Devleti'yle dost geçinmek isteyen Fransa ve İngiltere hükümetlerinin nezdinde Jön Türklerin itibârları kalmaması sebebiyle Yeni Osmanlılar iyice parçalandılar. Özetle Paris'teki Jön Türkler Prens Mustafa Fazıl Paşa'nın dönüşünden sonra görüş ve düşünüşlerdeki aykırılık ve mizaç farklılıkları yüzünden dağılmak durumunda kaldılar. Neticede baştan beri süre gelen anlaşmazlıklar, fikri ayrılıklar daha da artarak onları küçük gruplara ayırdı.⁸⁹

Görüldüğü üzere bu dönemde Mısırlı Prens Mustafa Fazıl Paşa, Türk ihtilalcilerini elinde siyasi bir enstrüman olarak tutmuş, Saray'a karşı pazarlık aracı olarak kullanmıştır. İlginç olan nokta Mustafa Fazıl Paşa eleştirdiği yönetimde nazırlık sandalyesine oturduktan sonra Jön Türkler onun bu döneğine kızmamışlar, geçim kaynağı olarak gördükleri prene kırınglık belirtisi dahi sergilememişlerdir.⁹⁰ Bununla beraber Mustafa Fazıl Paşa ikiyüzlü bir siyaset takip ederek yurt dışındaki Yeni

⁸⁸ Danişmend, *a.g.e.*, s. 214.

⁸⁹ Ebüziyya, *a.g.e.*, s. 318-319.

⁹⁰ Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 24.

Osmanlılar mensuplarının aylıklarını vermeye devam etmiştir. O tarihten itibaren yalnız iki kişi Mısırlı paşanın vermek istediği aylığı reddetmiştir. İlk reddeden Ali Süâvi ve ikincisi de Necip Paşa torunu Mehmet Bey'dir. Ebüzziya'nın aktardığına göre ek olarak Ziya Bey'in de gazete için ayrılan paraya binaen "*Biz buralara Mustafa Fazıl Paşa'nın kaybetmiş olduğu hakları bulmaya gelmedik*" diyerek, artık lüzum yoktur dediği rivayet edilmektedir.⁹¹ Yeni Osmanlıların arasına diğer bir takım şahsi ihtilaflar da karışmış; nihayet birer birer hükümetle anlaşarak veyahut genel aftan istifade ederek hepsi yurda dönmüş ve en son olarak da Ali Süâvi gelmiştir. Avrupa'da ve bilhassa Fransa, İngiltere ve İsviçre'de birçok ateşli neşriyat yapanlar memlekete dönünce beğenmedikleri mutlakiyet idaresinden birer memuriyet almış, içlerinde Sultan'a kaside ve hatta jurnal yazarlar bile olmuş, neticede Yeni Osmanlılar Cemiyeti nihayet yok olup gitmiştir.⁹² Ancak yurda döndükten sonra dahi faaliyetlerine devam eden Namık Kemal'in yayınları sayesinde Jön Türklerin dönüşünden sonra meşrutiyet lehine olan düşünceler yavaş yavaş büyümüş; sahneye yeni yeni elemanlar ve resmi makam işgal eden kuvvetli şahsiyetler girmiştir.⁹³ Misal olarak 20. yüzyıl Türk ideologlarından birisi olan Süleyman Nazif verilebilir. Kendisi, Namık Kemal'in üzerindeki etkisini "*Eğer biz hayatımızı Allah'a borçlu isek, bütün yetişmemizi de Kemal'e borçluyuz*" ifadesiyle dile getirmektedir.⁹⁴

İlk baştan itibaren Jön Türk hareketinin içinde yer alan Ahmed Bedevi Kuran (1884-1966), Jön Türk hareketini yönlendiren kişi ve düşüncelere işaret etmiştir. O, Sultan II. Abdülhamid aleyhine giriştikleri mücadelede eski İngiltere Başvekili Cromwell'in kendisine ilham kaynağı olduğunu belirttikten sonra şöyle devam eder:

*"İlk oluşumumuzda ne Avrupa'daki Jön Türklerden ne de içeride çalışan diğer gençlerden haberdar değildik. Başlangıçta, Nâmık Kemâl'in veya Ziyâ Paşa'nın hür fikirlerle yazılmış eserlerini arkadaşlarımıza okutmak yoluyla zihinlerinde serbest düşünceye eğilim uyandırıyorlardık. Bu eserleri ben mektebe sokuyor ve okunmalarına kılavuzluk ediyordum, fakat bir iki kitabın subaylar tarafından yakalanması yüzünden bu meseledeki rolüm anlaşılmalı ve mektep idaresi gözünde şüpheliler arasına girmiştik."*⁹⁵

Batı taklidi bir meşrutiyet ve demokrasi fikirlerinin yayılmasında Jön Türklerin bu ferdi teşebbüslerinin büyük bir tesiri bulunduğu muhakkaktır. Yeni Osmanlılar

⁹¹ Ebüzziyya, *a.g.e.*, s. 318.

⁹² Danişmend, *a.g.e.*, s. 215.

⁹³ Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 25.

⁹⁴ Mardin, *Yeni Osmanlılar Düşüncesinin Doğuşu*, s. 450.

⁹⁵ Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 274.

Cemiyeti'nin dağılmasından sonra Jön Türklerin bir kısmı gizli faaliyetlerine devam ederek Midhat Paşa'nın etrafında toplanmışlardır. Mayıs 1876'da Sultan Abdülaziz Han'ın tahttan indirilmesinden ve hemen ardından katledilmesinden sonra, mason olan Veliht Murâd Efendi tahta geçince, idareye hâkim olan Şûrâ-yı Devlet reisi Midhat Paşa, Serasker Hüseyin Avni Paşa, Harbiye Kumandanı Süleymân Paşa gibi kimseler sürgünde olan Jön Türkleri çağırıp çeşitli vazifeler vermişlerdir. Serasker Avni Paşa bu dönemde İngilizlerden büyük yardım almıştır. Kendisi de Mithad Paşa gibi Mason olan bu zat, Sultan Abdülhamid'in amcası olan Abdülaziz Han'ın tahttan hal edilmesinde ve yerine Sultan Murad'ın tayin edilmesinde büyük rol oynamıştır.⁹⁶

Kıbrıs'tan çağrılan Nâmık Kemâl, Pâdişâh'ın özel kâtipliğine, Sâdullah Bey ise Mâbeyn Başkâtipliğine getirilmiştir. Lakin Jön Türkler, çok kısa bir zaman sonra V. Murad'ın rahatsızlığı sebebiyle yerine II. Abdülhamid Han'ı hiç istemeseler de Meşrûtiyet'i ilân etmek şartı ile tahta çıkartmak zorunda kalmışlardır. Şehzade Abdülhamid için Jön Türklerle yakın olan nazırlar, onu hilekâr ve kurnaz olarak biliyorlar, onun hükümdarlığının, devlet işlerinin yeniden padişahın kontrolü altına girişi demek olacağını düşünüyorlardı. Buna mukabil Sultan da ilk yıllarında görünüşte meşrutiyetçilerin tarafını tutma taktiğini benimsemiştir.⁹⁷ V. Murad'ın rahatsızlığının iyice ilerlemesi üzerine başka seçenek kalmayınca, Midhat Paşa Veliht Abdülhamid Efendi ile konuşmuş ve Maslak'ta gerçekleşen görüşmede meşruti bir idare uygulanması şartı ile değişiklik yapılması kararlaştırılmıştır.⁹⁸ Ancak kısa bir zaman zarfında idarenin iplerini eline alan Abdülhamid Han, I. Meşrûtiyetin verdiği serbestlik havasından istifâde eden Jön Türkler (Yeni Osmanlılar) Cemiyeti'nin memlekete zararlı faaliyetlerde bulunduğunu düşünerek kapatmıştır. Jön Türkler Sultan Abdülhamid'in düşünce ve planlarını tamamen anladıklarında çok geç kalmışlardır.⁹⁹ Sultan Abdülhamid Han, Osmanlı parlamentosunu kurulduğu yıl süresiz tatil ettiğinde, sanılanın aksine Yeni Osmanlılar, bir istisna ile birbirlerini isyana teşvik etmemişlerdir. Aksine, despotik diye adlandırdıkları yeni yönetim idaresi altında idari mevkiler

⁹⁶ Fehmi Şinnâvi, *Hilafet: Modern Arap Düşüncesinin Eleştirisi*, Çev. Sadık Ömeroğlu, İnsan Yay., İstanbul, 1995, s. 78.

⁹⁷ Mardin, *Yeni Osmanlılar Düşüncesinin Doğuşu*, s s. 85-86.

⁹⁸ Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 28.

⁹⁹ Mardin, *Yeni Osmanlılar Düşüncesinin Doğuşu*, s. 86.

kazanmaya uğraşmışlar, verilen mevkileri kabul etmişlerdir.¹⁰⁰ Böylece kaybolup giden Yeni Osmanlılar-Jön Türkler hareketinin birinci devre faaliyeti sona ermiştir.

1.2 MEKTEPLERİN ETKİSİ

Tanzimat aydınları Batılı devletler ile arada uçurumların oluştuğunu görerak artık geri kalışın temel sebebinin eğitim ve kültür kurumlarının yetersizliğinden kaynaklandığına kanaat getirmişlerdi. Bu yüzden mevcut medreseler ihtiyacı karşılayamayan yerler olarak addedildi. Hâlbuki Osmanlı Devleti'ni yeniden güçlü kılabacak elemanların hızlıca yetişebilmesi için mevcut kadrolardan faydalanarak kurumlar ıslah edilip, çağdaş eğitim kurumlarının seviyesine çıkılabilirdi. Ancak bazı yöneticilerin kanaatlerinde, medreselerin değişime engel olabilecekleri zannıyla, ıslahından ümit kesilerek bu gibi geleneksel kurumlar kendi haline bırakılıp mekteplere ehemmiyet verildi. Devlet, daha önce bahsedilen sebeplerden yeni açılan kurumlarda, değişim için eski zihniyetin değil de, Batı tipi okullardan mezun olan öğrencilerin görev almasını istediğinden gittikçe medreseliler ikinci plana düştü. Böylece her geçen yıl etki alanını kaybeden medreseler, kendi içlerine kapanıp gerilediler.¹⁰¹

1864'te Maarif Nezaretin'de bir çeşit yüksek eğitim kurulu olarak Meclis-i Kebir-i Maarif adı altında bir meclis kurulmuştu. Buna Rum, Ermeni, Katolik, Protestan, Yahudi cemaatlerinden seçilmiş maarif adamları da atanmıştı. Bir de Münif Efendi'nin başkanlığı altında bu nezarete ayrı bir Tercüme Komisyonu kurulmuştu. Bu çalışmalar bize, dini alandan ayrı tutulan yükseköğretim kanalı ile Tanzimat döneminde doğmuş olan Osmanlılık ideolojisini geliştirme siyasetinin de güdülmeye başlandığını gösterir.¹⁰²

Bu dönemdeki yerli düşünürlerin önemli sayılabilecek siyasal kuramlar yaratamadıkları ve siyasi düşünce teorisine katkıda bulunamadıkları bir gerçektir. 17. yüzyıl sonlarından itibaren savaşlarda karşılaştığı peş peşe yenilgiler İmparatorluk yöneticilerini vurguladığımız gibi Batı'ya yönelmenin gerekliliğine inandırmıştı. Fakat yöneticiler bu yönelimi başta yalnızca Batı'nın teknik düzeyine ulaşmak için gerekli bir

¹⁰⁰ Mardin, *Yeni Osmanlılar Düşüncesinin Doğuşu*, s. 443.

¹⁰¹ Saydam, *a.g.e.*, s. 1351.

¹⁰² Berkes, *a.g.e.*, s. 236.

olgu olarak ele almışlardı. Bu anlayışa rağmen Batı ile ilişkilerin sıklaşması değişik bir kültürün ve siyasal değerlerin gecikmeli de olsa ülkeye gelmesi ile sonuçlanmıştı. Bu gelişme ile siyasi düşünceler, geleneksel ve yeni olanların karışması sonucunda bütünüyle değişik ve kendine özgü bir düşünce ortamının ortaya çıkmasına neden olmuştu. Batı kültürünün özellikle eğitim yoluyla ülkeye gittikçe daha fazla girmesi sonucunda ise ülke aydınları geleneksel düşünceyi bir kenara bırakarak bu yeni düşüncelere yönelmişler ve onların üstünlüğünü kabul etmişlerdi. Batı fikirlerinin iyice anlaşılmasına başlandığı devrin Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) devri olduğu söylenebilir. Bunun sebebi, yeni kurulan okullarda okuyanların ve yabancı dil bilenlerin artması olduğu kadar, padişahın kendisinin de Batı'yı bir bakıma "model" olarak almış olmasıdır. II. Abdülhamid Han, "Batıcılığı" Batı'nın tekniğini, idari sistemini ve bilhassa askeri teşkilatını ve eğitimini alma şeklinde anlıyor; bunun yanında Müslümanlığı tebaası arasında güçlendirmeye çalışıyordu. Bu amaçla, Harbiye, Mülkiye ve Askerî Tıbbiye'nin programları geliştirilmiş, okullarda bilgili bir kuşak yetiştirilmeye çalışılmış ancak bu programlarla istenilen sonuca ulaşılamamıştı. Her üç kuruluşun öğrencileri ders programları icabı zamanla 19. yüzyıl yeni bilimlerinin Batı'nın esas güç kaynağını oluşturduğuna inanmaya başlamışlardı. Böylece Batı'yı, Batı'da geliştirilen yeni bilim ve bilim anlayışı ile bir tutan bir kuşak yetiştirdi.¹⁰³ Bu kuşak Batı'yı aynı zamanda güçlü olmaya prim veren bir uygarlık olarak görmeye başladı. Dr. Abdullah Cevdet'in Balkan Harbi'nin Osmanlılar arasında yarattığı kırılganlık karşısındaki tutumu bu etkinin açık bir örneği olabilir: "*Bir ikinci medeniyet yoktur. Medeniyet, Avrupa medeniyetidir.*"¹⁰⁴ Batıcılığın güçlülükle bir sayılması eski dini değerlerin ancak milli gücü artırdıkları oranda önemli oldukları kanısını yerleştirdi. Bu fikirler padişaha karşı muhalefeti Avrupa'da sürdüren Jön Türkler arasında etkili olduğu için, İhtilalden sonra da (1908) Jön Türklerin politikasında izini sürdürdü.

¹⁰³ İlmin ve ilerlemenin kaynağının Batı düşünce ve zihniyetinde olduğuna inanan kimseler aslında ilerleme olarak niteledikleri maddi refahın dahi kökenlerini, saiklerini ve sahiplerini bilmiyorlardı. Bugün de, o gün de, "Batı bilimi, Batılının başkalarından aldıkları ve kendine mâl ettiklerinin eseridir." Zira öteden beri "batılının buluşu" diye önümüze sürülen, beğenimize sunulan, direttirilen pek çok şey, batılı adamın Doğu'dan aldıklarından başka bir şey değildir. Batı'da yaşayan Hristiyan ve Yahudi bilim adamları, İslâm bilim tarihinin hemen bütün klasik eserlerini, başta Latince ve İbranice olmak üzere, daha 10. ve özellikle de 11. yüzyıldan itibaren 18. yüzyıla kadar kendi dillerine çevirmişler, üzerlerinde yeni araştırmalar yaparak bir Batı Bilim Tarihi yaratmışlardır. Batı bunu yaparken, İslâm dünyası da 14. yüzyıldan itibaren hatalı bir tutum yüzünden kendi bilim mirasından habersiz kalmıştır. Bkz. Mehmet Bayraktar, *İslam'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, Rehber Yay., Ankara, 1992, s. 262.

¹⁰⁴ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 16.

Diğer taraftan 19. asrın sonuna doğru gayrimüslimlere ait mektepler ülke genelinde oldukça yaygınlaşmıştır. 1897 yılında Osmanlı tebaası gayrimüslimlerin idaresinde, eğitimin çeşitli kademelerinde 6-7 bin arası okulun bulunduğu ve buralarda yarım milyona yakın öğrencinin eğitim gördüğü tahmin edilmektedir.²⁹ Ayrıca çok sayıda özel Fransız, İngiliz, Alman ve Amerikan okulunun eğitimlerine misyonerlerin idaresinde devam etmekte olduğu dikkate alındığında, Osmanlı'nın son zamanlarında gayrimüslim mekteplerinin eğitimde ne kadar söz sahibi oldukları anlaşılır. Bu okullar daha çok dünyevî sahada eğitim vermekle birlikte kendi inançları çerçevesinde din adamları tarafından da dersler verilerek öğrencilere kendi millî şuurlarının aşılmasında büyük çaba sarf etmekteydi.¹⁰⁵

Değişen eğitim sistemi ile beraber Osmanlı toplumu da yavaş yavaş değişmeye başlamıştı. Batı'nın eğitim sisteminin hedefleri tam olarak anlaşılamiyor ve tatbik edilemiyordu. Çünkü ilim anlayışı her iki medeniyet açısından çok farklıydı. Batılı için bilim, içeride “mecburi öğretim” ve avamlaştırmanın aracı, dışarıda ise sömürünün aracıydı. Bu, Batılının hem teorisinde, hem de pratiğinde böylece yer etmişti. Avrupalılar, medeniyetinin son derece bilimsel olduğunu iddia etmelerine rağmen bu bilimsellik, tıpkı medeniyet, hukuk, adalet ve hürriyet kavramları gibi, iyice tanımlanmamasında fayda bulunan, biraz yakından incelenince bütün itibarını yitirmek tehlikesiyle karşı karşıya kalan bir mahiyet arz ediyordu. “Bir Hindu'nun deyimiyle Batı'nın bilimi, cahil bir bilgidir. Çünkü o, özden mahrum, dar ve ilkesi olmayan bir bilgidir. Batılı için bilim, hissedilir dünyanın hadiselerinin incelenmesinden başka bir şey değildir”.¹⁰⁶ Bunun yanında Avrupa'nın sömürgeci eğitim sisteminin temel amaçlarından biri, gittiği her yerde halkı kendi ürünlerini satın almak zorunda bırakmasıydı. Fakir ülke halklarının özgüvenleri böylece yok olur, sömürülen ülkeler tam anlamıyla birer hammadde yatağı durumuna gelirlerdi. Sömürgelerde, Batı'nın kentlerine benzer yeni kentler kurulur, bu kentler, ait oldukları koloninin kanını emip, Batı'ya pompalayan birer merkez olarak görev yaparlar, hızla gelişip büyürlerdi. Batı, sömürdüğü ülkelerde küçük endüstri yatırımları yaparak, bunları kendisine bağımlı olacak biçimde düzenler, kendi dillerini anlayıp, kendi arzularına hizmet edecek yönetici ihtiyacını giderebilmek için, Batı türü eğitim tarzını empoze ederdi. Ekonomik

¹⁰⁵ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Millet Sistemi*, Ağaç Yay., İstanbul, 1992, s. 81.

¹⁰⁶ Guenon, *a.g.e.*, s. 44.

farklılıklar oluşturarak, halk arasında sınıf farklılığını meydana getirirdi. Batı tarzı eğitim sisteminde başka inançların, kültürlerin, geleneklerin bir anlamı yoktu. Batı, ekonomik ve siyasî sömürsünün yanı sıra, toplumların fiziğini aşır ruhuna işleyen, çok daha sinsice bir sömürü yolu olan kültürel sömürüyle milletleri kültür erozyonuna uğrattı.¹⁰⁷ Batı, batılı olmayan insanlara, kalkınmanın, çağdaşlaşmanın, medenileşmenin tek yolunun, Batı'nın yolunu izlemek olduğunu eğitim kanalı ile telkin ederdi. Ama asla, onların batılı olmasından söz etmez, yalnızca kendisini izlemelerini isterdi. Bu da onun için yeterliydi. Kendisini izlemeleri için de, başkalarının ırkını, tarihini, kültürünü hep aşağılar, ta ki sahibi de onları aşağılayacak düzeye gelinceye kadar değişik tekniklerle bunu uygulardı. Batı, eğitim üzerindeki bu tertibi ile sömürdüğü toprakları, bizzat kendisinin eğittiği insanlarla yönetmeye başladılar.¹⁰⁸ Bu taktiğin temelini “Macaulayizm” oluştururdu. Macaulayizm, yerli kültür ve hayat tarzının eğitim sisteminde uygulanan değişiklikle sömürgeci devletin kültürüyle değiştirilmesi amacına yönelik yapılan çalışmalar için kullanılan Batı'da geçen bir tabirdir. İngiliz siyasetçi ve aynı zamanda da tarihçi olan Thomas Babington Macaulay (1800-1859) tarafından düşünülmüş ve Batı'nın ortak tecrübeleri bir araya getirilerek sistemleştirilmiş bir uygulamaydı. Batılıların telkin ettiği eğitim sisteminde kullanılan en önemli silâh, hiç şüphesiz dil oldu. Thomas Macaulay'ın *Minute on Indian Education* isimli kitabında, şu ilginç cümle dikkat çeker: “*Kendi anadilleriyle eğitimlerini sağlayamayan bu toplumu eğitmeliyiz.*” Hindistan'daki eğitim sisteminin kurucusu olan Macaulay'ın, mezkûr kitabında sıklıkla vurguladığı gibi, İngilizce eğitim veren okullar aracılığıyla Hintli gençlerin birer “*kahverengi İngiliz centilmenlerine*” dönüşmesi hedeflenmişti. Nitekim bu insanlar eğitimlerini tamamladıktan sonra kendi insanlarına İngilizler gibi yaşamının yollarını öğretme çabasına girmişlerdi. Macaulayizm fikrinin babası Baron Thomas Babington Macaulay, 1835 yılında yazdığı *Hindistan'daki Eğitim Üzerine Rapor* adlı ünlü denemesinde ise, bu yöntemle İngilizleşen Hintlilerin üstleneceği görevi şöyle anlatmıştır: “*İngilizce öğrenimi, kan ve deri rengi bakımından Hintli olan yerlileri beğeni, kanaat, ahlak ve zekâ bakımından*

¹⁰⁷ 1937-38 yılları arasında İngiltere tarafından yönetilen Hindistan'da İngiliz dini hükümlerinin egemen olduğu örnek gösterilebilir. Çünkü Hindistan'a dayatılan Ceza Kanunu ve Medeni Kanun İngiltere'den alınmıştır.

¹⁰⁸ Cereci, *a.g.e.*, ss. 155-156.

*İngiliz haline getirecek şekilde eğitim verecektir.*¹⁰⁹ Burada toplumların, kendi milli benliklerini kaybetmeleri ve sözde “üstün İngiliz” kültürüne hayran kalmaları beklenmektedir. Bu hayranlığın oluşturulma amacı, bu toplumların kendilerini “aşağı ırk” olarak hissetmelerinin sağlanmasıyla Batı’ya hayran bir kitle meydana getirmektir. Bu sayede hedef olan ülkenin geleneksel eğitim kurumları tahrip edilerek sınırlı sayıdaki insana verilen Avrupalı eğitim sonucu ortaya çıkan asimile edilmiş aydın tipi oluşacaktı. Tıpkı İngilizler gibi, Fransızlar da aynı çizgiyi takip ettiler. Afrika ve diğer sömürge bölgelerindeki çocuklara Fransızca’yı ve Fransız kültürünün tüm inceliklerin öğretmeninin bütün yollarını denediler. Çünkü onlara göre öğrettikleri derslerin tamamen hazmedilmesi ve Fransız kültürüyle asimile edilmesiyle bu gençler, tam anlamıyla birer Fransız vatandaşı olabilecekler ve dolaylı da olsa Fransa’nın çıkarlarına hizmet edeceklerdi.¹¹⁰ Bu sebeplerle bir ülkenin eğitim sistemini değiştirmek çok hassas bir konu arz ediyordu. Batı tipi yeni okulların açılması, değişen müfredat ve yeni öğretim tarzında yeni uygulamalar çok dikkat gerektiren hadiselerdi, şüphesiz bu vetire Osmanlı toplumunda sıkıntılı bir geçiş dönemini de başlatmıştı.

1.2.1 Galatasaray Sultanisi

Tanzimat devrinde Fransız İhtilali sebebiyle ortaya çıkan ulusçuluk akımlarının önüne geçebilmek için Osmanlılık siyaseti gereği, Osmanlı tebaasının eşit şartlar altında maârif hizmetlerinden yararlanmasını temin etmek suretiyle Osmanlı birliğini sağlamak amaçlanmıştı. Ancak ilk başta sıbyan ve rüşdiye okullarında müslim ve gayrimüslim çocuklarının birlikte okutulması sakıncalı görüldüğünden, bu işin daha yükseköğretim kademelerinde yapılması tercih edildi. Fakat bu tip okullar henüz ortada olmadığından nasıl açılacağı, programlarının ne olacağı hakkında bir fikir belirlenmemişti.¹¹¹ Bu durum karşısında Fransa’ya müracaat edilerek oradaki okulların yöntemlerini ve muhtevasını alma yoluna gidilmişti. Böyle bir tercihin yapılmasında şüphesiz Sultan Abdülaziz’in 1867 yılında Paris’i ziyaret etmesi¹¹² etkili olmuştur. Sultan Abdülaziz’in Paris gezisi sırasında, Fransa Eğitim Bakanı Victor Duruy

¹⁰⁹ Thomas Babington Macaulay, *Minute on Indian Education*, J. Clive (der.), Selected Writings, Chicago, IL: University of Chicago Press, 1972, s. 249.

¹¹⁰ *Sömürgecilik Tarihi (Afrika-Asya)*, Haz. Azmi Özcan, T.C. Anadolu Üniversitesi Yay., No: 3120, 1. Baskı, Eskişehir, Ağustos, 2014, s. 67.

¹¹¹ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, TTK Yay., Ankara, 1991, s. 134.

¹¹² Ebüzziya, a.g.e., s. 123.

tarafından Osmanlı eğitiminin ıslahı için bir proje hazırlanıp, Osmanlı heyetine sunulmuştu. Nitekim Sultan Abdülaziz, Fransa'dan döndüğünde Âli ve Fuad Paşaların orada gördüklerini Osmanlı Devleti'nde de uygulamak istemesi ve bu minvalde Padişaha telkinleri bu projenin gerçekleşmesini sağlamıştır. Daha sonra Vilâyet Nizâmnâmesi'nin hazırlanması ve Meclis-i Vâlâ'nın çeşitli dairelere bölünerek, Fransa'daki gibi, Şûra-yı Devlet adıyla yeniden teşkili Tanzimatçıların bu gibi teşebbüslerindedir.¹¹³

Osmanlılık ideolojisi adı altında laik eğitim yolunu teşvik eden Fransız hükümetinin tavsiyesiyle, 1867'de Fransız Eğitim Bakanı Victor Duruy'ye Osmanlı eğitim kurumlarının sistemleştirilmesi için bir proje hazırlatıldı. Duruy'nin projesinin tavsiye ettiği girişimlerin başlıcaları dinler ve milliyetler arası ortaöğretim okulları açılması, fen, tarih, hukuk ve idare okutulacak bir üniversite kurulması, her çeşit genel kitaplıkların oluşturulup okutulmasıydı. Fransız tesiri ile kabul edilen bu projeye dayanılarak 1869'da Maarif-i Umûmiye Nizâmnâmesi yapıldı. Böylece o zamana kadar Osmanlı memleketlerinde olmayan bir eğitim modelini yürüten Galatasaray Sultanisi açıldı. Sonuç olarak Batı'lı manada bir eğitim kuruluşunun temelleri ilk kez atılmış oluyordu.¹¹⁴

Galatasaray Sultanisi rüşdiye ile yükseköğretim arasında ve Osmanlılık siyaseti doğrultusunda, dinler arası bir eğitim kurumu olarak 1 Eylül 1868 yılında açıldı. Okulun modeli Fransız liselerinden alınmıştı. Lisenin ilk müdürü, Fransız hükümetinin seçip gönderdiği Ernest de Salve-Villedieu, ondan sonraki müdürlerin ikincisi Ermeni, üçüncüsü ve dördüncüsü Rum olmuştu.¹¹⁵ Öğretmenlerinin çoğu Fransız idi. Ayrıca Türk, Ermeni, İngiliz, Rum öğretmenler de bulunmaktaydı. Buraya her dinden ve milletten öğrenci kabulü esas olmak üzere 150 Müslüman, 150 gayrimüslim öğrencinin alınması uygun bulunmuştu. Masrafları Osmanlı Devleti ile Fransa paylaşmaktaydı. Öğretim dili Fransızca olup Latince dahi okutulmaktaydı, kültür dersleri özellikle baskın Fransız kültürünü ön plana geçirecek şekilde okutulmakta, hatta Türk tarihini dahi yabancılar vermekteydi. Galatasaray Sultanisi çeşitli din, ırk ve mezhepteki toplulukları Osmanlılık etrafında birleştirmek maksadıyla açılmış olmasına rağmen

¹¹³ BOA, Y.EE. 79/4, h. 22/Za/ 1297 (26.10.1180).

¹¹⁴ Berkes, *a.g.e.*, ss. 236-237.

¹¹⁵ Berkes, *a.g.e.*, s. 242.

genellikle gayrimüslimlerin lehine bir eğitim-öğretim programı tatbik etti. Öğretmen ve yöneticilerinin çoğunluğunun gayrimüslim olması Müslüman aileleri okuldan uzak tutmuştu.¹¹⁶

Öte yandan buradaki görevlilerin de faaliyetleri dikkatle incelendiğinde Türk toplumuna hizmet etmeye niyetleri olmadığı görülmektedir. Okula devam eden Türk çocukları arasında Fransız hayranı bir nesil yetiştirilirken, özellikle gayrimüslim çocuklara, milliyetçilik duyguları aşılarmakta ve komitacılığa sevk edilmekteydi. Nitekim bunun dehşetli sonuçlarını kendi döneminde gören Sultan II. Abdülhamid, yaptığı tahkikat sonucunda okulda 162 Müslüman, 377 Müslüman olmayan talebenin varlığını tespit etti. Ekalliyet üzere kabul edilmiş İslâm'dan 16 nüfus tam ücret verdikleri halde, 52 Bulgardan yalnız üçü, 122 Rumdan yalnızca bir kişi tam ücret vermekte ve 94 Ermeniden hiç kimse tam ücret vermemekteydi. Mekteb-i Sultani Nizamnamesi'ne göre fakir ve iktidarı olmayanlara devletçe verilecek para yalnız tebaa-ı Osmaniye'ye mahsus iken bu haktan 4 Moskof (Rus) tebaası, 16 Fransız, 8 İtalyan, 2 İngiliz, 2 Yunanlı olmak üzere toplam 32 ecnebi yararlanmaktaydı.¹¹⁷

Yalnızca para vermeden ayrılıkçı düşüncelerle eğitim görmeleri tek sorun değildi, ayrıca okulda muhalif örgütlere celb edilmeleri, komita faaliyetleri öğrenip gizliden eyleme geçmeleri, Osmanlı Devleti'nin rakiplerine nitelikli insan gücü olarak katılmaları da söz konusuydu;

“Geçen sene (1876) Filibe ve İslimiye sancaklarında ihtilâl reis olan Bulgarlar hep Mekteb-i Sultani şakirdanından (talebelerinden) idiler. İslâm köylerini yakan Kaplisko idi. Vançof ve Siyarof “silâhlı haydutluktan” mahkûm iken Bâb-ı Âli tarafından meccânen Mekteb-i Sultani'ye idhal olunmuş ve bu kere Rusya askeri Tuna'yı geçtiğinde biraz Bulgar şakird (talebe) dahi ayartarak Rus ordusuna iltihak etmişler...”¹¹⁸

Mekteb-i Sultani öğretmenlerine gelince, onlar öğretmenden ziyade, yabancı devletlerin istihbarat örgütlerine çalışan casuslara daha çok benziyorlardı:

“Çakmo, Rus sefiri İgnatıyefin çocuklarının muallimi olup, sefiri tarafından mektebe idhal olunmuş ve Devlet-i Aliyye aleyhine açıktan ders vermiştir. Zankof, keza Rus sefiri tarafından mektebe sokulmuş ve geçen sene Bulgar vakasında Londra'ya gidip Devlet Âliyye aleyhine mitinglerde çalışmış ve bu kere Rusya tarafından Tuna'da bir mahalle (Galbabl'a) mutasarrıf nasb edilmiştir. Seno, Fransız ve coğrafya hocası olup ilân-ı harp olduğu sırada

¹¹⁶ Saydam, *a.g.e.*, s. 134.

¹¹⁷ BOA, *Y.EE.* 10/5, h. 4/Ş/1294 (12.10.1877).

¹¹⁸ Aynı yerde.

*Rusya sefareti tercümanı ile muhbirlik mukavele eylediği tesbit edilmiştir. Miholofski, mektepde Bulgar lisânı muallimi olup tahrikten geri kalmıyor.*¹¹⁹

Sultani'nin öğretmen kadrosuna, talebe oranına, idarecilerine ve kuruluş maksadına bakıldığında Osmanlı Devleti'nin menfaatine çalışan bir müessese karakteri taşımadığı görülür. İlk olarak Sultan II. Abdülhamid döneminde okuldaki bozukluğun farkına varılmıştır. İncelemeler sonucunda ilk tespit edilen mesele ise milli bir öğretim kaidesinin olmaması, bir de öğretmenlerin şuradan buradan toplanması, usûl-i cedide üzere ders görmemiş ve şâhâdetnâmesiz oluşlarıdır. Sultan Abdülhamid Han aldığı tahkikat raporlarına göre devlet adamlarıyla okulun bu çarpık sistemini ve görüşünü değiştirmeye çalışmıştır. 1876'dan itibaren okula Türk müdürlerinin tayini bu tür çalışmaların başlangıcı olmuştur. Bu çalışmaların en önemlisinin okula 60 Müslüman talebe alınarak Müslümanların sayısının 220'ye çıkartılması olduğu söylenebilir. Devamında Bulgar ve diğer gayr-i müslim talebelerden ücret talep edilerek okulu terke zorlanmışlardır. Fakat isyan etmemiş bölgelerden olup, çalışkan ve uslu talebelere dokunulmamıştır. Rus tebaasından olanlar tamamıyla okuldan çıkarıldığı gibi öbür ecnebilere de yine ücret alınması yoluna gidilmiştir. Yalnız Osmanlı Devleti'ne hizmeti dokunmuş ve sadakati olanlar bu kaidenin dışında bırakılmıştır.¹²⁰

Neticede Galatasaray Sultanisi lise öğretimini Osmanlı Devleti'nde vermeğe devam etmiştir. Osmanlılık fikrini aşılacak için, uygulama sahası olarak açılan bu okul, 1877 yılına kadar Türk ve Müslümanlardan ziyade gayrimüslim unsurlarının işine yaramıştır. Zira bu okul, Türkler arasında Osmanlı toplumundan kopuk, Fransız kültürü etkisinde kalmış, Batının dış görünüşüne hayran bir aydınlar zümresi meydana getirmiştir. Diğer taraftan batı tarzı okullar, Bulgar, Rum, Ermeniler için bunun tam aksine, milli duyguların aşılandığı yerler olmuştur.¹²¹

1.2.2 Mekteb-i Tıbbiye

Tıbbiye'nin açılmasını gerektiren sebeplerin başında ordunun sağlık ihtiyaçlarının karşılanması, Yakın Doğu'ya yayılan kolera salgınına kontrol edemeyen yabancı hekimlerin çoğalması gibi etkenler olduğu söylenebilir. Bu okulun temelleri

¹¹⁹ Aynı yerde.

¹²⁰ Aynı yerde.

¹²¹ Kodaman, *a.g.e.*, s.136.

1827’de “Tıphâne-i Âmire” adı altında atılarak, ilk sistemli tıp okulu olarak açılmıştır. Bunun hemen arkasından (1828 ya da 1829’da) “Cerrahhane” adı altında bir okul daha açılmıştır. 1831’de bunların ikisi de ıslah edilmiştir. Cerrahhane’nin ıslahı için Avrupa’dan (Berlin’de ve Petersburg’da ameliyat ile ün kazanmış) bir profesör olan Sade de Galiere davet edilmiştir. 1838’de bu iki okul birleştirilmiştir. Fakat Tıbbiye’nin asıl kuruluşu Metternich’in aracılığıyla Viyana’dan Kari Ambroso Bernard (1808-1844) adlı genç bir tıp profesörünün getirilmesiyle başlamıştır.¹²²

Konumuz açısından Tıbbiye’nin toplumsal dönüşümün ve köklü fikri değişikliklerinin merkezi olmasında ve var olan mevcut düşüncelere ve kurumlara karşı muhalif duruşunun sebeplerinden belki de en önemlisi, eğitim dilinin Fransızca ve ders muhtevasının tam anlamıyla Batı müfredatından müteşekkil olmasındandı. Tabii, devlet yöneticilerinin büyük çoğunluğunun niyeti ve fikri, ahlaki anlamda batılı bireyler yetiştirmek değildi, fakat kısa vadede neticeyi görmek isteyen Tanzimatçılar yan etkilerini düşünmeden Batı kurumlarını olduğu gibi Osmanlı Devleti’ne getirmekte tereddüt etmiyorlardı. Bu bağlamda Sultan II. Mahmud’un Tıbbiye’nin açılış töreninde bulunması ve açılış nutku, kısmen de olsa dönemin anlayışını ve telaşını anlamak bakımından mühim ve ilgi çekicidir:

“Bu okula, insan sağlığının korunması gibi kutsal bir ödeve kendini verecek bir okul olacağı için öncelik verdim... Tıp öğretimi Fransızca olarak yapılacaktır. Bunun neden yabancı dille yapılacağını soracaksınız. Bunu zorunlu kılan güçlükleri bildireyim... Geçmişte bizde de tıp bilimleri üzerine birçok kitap yazılmıştır. Hattâ Avrupalılar bu kitapları kendi dillerine çevirerek onlardan çok şey öğrenmişlerdi. Fakat bu kitaplar Arapça yazılmıştır. Birçok yıldan beri İslâm okullarında bu kitaplar ilgi konusu olmaktan çıkmışlardır. Bunları bilenlerin sayısı azaldığı için artık kullanılmaz olmuşlardır. Şimdi, tıbbi kendi dilimize çevirmek için yeniden bu kitaplara dönmek, yıllar alacak uzun bir iştir. Bu kitapları kendi dillerine çevirmekle Avrupalılar yüz yıldan fazla bir süreden beri bunlara birçok yeni katkılarda bulunmuşlardır. Bundan başka bu konuları öğretmenin yöntemlerinde büyük kolaylıklar geliştirmişlerdir. Bu yüzden tıp üzerine yazılmış Avrupa eserlerine kıyasla bu Arapça eserler artık yetersizdir. Bu eksikliklerin yeni eserlerden alınacak bilgilerle kaldırılabilceği iddia edilse bile, bunlar çabucak Türkçe’ye çevrilemezler. Çünkü tıp öğrenimi için gerekli olan beş altı yıldan başka Arapça’yı iyice öğrenmek en aşağı on yıl ister. Hâlbuki bir yandan ordumuz ve halkımız için iyi yetişmiş doktorlara, öte yandan tıp bilimlerinin kendi dilimize kazandırılmasına acele ihtiyacımız vardır. Bu yüzden Fransızca öğrenmenizi istemekten maksadım, onu sırf bu dilin hatırı için öğrenmeniz değil, tıbbi öğrenmeniz ve bu bilimi adım adım kendi dilimize kazandırmaktır... Ancak bu yapıldığı zaman kendi ülkemizde tıp kendi dilimizde okutulur hale gelecektir.”¹²³

¹²² Berkes, a.g.e., s. 185.

¹²³ Berkes, a.g.e., s. 186. (Nutkun tam metni için bkz. Rıza Tahsin, I: 18-21, 3. baskı: 1:10-11).

Açılış nutkunda Sultan Mahmud'un hakkında iltifatlı sözler söylediği Dr. Bernard'ın o zaman otuz yaşında bir genç olmakla birlikte, açılan okulda kısa süre içinde büyük başarılar elde ettiği anlaşılıyor. Yapacağı işlere karışılmaması şartıyla teklifi kabul ederek gelen Dr. Bernard, Galatasaray binasında açılan Tıbbiye'de baş profesör olarak iç ve dış hastalıklar dersleri verdiği için, öğrenciler için Türkçeye çevrilen kitaplar yazmıştır. Öğrencilerin Fransızca, hattâ Latince öğrenmelerine önem vererek, okula Avrupa'dan koleksiyonlar ve laboratuvar malzemesi getirtmiştir. 1844'te ölümünden sonra, anatomi dersi için 1839'da Viyana'dan getirtilen Dr. Sigmuns Spitzer onun yerini almıştır (Bu doktor aynı zamanda Padişah Abdülmecid'in doktoru olmuştur). Tıp okulunun açılışından sonra, Sultan II. Mahmud kendi eşitlik anlayışını yansıtan bir kararname de çıkarmıştır; hangi dinden olursa olsun, bütün Osmanlı uyruklu kişilerin tıp okuluna kabul edileceğini ilân etmiştir. Tıp okulunun ilk yıllarında Müslüman olmayan öğrenciler bulunduğunu Türkçe kaynaklar kaydetmemekle birlikte, 1846'da okulun mezunlarından Viyana'ya tıp öğrenimine gönderilen dört mezunun üçünün Müslüman olmayan uyruklardan olduğunu görüyoruz. Bunların biri Ermeni, ikisi Katolik Rum'du. Yabancı bir kaynaktan öğrendiğimize göre, 1847'de Osmanlı hükümeti 314 Müslüman, 95 Müslüman olmayan öğrenciyi devlet hesabına bu okulda okutmuştur. Yine aynı kaynağın bildirdiğine göre, o yıl okulda 300 kadar Türk, 40 Rum, 29 Ermeni ve 15 Yahudi öğrenci bulunmaktaydı.¹²⁴

Yabancı dilde geniş bir eğitim programının ilkleri ordu kurumları olmuştu. Yalnızca eğitim programının yabancı dilde uygulanması tek sorun değildi, programın muhtevası da oldukça ilginçti. 1845'de Askeri Cerrahane öğrencilerine, Fransız öğretmenler tarafından aşılana "materyalist" anlayışlar, dönemin yabancı seyyahı Macfarlene'i dahi dehşete düşürmüştür. Bu şaşkınlığın esas kaynağı, Harbiyede'ki Fransızca hocasının, "*hayatının on yılını Paris'te geçirmiş şık bir Jön Türk*" olduğunu öğrenmiş olmasından kaynaklanmaktaydı. Burada kullanılan ders kitabı, Türklerin daha sonra son derece popüler Telemaque'ıyla tanıştıkları üslubun işareti, Fenelon'un Fables'ıydı. MacFarlene, ayrıca Voltaire'in *Life Of Charles II* (II. Charles'ın Hayatı)'nı öğrenmek için gayret gösteren, birbirlerine yardım eden iki öğrenci dahi görmüştü. Yine, Tophane askeri hastanesinde, "Voltaire'in Dictionnaire" tercüme etmiş olan bir

¹²⁴ Berkes, *a.g.e.*, s. 187.

Türk'le karşılaşmıştı.¹²⁵ Bu kitapların aktardığı fikirler tıbbiye talebelerinin kafalarını hayli karıştırmıştı. Yıllar sonra tamamen ateist olacak öğrencilerden birisi o günlerde içinde buldukları ruh halini ve çıkmazı hatıratında şu şekilde anlatmıştır:

“Bu esnada felsefeye de merak sardırđım. Lamark, Darwin, Bohner, Hegel, Şopenhavr, Spencer gibi bir takım filozofları okuyordum. Bunları kısmen anlamıyordum. Anlatabilecek bir rehber de yoktu. İşte biz böyle kendimize ve hıdayi nabit (Kendi kendine yetişen bitki) olarak yetişmeye çalışıyorduk. Güç işti. Yol da sarp yerlere ağıyor, sarıyordu. (...) Allah'ı tanıyan, tanımayan, maddi yön, pozitivist hepsi davalarını isbat için mükkemmel deliller buluyorlar. Hangisine inanmalı?... Ancak hakikatten bir Allah var mı yoksa yok mu? Halli lazım mühim ve müşkil bir nokta idi. Nihayet şu fikre geldim: ‘Allah var veya yok benim işim değildir. Ne inkâr, ne de tasdik ederim’ dedim.”¹²⁶

1.2.3 Mekteb-i Harbiye

Askeri eğitim, Türkiye’de Batılı fikirlerin girişı için kullanılan ilk kanallardan birisi olmuştur. Ancak, 1830'lara kadar, bizzat askeri reformcular arasında Batılı bir düşünüş tarzı oluşturulabildiği görülmez. II. Mahmud zamanında Türkiye’de askeri reformun mimarı olan Hüsrev Paşa, reformun, ordunun yeniden kurulmasıyla sınırlı tutulması gerektiğine inanıyordu. Fakat Sultan Mahmud’un yenilik isteklerine ayak uydurabilmek ve sırf iktidarı elinde tutmak için doğru görmese de istenilen her şeyi yapmaya gayret gösterdi. Gerçekte ıslahata karşı içinden nefret duyduğu azlinden sonra ortaya çıkmıştır. Emirgan’daki yalısında ziyaret edildiğinde onun tamamen eski Osmanlı adetlerine dönmüş bulunduğu kaydedilmektedir. Bunun yanında Hüsrev Paşa, çelişkili olarak, gençlerin askerlik ilmini tahsil için Osmanlı Devleti dışına gönderilmesi konusunda öncü olmuştur. Paşa, 1830’da, hane halkından dört genci, hizmetçilerinin çocuklarını ve kölelerini Şarkiyatçı Amedee Jauber’in himayesi altında Paris’e göndermiştir. Gelecekte Osmanlı Devleti’ne yeni bir görünüş getirecek olanlar tamamen bu askerler kuşağı idi. Bu dört çocuktan birisi daha sonra Sadrazam, bir diğeri topçu paşası, üçüncüsü ise Erkânı Harbiyede albay oldu. Geleceğin Sadrazamı Edhem ise, 1839’da en yüksek dereceyle mezun olmuştur. Hüsrev Paşa’nın evlat edindiği ve yetiştirdiği kölelerinden otuz kadarı da paşa olmak üzere pek çoğu ileride devlet hizmetinde görev alacaktır.¹²⁷

¹²⁵ Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, ss. 239-240.

¹²⁶ Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, C. IV, Altındağ Yay., İstanbul, 1967, c. I, s. 95.

¹²⁷ Halil İnalçık, “Hüsrev Paşa”, *İslam Ansiklopedisi*, c. XIX, 1999, s. 41-45.

Hüsrev Paşa'nın himayesindekileri Avrupa'ya gönderdiği ve onları kendi özel servetiyle finanse ettiği yıl, Bâb-ı Âli de askerlik ilmini tahsil için, Avrupa'ya 150 öğrenci gönderilmesi konusunda bir proje hazırlamıştı. Tarihçi Lütüfi, projenin hem sarayda ve hem de dışarda önemli bir muhalefetle karşılaştığını ve bu yüzden terk edilmek zorunda kaldığını ifade etmektedir. Bunun sebebi muhtemelen, ertesi yıl (1831) bir Osmanlı Mekteb-i Harbiyesi kurulması için Bâb-ı Âli'de projelerin hazırlanması olabilir. Aynı yıl askeri eğitim için Avrupa'ya talebe gönderilmiştir. Diğer gönderilen gruplar 1835, 1836 ve 1838'de Londra, Paris ve Viyana'ya gitmiştir. Devamında 1846, 1850, 1854 ve 1855'te Subay eğitimciler de gönderilmiştir. Avrupai eğitim programının ilk neticelerinden birisi, mezunların yurda dönmesiyle kendilerine Mekteb-i Harbiye'de öğretim görevleri verilirken, yabancı öğretmenlerin getirilmesiyle de bunların tercümanlar aracılığıyla kendi dillerinden konferanslar verilmeye başlamasıydı (1846).

Harbiye Mektebi gibi müesseseler için hazırlık okulları olarak kurulan 8 yıllık Rüşdiyelerin hayal kırıklığı yaratması yüzünden, 1855'de Paris'te bir Osmanlı mektebi açıldı. Yeni mektep, Türk askeri öğrencilerini avrupai tarzda, Ecole des Mines, Polytechnique ve St. Cyr gibi Grandes Ecoles (Büyük Okullar)'ın imtihanlarına hazırlayacaktı. Daha evvel bahsedildiği üzere Yeni Osmanlıların önemli bir ismi olan, Mehmed Bey de, eğitimini ve siyaset alanında kanıksadığı fikirleri bu Batı tarzı Osmanlı mektebinde sağlamış oldu. Çok geçmeden aralarında daha sonrasının ünlü şairi Abdülhak Hamid'in de bulunduğu asker olmayan öğrenciler de gönderildi. Ordunun Avrupai fikirler dünyası ile ilk temasları, 1870'lere kadar kendi kendine yeterli bir kültürel coşkuyu zaten burada yaratmıştı. Avrupa'da hiç bulunmamış bir subayın Türkçe edebi türler üzerine ilk sistematik ders kitabını hazırlaması da bu sıradadır. Bu eserin Türk edebiyatı derslerinde kullanılması kabul edildi ve dersler kitabın hazırlayıcısı tarafından verildi. Bu özet eser Fenelon, Napoleon, Racine ve Volney'den seçmeler ihtiva etmekteydi. Kitabın hazırlayıcısı, o sırada Harbiye Mektepleri Müfettişi olan ve daha sonra Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesinde dahli bulunan dört devlet adamından birisi, Süleyman Paşa idi. Süleyman Paşa'nın yazılarında, Yeni Osmanlıların ideolojilerinin özelliği olan aktivist tavrın teorik bir ifadesi açık bir şekilde görülmektedir. Süleyman Paşa, hür irade ile ilgili Maturidi tartışmasının yeniden gündeme getirildiği, Bağdat'lı Şeyh Halid (Ö. 1827)'in hür irade üzerine yazılmış

eserini tercüme etmişti. Ordunun Avrupalılaştırılmasının, Yeni Osmanlı hareketinin kendisi üzerinde etkisi mühimdi. Nitekim Yeni Osmanlı Ziya Paşa'yı Fransızca'yı öğrenmeye teşvik eden, Edhem Paşa olmuştu. Yeni Osmanlı Ali Süâvi de, bir askeri eğitimci olarak Edinburg'da yedi yıl matematik tahsil etmiş olan İngiliz Said Paşa olarak bilinen Eğinli Said Paşa tarafından himaye edilmişti.¹²⁸ Batı modernleşmesindeki bir diğer problem de, mektepli subayların Harbiyede aldıkları eğitimin, model alınan Fransız geleneğinin etkisiyle, fazlasıyla teorik ve mühendislik temelli olmasıydı. Dönemin meşhur komutanlarından Keçecizade İzzet Fuad Paşa'nın 93 Harbi'ndeki gözlemlerine dayanarak yaptığı eleştiriye bakılırsa, kozmografyayı, kimyayı, fizik bilimini, uzay ve yer çekimini, kadastroyu, integral ve diferansiyel hesabını bilen subaylar vardı. Fakat sıra büyük bir karakol kurmaya veya bir kol yürütmeye geldiğinde çok güçlük yaşıyorlardı.¹²⁹

Öğrenciler Harbiyede özellikle bir seçkincilik ideolojisi ediniyordu. Subayların bir ülkenin "seçkin"i oldukları tema'sının öğrencilere her fırsatta tekrar edilmesi, öğrenci üniforması, okulun ideolojisi, sloganları bütün bunların hepsi Harbiye'yi çok ayrı bir kuruluş olarak tanımlamamızı sağlar. Harbiye, sınırları kapalı bir kurumdur. Bu kurumun içinde bulunanlar da çok daha kolayca bir grup, bir topluluk olarak harekete geçebilirler. Hele yaşadıkları kurumun iç mantığı ile hükümetin siyaseti çelişkili olursa. Bunun yanında Osmanlı Devleti'ndeki askeri sistemde kurmay subayların içlerinde en başarılı olanlar Almanya'ya gönderilir ve oradan döndüklerinde ek rütbeler alırlardı. Gerek Alman subaylar, gerekse Makedonya'daki Jandarma gücünde görevli İtalyan, İngiliz, Fransız, Avusturyalı ve Rus subaylar ile temasa geçen Türk subaylarının bunlardan etkilendikleri açıktır. Buna ek olarak Sultan Abdülhamid, ileride kendi iktidarına mal olacağını bilmeden, zeki, yetenekli ve yeni Avrupa sistemiyle eğitim görmüş genç subayları Makedonya'ya göndererek, bu bölgede "Avrupalı subayların yerini rahatlıkla doldurabilecek modern anlayış sahibi Türk subayları olduğu" görüntüsü vermeye çalışıyordu. Sonuç olarak, 1876'da Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesinde en önemli rolü oynayan Avrupa'da eğitim görmüş veyahut orada yetişmiş subayların

¹²⁸ Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, ss. 241-242.

¹²⁹ Gültekin Yıldız, *Osmanlı Askeri Tarihi*, Timaş Yay., İstanbul, 2017, s. 96.

rahle-i tedrisinden geçmiş olan bu ordu mensupları idi. Bu yeni kuşak konumuz olan gelecekteki ihtilalin gerçekleşmesine imkân veren zemini de oluşturacaklardı.¹³⁰

Alman ordusuna eğitim için subay gönderilmesi fikri, belki orduda başlayan Almanlaştırma veya Alman yaklaşması programının en yararlı yanıydı. Ancak gerek liyakatli subay seçiminde titiz davranılmaması, gerekse gidenlere gerçek eğitimden çok Alman ordusunun görkeminin gösterilmesiyle yetinilmesi bu uygulamadan iyi sonuç sağlanamamasının sebebidir. Bizzat Sultan Abdülhamid: “*Giden paşazadelerin askerlik mesleğini öğreneceklerine, eğlence ve sefahat ile vakit geçirdiklerini, sonra da gelip kendini beğenmiş bir tavırla arkadaşlarını ve ihtiyar komutanları küçümsediklerini*” kaydederek yakınıyordu. Bu işin dış dünyaya karşı bir dostluk gösterisi olduğu açıktı. Gidenlerin bazıları, Sultanın yanındaki Alman reformatörlere¹³¹ yaverlik verildiği için, Alman İmparatoruna yaver olarak atanıyor veya hassa alayına alınıyordu. Kimi de sadece Alman hayranlığı sağlayacak bir gezi ile dönüyordu.¹³²

Sultan Abdülhamid’e rağmen ordu içerisinde ortaya çıkan ve gelişen bu fikirler, İttihad ve Terakki’nin asker kanadını temsil edecek olan ve 1908 Ayaklanmasında aktif rol oynayacak olan “mektepli subay”ların ortaya çıkmasına sebep olacaktır. Çoğunluğunu 1880 ve sonrası doğumluların oluşturduğu bu subay kadrosunun yetişmesinde, Von Der Goltz’un Padişah’a rağmen gerçekleştirmiş olduğu reformların da çok önemli etkisi olmuştur.¹³³ Bu nedenle burada bir parantez açarak Von Der Goltz’un bu etkisi üzerinde durmak gerekir. Zira Von Der Goltz’un askeri düşüncelerini ve bu düşüncelerin mektepli subaylar üzerindeki etkisini bilmek konumuz açısından ayrı bir önem taşımaktadır.

Piyade kolağası Hakkı Bey’in hesaplamasına göre harp okulunun açılmasından 1909 yılının sonuna kadar 14.000 civarında subay mezun edilebilmişti. Von Der Goltz, 1883 tarihinde Alman Askeri Heyeti’ne dâhil edilerek İstanbul’a geldi. Bu tarihten ülkesine döneceği 1895 tarihine kadar geçen 12 yıllık sürede Osmanlı ordusunda, Genelkurmay’ın yeniden teşkilatlandırılması, subay eğitimi ve öğretimi, ordunun

¹³⁰ Hakan Özdemir, *Abdülhamid’i Deviren Kurşun*, Timaş Yay. İstanbul, 2014, s.100, 102.

¹³¹ Reformcu, reformist, yenilikçi.

¹³² İlber Ortaylı, *İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, A.Ü. SNF. Yay., Ankara, 1981. s. 67-68.

¹³³ Erol Akcan, *İttihat ve Terakki Fırkası’nın Paramiliter Gençlik Kuruluşları*, TTK. Yay., Ankara, 2015, s. 52.

yeniden organizasyonu, asker alma kanunu, ordunun silahlandırılması gibi sahalarda faaliyet gösterdi. Askeri Mektepler Umum Müfettişi olmasından sonra harbiye tahsili görenlerin sayısı 5000'i bulmuştu.¹³⁴ Askeri konularla ilgili zaman zaman Sultan Abdülhamid'e rapor sundu. Ancak, tavsiyelerinin çoğunun kâğıt üzerinde kaldığından ve rahat çalışma ortamı bulamadığından daima yakındı. Lothar Rathmann'ın "*Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi*" adlı eserine göre Von Der Goltz bu tarihlerde Osmanlı ordu ve ekonomisini Alman nüfuzu altına almaya çalışıyordu. Von Der Goltz, Osmanlı ordusunu, Almanya'nın doğudaki uzantısı olarak görmüş ve bu çerçevede, askeri okulların müfredat ve programlarını Alman örneğine uygun olarak yeniden tanzim etmiştir. Bu okullarda okutulmak üzere 4000 sayfadan fazla Türkçe broşör ve ders kitabı yayımlamıştır. Osmanlı ordusunu ilk defa 1895 tarihinde modern arazi talimine çıkarmış, Sultan Abdülhamid'in hafiyelerinin denetiminde arazi talimleri gerçekleştirmiştir. Osmanlı ordusunun subay ihtiyacını karşılamak için askeri rüştiyelerin kurulmasına öncülük eden Goltz Paşa, bu ihtiyacı hızla kapatmak için askeri okulların subay mevcudunu arttırdı. Bunun için Almanya'ya çok sayıda öğrenci gönderildi. Bu subaylar genellikle Alman daimi ordu birlikleri ile birlikte eğitim gördüler ve döndüklerinde rütbe aldılar. Buna rağmen Osmanlı ordusunun subay ihtiyacı, mektepli subaylar yoluyla karşılanamadığından orduya çok sayıda alaylı subay alınıyordu. Mektepli subaylar nazari olarak iyi yetişmiş; fakat pratikte zayıf kalmış iken alaylı subaylar nazari olarak zayıf, tatbikatta iyi durumdaydılar. Bu durum, ordunun subay kadroları arasında bariz bir zihniyet farkını doğuruyordu ki mektepli-alaylı çekişmesi bu uygulamadan kaynaklanmıştır.¹³⁵

Goltz Paşa'nın gerek resmi görevi sırasında gerekse İstanbul'dan ayrıldıktan sonra yazmış olduğu eserleri, makaleleri, yetiştirdiği Osmanlı Erkan-ı Harp subayları tarafından büyük bir ilgiyle takip edilmiştir. Goltz Paşa'nın bu eserlerinin ve düşüncelerinin izlerini bu dönemde yetişen sivil-asker aydınların çoğunda gözlemek mümkündür. Daha sonra Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin bir süre başkanlığını da yürüten Hulusi Bey, Goltz Paşa'nın askeri mektep öğrencileri üzerindeki tesirini şu cümlelerle anlatır:

¹³⁴ Yıldız, *a.g.e.*, s. 97.

¹³⁵ Akcan, *a.g.e.*, ss. 53-54.

“...Sonra günün birinde Almanya’dan hepimizin tanıdığı Von Der Golç Paşa getirildi. Harbiye Mektebini tensik ve talime başladı. Aradan bir iki sene geçer geçmez Harbiye Mektebi talebesinin biçimi, duruşu, yürüyüşü büsbütün değişti. Başıbozuk urbası giyen bir harbiye mektebi talebesi hiç söylenmediği, bilinmediği halde duruşundan, yürüyüşünden ‘Bu harbiye mektebi talebesidir’ hükmedecek kadar bir fark gösterdi. Hele Golç Paşa’nın tavsiyesi üzerine Almanya’ya ikmal-i tahsile gönderilip gelen zabıtlar büsbütün başka bir şekil ve kıyafet aldı.”¹³⁶

Mektepli subaylardaki bu değişim, onların dış görünüşüyle sınırlı kalmamıştır. Goltz Paşa ile birlikte genç subayların zihin ve ruh dünyası da değişmiştir. Namık Kemal tarafından geleneksel öğelerle süslenerek Osmanlı toplumuna takdim edilen “vatan muhabbeti (sevgisi)”, özellikle mektepli subayların arasında iki kanaldan beslenerek hızla yayılmıştır. Bu kanallardan birincisi, Namık Kemal’in gizli gizli okunmaya çalışılan eserleri, diğeri ise vatan duygusuna büyük değer atfedilen Alman askeri eğitim sistemidir. Fakat bu konuda Ahmet Cevdet Paşa gibi âlimler çok daha farklı düşünüyorlardı, mesela Ahmet Cevdet Paşa bu kavramı şöyle izah etmişti:

“Milletleri bölen ve onlara bir çeşit bencillik aşıl原因an vatana bağlılık duygusu Avrupa’ya mahsus bir şeydir... Bizde durum farklıdır. “Vatan” askerlere köylerinin orta yerindeki meydanı (kavmiyetçiliği) hatırlatır. Vatan duygusu aramızda kök salsa da dinin yerini tutamaz ve onun kadar kuvvetli olamaz.”¹³⁷

Bununla beraber Osmanlı coğrafyasında askerliğe duyulan ilgi ve isteğin azalmasında Avrupa’dakine benzer antimilitarist ve sosyalist fikirler değil; asker alımındaki gayrimüslim unsurlara ayrıcalık tanıyan adaletsiz uygulamalar, sürekli devam eden savaşlar, askerlik süresinin çok uzun olması gibi sebepler etkili olmuştur. Netice olarak Alman ekolünü benimseyen çok sayıda mektepli subayın yetişerek ordu saflarına katılmış olmasıyla, ileride anlatılacağı üzere “Vatan” mefhumu ve onun ne pahasına olursa olsun kurtarılması gerektiği düşüncesi, Makedonya’da II. Meşrutiyet’in ilanı ile sonuçlanacak olan ihtilalin ortaya çıkmasında, üstünde duracağımız bu “erkân-ı harp subayları”nın etkisiyle olacaktır.¹³⁸

İttihad ve İttihad Cemiyeti özellikle 1906 yılında askeri kadroların cemiyete egemen olmaya başlamasından sonra kesinlikle Almanya yanlısı bir tutum içine girmiştir. Meşrutiyetin ilânından hemen sonra ise komite adına Ahmed Rıza Bey’in, Stockholm Büyükelçisi Şerif Paşa aracılığıyla Alman yöneticileriyle görüştüğünü ve

¹³⁶ Akcan, *a.g.e.*, s. 55.

¹³⁷ Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, C. III, Haz. Cavit Baysun, TTK Yay., Ankara, 1953, c. III, s. 85.

¹³⁸ Akcan, *a.g.e.*, s. 56.

İmparator'a Cemiyet'in yardımını isteyen bir mektubu sunduğunu görüyoruz. Bu görüşmelerde özetle; Alman subaylarının uzun senelerden beri devam eden Türkiye'deki aydınlatıcı çalışmalarına samimi olarak müteşekkir olduğu, Cemiyetin anayasayı koruma çabalarında Majestelerinden güçlü moral desteklerini saygıyla rica ettikleri, Osmanlı ordusunun modern askeri anlayışla Alman subayları tarafından eğitilmesi imkânını sağladığı için Majestelerine sonsuz şükranlarının arz edildiği, Almanya'nın desteğinin devamına ihtiyaç olduğu, genel bir Avrupa çatışması halinde Türkiye'nin Almanya yanında yer alacağı, Alman hükümetinin Von Der Goltz'a dönme izni vermesi ümit edildiği yer almaktadır. Bu isteklerin dışında söz konusu yazışmalarda Osmanlı ordusu içinde üst tabakayı oluşturan pek çok subayın "*Alman ordusunda çalışmak şerefine eriştiği*" vurgulanmaktadır.¹³⁹ Görüldüğü gibi Meşrutiyet sonrasında dahi Alman subaylardan eğitim gören Cemiyet'in asker kanadının Almanlara olan hayranlığı devam etmektedir. Alman ekolünden etkilenen mektepli subaylar daha sonra iktidarı ele geçirdiğinde de kendi gibi olmayanları hariçte bırakmaya çalışmıştır. Mesela Enver Paşa'nın, 31 Mart Vak'ası'ndan (13 Nisan 1909) hemen sonra Haziran-Ağustos 1909 arasında çıkarttığı ve İttihadçı genç zabıtlere karşı ayaklanan rütbeli rütbesiz alaylı veya mekteplilerle bir tür hesaplaşma görüntüsü veren kanunlar (Tahdid-i Sinin, Tasfiye-i Rütbe-i Askeriyye; Askeri Tekaüd ve İstifa), subay ve astsubay sayısında önemli bir azalma olmasına yol açmıştır. İttihadçılar bu dönemde kendilerinden olmayan diğer herkesi "*Abdülhamid hafiyesi*" olarak adlandırmıştır. Bu düzenleme ile İttihadçılar ordunun kendilerine olan sadakatini arttırmayı hedeflemekteydi. Fakat ne piyade ve süvari ne de topçu harp okullarında ortaya çıkan bu boşluğu kısa zamanda dolduracak bir talebe kapasitesi vardı. Bütün bunların üstüne 1912 yılında Balkan Savaşı'nın çıkması, Osmanlı ordusunun hazırlıksız yakalanmasına yol açmıştı.¹⁴⁰

Toparlayacak olursak, Temmuz 1908 İhtilâli'nin kimlerin eseri olduğu ve harp okulunun ihtilaldeki yeri hususunda yetmişlik bir subay'ın şu tespitleri konumuz açısından açıklayıcıdır: "*Bu devrim ordunun eseridir. Daha doğrusu devrimden önceki on beş yıl içinde Pangaltı Harp Okulunun yetiştirdiği subayların eseridir. O subaylığa*

¹³⁹ M. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak- Doktor Abdullah Cevdet- ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat Yay., İstanbul, (t.y.), s. 237-241.

¹⁴⁰ Yıldız, *a.g.e.*, s. 97.

bu duyguyu veren, besleyen Genç Türkler'in eseridir. Ali Süavi'nin eseridir. Namık Kemal'in eseridir. Midhat Paşa'nın eseridir”¹⁴¹

İhtilalden sonraki yıllarda hükümete gelen İttihatçıların macerası neticesinde Osmanlı Devleti, Almanların yanında I. Dünya Harbi'ne girmişti. Bu Harp döneminde genç bir subayın ifadeleri de, Osmanlı subaylarının aldıkları eğitim neticesinde ortaya koydukları düşünceler ve inanç dünyalarını yansıtmaları bakımından oldukça ibret vericidir. Aşağıdaki metinde ortaya konulan yaklaşımı Osmanlı'nın bütün askerlerine teşmil etmek doğru olmamakla beraber ifade edilenler, o dönemdeki mektepli subayların inançları noktasındaki kafa karışıklıklarını ihtiva etmektedir:

“Dinimiz nedir? Mensubu bulunduğumuz din nedir? sorusunu sorduğum zaman, alacağım cevabın “Allah'a hamd olsun, Müslümanız” olacağını düşünüyordum. Fakat aldığım cevaplar bu değildi. Kimisi “İmam-ı A'zam'ın dinindeniz” dedi. Kimisi “Peygamber Ali'nin taraftarlarıyız” dedi. Bazısı bu sorunun cevabını veremedi. Bir kısmı da gerçekten “Müslümanız” dedi, fakat Peygamber kimdir? diye sorulduğunda daha da karıştırdılar. Kat'iyen kimsenin aklına gelmeyecek peygamber isimleri zikredildi. Birisi “Peygamberimiz Enver Paşadır” dedi. Yine Peygamber'in kim olduğunu bilen çok azına “Peygamber hayatta mı? Yoksa vefat mı etti? diye sorulduğunda, konu daha da halledilmez bir hale geldi. Bazıları hayatta olduğunu, bazıları vefat etmiş olduğunu söylediler.”¹⁴²

1.3 DÜŞÜNCE AKIMLARI VE YENİ AYDIN TIPININ OLUŞUMU

Modern düşünce, bir tek bilim adamına ve filozofa nispet edilememekle birlikte Voltaire (1694-1774), Francis Bacon (1561-1626), John Locke (1632-1704) ve Newton'u Aydınlanma düşüncesinin kurucuları olarak kabul etmiştir. Ayrıca Montesquieu (1689-1755), Jean-Jacques Rousseau (1712-1778) ve Charles Darwin (1809-1882) gibi düşünürlerin modern dünya görüşünün ve siyaset ideolojisinin oluşmasına ve gelişmesine büyük katkıları olmuştur. Bunlara ilaveten özellikle Auguste Comte (1798-1857), Karl Marx (1818-1883), Emile Durkheim (1858-1917) ve Max Weber, modernizmin sosyolojik dinamiklerini tespit ederek modernliğin yaygınlık kazanmasında rol oynamışlardır. Hume'un bilgiyi duyularla sınırlı tutması, Kant'ın ise aklın önemine dikkat çekip, ahlâkî alanda bir yaratıcıya yer vermesine rağmen

¹⁴¹ Rahmi Apak, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, TTK. Yay., Ankara, 1988, s. 27.

¹⁴² Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, İletişim Yay., İstanbul, 1991, s. 55.

metafiziği bilgi alanının dışına atması, modern düşüncenin giderek sekülerleşmesine zemin hazırlamıştır.¹⁴³

Fransız İhtilâli'nden sonra yaygınlaşan ve Hristiyanlık'taki ruhban sınıfının geçmişte yaptığı zulme karşı bir tepki hareketi olarak gelişen “kiliseye karşı düşmanlık” daha sonra “dini yok etme kampanyasına” dönüşmüş, özellikle İslâm dünyasında insanların dinden uzaklaşması için İslâm ile Hristiyanlık aynı kefeye konularak İslâm mahkûm edilmeye çalışılmıştır. Bu durum dünyanın tek büyük İslâm devleti olan Osmanlı'nın hayatta kalma mücadelesi verdiği bir devrede geliştiği için İslâm toplumlarında büyük sıkıntılara sebep olmuştur. İnsan zihnini, tabiatın mâhiyetinin anlaşılması için yeterli görmeyen Fransız filozofu A. Comte, tabiatla alâkalı olarak sadece müşahede edilen ve tecrübeye dayanarak ispat edilmiş bilgiyi kabul ederek metafizik ve teolojik bilgiyi reddetmiştir. Comte'un duyularla anlaşılmayan bir şeyi tecrübe ve bilgi konusu olarak kabul etmemesi onu metafiziğe ve dine karşı cephe almaya sevk etmiştir. Değerler bunalımı sonucu mutlak ahlak konusunda agnostik kalan Comte'un hedefi, toplumsal düzeni sağlamak için bilime dayanarak konvansiyonel bir ahlak bulmaktır. Durkheim da onu izleyerek değerleri “ahlakî olgular” olarak bilimsel araştırma nesnesi haline getirdi.¹⁴⁴

Avrupa'da bu gibi fikirler revaçta iken Osmanlı Devleti'nde açılan Batı tarzı okulların bu fikirlere köprü olması ve değişimde ne denli etkili rol oynadığı belki de düşünce tarihimizde önemli bir figür olan Abdullah Cevdet'in şahsında özetlenebilir. Cevdet'in öğrenim sürecindeki fikri değişikliğine, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin çeşitli konularda celselerini Abdullah Cevdet'in odasında yapmasına, diğer tıbbiyelilerin bu oturumlara katılmak için gösterdikleri arzuya¹⁴⁵ ve Cemiyet'in ilk beyannamesinin Abdullah Cevdet tarafından yazılmasına bakılırsa¹⁴⁶ bu teşhisin yanlış olmadığı anlaşılacaktır. Abdullah Cevdet, Arapgir doğumludur, Babası Diyarbekir'de birinci tabur kâtiplerinden dindar bir kimse olan Ömer Vasfi Efendi idi. Aile çevresindeki ilk eğitimini babası ile imam olan amcasından almıştı. Abdullah Cevdet'in ilk düşünce yapısını şekillendirenlerin daha çok aile çevresinden, imam, hoca, ilmiye

¹⁴³ Gencer, *a.g.e.*, s. 111.

¹⁴⁴ Gencer, *a.g.e.*, s. 430.

¹⁴⁵ Rıfat Osman, *Hayatım ve Hatıratım: Dr. Rıfat Osman'ın Öğrencilik ve Gülhane Anıları* (1879 – 921), Gata Yay., Ankara, 1998, s. 47 v.d.

¹⁴⁶ Ahmed Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve İttihad ve Terakki*, Tan Yay., İstanbul, 1948, s. 63.

sınıflarından ve şiddetle müttteki ve bazıları çok mutaassıb kimseler olduğu biliniyor. 1883 tarihinde İstanbul'a gelerek Kuleli Askeri Tıbbiye İdadisi'ne yazılan Abdullah Cevdet okula yazıldığı sırada, yönetim aleyhtarı düşünceler bu düzeydeki okullara da yayılmaya başlamıştı.¹⁴⁷ Bu okuldaki üç yıllık öğreniminden sonra Cevdet, Askeri Tıbbiye'ye kaydoldu. Daha sonraları fikirleri sebebiyle kendisine Allah düşmanı anlamına gelen "Adüvvullah" Cevdet lakabı verilen Abdullah Cevdet o dönem Hz. Peygamberi öven bir naat-ı şerif dahi yazabilecek bir itikada sahip düşünce yapısı içindeydi. Okul arkadaşı olan İbrahim Temo'nun dediğine göre bu dönemde Mektebi Tıbbiye'de; "*üç sene zarfında fikirler hayli uyandı ve idare-i Hamidiyeye karşı bu fikirler dehşetli bir hareketi fikriyeye zemin hazırladı.*"¹⁴⁸ Bu dönemde, Mekteb-i Tıbbiye'de mevcut yönetime karşı tepkiler son derece yoğunlaşmıştı. Diğer okullarda da görülen bu tepkilerin neden en şiddetli olarak bu okulda görülmeye başlandığı konusu ise ihtilalin sosyal köklerini ve yeşerdiği fikri zemini anlamamız açısından çok önemlidir. Batı kurum ve teknolojilerinin Osmanlı İmparatorluğu'na getirilmesi noktasında özellikle Tanzimat sonrasında teknik konularda girişimlere başlanıldığını yukarıda belirtmiştik. İmparatorluğun yöneticileri hızlıca sonuç alabilmek için sadece benzer kurumları açmakla kalmadılar bunun yanında Batı ülkelerine öğrenci göndermeye, Batı'dan eğitimci getirme ve Batı eğitim kurumlarının eşlerini imparatorlukta kurmaya devam ettiler. Ancak bunlardan bazıları farklı sonuçlar doğurdu, özellikle, "Batı ülkelerine öğrenci gönderme yöntemi" Avrupa'daki düşünce akımlarını da beraberinde Osmanlı Devleti'ne taşımıştı. Bu netice doğaldı. Bundan dolayıdır ki bazı Osmanlı devlet adamları raporlarında öğrencilerin Batı dünyasından etkilenmeden sadece gerekli teknolojik bilgileri alarak ülkeye dönmelerinin üstünde duruyorlardı. Fakat bu konuya ehemmiyet verilmedi ve alınan kısmi önlemlerle beraber etkilenme kaçınılmaz olmuştu. Bu olgunun ilk olarak Mekteb-i Tıbbiye'de ortaya çıkmasının sebebi ise, pozitivizmin Fransa'da aydınlar arasında egemen olduğu bir dönemde bu ülkeden getirilen kitaplar ve eğitimciler sebebiyledir. Bu etkiyle Mekteb-i Tıbbiye'de biyolojik materyalist düşünceleri benimseyen öğrenciler, dinin büyük ölçüde belirleyiciliğe sahip olduğu bir toplumda, tüm değerler sistemiyle çatışan bir aydın tipini vücuda getirdiler. Aynı etkinin diğer okullarda ortaya çıkması ise ders

¹⁴⁷ Hanioğlu, *Doktor Abdullah Cevdet*, s. 5.

¹⁴⁸ İbrahim Temo, "Hatıratım", *Biz İttihatçılar*, Haz. Ö. Andaç Uğurlu, Örgün Yay., İstanbul, 2009, s. 59.

içeriklerindeki temel farklılık nedeniyle daha zor olmuştur. Mesela öğrenciler üzerinde büyük etki yaratan olaylar, o güne kadar din hükümleri ve irfan çerçevesinde açıklanırken, artık eğitimcilerin bu konudaki pratik gözlemleri ve biyolojik materyalist düşünürlerin kuramları ile açıklanıyordu, arasındaki büyük fark öğrencileri çelişkiye düşürüyordu. Beşir Fuad, Abdullah Cevdet, Rıza Tevfik gibi kimselerin aynı okuldan yetişmeleri ve aşırı dindar bir kişinin bu okullarda kısa bir eğitim süresinin sonucunda biyolojik materyalizmi benimsemesi Mekteb-i Tıbbiye'nin bu yapısından kaynaklanıyordu.¹⁴⁹

Askerî Tıbbiye öğrencileri, kendilerine okutulan derslerin icabı olarak, hayatı, Allah'ın iradesinin bir ürünü olmaktan çok biyolojik ve fizyolojik süreçlerin bir sonucu olarak görüyorlardı. Bu arada, 19. yüzyılda tıbbı, tecrübî bir bilim haline getirmekte en başta gelen bilim adamlarından Claude Bernard'ın fikirleri kendi öğrencisi ve Askerî Tıbbiye hocası olan Şakir Paşa yoluyla okula intikal etmişti. Bu materyalist fikrî temelin cemiyetin kurucularını etkilemiş olduğu, bu yolla bir nevi “kâinat sırrına vâkıf” olabileceklerine ve bunun kendilerine, daha önceki kuşakların elinde olmayan bir gücü temin edeceğine inanmaları muhtemeldir. Bu açıdan, aynı paralelde giderek Paris'te pozitivistimin gene kendisine tılsımlı bir kalkınma anahtarı temin ettiğine inanan Ahmed Rıza Bey'in İttihad ve Terakki'nin ilk liderlerinden biri olması bir tesadüf eseri sayılamaz.¹⁵⁰

Mülkiye Mektebi de farksız değildi, O sırada Mülkiye'de öğrenci olarak bulunmuş olan bütün öğrenciler bu havayı sonradan hasretle şu şekilde ifade etmişlerdir:

“Merhum Murat Bey (Mizancı Murat, daha sonra İTC liderliğine getirilecek), Umumi Tarih dersinde hepimize çok büyük ibret levhaları verir ve bizi dünya inkılaplarının azametine alıştırdı. Ve bu münevver muallimin takrirlerinde, o zamana kadar gittiğimiz mekteplerde veya evlerimizde dinlemeye alıştığımız batıl itikatlardan, çorak an'anelerden eser bulunmazdı. Murat Bey Mülkiye Mektebi'nden yetişecek efendileri Türkiye'de uyandığını dilediği yenilik ve medeniyet aşkı ile doldurmak isterdi... Abdurrahman Şeref Efendi merhum, bugün inkişafını saadette gördüğümüz yükselme hayatının temellerini her şakirdin zihninde köklendirecek sağlam tohumlar serperdi... Sonra Hekimbaşı Salih Efendi vardı, nebatat dersi verirdi, fakat onun ağzından çıkan sözler en derin felsefe kaideleri idi. Salih Efendi'nin Kanlıca'daki yalınsının bahçesi Türkiye'nin ilk nebatat bahçesi idi. O, derse geldiği günler bahçesinden getirdiği çiçeklerin, yaprakların ilmi yaşayışlarını anlatırken bizim batıl itikatlarla doldurulmuş olan zihinlerimizi sanki süpürür ve temizlerdi... Bize Maliye dersi veren Mihail Portakal Paşa ile

¹⁴⁹ Hanioğlu, *Doktor Abdullah Cevdet*, s. 6, 8.

¹⁵⁰ Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 98.

Sakızlı Ohannes Efendi, Türk olmadıkları halde kendilerini sevdirmişlerdi. Dünya hayatının yalnız iktisat üzerine kurulmuş olduğunu, milletlerle memleketler kuvvetinin her şeyden ziyade mali teşkilat ve sa'yan çıkacağını Mülkiye mezunlarına hep bu hocalar telkin etmişti..."

Mülkiye'nin "yenidünya"dan getirdiği bu fikirlerin temelinde iki nokta olduğunu tespit edebiliriz; biri çok geniş anlamında "pozitivizm" şeklinde isimlendirilebilecek yeni bir tabiat anlayışı, diğeri gene yalnız en geniş anlamında "realizm" ismini verebileceğimiz toplumun iktisadi unsurlarını kabul eden, emeği esas sayan bir toplum anlayışı.¹⁵¹ Diğeri taraftan siyasi manada etkilenmenin misali olarak da Mizancı Murad'ın öğrencisi olan Rıza Tevfik'in tanıklığına başvurabiliriz: "*Gençliğim büyük bir heyecan ve uyanıklık devrine rastladı. Ben Mekteb-i Mülkiye'de iken, yani 1888 ve 1890 yıllarında, Ziya Paşaların, Namık Kemallerin, Abdülhak Hamitlerin bir kıtası hatta bir beyti bizim vicdanımızca kıyametler koparırdı. Bize Murat Bey tarih dersi verir ve hiç kimseden sakınmayarak Fransa ihtilalini dahi kemal-i belagatla takrir eder, anlatırdı*" Bu takrirlerin öğrenciler üzerindeki etkisi, onları teneffüslerde ihtilal sahnelerini, ihtilalcilerin rollerini benimseyerek, canlı tablolar haline getirmeye yöneltiyordu. İhtilal provalarına daha mektep sıralarında başlanmıştı.¹⁵² Bunun yanında Paris, Cenevre, Londra ve Kahire gibi merkezlerde yayınlanıp çeşitli yollarla ülke dâhiline sokulan "evrak-ı muzır" yeni yetişen gençleri öylesine etkiliyordu ki, bunlar Meşrutiyet ilan olursa, her taraf güllük gülistanlık olacak sanıyorlardı. Tesiri altında kaldıkları gazetelerdeki "Hürriyet" yazıları sebebiyle talebelerin ekseriyeti tam bir şartlanmışlığa sürüklenmişti. Bu şartlanmışlığı ve o günleri bir öğrenci hatıralarında şu şekilde anlatmıştır:

*"(...) Kendimizi milletin en münevveri sayardık. Dayak gücümüze giderdi. Çocuklar yatmadılar. Bilakis zabıtlere ve neferlere hücum ettiler. Diğeri talebeler de hücum etti. Ortalık karıştı herkes birbirine girdi. Değnekleri kapışıp kırdılar; zabıtlardan kaçamayanları dövdüler. Bu esnada öyle müthiş bir ses koştuk ki, ben dahi titremeye başladım. Bin kişi bir ağızdan ve gözleri dönmüş olduğu halde bağıyorlardı. Kimi "Hadin mektepten çıkalım!.. Halkı isyan ettirelim!.. Bu istibdad nedir?..", kimi "Mektebin üstüne İngiliz bayrağı çekelim!.." böyle türlü şeyler diyor, bağıyorlardı. Herkes gözleri dönmüş kendini kaybetmiş bir halde idi. Zihniyetimiz ne yanlıştı. Ne cahildik. İngiliz hürriyet hamisi, zalimleri kahreder, milletlere hürriyet verir zannederdik. İngiliz bayrağı çekersek İngiliz gelip Abdülhamid'i indirir, Türkler'e hürriyet verir fikrindeydik. Bu zan bizde değil, bütün millette, hatta bütün Dünya'da vardır. Harb-i Umumi ile bu fikir bitti."*¹⁵³

¹⁵¹ Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 50, 51.

¹⁵² Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 85.

¹⁵³ Rıza Nur, *a.g.e.*, c. I, s. 111.

Bu şekilde pek çok Jön Türk daha imparatorlukta eğitimleri sırasında Batı düşüncesi ile tanışmış ve onu ülkelerine getirmek ve uygulamak isteği, kendilerini siyasi birer muhalif olmaya yöneltmişti.¹⁵⁴ Jön Türklerin öğrencilik dönemlerinden itibaren en çok etkilendikleri hareket ise Fransız İhtilâli ve ihtilâlin düşünürleri olmuştur. Bu mânada Fransız İhtilâli'nin kendilerinin de etkisi altında kaldıkları yeni bir dönemin başlangıcı olduğu Jön Türkler tarafından sık sık belirtilen bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır:

“...Fransa inkilâbatının âleme saçmış olduğu tohum-ı ihtilâl, terakki ve tekâmülün sâye-i feyazanesinde neşv-ünemâ bularak müteakkiben Avrupa'nın her cihetine sirayetle dâiye devri nâmıyla bir devr-i diğer açmıştı...”¹⁵⁵

Buna karşılık Osmanlı temsilcileri Fransız İhtilali'ni çok daha farklı yorumluyorlardı. Osmanlıda, 1798 yılında, Reîsülküttâb Ahmed Atıf Efendi'nin Fransız İhtilâli ile alakalı bir lâyiha hazırlayıp divana sunduğunu görmekteyiz. Atıf Efendi bu lâyihanın başında Fransa'da meydana gelen ihtilalin fitne ve fesat kaynağı olduğunu ve etrafa şer yaydığını ifade etmişti. Söz konusu lâyihada Voltaire ve Rousseau birer zındık olarak vasıflanıp, onlara benzeyen Dehrielerin (ateist), peygamberleri kötüleyip, bütün dinleri ortadan kaldırmaya gayret ettiklerine dikkat çekmiştir. İnsanların dünyevi mutluluk elde etmek maksadıyla ihtilâlin musâvât ve serbestiyet görüşlerine rağbet ettiğini belirten Âtıf Efendi, nizam ve intizamın esasının din olduğunu, bu sebeple bütün insanların gerek hak, gerekse batıl olsun bir dini kabul ettiğinin bilinen bir husus olduğunu belirtmişti. Âtıf Efendi, ihtilâl ile insanlardaki Allah korkusu ve âhiret inancının yok edilerek anarşistlik gibi birçok kötülüğün serbest bırakıldığına ve namus mefhumunun ortadan kaldırılarak Fransa ahalisinin âdeta hayvan derekesine indirildiğine dikkat çekmiştir.¹⁵⁶

Nitekim bu tespitleri destekler nitelikte Yahya Kemal de, İstanbul'da iken bu dönemde kafasında dine karşı oluşan tepkinin nasıl kendisini anarşizme karşı ilgi duymaya yönelttiğini ve Abdullah Cevdet'in bu konudaki teşviklerini şu şekilde anlatmaktadır:

¹⁵⁴ Hanioğlu, *Doktor Abdullah Cevdet*, s. 161.

¹⁵⁵ “Dâiye-i Hürriyet”, *Osmanlı*, no. 53, 1 Şubat 1900, s. 3.

¹⁵⁶ Lewis, *a.g.e.*, s. 67-68.

“...İstanbul’dan çıkarken zâten dine karşı kafamda şedid bir aksül’amel vardı. Paris’de dinsizliğim arttı. 1904 senesi Paris’de kilise ve din düşmanlığının azdığı ve sosyalist cereyanının sert bir rüzgâr gibi estiği bir seneydi. Mitinglere nümayişlere karışıyordum. Sokaklarda “International” dinlerken kalbim geniş bir insanlık sevgisi ile doluyordu ve gözlerim yaşarıyordu. Jaures, Pressence, Vaillant, Alman anarşist Sebastien Faure ve Malato’nun nutuklarını hararetle dinliyordum. Dinsizlik ve ihtilâlcilik heveslerim arta arta anarşist Jean Grave’nin, Temps Nouveaux Gazetesinin ateşli bir kaari’i ve müfrit bir tilmizi oluverdim. Bu düşünüşte ve yeni tarzda kekelediğim bazı mısraları Doktor Abdullah Cevdet görmüş ve pek ziyade beğenmişti...”¹⁵⁷

Mekteb-i Tıbbiyedeki düşünce ortamını incelerken vurguladığımız gibi biyolojik materyalizmi benimseyen ve dini toplumsal gelişme yolunda engelleyici bir kurum olarak gören yeni nesil Osmanlı aydını, dinin toplumsal yaşamda aşırı derecede belirleyici rolü olduğu Osmanlı toplumunda zamanla tüm toplum değerleriyle çatışır bir hale gelmişti. Bundan dolayıdır ki Osmanlı yöneticileri, Ahmed Rıza’ya yönelttikleri siyasi eleştirilerin yanı sıra kendisini “Cenâb-ı Rabbi’l-âleminin varlığını neüzubillah inkâr eden, imân ve itikâdı olmayan” anormal bir kişi olarak tanımlıyorlardı.¹⁵⁸ Kendilerine bu sıfatlar yakıştırılan diğer Jön Türklerin bundan rahatsız olmadıkları kendi ifadelerinden anlaşılmaktadır.¹⁵⁹

Tüm toplum değerleriyle çatışan bu kişilerden bir kısmı siyasal muhalefet yapmak için gittikleri Avrupa’da kendileri gibi din de dâhil olmak üzere toplumun değerlerinin büyük bir kısmıyla farklı bir bağlamda da olsa çatışan diğer bir grupla, anarşistlerle karşılaştılar ve kendilerini bir de anarşist olarak nitelediler. Buna bir misal, sonraki dönemlerde Cemiyet’in Cenevre şubesinin yayınları gösterilebilir. Cenevre’de görevli olan Salih Münir Bey’in verdiği rapora göre Jön Türklerin anarşizme ve anarşistlere karşı tutumları şu şekildedir:

“Cemiyet’in Cenevre’de çıkan İhtilâlcî ve anarşist “Osmanlı” gazetelerinin 1904 tarihli ikinci sayısında, Sultan’ın şahsına karşı kötileyici ve suçlayıcı tecavüzler devam etmektedir, Rus Dâhiliye Nazırı Plehve ve diğer bazı Rus idarecilerinin katliamlarını ayrıntılarıyla anlatmakta ve Nihilizmin barbar metotlarını göklere çıkartarak övmektedir. Bunun yanısıra bu fırsattan istifade ederek bazı Müslüman ihtilâlcilerine Rus anarşistlerin yaptıkları katliamları taklit edilmesi gereken birer misâl gibi göstererek bu kişilerin tutkularını kışkırtmaya ve teşvik etmeye çalışmaktadırlar...”¹⁶⁰

¹⁵⁷ Yahya Kemal, *Çocukluğum Gençliğim, Siyasî ve Edebî Hâtıralarım*, Baha Matbaası Yay., İstanbul, 1973, s. 102.

¹⁵⁸ BOA, Y.EE.d. 1110, h. 8/B/1318 (1.11.1900).

¹⁵⁹ Hanioglu, *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s. 46.

¹⁶⁰ Hanioglu, *Doktor Abdullah Cevdet*, s. 271.

Fransız İhtilâlini hazırlayan düşünürlerden Jön Türkleri en çok etkileyeni ise vaktiyle Ziya Paşa, Namık Kemal gibi Osmanlı aydınlarını da fazlasıyla etkileyen J. J. Rousseau'dur. Rousseau'nun özellikle "Sosyal Mukavele" konusundaki görüşleri Osmanlı toplumunu benzer şekilde bir yönetim mekanizmasına kavuşturmak arzusunda bulunan Jön Türkler üzerinde, şiirlerde dahi üzerinde durulacak kadar büyük bir etki yapmıştır.¹⁶¹ Ancak halka görünüşte verilen bu öneme karşılık önce de belirttiğimiz gibi Jön Türklerin büyük çoğunluğu sorunların çözümünün ancak kendileri benzeri bir "elite"nin yönetimi ele almasıyla gerçekleşebileceğine inanıyordu. Bu konuda da İslâm dininin toplumsal içeriğinden yararlanarak halka karşı "... *Hazret-i Allah Kur'an-ı Keriminde buyuruyor. Yâni âlimlerle cahiller hiç müsavi olabilir mi?*" şeklinde izahat getiriyorlardı.¹⁶²

Yeni Osmanlıların eserlerinden yararlanma, Ali Süâvi hayranlığı gibi özelliklerin yanında Jön Türklerin pek çoğunun temel özelliği, çeşitli Batı düşüncelerini imparatorluk koşullarına uygulama isteğidir. Biyolojik materyalist düşünürlerin yanı sıra en çok etkilendikleri düşünürler, Gustave Le Bon ve Jean Marie Guyau idi. Özellikle Gustave Le Bon'un toplumsal olayları fen bilimleri açıklığıyla yorumlamak iddiası ve maddenin gelişimi üzerine yaptığı deneyler çok sayıda Jön Türk'ü bu Fransız sosyoloğuna karşı büyük bir hayranlığa sevk etmişti. Jön Türklerin fikirlerinin şekillendiği 1890'ların Fransa'sında 1880'lerin siyasal skandalları demokrasiye karşı olan güveni sarsmış, bir müddetten beri Taine ve Renan'ın etkisinde gelişen seçkincilik palazlanmıştı.¹⁶³ Le Bon'un, Jön Türklere onların "elite" yaklaşımları açısından çok cazip gelen "Cumhur Ruh" düşüncesinin ise Rousseau'nun "Toplumsal Sözleşme"si ile birleştirilerek sunulduğunu görüyoruz. Bunun sonucunda varılan sonuç ise toplum üyelerinin "elite"nin teşkil edecekleri yönetimi denetlemeleri gerektiği şeklinde Yeni Osmanlılar tarafından da üzerinde durulan bir kontrol mekanizması idi.¹⁶⁴

"Cumhur Ruh" adı verilen bu kuramın yaratıcısı Fransız sosyoloğu Gustave Le Bon aslen tıp doktoruydu. İlk olarak mesleklere göre beyin büyüklüğü konusunda yaptığı araştırma ile tıbbiye öğrencilerini etkilemişti. Bunun yanısıra antropolojiden

¹⁶¹ Hanioğlu, *Doktor Abdullah Cevdet*, s. 163.

¹⁶² Abdullah Cevdet, "Beyanname", *Rumeli*, [Filibe], no. 12, 16 Mart 1905, ss. 2-3.

¹⁶³ Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 16.

¹⁶⁴ Hanioğlu, *Doktor Abdullah Cevdet*, s. 277.

felsefeye, enerjinin oluşumu düşüncelerinden tarihe kadar çok değişik konularda eserler veren Le Bon bu yaklaşımıyla da öğrencilere cazip geliyordu. Nihayet, öğrencilerin bu düşünürden etkilenmesinin temel nedeni Gustave Le Bon'un toplumsal olayları onların aldıkları eğitim neticesinde tam istedikleri bir şekilde âdeta matematiksel bir netlik ve kesinlikle açıklamak iddiasında olmasıdır. Bu özelliklerinin yanısıra Gustave Le Bon, Arap medeniyeti üzerinde yaptığı araştırmalar sırasında İslâmiyet ile ilgili yaklaşımları nedeniyle İmparatorluk aydınları tarafından olumlu karşılanmış bir düşünürdü. Le Bon, halkın aslında hiçbir şekilde toplu olarak toplumla ilgili konularda doğru kararları bulamayacağına ve bu görevi biyolojik bir seçkin ya da seçkinler grubunun yerine getirebileceğine inanıyordu. Ancak bu olgunun yerine getirilebilmesi için seçkin ya da seçkinlerin, halkın isteklerini dinliyor ve ona göre davranıyor gibi hareket etmeleri gerekmektedir. Çünkü artık eşitlik ilkeleri, eğitim, terbiye ve teşkilâtlar aracılığıyla gerçekleşmeye başlamıştı.¹⁶⁵ Bu fikir akımları karşısında Jön Türkler siyasi fikir boşluklarını geçitirir şekilde kapatmaya çalışıyorlardı; öncelikle kendi devirlerinde Avrupa'da tartışılmakla olan fikirlerin “popülarize” edilmiş şekillerinin etkisi altında kalmışlar ve büyük teorisyenlerle halk arasında aracı rolünü oynayan daha basit ikinci derecede düşünürlerin görüşlerini kendi fikirlerine intikal ettirmişlerdi. Le Bon'un fikirlerinin Jön Türk düşüncesindeki yeri bu davranışın karakteristik bir örneğini oluşturur.¹⁶⁶ Le Bon'un Abdullah Cevdet'i etkileyen en önemli görüşü ise “melezleşme” teorisidir. Abdullah Cevdet, “Türk ırkının gelişmesi için üstün bir ırkla karıştırılarak melezleşmesi” fikrini savunmuştu. Cevdet, şayet fikirlerinin ne kadar yanlış bir noktaya ulaştığının farkına varıp düşüncelerini o zamanki diğer sosyal psikologlarla karşılaştırma imkânına sahip olsaydı daha sağlıklı bir neticeye varabilirdi.¹⁶⁷

Tıbbiye'nin özellikle son dönemlerde maddecilik düşüncesiyle bozulması ve meşrutiyet fikrini kanıksamaları Osmanlı yöneticilerini endişelendirmiştir. II. Abdülhamid Han, Avrupa'ya tahsile gönderilen talebelerin, oranın düşünce akımlarından ve hayat tarzından fazla etkilendiklerini ve bu minvalde Jön Türk hareketine katıldıklarını görünce bir irâde-i seniyye çıkararak tedbir alınmasını

¹⁶⁵ Hanioğlu, *Doktor Abdullah Cevdet*, s. 165.

¹⁶⁶ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 24.

¹⁶⁷ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yay., İstanbul, 1979, s. 244.

istemiştir. Söz konusu irâdede, talebenin millî ve İslâmî kimliğini muhafaza ederek oradan sadece gerekli teknolojik bilgileri alıp ülkeye dönmesi hedeflenmiştir:

“...*tahsil-i ulûm ve fûnûn etmek üzere bu defe Fransa'ya gönderilecek çocukların yaşları, on iki, on üç olmak ve çocuklar bir konakta toplanıp daima aralarında Türkçe ve Arapça konuşarak Fransızlar ile ancak muayyen vakitlerde görüşüp bu cihetle Avrupa'nın ahlâk ve âdabıyla ülfet ve mümâresât etmeyerek...*”¹⁶⁸

Sultan II. Abdülhamid'in, Fransa örneğine göre yapılan okulları, Almanya'daki tıp okullarına benzer bir şekilde değiştirmeyi planlamasının bir nedeni de bu oluşumun ve bozulmanın önüne geçme isteğidir.¹⁶⁹ Sultan'ın bu tespiti kendi açısından yerindedir. Dönemin şahitlerinden kendisi de Yeni Osmanlılardan bir kimse olan Ebüziyya Tevfik de bu konuda bir itirafta bulunmuş ve Fransızların siyaset alanındaki eserlerini okuduktan sonra mücadeleye giriştiklerini belirtmiştir.¹⁷⁰ Tıbbiye muhitinde çok önceleri başlayan materyalizm tartışmaları, İttihad-ı Osmani Cemiyeti'nin kurulmasının öncesinde Beşir Fuad, Necip gibi kimselerce yoğun bir biçimde ele alınmış, geleneksel değerler ve dinden, toplumsal ilerleme yolunda bir araç olarak yararlanılıp yararlanılmayacağı en önemli tartışma konusu olmuştu. Materyalizm nazariyatını kuvvetli bir şekilde benimseyen Rıza Tefvik gibileri her vesile ile dini değerler ile alay ederek dini itibarsızlaştırmaya çalışıyorlardı. Abdullah Cevdet gibiler ise dönem dönem yöntem olarak dini tahkir edecek sözler söylemiyorlar, materyalizm nazariyatına ait mütalaalar söyleyerek dini bir toplumsal ilerleme aracı olarak kullanmaya çalışıyorlardı.¹⁷¹ Ancak altı çizilmesi gereken nokta tıbbiyelilerin ortak kanaatinin İslâm dinini amaca giderken yalnızca bir araç olarak görmesi bunun dışında dinin, biyolojik materyalizme göre yaşamı açıklamakta tamamen yetersiz kaldığını düşünmeleridir.¹⁷² Mesela Rıfat Osman'ın biyolojik materyalizm titizliğinde bu minvalde dinler hakkında düşünceleri bu yöntemin tezahürünü gösteriyordu:

“... *Efendiler, İnsanlar her halde pek çok asırlar dinsiz yaşadılar, kim biliyor ne kadar asır bu hal devam etdi ve yine kim bilir ne gibi ihtiyaçlar ile ma'bedler ihya eylediler, ma'bedler inşa ettiler ve muhtelif tarikatlara taabbüde başladılar. Gerçi, tarih bize karanlıklar içinde bazı şeyler hikâye ederek kitab-ı mukaddesenin taraf-ı hakdan gönderildiğini, Hazret-i Musayı,*

¹⁶⁸ Hanioglu, *Doktor Abdullah Cevdet*, s. 7.

¹⁶⁹ Hanioglu, *Doktor Abdullah Cevdet*, s. 9.

¹⁷⁰ Ebüziyya, *a.g.e.*, s. 71.

¹⁷¹ Rıfat Osman, *a.g.e.*, s. 49.

¹⁷² Hanioglu, *Doktor Abdullah Cevdet*, s. 20.

Hazret-i İsa'yı ve kitaplarını tarif ediyor. Bunların cümlesi bir ihtiyacın mahsulüdür. Nihayet İslâmiyet dahi bu ihtiyaçlardan biridir... ”¹⁷³

Bu düşüncelerin tıbbiyeliler üzerinde oluşturduğu ilk etki, onların yalnızca gözlem ve ispat yöntemleriyle çalışan bilimlerini gerçek bilim olarak kabul etmeleriydi:

“...Sosyolojiya gibi, psikolojiya gibi, ahlak gibi ma'neviyata dair olan hususiyat-ı beşeriyeyi mütalaa etmek vazifesini deruhde eden ilimlere kat'î bir fen demek şöyle dursun ilim bile diyemeyiz. Hele fûnun-u kat'iyeden hiç addedemeyiz... ”¹⁷⁴

Mekteb-i Tıbbiye'nin oluşturduğu aydın tipine diğer bir etkisi ise bu kimselerde sosyal olaylara kendilerince gerçek bilim olarak görülen pozitif bilim yöntemlerini uygulama istediğidir. Sultan Abdülhamid yönetimine karşı örgütlü bir mücadeleye gerek duyan tıbbiyeliler bu davranışlarının doğruluğunu, kimyada iki cismin ittihadından hararetler ve kuvvetler husule gelerek kıymetli bir cisme dönüşmesini gösteriyorlardı. Toplumsal olayları kesin bir yöntemle açıklama ve sınıflandırma iddiasında olan Gustave Le Bon'a hayran olan öğrenciler, en çok ruhun ölmezliği inancının olanaksızlığını matematik işlemleri ile kanıtlamaya ilgi duyuyorlardı. Bu ortamda mütedeyyin aileden gelen kimseler dahi kısa sürede düşünce yapılarını değiştirmeye başlamışlardı. Artık toplumsal gelişmede ahlaki değerler zorunluluk olarak kabul ediliyor, ancak bu görevi, dinin yerine bilimsel materyalizmin yüklenmesi gerektiğini düşünüyorlardı. Tıbbiye öğrencileri gelecekte pozitivistlerin dünyada hâkim olacak yeni din olacağına inanmışlardı. Özellikle Felix Isnard'ın düşüncelerini tam anlamıyla benimsemişlerdi:

“Din ve ahlak yekdiğerinden bağımsız şeylerdir. Din ahlakın temeli değildir... Dinler umumilik çağlarında çok eskilerde yararlı olabilmiştir. Fakat hiçbir müsbet ve doğal temele dayanmadıkları için, insanlar eğitim gördükçe gelecekte kaybolup gideceklerdir... Dinler, kendi başlarına insanlığı yönetmeye yeterli olan ilkelere dayalı sağlam ve gerçek morale yerlerini terk edeceklerdir. Çok söylenilen “bize din gerekli” halk değişiminin yerine biz diyoruz ki, moral ahlak gereklidir... Bilimsel maddecilik geleceğin felsefesidir. Zira bu sağlam moralin ve gerçeklerin tanınmasını sağlayan bir felsefedir. Deneysel bilime ve akla dayanmayan tüm doktrinler yerine geçmeye adaydır... ”¹⁷⁵

Bu alanda genç tıbbiyeliler, inandıkları toplumsal gelişmeyi sağlama konusunda iki yöntem kullanmaya karar vermişlerdir. Bunlardan ilki öğrendikleri materyalist

¹⁷³ Rıfat Osman, *a.g.e.*, s. 50.

¹⁷⁴ Hanioğlu, *Doktor Abdullah Cevdet*, s. 11.

¹⁷⁵ Hanioğlu, *Doktor Abdullah Cevdet*, s. 12, 13.

düşünceleri tıpkı esinlendikleri Büchner¹⁷⁶ ve Isnard gibi çok basit bir şekilde Osmanlı halkına anlatmak, diğeri ise materyalist düşüncelerin İslâm dinine aykırı olmadığı anlatımı üzerinde durmak olmuştur. Tıbbiyeliler çeşitli görüşler üzerinde yaptıkları çalışmalar neticesinde tartışmasız olarak anlaşma sağladıkları konu, toplumda bir biyolojik “elite”in yönetimi ele almasının toplumsal gelişmenin sağlanması için gerekli olduğu düşüncesidir. Hatta bu konuda ölçü Abdullah Cevdet gibiler için, bir insanın kafasının büyüklüğünün 16 pus ve yukarısı olması gerektiğidir. Bütün toplumsal gelişme bu koşula bağlı olunca bu düşünceyi benimseyenler kendilerinin görevini toplumdaki bu dehalari ortaya çıkartılmasını sağlamak olarak görmüşlerdir. Çünkü bu özelliklere sahip olanlar gerekli biyolojik materyalist düşünceleri ve görüşleri öğrenemediklerinden dolayı ortaya çıkamayabilirlerdi. Özellikle ilk eğitim ile açık düşüncelerin aktarılması sonucu toplum üyelerinin dini inançlardan etkilenmesinin önüne geçilecekti.¹⁷⁷

Biyolojik materyalizmi, dini inançları yıkarak toplumu ileri götürecek bir itici güç olarak benimseyen tıbbiyeliler diğer gruplara göre geleneksel düşüncenin koruyucusu olan siyasi sistemden en çok rahatsız olanlardı. Arzuladıkları isteklerin gerçekleşebilmesine karşı dini konularda bu düşüncelerin Osmanlı Devleti’nde uygulanma imkânının olanaksız olması onları bu isteklerini gerçekleştirebilmek için kurulu düzene karşı muhalefet yapmaya zorluyordu. Aynı şekilde Sultan Abdülhamid yönetimine karşı muhalefete katılımı sağlayan sebep de siyasi olmaktan çok felsefi idi. Batı tipi mekteplerde eğitim alan öğrencileri siyasi muhalefete iten asıl nokta arzuladıkları felsefi düşünceleri yayabilmek ve sonuçta biyolojik anlamda materyalizmin tedricen dinin toplumda oynadığı tüm rollere geçebilmesi için gerekli özgürlük ortamının yaratılmasından ibaretti.¹⁷⁸ Yani başlangıçta muhalif duruşları siyasi hadiselerden ziyade toplumsal gelişmeyi sağlayacaklarına inandıkları felsefi inançlarını toplumda yayamamaktan kaynaklanmıştır. Fakat tek başına materyalizm etkisi tıbbiyelilerin bir siyasi cemiyet teşekkül etmelerini izah etmemekle birlikte düşüncelerinin de siyasi duruşlarını desteklediği unutulmamalıdır. Pozitif bilimleri

¹⁷⁶ “Büchner, Maddeci Alman filozofu (1824-1899). Cemil Meriç, Bahâ Tefvik ile Ahmet Nebil’in dilimize çevirdikleri ‘Madde ve Kuvvet’ (1855) isimli çalışmasını nesillerin incancını tahrip eden meşum bir kitap olarak ifade eder. Abdullah Cevdet de Büchner’in hayranlarındandı.” Bkz. Cemil Meriç, *Bu Ülke*, İletişim Yay., İstanbul, 2017, s. 306.

¹⁷⁷ Hanioglu, *Doktor Abdullah Cevdet*, ss. 16-18.

¹⁷⁸ Hanioglu, *Doktor Abdullah Cevdet*, s. 20, 273.

toplumsal olaylara uygulama isteği ve bunun yanında tıp tahsili yapmaları sebebiyle doktor olarak, hasta olan milleti ancak kendilerinin iyileştirebileceği düşüncesine inanmaları onları muhalefete iten başlıca güdüdür. Okumak haricinde yapacak başkaca işleri bulunmasının, kendilerini toplumun gidişinde söz sahibi olarak görmek şeklinde beliren bir toplumsal rol anlayışının talebeleri bu toplum mühendisliğine ittiği düşünülebilir.¹⁷⁹

Mekteb-i Tıbbiye’de siyasi muhalefet hareketi konusunda önemli diğer bir etki ise Petersburg Üniversitesi’nden bu okula popülizm ve çeşitli Batı siyasal düşüncelerini getiren Hüseyinzade Ali Bey tarafından gerçekleştirilmiştir. Onun gelişi tıbbiyelilerin bilgilerini genişletmekle kalmamış, bunun yanı sıra kendisi Rusya’da popülistlerin en güçlü olduğu 1887 yılına kadar olan dönemde okuduğu Petersburg Üniversitesi’nde geniş olarak tartışılan popülizm düşüncesini de tıbbiyeliler arasına yaymıştı. Böylece Batıya en hızlı açılan bu okulda çeşitli Batı düşüncelerinin yanısıra Rusya’da ortaya çıkan popülizmin tartışılmaya başlanmasıyla mevcut yönetime karşı örgütlenmeye hazır bir öğrenci grubu oluşmuştu.¹⁸⁰

Bütün bu görüşlerle beraber tıbbiyelileri etkileyen diğer bir husus şüphesiz Yeni Osmanlılar hareketi olmuştur. Talebelerin, Namık Kemal’in “Vatan” ve “Hürriyet” temalı nutuklarından etkilenmeleri, Ali Süâvi’ye derin bir muhabbetle bağlı olmaları, hatta onun hakkında bilgiler aktarıldığında gözlerinden yaşlar gelecek derecede ona hayran olmaları siyasi tutumlarını belirlemiştir.¹⁸¹ Yeni Osmanlıların kitaplarını elden ele dolaştıran üst sınıftaki talebeler tarafından yapılan propagandalar, askeri okulda kendilerine aşılana “yurtseverlik” düşüncesiyle bir araya geldiğinde, Cemiyet’in ilk olarak, eğitimcileri Batılı ve ders içeriği biyolojik materyalizm olan Askeri Tıbbiye’de ortaya çıkması tüm bu amiller sebebiyle şaşırtıcı değildir. Öğrencilerin gizli cemiyetle, komitacılıkla ilk tanışıklığı bu öğrencilik devresinde olmuştur. Fakat bu devre, sadece gizlice hürriyet ve serbest düşünce üzerine eserler okuma devresidir. Kısacası fikrin oluşması ve olgunlaşması dönemidir.¹⁸² Tıbbiye’de filizlenen bu temayül oradan da Harbiye talebesi arasında yaygınlaşmıştır. Hükümet, bu örgütlerin varlığından haberdar

¹⁷⁹ Jön Türklere katılan ve muhtelif tarihlerde maaş tahsisiyle talebe sırasına geçirilen efendilerin isimlerini havi cedvel bkz. BOA, *Y.PRK.ML*. 18/84, h. 1/Z/1316 (12.4.1899).

¹⁸⁰ Hanioglu, *Doktor Abdullah Cevdet*, ss. 22-23.

¹⁸¹ Rifat Osman, *a.g.e.*, s. 48.

¹⁸² İhsan Sabri Balkaya, *Ali Fethi Okyar (29 Nisan 1880- 7 Mayıs 1943)*, TTK Yay., Ankara, 2005, s. 30.

olmakla beraber, kimlerin harekete katıldığını bilmediği için denetlemede yetersiz kalmıştır. Öğrenciler ise polis baskısı ve muhirlere vaadeliden cazip mükâfatlara rağmen bunu bir macera, tutku olarak görmüş, gençliğin verdiği heyecanla yüksek bir dayanışma göstermişlerdir. Yeni eğitim kurumlarının öğretim kadrosu da genellikle öğrencileri ile aynı yönde hareket etmiş, onları korumuş, hatta yasaklanmış eser ve bazı maddi olanaklar sağlanmasında onlara yardımcı olmuştur.¹⁸³ Örnek olarak edebiyat öğretmeni Raif Necdet Bey'in, Avrupa'dan gelen bütün gazeteleri büyük bir gizlilikle güvendiği öğrencilere ulaştırması verilebilir.¹⁸⁴ Öğretmenler dışında çeşitli yabancı oluşumlar da bu ağın önemli parçası olmuştur. İbrahim Temo'ya göre Avrupa'da çıkan yasak yayınları kendisine sağlayan daha sonra Cemaleddin Afgani'nin telkinleri etkisinde Acem şahını öldüren Acem Rıza isminde bir kişidir.¹⁸⁵ Jön Türklerin dışarıda çıkardıkları yayınların ülkeye girmesi yasaklanmış olsa da, kaçak yollarla özellikle de Osmanlı Devleti'nde faaliyet gösteren Fransa ve Avusturya postaneleri yoluyla girdiğinden ve gizli bir şekilde okunduğundan, modernleşme düşüncesinin taraftarları gün geçtikçe çoğalmıştır. Bu yayınların ülkeye sokulması Jön Türkler açısından hayati bir husustur, yasaklı gazete ve dergilerin Osmanlı Devleti'ne nasıl sokulabilip dağıtıldığını idrak edebilmek bu hareketi ve arkasındaki destekçileri anlamak bakımından oldukça önemlidir. Jön Türk yayınlarının ülkeye girişini ve dağıtımını, gizli cemiyetin şebeke ağını "Teşkilât-ı Mahsusa"nın son Başkanı Hüsametdin Ertürk hatıratında şu şekilde anlatmıştır:

"Harbiye de Fransızca hocamız Binbaşı Çürüksulu Mahmut ve yardımcısı Piyade Üsteğmeni Bursalı Muhittin Beyle, gene yardımcıları Sultanteveli Ferit Efendi, Paris ten gelen gazeteleri, dergileri bana veriyorlardı. Ben de uygun gördüğüm, güvendiğim arkadaşlara dağıtıyordum. Fakat bir gün Binbaşı Çürüksulu Mahmut Bey yakalanmış ve Rodos Kalesi'ne sürülmüştü. Harp Okulu öğrencisi Ferit Efendi ise korkudan Mısır'a kaçmıştı... Heybeliada'daki Bahriye Mektebi'nde de böyle bir örgüt vardı. Orada öğrencilerden Edirneli Sami, Haydar, kardeşi Behçet, Trabzonlu Osman ile Harbiye'den Giritli Üsteğmen Cevat ve Saffeti etkin üyelerdendiler... Okulun hademesi Trabzonlu İğri Boyunlu Osman, Mahmutpaşa yokuşunda kapitülâsyondan faydalanarak postane açmış olan Fransızların bulunduğu yere gönderiliyor ve Paris'ten gelen bu gazeteleri aldırıyorlardı. Dışarıdan gelen posta paketlerinin dağıtıldığı yerlerden biri de, Galata'da Mehmetali Paşa Hanı karşısında bulunan Avusturya Postanesi'ydi. Jöntürkler örgütüne dâhil olan gençliğin bir kısmı Gülhane'deki tıbbiye öğrencileri, Vefa'daki idadi öğrencileri, Kumkapı'daki Eczacı Mektebi öğrencileri arasında bulunmaktaydı... Baskı yönetimine karşı koymakta Türkler kadar gayrimüslimlerin de payı

¹⁸³ İlder Turan, *Osmanlı İmparatorluğunun Son Döneminde Öğrenci Siyasal Faaliyeti*, İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası, C. 29, Eylül 1970, s. 180.

¹⁸⁴ Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 280.

¹⁸⁵ Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 69.

vardı. Bu tarihlerde Halicioğlu'nda meyhanecilik yapan Yunan uyruklu Dimitri, Galata'daki Avusturya Postanesi'nden postrestant (alıcısı tarafından postaneden alınmak üzere gönderilen mektup veya paket) aldığı gazete ve dergileri, Sütlice'de Bektaşî Tarikatı dergâhında yaşayan tekkenin şeyhi Münir Baba Efendi'nin oğlu Hüseyin Ulvi Bey'e teslim ederdi. Gene bu tarihlerde Yıldız Sarayı posta ve telgrafhanesinde çalışan Kara Kemal Bey boş zamanlarında Şehzadebaşı'na gider, meşhur çaycı Hacı'nın kahvesinde bir sandalyeye yerleşir, her zaman yaptığı gibi bir taraftan nargilesini höpürdetir, diğer taraftan ele geçen bu gazete ve dergileri güvendiği kimselere verirdi. Diğer kahvehanelerden Kara Kemal'i ziyarete gelen birçok kişi, Avrupa'dan yurda sokulan bir kısmı Türkçe, bir kısmı Fransızca kitap, dergi ve gazeteleri bu sayede okur ve birçok şeyleri anlarlardı. Samatya da İmrahor şeyhinin de girişimleri önemliydi. Bu dergâhın şeyhi ve kardeşi hukuk öğrencisi Vehbi Efendi'nin de Paris'le ilişkisi vardı. İznil olarak Tıp ve Eczacı Okulu öğrencileri cuma geceleri bu dergâha devam ederler, bu sayede el altından gazete ve dergileri ele geçirirlerdi. Bilhassa bizim Yenicami deki berberimiz, Bektaşî Tarikatı'ndan Hacı Haşim Efendi de Jöntürklerdendi. Sütlice Dergâhı'nın şeyhi Münir Baba'nın oğlu Hüseyin Ulvi Bey burada tıraş olur, her defasında da buraya gazete getirirdi. Hacı Haşim, eline geçen bu gazete ve dergileri Merdivenköy Dergâhı'nda Bektaşî şairi Harabi'ye yollar, o da tekkeye devam edenlere okuturdu. Topkapı Sarayı'nın içinde de Jöntürk örgütünden kimseler vardı. Enderun-ı Hümayun beyleri olarak yetişmekte olan Divanyolu Eczanesi sahibi Süreyya, seferli koğuşundan Kâzım, Hayri, Arap Cafer, Bağdat Köşkü'nde görevli Avni Beyler bu çalışmalarda son derece etkindiler. Denilebilirdi ki şehrin her semtinde, okul olsun, dergâh olsun, tekke veya kıraathane olsun, hiç umulmayan kimseler bu örgütün üyesiydiler. Heybeliada'daki Bahriye Mektebi mezunlarından Edirneli Teğmen Sami Efendi, Paris'ten gelen bu gazeteleri, o tarihte Edirne Postanesi'nde genç bir memur olan, Kırcaali'de doğmuş Talat Efendi'ye gizlice gönderiyordu. O da çevresine bunları yayıyordu.¹⁸⁶

Daha evvel bahsedildiği gibi Jön Türklerin hemen hepsinin öğrencilik hayatında biyolojik bilimler, anatomi ve fizyoloji birinci derecede bir yer tutuyordu. Hepsine “hayat” ve “sıhhat” dini izahlarla değil biyolojik dengenin sonucu olarak anlatılıyordu. Behçet Efendi'nin botanik dersleri Mülkiye öğrencilerinin inançlarını derinden sarsıyordu. Tıbbiye-i Şahane öğrencilerinin okudukları patoloji kitapları herhalde üzerlerinde daha da derin etkiler yaratabiliyordu. Henüz öğrenci olan Jön Türkler için okul, bugün düşünemeyeceğimiz kadar etkili bir kimlik kazanım mekânıydı. Taşradaki ailelerinden kopup gelen öğrenciler ailelerinin ve onların kültürüne değil, yatılı olarak kaldıkları okulların dünyasına kayıtsız şartsız bağlı kalıyorlardı. Okul, sonradan düşledikleri toplumun eşdeğeri olarak zihinlerini şekillendirdi. İçinde buldukları toplumun manevi köklerinden kopma, biyolojik dünya görüşüne sahip olma Askeri Tıbbiye'deki hareketin Mülkiye'dekinin aksine, “ihtilalci” bir niteliği nasıl kazanabildiğini bir dereceye kadar izah etmektedir. Jön Türkleri harekete geçiren güdünün ise askeri mekteplerde vurgulanan vatanperverlik hissi olduğu muhakkaktır.¹⁸⁷

¹⁸⁶ Samih Nafiz Tansu, *Teşkilat-ı Mahsusa İki Devrin Perde Arkası*, Nokta Kitap Yay., İstanbul, 2012, ss. 25-26.

¹⁸⁷ Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 61.

1.3.1 Muhalefetin Dini ve Sosyal Kökleri

Avrupa'dan gelen uzmanlar ve öğretmenler kanalıyla Batı bilim ve düşüncesinin İstanbul'da ve Osmanlı Devleti'nin belli şehirlerinde yayılmaya başladığını belirtmiştik. Öte yandan Batı düşüncesinin Osmanlı toplumuna taşınmasında Mısır'ın ayrı bir yeri olmuştur. Napolyon'un Mısır Seferi'nden (Temmuz 1798) sonra Osmanlı, Mısır, Arabistan ve Suriye'de dağıttığı bildirilerle Müslümanları Fransız propagandalarına inanmamaları konusunda uyardı. Bildiride Fransız ihtilâlinde sonra gelişen din aleyhtarı düşüncelerin İslâm'a aykırı olduğu, Fransız milletinin Allah'ın birliğine ve Hz. Muhammed'in peygamberliğine inanmadığı, hatta bütün dinleri ve âhireti inkâr ettikleri belirtilmişti. Bildiride Fransızların kiliseleri bile yağmalayıp, rahiplere saldırdıkları hatırlanmış ve onların bir takım yalanlar ve boş vaatlerle insanları kandırmaya çalışan kişiler olduğu belirtilerek, Fransızların söz ve hareketlerine Müslümanların inanmamaları hususunda uyarılarda bulunulmuştu.¹⁸⁸

Napolyon'un Mısır seferinin en önemli sonuçlarından biri de Fransız bilginlerinin Mısır tarihinin zenginliklerini keşfetmesidir. Bu keşif neticesinde; Batılı bilim adamları bölge ile devamlı ilgilendiler, Mısır'ın Batı için stratejik olarak önemli olduğunu düşündüler. Napolyon'un 22 Ağustos 1798'de kurduğu "L'Institut d'Egypte" (Mısır Bilim Enstitüsü) oryantizmin gelişmesini hızlandırdı. Fransız oryantistler tarafından hazırlanan ve 1809'a kadar yayına devam eden *The Description of Egypt* isimli eser, Mısır biliminin oluşmasında ve hazinelerinin Batı dünyasının dikkatine sunulmasında etkili oldu. Bu gelişmeler Mısır'ın batılı değerlerden daha çok etkilenmesini sağladı. Napolyon Mısır'dan ayrılırken yerine vekil olarak bıraktığı Kleber'a sonradan şunları yazmıştı: "Sana bir Fransız komedi grubu gönderdim. Bu benim için çok önemli bir konudur. Çünkü böylece hem askerinin moral gücü yükselmiş olacak; hem de o ülke halkının duyguları coşturulmak suretiyle gelenek ve görenekleri değiştirilmiş olacaktır."¹⁸⁹ Napolyon, bir ülkede sorunsuz şekilde devamlı kalabilmek için oradaki insanların eski gelenek ve göreneklerinin Fransız kültürü doğrultusunda değiştirilmesinin önemli olduğunu belirtmişti. Batılı düşünce sistemleri ve hayat tarzının İslâm dünyasında yayılmasının askerî istilâdan çok daha kalıcı olduğunu

¹⁸⁸ Lewis, *a.g.e.*, s. 69.

¹⁸⁹ Hasan Gümüšoğlu, *Modernizm'in İnanç Hayatına Etkileri ve Jön Türklük*, Kayıhan Yay., İstanbul, 2012, s. 40.

düşünen Napolyon, Mısır'dan çekilse de Fransız kültürü ile yetişen insanların Fransa menfaatleri adına ülke idaresinde söz sahibi olmalarını istiyordu.¹⁹⁰

Napolyon, kendini Mısırlılara zorla benimsetmek için gücünün yetersiz kaldığını hissettiği anda, yerel imamlara, kadınlara, müftülere, ulemaya, “Kur’an”ı, Grande Arme (Fransız Ordusu) lehinde tefsir ettirmeye çalıştı. Bu amaçla, “El-Ezher” ulemasından altmış hocayı karargâhına davet edip Grande Arme nişanları verdi; Napolyon, İslâm ile Hz. Muhammed’e duyduğu göstermelik hayranlıkla, çok iyi bilir gibi görüldüğü Kuran’a duyduğu, açıkça da gösterdiği saygıyla onların hissiyatlarını okşayarak gururlanmalarına izin verdi. Taktik işe yaramıştı; Kahire halkı kısa sürede işgalcilere duyduğu güvensizliği terk etmeye başladı. Napolyon için başka bir siyaset fazlasıyla pahalıya patlar, akılsızlık olurdu. Napolyon sonraları vekili Kleber’e, kendisi ayrıldıktan sonra Mısır’ın hep Şarkiyatçılar ile kendi yanlarına çekebildikleri Müslüman dini liderler aracılığıyla yönetilmesi konusunda kesin bir talimat vermişti.¹⁹¹ Bu, sömürgeci devletlerin kendilerini güvene alabilmek için Batı düşüncesine sıcak bakan yani modernist düşünen İslâm âlimlerince desteklenmesi manasına geliyordu.

Mısır’da Batılılaşmanın veya modernleşmenin etkisi arttıkça; İslâm’ın toplumsal alandaki tesiri azaldı. Batılı yeni düşünceler taraftar buldu, özellikle de milliyetçi ve seküler fikirler toplumda kabul görmeye başladı. İstanbul’a nispetle Batılı düşüncelerin daha etkili olduğu ve Batı düşüncesi doğrultusunda İslâm’a daha fazla tenkidin yöneltildiği Kahire atmosferinde İslâm’da reform yapılması düşüncesi, Mısır’da daha fazla taraftar buluyor ve daha yüksek sesle dile getiriliyordu. Misal olarak Jön Türk’lerin önde gelen ismi Abdullah Cevdet’in Mısır’da geçirdiği vakitlerin, onun İslâm hakkında düşüncelerinin değişmesinde etkili olduğu söylenebilir. Abdullah Cevdet’in 1897 yılında Cenevre’de tanışıp görüşme imkânı bulduğu ve hayran olduğu Muhammed Abduh (1849-1905), o, Mısır’a gelmeden önce ölmüş olsa da onun fikirlerinden büyük oranda istifade ettiği anlaşılmaktadır. Zira Abduh, Abdullah Cevdet başta olmak üzere

¹⁹⁰ Muhammed Hüseyin, *Modernizmin İslam Dünyasına Girişi*, Çev. Sezai Özel, İnsan Yay., İstanbul, 1986, s. 125.

¹⁹¹ Edward W. Said, *Şarkiyatçılık, Batı’nın Şark Anlayışları*, Çev. Berna Ülner, Metis Yay., İstanbul, 2003, s. 92.

diğer Jön Türkler üzerinde de büyük etki bıraktığından ölümünden sonra da onlar tarafından saygıyla anılmıştır.¹⁹²

Modernleşme doğrultusunda pozitivist, özellikle de materyalist düşüncenin etkisinde kalan Abdullah Cevdet'in dinde reform düşüncesinin gelişmesinde Muhammed Abduh'un görüşlerinin ayrı bir yeri olduğu muhakkaktır. İngiliz Hariciyesinde görev yapan ve Osmanlı coğrafyasını iyi bilen Wilfrid Scawen Blunt (1840-1922) Kahire'de kaldığı günlerde Abduh ile fikir alışverişinde bulunmuştu. İslâm hakkında reform dâhil birçok konuyu dile getiren Blunt'ın günlüğüne kaydettiklerine göre Abduh, Mısır Büyük Müftüsü unvanını almasına rağmen, İslâm'ın esaslarına karşı kendini bağımlı hissetmiyordu. Blunt, ayrıca kendisi gibi bir modernist ve maceracı olan Cemaleddin Afgâni'yle de sıkı bir işbirliğine giderek İslâm ülkelerinde görüşlerini kabul ettirmenin yollarını aramakla dikkat çeken bir özeliğe sahipti.¹⁹³

Böyle bir fikir atmosferinde Mısır'a yolu düşen Jön Türkler, Blunt, Abduh ve Afgâni'nin önderliğinde gelişen ve "İslâm'da reform yapılması fikrini savunan" kişilerin etkisinde kalmışlardı. İslâm'da reformu öneren ve bu istikamette yeni ictihadların yapılmasını teklif eden Batılı fikir adamları ve onlarla aynı düşüncüyü paylaşan Afganî ve Abduh'un etkisi, Abdullah Cevdet'i dergisine *İctihad*¹⁹⁴ ismini vermesine kadar götürmüştür. Bu bir tesadüf değildir, Muhammed Abduh ve Cemâleddin Afgânî, Luther (1483-1546) ve Calvin'in (1509-1554) Hristiyanlık için oynadığı rolü İslâm için oynamak istemişler ancak başarılı olamamışlardı. Abdullah Cevdet de aynı şekilde onların yolunu tutmuştu.¹⁹⁵ Bu bağlamda Mısır'ın Osmanlı'daki muhalefete olan etkisi son ana kadar büyük ve derinden olmuştu. Modernist İslâm anlayışı Mısır, Ürdün ve Suriye gibi ülkelerde İslâm konusunda söz sahibi olan bazı kesimleri etkileyerek, kendilerini "selefi" olarak ifade eden bazı insanlara da çeşitli noktalarda ilham kaynağı oluyordu. Lakin Cemaleddin Afgânî'nin gayretleri ile kök salıp yeşeren modernist düşüncelerin Osmanlı payitahtında fazla bir etkisi olmamıştı. Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi bu hususta şunları söylemiştir:

¹⁹² Hanioglu, *Doktor Abdullah Cevdet*, s. 137.

¹⁹³ Berkes, *a.g.e.*, ss. 361-362.

¹⁹⁴ 1904'te kurulan derginin hedefi, Türk okuyucusuna Batı'yı tanıtmak, "Bir ikinci medeniyet yoktur, Medeniyet Avrupa medeniyetidir", anlayışı ile çözüm olarak; "gülü ile dikenini ile" topyekûn bir Batılılaşmayı gerçekleştirmektir. Bkz. Meriç, *a.g.e.*, s. 143.

¹⁹⁵ Gümüsoğlu, *a.g.e.*, s. 92.

“İstanbul’daki din bilginlerinin ilmî bakımdan üstünlüklerine iki şey delâlet eder: Birincisi Cemâleddin Efgânî’nin Mısır’daki âlimleri aldattığı halde İstanbul’daki âlimleri aldatamaması, ikincisi: Masonluğun Efgânî ve Abduh aracılığı ile el-Ezher’deki ileri gelen âlimler arasında yayılma ortamı bulduğu halde, İstanbul’daki âlimler arasında bu tür faaliyetlere rastlanmaması.” Devamında, İslâm dünyasındaki modernistlerin hareket ve düşüncelerine ciddi tenkitler yönelten Şeyhülİslâm Mustafa Sabri Efendi, Muhammed Abduh ve hocası Cemâleddin Efgânî’nin Luther ve Calvin in Hristiyanlık için oynadığı rolü İslâm için oynamak istediklerini ancak başaramadıklarını belirtir. Graham E. Fuller de, İslâm dünyasındaki modernist hareketleri Hristiyanlıktaki “Protestan Reformasyonu”na benzetmiştir.¹⁹⁶

Bu çerçevede İngiltere’nin Osmanlı’nın gücünü zayıflatmak için geliştirdiği “Arap Hilâfeti Projesi” de dikkat çekicidir. Bu projenin hayata geçirilmesi için Sultan II. Abdülhamid Han döneminde Mısır’da gizli bir cemiyet kurulmuştur. Mısır nakibüleşrafından Şeyhülmeşayih Muhammed Tevfik Efendi 1316 (1898) yılında “Mısır’ın siyâsî ahvaline müteallik”, II. Abdülhamid Han’a gönderdiği layihada: “yirmi üç yıl önce (1875) Mısır’da bir cemiyetin kurulduğunu” belirtir. Bu cemiyetin “Tecdid-i hilâfet” ve “Tecdid-i diyânet-i İslâmiyye” olmak üzere iki maksat üzere kurulduğunun altını çizmiştir.¹⁹⁷

Muhammed Tevfik, “tecdid-i hilafet” projesinin: “Mısır, Hicaz ve Şam gibi Arap beldelerinde bir Arap devleti kurularak dinî işler için Kureyşli bir halifenin ve eskiden Mısır’da olduğu gibi dünyevî işler için ise bir sultanın nasb edilmesinden ibaret” olduğunu belirtmiştir. Cemiyetin “tecdid-i diyânet-i İslâmiyye” konusunda planı ise oldukça dikkat çekicidir. Bu projenin hayata geçirilmesi için günümüze kadar devam eden büyük gayretler sarf edilmiştir. Bu gizli cemiyetin “tecdid-i diyânet-i İslâmiyye” projesi “kendilerini Hristiyanlığın müceddidi zan eden Protestan mezhebine benzer bir mezhebi vücuda getirmek, yani yalnız, Kur’an ile amel olunarak, Ebu Hanife ve Malik ve sair bilcümle fukahânın akvali (sözleri) terk olunmak” şeklinde açıklanmıştı. Mısır’daki olayların arka planında İngilizlere bağlı bu cemiyet büyük rol almakta ve cemiyet üyeleri Mısır idaresinin önemli mevkilerini işgal etmekteydi.

¹⁹⁶ Gümüšoğlu, a.g.e., ss. 176-177.

¹⁹⁷ BOA, YEE. 127/71, h. 18/M/1318 (18.05.1900).

İngilizler bu konuyu oldukça önemsiyordu, İngiliz sömürgecilik metodunun Osmanlı hilafeti yerine Arap hilafeti icat etme ve Arap milliyetçiliğini teşvik etme çalışmaları bu sebeple oldukça yoğundu. Hatta masonluğun İngiliz sömürgeciliğine bu hususta hizmetine dair *Revue Britannique* isiminde bir dergide yazı bile çıkmıştı.¹⁹⁸

Muhammed Tefvik'in ifadesiyle, bu cemiyetin reislerinden olan ve bir ara sürgüne gönderilen Muhammed Abduh'un dönüşünde Mısır müftüsü olup İngilizler nazarında itibarının yüksek olması ve Hidiv başta olmak üzere devlet erkânından bazıları tarafından desteklemesi, oradaki gizli cemiyetin fikirlerini hayata geçirmek için büyük imkân sağlamıştı. Bunun yanında Hidiv, hilâfeti sahiplenmesi konusunda şâirler ve basın tarafından teşvik edilmiş, o da başta İngilizlerle ilişkisini sıklaştırıp bölgede gücünü artıracak gayretler içine girmişti.¹⁹⁹

Bu projenin temel sebebi başta İngiltere olmak üzere sömürgeci Batılı devletlerin dış politikadaki en önemli önceliğini oluşturan işgal ettikleri İslâm coğrafyasında, işgalden önce sürekli kalmanın yollarını aramak ve bulmaktır. Bu çerçevede bazı kesimler, İslâm'ın öğrenilmesini ve elde edebildikleri Müslüman âlimleri ve idarecileri yanlarına çekerek İslâm'ın Batı düşüncesi istikametinde yeni bir yorumunun yapılmasının etkili olacağını düşündüler. O devirde İngiltere'nin siyasetine yön veren bir dönem Dışişleri Bakanlığı da yapan siyaset adamı Lord Curzon'un 1909'da Lordlar Kamarasında yaptığı konuşma Batılıların işgal projelerinin ilk basamağını özetlemiştir:

*“Doğu insanının yalnız dillerini değil, törelerine, hissiyatına, geleneklerine, tarihine, dinine de âşinâ olmamız, doğu ruhu diyebileceğimiz şeyi anlama maharetimiz, kazanmış olduğumuz mevki gelecekte de koruyabilmemizi sağlayacak tek dayanaktır.”*²⁰⁰

Curzon'un bu görüşleri istikametinde daha sonra Londra Üniversitesi bünyesinde Şark ve Afrika Araştırmaları Okulu (*SOAS*) kurulacak, Batı düşüncesi ve çıkarları açısından İslâmî ilimler dâhil doğu kültür ve medeniyeti incelenerek modern esaslar çerçevesinde düşünceler ortaya konulacak ve İslâm'da reform yapılarak yeni bir

¹⁹⁸ BOA, *Y.PRK.TKM.* 27/11, h. 7/B/1310 (25.1.1893).

¹⁹⁹ BOA, *YEE.* 127/71, h. 18/M/1318 (18.5.1900).

²⁰⁰ Said, *Şarkiyatçılık*, s. 226.

din anlayışının oluşmasına uğraş gösterilecektir. Bu kısaca İslâm'ın Batı'nın menfaatleri doğrultusundan şarkiyatçılar eliyle yeniden formüle edilmesidir.²⁰¹

Sultan II. Mahmud döneminin Batı'cı çağdaşlaşma reformlarının yeni ya da kusurlu yanlarını anlamak için o zamanki “Avrupa sivilizasyonu” anlayışını da tanıtmak gerekir. Bu bölüm için, aydın kafasındaki görüşü tanıtan iki yazarı ele almak kâfidir. Bunların yazılarında, 18. yüzyılda yazılmış olanlara göre hayli ilerleme olduğunu görürüz. Bu yazıların ikisi de Sultan Mahmud'un ölümünden az önce yazılmıştır. Bunlardan birincisi Mustafa Sami'dir (ö. 1855). 1838'de elçilik heyeti ile birlikte Paris'e giderken Roma, Floransa, Viyana, Prag, Berlin, Frankfurt, Brüksel, Anvers, Londra şehirlerini gören Sami, dönüşünde Avrupa risalesi adlı küçük bir eser yazmıştır. Yüz yıl önce yazılmış Yirmi Sekiz Çelebi Mehmet'in Sefaretnâme'sini andırmakla birlikte, bu risalede yeni birşey olduğu gözümüze çarpar; Avrupa'da görülen zenginlik ve uygarlık eserlerinin nedenlerini anlamaya çalışmaktadır. Sömürgeciliğin acı gerçeğini örtüp eden Avrupalıların elçilerimize gösterdikleri tutum karşısında elçilerimiz, Avrupa uygarlığının üstünlüğünün başlıca nedeninin müspet bilimlerin ilerlemesi olduğuna kanaat getirmeleri bu şekilde hâsıl olmaya başlamıştır.²⁰²

Münevverlerimizin tespit ettiği ikinci neden din özgürlüğüdür. Üçüncü neden de eskiyle yeni arasında süreklilik olmasıdır; Avrupa, geçmişinden aldığı ilhamların itışı ile akıllara hayret verecek yeni keşifler yapmaktadır. Dördüncü olarak gördüğü başkalık, okuryazarlığın genelleşmesidir. Fakat bütün bunlarda baş etken münevverlerimiz gözünde bilim ve aydınlanma olarak anlaşılmıştır. Şu halde zahiri anlamda gözlemlerin sonucuyla devlet adamlarımızın ulaştığı netice; bizde de bilimlerin gelişmesi desteklenirse ilerleme için gerekli olan ticaret ve sanayide Avrupa'ya muhtaç olmaktan kurtulmanın mümkün olabileceğidir. Örnek olarak alacağımız ikinci yazar Sadık Rifat Paşa'dır (1807-1856). Viyana'ya 1837'de elçi olarak giden paşanın birçok yazıları arasında bizi en çok ilgilendirecek olan iki yazısıdır. Sadık Rifat da yazılarında Avrupa'nın özellikleri olarak din özgürlüğünü, hükümet yönetimindeki intizamı, memurların dürüstlüğünü, eğitimin ve okuryazarlığın yaygınlığını, halkın eğitiminde kitap ve matbaanın önemini, sermaye yatırımlarının teşvikini, buhar gücü kullanımını,

²⁰¹ Said, *Şarkiyatçılık*, s. 145.

²⁰² Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2002, s. 201.

demiryollarını, bankaları, posta hizmetlerini, otel ve lokantaların temizliğini, eğlence ve müziğin önemini, yoksullar ve hastalar için kurulmuş kurumları sayar. Fakat bunlardan başka asıl söylemek istediği bir yenilik olan nokta daha vardır. Sadık Rıfat, Avrupa uygarlığının dıştan kolaylıkla gözüken bu görünüşlerinin altında bulunan ve onu Batı dışı uygarlıklardan ayıran yanı belki ilk sezen devlet adamı olarak şunu anlatmaya çalışır: “Reform davası, her şeyden önce bir düşün biçimi sorunudur. Geleneğe bağlı, keyfi bir sistemden farklı olarak Avrupa’da hâkim olan rasyonel devlet yönetimi, insan tabiatına, insanın “tabii haklarına” dayanan bir yöntemdir.” Sadık Rıfat da Osmanlıca’da henüz karşılığı bulunmayan “sivilizasyon” terimini kullanarak sivilizasyonun, insan haklarının, yaşama, mülkiyet ve haysiyet gibi hakların tam gerçekleştirilmesi demek olduğunu söyler.²⁰³ Oysaki Osmanlı’da mülkiyet anlayışı çok başkadır, insandan, bireyden ziyade odaklanılan nokta içtimaî hayattır.

Daha sonraki dönemlerde de Osmanlı’da Avrupa ile rekabet edebilmek üzere gözlemler ve fikir arayışları devam edecektir. Mesela Şehbenderzâde Ahmed Hilmi (1865-1914) Avrupa ile rekabet edebilmek ve modern dönemde hayatta kalabilmek için yeni bilgileri gerekli görür, ancak Batı kültür ve medeniyetinin olduğu gibi alınmasına karşı çıkmıştır. Ahmed Hilmi’ye göre; Osmanlı toplumunun gelenek ve değerlerine ters düşen modernleşme diye özetlenebilecek bu yaklaşım, tarihi dikkate almadan Avrupa’yı körü körüne taklit etmeye kalkışmak toplumu, sosyal kanunlarla çatıştırıp başarısızlığa sürükler ya da kültürel kimliğini kaybettirip benliğinden ve dininden uzaklaştırır. Bu nedenle yapılması gereken şey dini duygulara ilmi prensipleri bağdaştırmak ve onları birbirine yardımcı kılmaktır. Avrupa medeniyetinin taklit edilmesinin sahip olunan yüksek değerlere zarar vereceğini öne sürer, kötü taklit değişime ve şartlara ayak uydurmayı engeller. Batı taklidinin düşünceye değil sadece görüntüye dayalı olabileceğini savunur. Batının sanayi ve teknolojisinin takdire değer olacağını açıklar. Batı medeniyetinin sanayi ve teknolojisi takdire değer olmakla birlikte yalnız maddi ihtiyaçları karşılaması dolayısıyla eksiktir. Dini ve ahlaki prensiplere yer vermediği için kendi toplumlarını makineleştirmektedir. Ayrıca bir yandan hak, eşitlik, özgürlük gibi ilkeleri savunurken diğer yandan başka toplumları sömürmeye çalışması medeniyetinin

²⁰³ Berkes, *a.g.e.*, s. 202.

asil yüzünü ortaya koyar.²⁰⁴ Bu düşünceleri destekler nitelikte topyekûn bir Batılılaşmayı müsbet görmeyen²⁰⁵, Avrupa’da, Tanzimat’ın tarihini ilk kez yazan Edouard Engelhardt da, Sultan II. Mahmud’u ve modernleşme anlayışını tenkit eder ve onun Büyük Petro’yu taklit ederek halkı zorla Avrupalılaştırmaya kalkmasını kınar. Bu hükümdarın, kaldırdığı eski kuralların yerine nelerin konacağını anlayacak bilgidен yoksun olması yüzünden, halkın geleneklerine aykırı giden, “körü körüne bir despotluk” ve “keşmekeş” yarattığını ileri sürer.²⁰⁶

Bahsedilen modernleşme hareketleri, projeler, din ve eğitim alanında yürütülen çalışmalar netice olarak Osmanlı Devleti’ni istenilen seviyeye çıkaramamıştır. Ancak Osmanlı toplumunda, Batı kurum ve değerlerini benimsemiş, ilerlemenin yegâne yolunun Batı’yı taklit etmekten geçtiğine inan bir kesim yaratmakta etkili olmuştur. Bu doğrultuda yalnızca Batı kaynaklarından haberdar olan bir takım Müslümanlar zahire bakarak ilerde değinileceği üzere “İslâm terakkiye manidir” şeklinde düşüncelere kapılmışlar ve Batılıların gelişmişlik seviyelerine ulaşabilmek için her manada modernizasyona açık hale gelmişlerdir. Bu etki ile İslâm dünyasının, Batı’nın maddi üstünlüğü karşısında geri kalmışlığı, münevver kesimi gerçek manada tanımadıkları Batı karşısında aşağılık duygusuna sevk etmişti. Esasen modern iktisadî büyümeyi gerçekleştirmiş bulunan ve sömürgecilik konusunda yarışa girmiş rakiplerine karşı, üstelik bu büyük değişmeyi gerçekleştirmeden ve varlığı yok etmeden direnebilmiş olmalarının mucizevî başarılarını görememişlerdi.²⁰⁷ Böylece Batı’nın dış görüşüne hayran bir aydınlar zümresi meydana gelmiştir. Misal olarak Ahmed Midhat Efendi’nin bir hikâyesinin kahramanı olan Sururi Efendi’nin düşünceleri örnek verilebilir:

²⁰⁴ Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslam*, Kostantiniyye Hikmet Mat. C. II, 1908, s. 662, 663.

²⁰⁵ Toptan bir Batıcılık anlayışı bir takım Osmanlı aydını üzerinde zuhur etmiştir. Fakat bu düşüncenin karşılığı hiçbir zaman görülememiştir. Toynbee, Türklerin Batılılaşma yolunda birçok tarihi ve dini değerlerinden vazgeçmesine rağmen Avrupalıların hoşnutluğunu kazanamamasını “Kitâb-ı Mukaddes”ten bir deyimle anlatarak, “Türkler; biz; size kaval çaldık oynamadınız, yas tuttuk ağlamadınız dese haklıdır” diyerek Türklerin ne yaparsa yapsın Avrupalıları memnun edemediğine dikkat çekmiştir. Arnold Toynbee, *Medeniyet Yargılanıyor*, Çev. Ufuk Uyan, İşaret Yay., İstanbul, 1988, s. 189.

²⁰⁶ Berkes, *a.g.e.*, s. 196.

²⁰⁷ Batı’daki iktisadi anlayış yalnızca insanı değil, aynı zamanda insanın yurdu, hayat kaynağı, hayata bakışının biçimleyicisi olan doğayı da sömürüp katletmiştir. Bacon’a göre doğa; “üzerinde dolaşanlar tarafından avlanan, hizmet etmeye mecbur ve köle yapılması gereken bir şeydir” devamlı, “bilim adamına karşı direnirken, bilim adamlarının hedefi, doğanın sırlarını söktüp almak için ona işkence etmektir” demektedir. Bacon’un, kendisine işkence yapılarak elde edilmesi gerekli sırlara sahip doğa anlayışı, zenginliğe ulaşmak için diğer tüm canlıları ve nesilleri yok etmekten başka bir manaya gelmemektedir. Bkz. Fritjof Capra, *Batı Düşüncesinde Dönüm Noktası*, İnsan Yay., İstanbul, 1992, s. 56.

“Beyoğlu’nda Cafe Couronne’da kahvesini yudumlarken Sururî’nin aklından şunlar geçer: ‘Efendim, hayat diye buna derler. Meselâ yemekten sonra bir kahve içeceksiniz. Şimdi gidip de tütün dumanından ocak bacası halini bulmuş kahve ocağı yanında yanan bir kör kandil ile tavana asılmış bulunan pis mumdar bir lâmbanın tenvirinden âciz bulunmuş olduğu o bizim eski kahvehanelerde enfiyeli herifin elinden kahve alarak ve afyon tiryakilerinin öksürüklerini dinleyerek içmekte ne zevk olabilir? Bak işte bu da bir kahve hane! Şu tarafla on tane peripeyker Alman kızları çalgı çalıyorlar. Birkaç tane afeti cihan Fransız işvebazları şarkı çağırıyorlar. Koca salon kırk elli gaz ile tenvir edilmiş. Hizmetçi diye çağırduğın zat herkesin nazar-ı rağbetini kazanabilecek bir mahbubedir. Ne de şekerhanelerle gelir, emre intizar eder. Bir kahve istedin mi, şekeri başka, kahvesi başka, fincanı tabağı temiz, güzel bir tepsiye yerleştirilmiş, bir şişe suyu, bir su kadehi beraber, hâsılı her ciheti iştihayı tahrik edecek surette gelir. Vereceğin topu topu altmış para!”²⁰⁸

Osmanlı Devleti güç kaybettiğe bu düşünceler daha çok taraftar bulmaya başlamıştı. Devlet zayıfladıkça Batı ile daha sıkı ilişkiler içerisinde olma zaruriyetinden kültürel olarak etkileşime daha açık hale gelmişti. Müslümanlar bu dönemde maddî sıkıntılarına ilâveten içine düştükleri mânevi buhrandan çıkmaya çalışırken tarihte benzeri görülmemiş şekilde sert esen inançsızlık ve dünyevileşme rüzgârının önünde kalmışlardı. Tanzimat²⁰⁹ devrinde sosyal hayattaki değişiklikler artmış, özellikle Beyoğlu, Avrupa’ya özenen insanların bulunduğu kitabeveleri ve Avrupa mamullerinin satıldığı mağazaların merkezi olmuş, tiyatrosu ve sefahatiyle Avrupa’ya aralanan bir kapı haline gelmişti. Ziyâ Paşa, devlet erkânının bazısında ve Beyoğlu’nda ortaya çıkan yeni yaşam tarzını şöyle tenkit etmişti:

“Bu zâtların familyalarında görülen emsâl üzerine ekser ricâl-i devlet familyalarından İslâmiyet’e mahsus olan ırz, edep, namus ve hayâ ref olundu (kalktı). Yaşmak ve ferâce, kalkmak derecesine geldi... Sayelerinde umûm milletin bozulan bu ahlâkına “terbiye-i zemâne” demekle iftihar gösteriyorlar...”²¹⁰

1872 tarihli *İbret* gazetesinde ise Avrupa’nın maddi anlamda ilerlemesine ayak uydurabilmek için frenkleşmek meselesi şiddetli şekilde tartışılır hale gelmişti;

“Biz medeniyetimizi ilerletmek için Avrupa’dan aklın mahsulü olan terakkîyât-ı ilmiye ve sınaîyyeyi almaya çalışacağız. Sokak baloları, ahlâk serbestliği, açlıktan ölenlere acımamak, insafa, merhamete lüzumsuz iki lügat-ı garibe nazarıyla bakmak gibi şeytani belâlar istemiyoruz.”²¹¹

²⁰⁸ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yay., İstanbul, 2015, s. 41.

²⁰⁹ Tanzimat kelimesi, Türkçe’de “düzenlemeler” anlamına gelir ve Türk tarihinin Osmanlı İmparatorluğunda Batı’dan esinlenen çok sayıda siyasi ve sosyal reformların gerçekleştirildiği bir dönemini (1839-1878) belirtmek için kullanılır. Bkz. Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, s. 9.

²¹⁰ İhsan Sungu, *Tanzimat ve Yeni Osmanlılar*, Maarif Vekaleti Yay., İstanbul, 1940, s. 39.

²¹¹ Hanioglu, *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s. 29.

Bununla beraber Cevdet Paşa o dönemde “... *Sonra da (Tanzimat’tan sonra) sırf taklid yoluna gidildi. Bunda ifrat edildi. Binanın ahkâm-ı erkânına bakılmadı. Nakşına özenildi. Emr-i terakkinin ilel ü mebâdisini istihsâle çalışılacağına malûmat ve âsâr-ı müteferriasına heves edildi...*”²¹² diyerek Batılı değerlerin şüursuzca taklit edilmesini tenkit etmişti. Tanzimat’tan sonra materyalist ve pozitif felsefeye duyulan alaka oldukça arttığından ileri gelen insanların sadece ahlâkı ve hayat tarzı değişmemiş düşünce ve itikadları da değişmiş, modernleşme düşüncesi her alanda etkisini göstermeye başlamıştı. Tanzimat’tan sonra Osmanlı basını Batılı, bilhassa Aydınlanma devri filozoflarının adlarıyla ve fikirleriyle dolmuştu. Bu alâkada o kadar ileri gidilmişti ki düşüncelerinde İslâm vurgusu olan Nâmık Kemâl bile yazdığı mizah dergisine bir Yunan filozofu olan “Diyojen”in ismini vermişti.

Avrupalılaşmayı savunan bir kısım insanlar, medeniyeti, giyim kuşamda, eğlencede ve sosyal hayatta, yani sadece şekil itibariyle Batılı bir hayat tarzını benimsemekten ibaret görmüş ve insanlarda böyle bir hayata ilgi uyandırmak için çalışmışlardı. Bilim ve ilmi faaliyetin İslâm ile baştan beri aynı manaya geldiği, ilim sahibiyle, İslâm âliminin aynı manayı ifade ettiği bir toplumda “ulûm” ve fûnûn” u esasa alarak “terakki” fikrini uyandırmak oldukça kolay olmuştu.²¹³ Bu itibarla Batıdaki din-bilim çatışmasının aksine, Osmanlı’da modern düşüncenin ilim ve fenni almak, sanayi ve teknoloji alanındaki gelişmeleri takip ederek, medeniyet yolunda ilerlemenin ve terakki etmenin önemi konusunda gerek ulema, gerekse ümera olmak üzere devletin münevver kesimi arasında bir görüş ayrılığı bulunmuyordu. Bu etki zahirde ilerleme adı altında bâtında Batılılaşmanın önünü açmıştı. İslâm tarihinde tesis edilmiş olan Bağdat, Mâverâünnehir ve Endülüs merkezli büyük medeniyetler, Müslümanların bilim ve fenne karşı gelmek şöyle dursun, bunlar için çalışmanın gerekliliği konusunda meşru bir zemin oluşturmayı kolaylaştırmıştı.

Ancak münevverlerimizin o dönem dikkatinden kaçan Batı’da gördükleri tüm güzelliklerin arkasında yatan asıl saiklerdi. Işıklı, yaldızlı, çok sesli, görkemli Batı, bütün ilhamını, kudretini ve cesaretini aslında kültüründen değil, maddeden alıyordu. Batının bütün mekanizmaları, maddenin özelliklerine göre formüle edilmiş,

²¹² Cevdet Paşa, *Tezâkir*, C. IV, Yay. Cavid Baysun, TTK. Yay., Ankara, 1986, c. IV, s. 220.

²¹³ Hanioglu, *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s. 21.

şekillendirilmişti. Batı felsefesinde akıl, tüm çabası en lüks maddi imkânlarla sahip olmak ve kendisine daha çok para kazandıracak yeni endüstriyel imkânlar ortaya koymak olan bir aletti.²¹⁴ Batı uygarlığının karakterinde, “elde etmek için üretmek, israf etmek için elde etmek” prensibi vardı.²¹⁵ Mevcut durumlarını da bu prensiple sömürge topraklarına borçluları.²¹⁶

Batı'ya körü körüne meftun olan birçok aydının aksine bahsedilen gerçekler ışığında Avrupa'nın gelişmişliği karşısında aşağılık hissine kapılmadan, ruhi bir buhrana girmeden ve İslâmî esaslardan taviz vermeden Avrupa'dan istifade edilmesini önemli gören münevverler de vardı. Hayreddin Paşa bunlardan bir tanesidir. Tunuslu Hayreddin Paşa (1307-1890), Arapça, İngilizce ve Fransızca olarak yayınlanan *Akvemü'l-mesâlik fi ma'rifet-i ahvâli'l-memâlik* adlı eserinde; bilgi ve sanatın gerçek sahibi olan Müslümanların geçmişte Avrupa'ya ilhâm kaynağı olduğunu belirtmiştir. Hayreddin Paşa, özellikle Haçlı Seferleri veya Endülüs yoluyla İslâm medeniyetinden istifade eden Avrupalıların zamanla teknolojinin kaynağı haline geldiklerine dikkat çekmiştir. O, İslâm'a bağlı kalınmakla birlikte Müslümanların “kaybolmuş malı” olarak gördüğü Avrupa'nın bilim ve fen sahasındaki ilerlemesinden istifade edilmesinin sakıncalı olmadığını, taklidi bir Batılılaşmadan sakınılması gerektiğini söylemiştir.²¹⁷ Hayreddin Paşa, söz konusu eserinde sistemli bir şekilde Batı medeniyetiyle İslâm dünyasının karşılaştırmasını yaparak; Müslümanların doğrudan şeriata aykırı düşen haram şeylerde yabancılara benzemekten yasaklandığını, ancak yabancılardan mendup, vacip veya mubah olarak yaptıkları şeylerin sadece onların eseri olmasından dolayı terk edilemeyeceğini, çünkü şeriatın Allah'ın izin verdiği şeyleri yapanlara benzemeyi yasaklamadığını ifade eder. Kısaca medeniyetin getirdiği ihtiyaç icabı yeniliklerin şeriata aykırı olmamak şartıyla Müslümanlar tarafından alınıp geliştirilmesine İslâm'ın bir mâni teşkil etmediğini belirtmiştir.²¹⁸

²¹⁴ Cereci, *a.g.e.*, ss. 55-57.

²¹⁵ Aliya İzzetbegoviç, *Doğu ve Batı Arasında İslam*, Nehir Yay., İstanbul, 1992, s. 93.

²¹⁶ Batı'nın akli çağlar boyunca, sömürgeciliğin ilkeleri, metotları, teknikleri üzerine tezler üretmiş, senaryolar yazmıştır. Hegel, Darwin, Comte, Durkheim, Spencer, Marks ve diğerleri, bilimin kendine icat ettiği her alanda, sömürgeci yayılma ve hegemonyanın tarihsel dayanaklarını bulup çıkarmakla meşgul olmuşlardı. Onlara göre, sömürgecilerin başkalarını yağmalamaya ve köleleştirmeye hakları vardı; çünkü insanlığın öncü kolu onlar idi. Diğerleri ise renkliydi, kâfirdi, ilkel barbardı ve yönetilmek üzere Avrupalı için evrim çizgisinin geri safhalarında beklemeye alınmışlardı. Cereci, *a.g.e.*, s. 144.

²¹⁷ Atilla Çetin, “Hayreddin Paşa Tunuslu”, *DİA*, c. XVII, İstanbul, 1998, s. 59.

²¹⁸ Bedri Gencer, *İslam'da modernleşme 1839-1939*, Lotus Yay., Ankara, 2008, s. 247, 315.

Tarihi hadiseler gösteriyor ki devlet adamları tarafından Hayreddin Paşa'nın siyasi işlerdeki maharetinden gereği kadar istifade edilememiştir. Aksine Batı'nın askeri, iktisadi ve siyasi alandaki üstünlüğü karşısında ilerlemenin yegâne yolunun Batı'yı taklit etmek gerektiğine inan kesimin düşünceleri devlet kademelerinde makes bulmuştur. Sultan II. Abdülhamid Han'ın Osmanlı-Rus Harbi (1877-1878) neticesinde ve daha önce değinilen sebeplerle Kanun-ı Esasi'yi yürürlükten kaldırması karşısında Batılılaşma taraftarları istedikleri meşru zemini bularak harekete geçmiştir. Sultan Abdülhamid'in Meclis-i Mebusan'ı kapatması ters etki yaratarak imparatorlukta liberal hareketlerin hız kazanmasına da sebep olmuştur. Akabinde Sultan Abdülhamid'e tepki olarak memleketin dâhilinde ve haricinde bir takım ufak ölçekli öğrenci grupları ve gizli cemiyetler meydana gelmiştir. Bu cemiyetlerin siyasi çıkış nutku özetle, Abdülhamid'i iktidardan düşürmek, Kanun-i Esasi'yi yeniden ilan etmek, halkı hürriyete kavuşturmak, Meclis-i Mebusan-ı yeniden açmak, vatan ve milleti içinde bulunduğu sıkıntıdan kurtarmaktır. Bu tür gizli cemiyetler sadece Askeri Tıp Okulu'nda değil devrin diğer okullarında da (Mülkiye, Harbiye, vb.) yayılmıştır. Kurulan gizli cemiyetler çalışmalarını İstanbul merkezli yürütürken, hükümet tarafından öğrenilmiş ve bu yasadışı yapılanmalara yoğun baskı yapıp üyeleri tesbit edilerek tutuklanmaya başlanmıştır. Hükümet baskısıyla cemiyet mensupları bilhassa Fransa'ya, Cenevre'ye, bazıları da Mısır'a kaçarak faaliyetlerini orada devam ettirmişlerdir. Bu faaliyetlerin başında yurt dışında hazırlanan mutlakiyet karşıtı yayınların gizlice Osmanlı Devleti içine sokulması vardır. Bu dönemde yabancı elçilik postaları aracılığıyla ve Bulgaristan yoluyla memlekete gelen gazete, broşür ve kitaplar, Mülkiye, Tıbbiye ve Harbiye'deki öğrencilere çok gizli bir şekilde ulaştırılmıştır. Özellikle talebelere odaklanılan bu gizli faaliyetlerin, otoriteye karşı hür düşüncenin ve mutlakiyet karşıtı fikirlerin oluşmasında büyük payı olmuştur.²¹⁹

Kanun-i Esasi yürürlükten kaldırıldıktan sonra eski dönemlerde alışılan serbestlikten daha sert bir yönetime geçilmiştir. Bu değişiklik sırasında önemli bir öğrenci hareketine rastlanılmamıştır. Yalnız Kanun-i Esasi'nin yürürlükten kaldırıldığı ilân edilince, Harbiye öğrencileri ufak bir gösteri düzenlemişler, gösteri süratle

²¹⁹ Balkaya, *a.g.e.*, s. 29, 30.

dağıtılmış ve elebaşları yakalanarak Akkâ'ya sürgün edilmişlerdir.²²⁰ Bu olaydaki ilginç husus hadiseden birkaç ay sonra bir Harbiye öğrencisinin kâğıtları arasında gizli bir plânın bulunmasıdır. Bu plâna göre Abdülhamid tahttan indirilecek, Hilâfet Osman oğullarından alınarak Mekke Emiri Şerif Abdülmutilip'e verilecekti.²²¹ Bu dönemde Sultan Abdülhamid yönetiminin baskısı arttıkça, öğrenci siyasal faaliyetinde yeniden bir canlanma görülmüştür. Ancak bu faaliyetin mahiyeti daha öncekinden farklıdır. Artık öğrenci faaliyetinde gizlilik çok daha önemli olmuştur. Mekteplerdeki bu gizli yapılanmalardan bir tanesi de 1895 yılında Mekteb-i Harbiye talebelerinin saraya karşı yönelttikleri başarısız bir komplo girişiminde ortaya çıkmıştır.²²² Siyasal faaliyet alanı ise uzun süredir medreselerden, sayıları ülkenin savunma ve modernleşme ihtiyacına cevap vermek üzere her gün artan Batı tipinde lâik öğretim kurumlarına kaymıştır.

Askeri Tıbbiye'de kurulan örgüt bir öğrenci örgütü olarak faaliyete başlamışsa da, kısa sürede Osmanlı toplumundaki bütün ıslahatçı unsurları bünyesinde bir araya getirmiş ve ülkenin çeşitli kesimlerinde önde gelenlerin liderliğinde kurulan diğer Genç Türk örgütleriyle de temasa geçmeyi başarmıştır. Bu gelişme, okullardan mezun olanların örgütle bağlarını yitirmemelerinin sonucu olduğu kadar, İstanbul'da bulunan meraklı aydınların katılabileceği hazır bir örgütün bulunmasının da bir sonucudur. Her türlü toplantı hemen sarayın dikkatini çekebileceği için İstanbullu aydınların örgütlenmesi güçtü. Buna karşılık öğretim kurumları, çok kişinin fazla dikkati çekmeden toplanabilecekleri bir merkez teşkil ediyordu. İstanbul dışında Sultan Abdülhamid yönetimine karşı faaliyette bulunan kuruluşlar da, İstanbul'da böyle bir kuruluşun varlığını iki nedenle desteklemişlerdi. İlkin, kendi eylemlerinin başkentte duyurulabilmesi için, ikinci olarak Saray'a yoğun bir karşı faaliyetin devam ettiğini hatırlatmak için.²²³

Abdülhamid rejimine muhalefet yoğunlaştıkça, öğrencilerin hareket içindeki yeri ve önemi nisbi olarak azalmış olmakla beraber, öğrenciler arasındaki siyasal faaliyet yoğunluğundan bir şey kaybetmemiş, hatta yaygınlaşmıştır. Örneğin, 1904 yılında Mercan İdadisi öğrencileri de 1876 Kanun-i Esasisi'nin iadesini temin için *Carbonari*

²²⁰ Kuran, *İnkilâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 30.

²²¹ İlder Turan, *a.g.e.*, s. 178.

²²² BOA, *HR.SYS.* 31/68 (27.06.1895).

²²³ İlder Turan, *a.g.e.*, s. 180.

modeli gizli bir dernek kurmuşlardır. Üyeler heyecanlı aktivistlerin peşine takılmış on beş, on altı yaşında heyecanlı çocuklardı. Bu derneğin hücreleri sonraları diğer orta öğretim kurumlarına da yayılmıştır.²²⁴ Bu hareketlerde Jön Türklere farklılığını veren temel unsur, Ş. Mardin'in Osmanlıya göre "Yeni bir tutum" dediği, heyecan faktörüdür. Geleneksel Osmanlı tutumunda heyecan bir zaaftır. Osmanlı devlet adamları işlerini heyecanla değil zekâ ile çözmeye alışkındır. İroniktir ki Jön Türklerin gençlik heyecanı, Sultan II. Abdülhamid'in siyasi zekâsı arasında on yıllarca süren çekişme, 1908 yılına kadar Sultan lehine gelişmiştir.²²⁵

Ahmet Bedevi Kuran, 1905 yılında Kuleli Mektebinde de aynı amacı güden bir derneğin kurulduğunu aktarmaktadır. Hatta kendisi de bir Jön Türk olan Kuran, o yıllarda Sultan Abdülhamid'i öldürmek için öğrenciler olarak bir tertip kurduklarını fakat tetikçi olan arkadaşı Şevki'nin Sultan'a yaklaştıktan sonra etkilenerek fikrini değiştirdiğinden bu işi başaramadıklarını söyler.²²⁶ Yükseköğretim kurumlarındaki öğrenciler bu derecede gizli siyasi faaliyette bulunup yakalandıkları zaman sürgün ediliyorlardı. Buna karşılık orta öğretim öğrencilerinin memleketlerine gönderilmesi ile yetiniliyordu. Memleketlerine giden öğrenciler muhtemelen okuldan uzaklaştırılmalarına sebep olan düşünceleri gittikleri yerde de yayarak rejime muhalefeti güçlendiriyorlardı. Sürgüne yollananların benzer faaliyette buldukları daha iyi biliniyor. Sürgün edilenlerden bazılarının kaçmayı ve Avrupa'da bulunan Genç Türk örgütlerine katılmayı, bu suretle muhalefetlerini devam ettirmeyi başardıkları da bir gerçektir. Söz konusu dönemde özellikle askeri okul öğrencilerinin faal olduğu görülüyordu. Çünkü Batı'nın askeri kurumlarını ve teknolojisini tanıyan askeri okul öğrencileri, Batı'nın askeri alandaki ileriliğinin teknolojik üstünlükten daha geniş bir tabana dayandığını ilk idrak edenler olmuşlardı. Tekrar hatırlatmak gerekirse bu anlayışa Batı'da yazılan eserleri okumakla, Batılı öğreticilerden ders görmek ve onlarla düşünce alışverişi yapmakla erişmişlerdi.²²⁷

Türkiye'nin Batı ülkeleriyle temasını ilk ve en yoğun olarak Fransa ile kurmasının Osmanlı öğrenci ve aydınlarının düşüncelerini şekillendirmekte özel bir

²²⁴ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, C. III, Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul, 1988, c. I, s. 399.

²²⁵ Yılmaz Yıldırım, *Osmanlı Modernleşmesi ve Sivil Toplum*, Tezkire Yay., İstanbul, 2017, s. 238.

²²⁶ Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 275.

²²⁷ İlder Turan, *a.g.e.*, s. 181.

önemi vardır. Avrupa’da milliyetçilik ve demokrasi hareketlerinin fikri ve evrensel önderliğini Fransa yapmıştır. Batı’yı tanımanın Fransa kanalıyla olması, Fransız düşünüşünün Türk siyasi özelemlerini biçimlendirmekteki ağırlığını ve siyasal buhrana aranan çözümlerde milliyetçilik ve demokrasi üzerinde çok durulmasını bize büyük ölçüde açıklar. Sivil alanda açılan Batı tipi kurumların öğrenci ve mezunlarının davranışları askeri okul öğrencilerinin davranışlarından pek farklı olmamıştır. Ancak, sivil okulların öğretim kadrosu siyasal faaliyete yardımcı olma konusunda daha çekingen ve muhafazakâr davranmış, bu sebeple öğrencileri askeri okul öğrencileri kadar yüksek bir örgütlenme ve dayanışma yeteneği gösterememişlerdir. Özellikle siyasal faaliyette bulunan öğrencilerin daha çok sınır bölgelerinde yaşayan, her an başka bir devletin yönetimi altına girmek tehlikesi ile karşılaşan, azınlıkların kötü muamelelerine maruz kalan öğrencilerden meydana geldiği söylenebilir. Ayrıca özellikle Balkan kökenli kimselerin, devletin çetelerle baş edemediğini görmeleri onları yıkılmayı durdurma yollarını aramak konusunda daha duyarlı davranmaya itmiş olabilir. Ayrıca bu bölgelerin batıya daha yakın olmaları ve Avrupa etkisine daha açık olmalarının milliyetçilik, ıslahat ve meşrutiyet gibi kavramların buralarda daha yaygın olabileceğini akla getirmektedir. Nitekim birçok güçlüğü ortadan kaldıracağı düşünülen “Abdülhamid istibdadı”na son verip, Kanun-i Esasi’yi yeniden ilân etmek formülünü gerçekleştirmeye çalışan öğrenci kuruluşlarında Balkanlardan gelen öğrencilerin çokluğu dikkat çekmektedir.²²⁸

Jön Türklerin geniş gruplara yayılabilmek amacıyla siyasal muhalefete geçişi sonucu muhalif sayısını arttırmakla birlikte muhalefet kadrosunu da tamamen türdeş olmayan bir yapıya dönüştürmüştür. İçinde; ülemeden, biyolojik materyalistlere, pozitivistlerden, azınlık ayrılıkçılığı peşinde koşanlara; aşırı milliyetçilerden, hümanistlere kadar çok değişik eğilimleri bulunduran bu yapı göz önüne alındığında bir “Jön Türk” tanımı yapmanın hiç de kolay olmadığını görürüz. Kısa dönemli amaçları açısından Sultan II. Abdülhamid’i devirmeye çalışan bu kimseler arasında benzerlikler bulmak son derece güçtür. Nitekim Abdullah Cevdet, Ahmed Rıza, Hoca Kadri, Halil Ganem, İsmail Kemal, Tunalı Hilmi, Pren Sabahattin gibi kimseleri bir araya toplayan sebep yalnızca budur. Jön Türklerin zahirde görülen en büyük istekleri ise “Midhat Paşa

²²⁸ İlter Turan, *a.g.e.*, s. 182.

Kanun-i Esasisi” olarak isimlendirdikleri anayasanın tekrar yürürlüğe konulmasıdır. Bu arzularında dahi samimi oldukları şüphelidir. Bir misal vermek gerekirse, İTC’nin lider kadrosundan, 1895’ten beri merkezin en önemli görevlerinde bulunmuş hatta ileride anlatılacağı üzere ihtilali gerçekleştirecek olan ikinci örgütlenmenin baş mimarlarından olan Dr. Nazım Bey’in dahi mücadelesini verdikleri Kanun-ı Esasi’nin muhtevasını bilmemesi oldukça gariptir. Nazım Bey bu konuda: *“doğrusunu isterseniz ben Kanun-i Esasi’yi görmedim. İçinde ne olduğunu da hiçbir zaman öğrenemedim. Ama bizim gençliğimizde, yani biz Paris’te çalışırken Ahmed Rıza Bey’in onu gördüğüne ve okuduğuna inanırdık”* demektedir.²²⁹ Jön Türklerin nutuklarına göre gayelerinin temelini teşkil eden Kanun-ı Esasi, 1878’den itibaren tüm devlet salnamelerinin giriş kısmında tam metin olarak bulunmasına rağmen İttihatçıların pek çoğu tarafından hiç okunmamış olması oldukça ilginç ve samimiyetleri noktasında düşündürücüdür. İleride anlatılacağı üzere Sultan Abdülhamid’in devrilmesinden sonra ne yapılacağı konusunda belli başlı hiçbir öneri getirilmediği gibi padişahın nasıl devrileceği konusunda da çıkan ayrılıklar Jön Türkler arasında örgütsel bütünlüğün kaybolmasına ve tümüyle etkisiz küçük örgütlerin doğmasına sebep olmuştur. Bizzat Jön Türklerin de bu dağınıklık ve örgütsüzlükten yakındıklarını görmek mümkündür, bu fikri ayrılıklar, Cemiyete baş olma sevdasıyla nefrete hatta birbirleri arasında mücadeleye dönüşecektir.

1.4 DÖNÜŞÜMÜN ÇEKİRDEĞİNDE DÖNMELER (AVDETİLER)

Osmanlı devlet otoritesine, merkezi ve sosyal örgütlenmeye karşı bir meydan okuma ve devlet içinde gizli bir paralel yapılanma olarak karşımıza çıkan “Dönmeler” konusu günümüze kadar gizemini korumuş ve üzerinde yeterince durulmamış önemli hadiselerin başında gelmektedir. Asıl konumuz olan 1908 İhtilali için bu yapı, Jön Türklerin gizli yapılanmasına muazzam bir temel teşkil edeceğinden ve hazır bir sistem olarak ihtilalde önemli görevler üstleneceğinden idrak edilmesi ihtilal’in sosyal köklerini ve teşkilatlanma yapısını çözümleyebilmek adına oldukça mühimdir. Bu bölümde muhalefette “Dönme” etkisini ve ihtilal döneminde işlevlerini kısaca değerlendireceğiz.

²²⁹ Hanioglu, *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s. 41.

Dönmelerin kökenini, Osmanlı sarayında yaşanan tek bir olaydan ortaya çıkartabilmekteyiz. Kuzey Avrupa'dan Yemen'in güneyine kadar birçok Yahudi'nin mesih olduğuna inandığı Haham Sabetay Sevi, 16 Ekim 1666'da, Edirne sarayının köşkünde, Osmanlı Sultanı IV. Mehmed'in önünde İslâm dinini seçmişti. O dönemin Osmanlı vakayinameleri, sultanın karşısında olup biteni sağlıklı olarak anlamamızı sağlıyor. Kendini Yahudilerin beklenen kurtarıcısı, mesih olarak ilan eden Haham Sevi, Padişahın ve ulemanın huzurunda ya mesih olduğunu ispat edecekti ya da kellesinden olacaktı veyahut tövbe edip İslâm'a dönmek arasında katı bir seçim yapmak zorunda kalmıştı. Sabetay Sevi, bu koşullarda dinini değiştirmeyi seçmişti.²³⁰

Kökeni İspanya ve Portekiz'e kadar uzanan Osmanlı Yahudilerinin çoğu Hristiyanların baskılarıyla dinini değiştirdikleri ya da değiştirmek zorunda bırakıldıkları için, onun bu kararı Yahudiler için o kadar da şaşırtıcı değildi. Yine de bu durum Sevi'nin takipçilerini etkiledi. Bir kısmı ona olan inancını yitirdi ve geleneksel Yahudiliğe geri döndü, diğer grup ise ona inanmaya devam etti. Kısa bir zamanda Selanik, Edirne, Amsterdam, Londra ve Ancona'daki birçok haham artık gizli sabetaycıydı. Bunun bir sebebi de Engizisyon döneminde İspanya ve Portekiz'deki Yahudilerin din değiştirmeye zorlanmaları yüzünden, Yahudiler arasında gizli inanç uygulamasının ve gerçekliğin tersten kurgulanmasının normal kabul edilmiş olmasıdır. Geçmişte de niyetlerini, başka bir dini kabul etmek de dâhil olmak üzere davranışlarının üstünde tutan Yahudi mesihler ortaya çıkmıştır. Sabetay Sevi'nin de özellikle ilk takipçileri, kendi istekleri dışında din değiştiren, mesihliği ve her şeyden önce din değiştirmiş bir mesih varlığını oldukça önemseyen İberyalı conversolardı.²³¹ Fakat bu seferki mesihlik hareketinin benzersiz farkı Yahudilik sınırları içine dâhil olmayan yeni bir etnik dini kimlik oluştuğuydu.²³²

Müslümanlığı seçmiş gibi görünmenin gerekli olduğuna inanan Sabetay Sevi'nin takipçisi iki ya da üç yüz aile (yaklaşık 1000-1500 kişi) onun din değiştirmesinden

²³⁰ Din değişiminin başlıca Osmanlı anlatısı için bkz. Abdurrahman Abdi Paşa, *Vekayi' name*, Köprülü Kütüphanesi, İstanbul, Elyazması 216, yaprak 224. (Süleymaniye kütüphanesine bağlanmıştır).

²³¹ Matt Goldish, *Sabetayist Ermişler*, Çev. Levent Göktem, Kırmızı Kedi Yay., 2011, İstanbul, s. 62. Sabetay Sevi'nin Mesihliği genellikle eski conversolar (14. yüzyıl sonları ile 15. yüzyıl başlarında şiddetli baskılar sonucu Hristiyanlığı benimseyen İspanyol Yahudileri) tarafından yayılmış ve bu hareketin gerçekliği hakkında ikna edici delillerin bazıları önceden converso olan Sabetaycı sahte peygamberlerden gelmiştir. Detaylı bilgi için bakınız Matt Goldish, *a.g.e.*, ss. 62-67.

²³² Marc David Baer, *Selanikli Dönmeler - Yahudilikten dönenler, Müslüman devrimciler ve seküler Türkler*, Çev. Sevinç Kayır, Doğan Egmont Yay., İstanbul, 2011, s. 25.

sonraki birkaç on yıl içinde Sebatay Sevi'nin yolundan giderek zahirde İslâm dinini kabul etmişlerdir. Onun mesih olduğuna sonuna kadar inanmış ve onun Kabala sonucu ortaya çıkan dini inanış ve ibadetlerini, yasalarını tam anlamıyla benimsemişlerdir. Bu aileler önce Edirne'de, 1683'ten sonra da, Osmanlıların tapınaklarını camiye çevirdiği Selanik'te bir araya geldiler. Sabetay Sevi'nin mesihliğini ilan ettiği dönemde kent, Mevlana Celaleddin-i Rumi'nin yolunu izleyen mutasavvıflarla, conversoların sığınağı haline gelmişti, ayrıca Kabala ve hahamlık öğretisinin merkezi olarak da tanınmaktaydı.²³³ 16. yy. başından beri şehir halkının çoğu Yahudiydi. Osmanlı Selanik'i bazılarınca Türk ya da Yunan değil, Yahudi kenti olarak kabul edilirdi. Çeşitli araştırmacılar tarafından Selanik'in Varşova dışında Avrupa'daki tek Yahudi kenti olduğu öne sürülmüştür. Selanik'teki Müslümanların bir bölümünün de Sebatayist olduğu düşünüldüğünde bu iddia daha da güçlenmektedir. Yahudilikten türeyen, ama radikal bir şekilde ondan ayrılan, temel kuralları yürürlükten kaldırarak tamamen farklı bir din yaratan Dönmeler (Sebatayistler), ilk Hristiyanlar gibi, dinin gerçek anlamını ve ilahi amaca ulaşan yolları keşfettiklerini öne sürmüşlerdir. Sabetay Sevi'nin takipçileri de içinde buldukları çağın hızla sona ereceği beklentisiyle başlattıkları hareketi devam ettirme kararı almışlardır. Bu takipçiler başlangıçta kendilerini inanç kelimesinin Sami dillerindeki ortak karşılığı olan "Müminler"²³⁴ olarak adlandırmışlardır.²³⁵

Müminler grubunun çekirdeği, Sabetay Sevi'nin 1676'daki ölümünün ardından hayatta kalan Selanikli takipçilerinden, Sevi'yle beraber din değiştirerek Ayşe ismini alan son karısı Jochebed ve Sabetay Sevi'nin ruhunun bedenine yerleştiğine inanılan kayınbiraderi Yakup Çelebi (Querido) tarafından oluşturulmuştur. Bir yüzyıl içinde bu topluluğun sayısı altı yüz aileye kadar ulaşmıştır (yaklaşık 3000-4000 kişi). Dönme topluluğunun sağlamlaşması ve devam etmesini belirleyen can alıcı faktörlerden biri, onların Sabetay Sevi'nin yaşadığı dönemde şart koştuğu "on sekiz emir"e olan bağlılıklarıydı. Sabetay Sevi'nin kurtarıcı ve mesih olduğunu öne süren emirlerde, Dönmelere "Müslümanlık için şart koşulan dini ayinlere katılmak konusunda titiz davranmaları" ve Müslümanlığın herkesin gözü önünde yapılan ibadetlerine dikkat etmeleri öğütlenmiştir. Dönmelerin, Müslümanların açıkça uygulanan tüm gelenek ve

²³³ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, Orhaniye Matbaası, İstanbul, 1928, c. 8. ss. 159-160.

²³⁴ İbranice: Ma'aminim; Arapça: Mu'mininun

²³⁵ Baer, *a.g.e.*, s. 26.

ibadetlerini, özellikle oruç ve kurbanı titizlikle uygulamaları gerekiyordu. İslâm'ın şartlarını yerine getirdikleri için Müslümanlar onları dindar Müslümanlar olarak kabul edeceklerdi. Emirler aynı zamanda Dönmeleri Müslümanlarla yakın ilişki kurmamaları ve sadece birbirleriyle evlenmeleri konusunda uyarıyordu.²³⁶ Dönme dünyası bütünüyle gizlilik üzerine kurulmuştu. Gizliliğin yanı sıra uygulanan davranış kuralları, birbirlerinin kimliklerini saklı tutmak ve kapalı kapılar ardında bir araya gelmek, aralarında kuvvetli toplumsal bağlar oluşturmalarını sağlamıştı.

Diğer taraftan Dönmelerin varlıklarını sürdürebilmeleri kısmen İslâm hukuku sayesinde mümkün olmuştur. Dil ile ikrar etmek kişinin İslâmiyet'e girmesine mümin olarak tanınmasına yeterlidir. Müslüman olduğunu ifade eden kişi Müslüman muamelesi görür, ölünce de cenaze namazı kılınır, Müslüman mezarlığına defnedilir. İslâm hukukunda ikrâr kişinin Müslümanlığına bir delil sayılmıştır. İçteki iradeyi ifade eden bütün vasıtaların başında söz vardır; içteki iradenin birinci derecedeki ifade vasıtası sözdür. Söz/ikrâr şeklindeki beyan en sağlam dayanaktır. Fıkıhta ikrâr, "bir kimseye diğerinin kendisinde olan hakkını haber vermesi"dir.²³⁷ Modern çağa dek Dönmelerin dini inançlarının samimiyetinin sorgulanmaması bu sebeptir. Dinlerini değiştirdiklerini söyledikten sonra Müslüman oldukları sayılmış ve bu durum onların kamusal dini ibadetleriyle doğrulanmıştır. Bunun tersi bir düşünce ile Modern dönem öncesi imparatorlukta İslâm'a dönenlerin inanç ve ibadetlerini denetim altına almaya teşebbüs eden bir irade ve kolluk kuvveti yoktur. Bu durum, din değiştirenleri kontrol altına almak konusunda güç eksikliği, denetim yetersizliğinden kaynaklanmamakta, yukarıda bahsettiğimiz gibi İslâm dininin kaidelerinden ve Osmanlı hoşgörüsünden kaynaklanmaktadır. 1912'den önce Selanik'te karşılaştığı Dönmelerin durumunu, İkinci Cihan harbi sırasında Türkiye Cumhuriyeti'nde yaşayanlarla karşılaştıran Yitzhak Bentzevi, Osmanlılar arasında geçen günlerin onlar için bir "sükûnet dönemi" olduğunu açıkça söylemiştir. Bu hoşgörü sayesinde Sabetay Sevi, dinini değiştiren ve kendini mesih ilan eden diğer Yahudiler gibi başı kesilmemiş veya kazıkta yakılmamış tarihteki tek sahte mesih olmuştur.²³⁸ Klasik Osmanlı döneminde, Osmanlı olabilmeyen anahtarı din değiştirmektir. Osmanlı tarihinin genelinde, seçkin ordu kumandanlığında,

²³⁶ Baer, *a.g.e.*, s. 28.

²³⁷ Bkz. Abdullah Yeğin, *Osmanlıca-Türkçe Lugat*, İstanbul, 1978, s. 262; A. Nedim Serinsu, *Dini Terimler Sözlüğü*, MEB Din Öğretimi Gn. Md. Yay., Ankara, 2009, İkrar maddesi, 1/164.

²³⁸ Baer, *a.g.e.*, s. 30.

yönetimde ve hatta Sultanların annelerinin bir kısmında samimi olarak din değiştirmiş Hristiyanlar olduğu görülebilir. 17. yy. sonlarında Osmanlı toplumunu gözlemleyen zeki bir İngiliz olan Sir Paul Ricaut, Osmanlıların her yapıdaki insanı, dili ve milliyeti ne olursa olsun, köle, halk ya da elit tabakaya mensup olup olmamasına bakmaksızın Müslüman olarak kabul etmeye açık olduklarını samimi bir şekilde dile getirmiştir.²³⁹ Ricaut bir yazısında “*Dünyadaki hiçbir halk her milliyetten insanı kendi sınırları içerisinde barındırmak konusunda onlar kadar istekli olmamıştır*” diye belirtmiş ve “*Türkler bunu mümin olmak olarak tanımlarlar*” diye eklemiştir.²⁴⁰

Dönmelerdeki gizliliğe bağlılık ve grubun bütünlüğünü korumaya yönelik ortak arzuya rağmen, yeni liderler ve bölünmeler büyük bir hızla ortaya çıkmıştır. Mustafa Çelebi (Baruch Kunio), Yakup Çelebi'nin liderliğine karşı çıkmıştır. Sebatay Sevi'nin ruhunun Yakup Çelebi'nin değil, Sevi'nin en sadık müritlerinden birinin oğlu olan Osman veya Baruchia adlı bebeğin bedenine göç ettiğini iddia etmiştir. Bu bebek büyünce 1690'da ya da 1715 civarında mesihliğini ilan eden Osman Baba (1677-1720) olacaktır. Bu şekilde hareket bölünmüş, Yakup Çelebi'nin grubu Yakubiler, Mustafa Çelebi'nin takipçileri ise Karakaşlar olarak anılmıştır. İlk grup diğerinden Müslüman yaşam tarzıyla daha fazla bütünleşmesi ve Sünni Müslümanlığın gereklerini yerine getirmekteki aşırı özeniyle ayırt edilebilir. Karakaşların sayısı Yakubilere göre daha fazladır. Sevi'nin prensiplerine ve reenkarnasyon kavramına daha bağlı, Bektaşî mutasavvıf tarikatıyla bağlantıları bulunan seçmeci bir mezhep haline gelmiştir. Üçüncü dönme grubu Kapancıların biçimlenmesi ise Osman Baba'nın mesih ilan edilmesinin sonucudur. Kapancılar Dönmelerin aşırı dindar bir mezhebi olarak kabul edilebilir. Dönme dinini tüm yeniliklerden arındırıp başlangıçtaki haline döndürmeyi amaç edinmişlerdir. Kapancılar da Mevlevî Sufî tarikatıyla bağlar kurmuşlardır.²⁴¹

Dönme liderler cemaatlerini oluşturmak ve devam ettirmek için müşterek ibadethaneler kurdular, çoğunluğun dinine ve sosyal ölçütlere uyum sağladılar, anlaşmazlıklarda hakemlik yaptılar ve grup üyelerinin maddi refahını sağlamak için çabalayıp kurumlar oluşturdular. Kendisi de bir Karakaş dönmesi olan Yıldız Sertel'in

²³⁹ Paul Ricaut, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Hâlihazırının Tarihi (XVII. Yüzyıl)*, TTK. Yay., Ankara, 2012, ss. 147-154.

²⁴⁰ Ricaut, *a.g.e.*, ss. 147-148.

²⁴¹ Baer, *a.g.e.*, s. 31.

Cumhuriyet döneminin ilk kadın gazetecilerinden biri olan annesi Sabiha Sertel hakkında yazdığı kitapta, Dönmelerin sahip oldukları sosyal kurumlardan açıkça bahsedilmiştir: “Diğer tüm gruplar gibi Dönmelerin de kendi okulları, ibadethaneleri (camiler, mescitler ve tekkeler), hastaneleri, sosyal kulüpleri ve sosyal yardım merkezleri vardı. Mezhep liderlerinin evleri müşterek ibadethane olarak hizmet veriyordu.”²⁴²

19. yüzyıla kadar Dönmelerin sayısı 5000’i aşmıştır, zamanla artan sayı karşısında her mezhep lideri kendi tarafından yönetilen bir idari konseyi kurmuştu. Bu minvalde Dönme liderleri cemaatleri içinde çıkan anlaşmazlıkları karara bağlamak ve düzenlerini korumak için Osmanlı Devleti tarafından bilinmeyen, kendi hâkimlerinin yönettiği, kendi polis ve hapishaneleriyle desteklenen halk mahkemeleri oluşturmuşlardı. Bu gizli yapıda işkence dâhil olmak üzere her türlü acımasız yöntemler kullanılabilirdi.²⁴³

1888 yılında Selanik’te doğan ve 1970’li yıllara kadar Türkiye Cumhuriyeti’nde gazetecilik ve yazarlık yapan kendisi de bir Yakubi Dönme olan Ahmet Emin Yalman, kaleme aldığı yazısında Dönmelerin sert disiplin yöntemlerinden, cemaatlerin bir tiran gibi yönetildiğinden bahsetmiştir. Bu sert yönetim karşısında dönmeler asla kaidelerin dışına çıkamazdı. Mesela, İslâm dininin tam anlamıyla yaşandığını göstermeye çalıştıkları için Yakubi kadınları “peçe konusunda fanatik” olup, çocukları, babaları ve kardeşleri dışında başka hiçbir erkeğin yanında yüzlerini göstermezlerdi. Kanunları o kadar sertti ki, kimse emirlere uymamayı aklından geçiremezdi.²⁴⁴

1862 tarihli bir Osmanlı arşiv belgesinde, Osmanlı yetkililerinin kayıp bir kişiyi ararken tesadüfen Yakubilerin Saadethanesi’ne girdiklerinde gördükleri manzara durumun ciddiyetini gözler önüne sermiştir:

“Avdeti (Dönme) evlerinden biri basıldı ve içerde kanlı bir bıçak ve kırbaç takımı (Falaka için) bulundu. (...) Kanın toplum içinde Müslüman gibi davranan ama aslında bir Yahudi mezhebinin parçası olan Avdetilerden birine ait olduğu anlaşıldı. Bu mezhebe o kadar bağlılar ki, onun kurallarını ve uygulamalarını yok sayan erkek ve kadınları falakaya yatırıp kamçılıyarak cezalandırıyorlar. İslâm’a eğilimli olan kimseleri de gizlice idam ediyorlar. Söz konusu ev, meclisleri için bir toplantı mekânı olarak hizmet veriyor ve kıdemli erkeklerin

²⁴² Yıldız Sertel, *Annem: Sabiha Sertel kimdi neler yazdı*, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 1993, s. 24.

²⁴³ Baer, a.g.e., s. 32.

²⁴⁴ *Vatan*, 19 Ocak 1924, s. 1.

geceleeri ve kadınların gündüzleri bir araya gelerek, suçluların hapse atılma kararlarını verdikleri bir mahkeme odası olarak görev görüyor."²⁴⁵

Bu belge Dönmelerin gelecekte nasıl bir problem olabileceklerinin işaretini veriyordu. Mahkemesi, hapishanesi, işkence aletleri ve ceza odalarına sahip böyle bir yapının Osmanlı devlet otoritesine, merkezi ve sosyal örgütlenmeye karşı bir meydan okuma ve paralel bir yapılanma olduğu açıktır. Asıl konumuz olan 1908 İhtilali için ise bu yapı gelecekte ortak menfaatler noktasında Jön Türklerin gizli yapılanmasına muazzam bir temel teşkil edeceğinden hazır bir sistem olarak kullanılacaktır.

1.4.1 Dönme Teşkilatları ve Toplumdaki Değişime Etkileri

20. yy. başına kadar sayılarını yirmi bin kişiye yaklaştıran Dönmeler sadece radikal bir teoloji geliştirmekle kalmayıp, inanışlarının bir din haline gelmesini sağlayacak tüm örgütlenmeleri de oluşturmuşlardı. Bazı dönmeler toplumda samimi, örnek Müslümanlar olarak kabul görmüş, hatta bazıları Selanik'teki Sufi tarikatların, özellikle de Mevlevilerin üst makamlarına kadar yükselmişlerdi. Sabetayist olmayan Hahamlara göre Dönmeler, erken modern çağda, suç eylemleri, cinsi sapkınlık, Yahudi ritüellerine uymamak, toplum kurallarını çiğnemek, hahamlık kuralları ve otoritesini tanımamak ve tabii ki dinden dönmek de dâhil, dini sapkınlık olarak görülen her hareketi benimsemiş sapkın kimselerdi.²⁴⁶ Avram Galanti, onların kendilerine özgü entik dini kimliklerini koruduklarını ya da bazılarının dindar Müslümanlar haline geldiklerini kabul etmeyip Museviliğe geri dönmek gibi bir eğilimleri olduğunu iddia eder. Bu yaklaşım Dönmelerin dini ilkeleri ve ibadeti üzerine Yahudi tarihi kapsamında yapılan çalışmalarda çıkan sonuçlarla örtüşmemektedir. Çünkü Yahudiliğe dönüşün ölümle cezalandırıldığı Müslüman toplumlardan göç ettikten sonra dahi Dönmeler, İsrail ya da Amerika Birleşik Devletleri'nde açık bir şekilde yeniden Yahudiliğini ilan eden Meşhedilerin çoğundan farklı olarak Yahudiliğe geri dönmemişlerdir. 1856'da Osmanlı İmparatorluğu'nda din özgürlüğünün ilan edilmesinden bugüne kadar, sadece bir Dönme Yahudiliğe geri dönmüştür. Bu da Türk Yahudileri tarafından coşkuyla karşılanmamıştır.²⁴⁷

²⁴⁵ BOA, A.İMKT.UM. 572/1, h. 16/Z/1278 (14.06.1862).

²⁴⁶ Baer, *a.g.e.*, s. 37.

²⁴⁷ Ilgaz Zorlu, *Evet, Ben Selanikliyim: Türkiye Sabetaycılığı Üstüne Makaleler*, Belge Yay., İstanbul, 1988.

Bunun temel sebebi Dönmelerin kendi inançlarına bağlı olmalarının yanında mevcut durumlarındaki avantajlarını da kaybetmek istememeleridir. Onlar bu gizli yapılarıyla topluma tamamen kabul edilmiş olmakla kalmayıp, köklerine rağmen Osmanlı toplumunda yükselme şansına sahip olmuşlardır. Diğer bir sebep ise kendilerini ifşa ettikleri takdirde ileride muhtemel olarak karşılaşacakları sıkıntılardır. Çünkü resmi olarak Müslüman oldukları ve görünürde Müslümanlar gibi yaşadıkları için, Dönmeler şehirde Yahudilerin değil, Müslümanların çoğunlukta olduğu mahallelere yerleşmişlerdir. Bu gizli yapının korunması için Dönmeler, yalnızca aynı Dönme mezhebinin üyeleriyle evlenmekle kalmayıp, aynı zamanda aynı mezhepten ortaklarla iş kuran ve aynı mahallelerde ekonomik ilişkilerini yürüten kapalı bir grup haline gelmiştir. Aynı şekilde okullarını da ikamet ettikleri mahallelere inşa etmişlerdir. Bu durum, bir Dönmenin aynı mahallede doğmasını, okula gitmesini, evlenmesini ve iş hayatına atılmasını sağlar. Gettolara benzeyen bu mahalleler, onlardan farklı olarak kendi istekleriyle ya da grup lideri tarafından kurulmuştur. Bu sistem çok önemli ve çok katıdır. Bir Dönmenin, bu kurallar dışında yaşaması, bir Türk'le (Müslüman) ilişki içine girmesi, hele evlenmesi hiddetle karşılanırdı. Böyle bir duruma ilk defa teşebbüs 20. yy. başında gerçekleşmiştir. Dönme cemaatleri öyle aşırı bir tepki göstermişlerdir ki durum, kendisi de Dönme cemaatine mensup olan İttihad ve Terakki Cemiyeti Merkez Komitesi'nden Doktor Nazım Bey'e kadar intikal etmiştir. Cemaat dışı bu ilk nikâh İTC tarafından bir propagandaya dönüştürülmüş ve o dönem Dâhiliye Nazırı görevini sürdüren nüfuzlu Mehmet Talat Paşa ve Doktor Nazım'ın kız kardeşiyle evlenen, ileriki yıllarda Hariciye Nazırı olacak Dr. Tevfik Rüştü'nün (Aras) uğraşları sonucunda ancak İTC tarafından ilan edilerek kısılabılmıştır.²⁴⁸

Dönmelerin Selanik içinde nüfuz kazanmaları yıllar içinde büyük bir dikkat ve sabırla gerçekleşmiştir. Şehrin Bizans duvarlarının dışında kurulan ilk banliyösü olan Hamidiye'de Yakubi Dönmeleri burada sistemlerini kurabilmek için bir cami inşa etmiş ve Yakubi Dönmesi olan belediye başkanı Hamdi Bey burada ikamet etmiştir. Camii yaptırmak gibi işler Dönmelerin en başta gelen usullerindedir. Asıl amaç başkadır, Sabetay Sevi'nin on sekiz emrine göre, Dönmeler Ramazan'da oruç tutmak ve namaz kılmak gibi dini gereklilikleri sadece göstermelik olarak, Müslümanları asıl inançları ve

²⁴⁸ Sertel, *a.g.e.*, ss. 66-67.

ritüelleri konusunda aldatmak amacıyla yerine getirmekteydiler. Mesela, Dönmeler Ramazan'da tuttıkları oruçlarını olması gerekenden beş dakika önce sona erdirip geçersiz kılmaktaydılar.²⁴⁹

Yukarıda bahsedilen Dönmelerin kurmuş oldukları okullar bir Osmanlı kenti olan Selanik'in değişen durumunun iç yüzünün kavranması açısından büyük önem taşır. Dönme okullarında verilen eğitimin, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde kenti dönüştürmekte oynadığı rol çok büyüktür. 19. yy. sonlarına doğru Selanik'te kurulan tüm Dönme okullarının özellikleri, ahlak ve etik, yabancı diller ve ilerici değerler üzerinde yoğunlaşma şeklinde özetlenebilir. Dönme okullarında verilen derslerin hepsi, Dönme gençliğinin Dönme toplumunun bir parçası olduğu yerel ve uluslararası ağlara katılmaları hedeflenerek bir araya getirilmiştir. Dönmelerin eğitimi, 19. yy. sonlarına dek kapalı kapılar ardında genellikle grubun yerleştiği mahallelerin merkezindeki müşterek binalarda gerçekleşmiştir. Öğrenci olarak yalnızca grup üyeleri kabul edilmiştir.²⁵⁰ Yakubi Dönmesi olan belediye başkanı Hamdi Bey modern kamu binaları inşa etmiş ve Dönme gençliğini eğitmek amacıyla Selimiye adlı bir okul açmıştır.²⁵¹ Bu okul varlığını uzun sürdürememiştir. Dönmelerin uzun soluklu en önemli eğitim çabaları Şemsi Efendi (Şimon Zvi) eliyle başlamıştır. Şemsi Efendi okulunun açılması, Fransız Yahudilerinin, erkek öğrenciler için Türkçe, Fransızca ve ticaret eğitimi verilen, ilk seküler Alliance Israelite Universelle okulunu Selanik'te açmalarından bir yıl önce gerçekleşir.²⁵²

Şemsi Efendi okullarda öğrencilere Dönmelerin dine bakış açısını aktarmıştır. Şemsi Efendi'nin okulları ve takip eden diğer Dönme okulları gelecekte pek çok kişinin düşüncelerini değiştirecek ve Galip Paşa (Pasiner) gibi eski usullerin yerine yenilerini koyma anlayışını benimseyen pek çok kimse yetiştirecektir. Bu düşünce yapısı, daha sonra kurulan Dönme okulunun adına da yansır. 1879'da, Şemsi Efendi Mektebi'nin ardından açılan ilk Dönme okulunun kurucuları, okulu adlandırırken "terakki" kavramını kullanmayı tercih etmişlerdir. Bu tercih kurucuların, insanların insan ırkının doğal gelişim ve ilerleme sürecinde etkili olabileceğini savunan pozitivist bir

²⁴⁹ Baer, *a.g.e.*, ss. 57-65.

²⁵⁰ Baer, *a.g.e.*, s. 70.

²⁵¹ Sertel, *a.g.e.*, s. 48.

²⁵² Baer, *a.g.e.*, s. 71.

aydınlanmacı kavrama duydukları inancı dışarı vurmaktadır.²⁵³ Kapancıların Terakki mektebinin ardından, Karakaşlar da 1883-84'te Feyziye mektebi adında bir okul açarlar. Her iki okulda, benzer amaçlarına uygun isimler seçmişlerdir. Tıpkı İttihad ve Teakki Cemiyeti'nin anlam yüklü "Terakki" kelimesini seçmesi gibi, Kapancı Terakki Mektebi'nin kurucuları da, yeni bir tür Osmanlı vatandaşının yetişmesine önyak olacak yeni bir tür okul kurmayı hedeflemişlerdir. Şemsi Efendi'den sonra Dönme eğitim tarihinde geçen en önemli isim 1908 ihtilalinden sonra II. Meşrutiyet döneminde Maliye Nazırlığı yapacak olan İttihad ve Terakki liderlerinden, Mehmet Cavid'dir. Mehmed Cavid, Karakaş liderlerinden biri olup, Osman Baba'nın soyundan gelen grubun en önemli ailesine mensup bir kimsedir. Feyziye Mektebi mezunu olan bu iktisatçı, 1902'den 1908'e kadar Feyziye Mektebi'ni idare etmiştir.²⁵⁴ Terakki Mektebi'nin tarihini yazan Mehmet Alkan, Dönme Okulları'nın kurulma sebeplerinden birinin "Dönme toplumunun üyelerinin, çocuklarını kendi okullarında eğitmek istemeleri" olduğunu söylemiştir.²⁵⁵ Dönme okulları mezun öğrencilerini İstanbul'un en iyi okullarına gönderiyor ve mezunlarının Selanik'teki ticaret, maliye ve demiryolu ulaşımı alanlarında görevlere atanmasını sağlıyordu. Dönme okulları görünürde öğrenciye hem İslâmi değerler öğretiyor, hem de öğrenci bedeni ve zihni psikolojik olarak yeni yüzyılın yeni toplumu için hazırlanıyordu. Mustafa Kemal'in Selanik Askeri Rüştüyesi'ndeki hat ve el yazısı öğretmeni olan Osman Tevfik'in kurduğu Mütalaa dergisinde yayımlanan yazılara göre en önemli Osmanlı tüccarları, yabancı dil ve ticaret eğitimine verilen büyük önem sebebiyle, Terakki Mektebi'nin mezunları arasından çıkıyordu.²⁵⁶

Şemsi Efendi'nin ilk kurduğu okula devam edenlerin hatıratlarıyla daha sonra sözü edilen Dönmeler tarafından kurulan iki okulla bağlantısı olan kimselerin yazdığı tarihler, çağdaşlığı, ilerlemeyi ve devrimci düşünce yapısını vurgulamaktadır.

²⁵³ Mehmet Ö. Alkan, *İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e, Selanik'ten İstanbul'a Terakki Vakfı ve Terakki Okulları, 1877-2000*, Terakki Vakfı Yay., İstanbul, 2003, s. 60.

²⁵⁴ Mert Sandalcı, *Feyz-i Sıbyan'dan Işık'a Feyziye Mektepleri*, Feyziye Mektepleri Vakfı Yay., İstanbul, 2005, ss. 70-72.

²⁵⁵ Ö. Alkan, *a.g.e.*, s. 48.

²⁵⁶ Baer, *a.g.e.*, s. 77.

Çözümlemelerinde ortak nokta, bahsetmedikleri din ve ahlak konularını, aldıkları eğitim neticesinde çağdışı ve tutucu olarak görmektir.²⁵⁷

Mısırlı Dr. Fehmi Şinnâvi konu hakkındaki geniş araştırmaları sonucunda şunları söylemektedir:

*“Dönmelik Yahudiliğin Kabala mektebinden ilham almaktadır. Bu ekolde temel sloganlar devrimcilik, ilerlemecilik, özgürlükçülüktür. Dönme örgütlerin temel düsturları özgürlük, eşitlik, kardeşlik kelimeleridir. Ama kardeşlik derken amaçları kendi kardeşleri ile iyi geçinilmesiydi. Eşitlik derken kardeşlerine iyi davranılmasıydı. Özgürlük derken ise kendilerine alabildiğince özgürlük verilmesiydi. Onlar kardeşlik, eşitlik ve özgürlük sözlerinin altında kendileri için gerekli olan şeyleri isterler. Kimsenin reddedemeyeceği bu sloganlara sığınarak beynelmilî bir kimliğe ve bilince bürünmüşler; vatan ve kavim bilincinin üstünde yeni bir bilinç yaratmışlardır.”*²⁵⁸

Selanik bu dönemde uluslararası finans, iş gücü, teknoloji ve sermaye çemberinin önemli merkezlerinden biri olmuş ve Batı Avrupa ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ticari karşılaşmaya aracılık eden başlıca şehir haline gelmişti. Kendi projelerini bazen Batı Avrupa sermayesinin desteğiyle bazen de kendileri finanse eden Dönme bankacılar, tekstil ve tütün tüccarları, yerel ekonomiyle uluslararası ticaret ve finasta önemli roller oynamışlardı. Sadece toplumun en üst tabakası, kendi işyerlerini işletecek ve bankacılık yapabilecek birikime ve mal varlığına sahipti. Resmi Osmanlı Selanik Vilayeti Salnamesi'ne göre, Dönme işadamlarının çoğu, şehrin Avrupai ticari, diplomatik yerleşim bölgesinde ikamet etmekteydi. Dönmelerin yabancı sermaye ve Batı Avrupa'daki Dönmelerle olan bağlantıları, onların uluslararası ticaretle ilgilenmelerine ve fayda sağlamalarına olanak tanımıştı.²⁵⁹

Osmanlı yönetiminin sona ermesine dek Dönmeler kentin ekonomisinde baskın bir rol oynamayı sürdürmüşlerdir. Büyük varlıklarının yanında yaklaşık 40 kadar büyük ticari işletmeleri vardı. 1906'da, Kapancılardan Ahmet Kapancı, Mehmet Kapancı, Emin ve Rasim Recep en önemli girişimciler arasındaydı. Dönemin en gelişmiş makinelerini kullanan Fes ve Mensucat Şirket-i Osmaniyesi 30 dokuma tezgâhı ve 6 fes dokuma makinesiyle donanmıştı ve fabrikada 100 işçi çalışıyordu. Dönmeler tarafından yönetilen bu kurumlar, Dönmelerin zenginliğini, ticaretteki rollerini ve şehirdeki nüfuzlarını göstermesi bakımından önemlidir. Selanik ekonomisinin başlıca

²⁵⁷ Sertel, *a.g.e.*, s. 59.

²⁵⁸ Şinnâvi, *a.g.e.*, ss. 75-77.

²⁵⁹ Baer, *a.g.e.*, s. 96.

ürünlerinden biri de tütün ticaretiydi. Bu alan da Dönmelerin özellikle de Meşrutiyetin tekrar yürürlüğe girmesine sebep olacak ihtilalin alt yapısını kuran İttihad ve Terakki Cemiyetinin ideologlarından Doktor Nazım'ın mensup olduğu Kapancıların öncülük ettiği bir alandı.²⁶⁰

Dönmelerin faaliyet gösterdikleri alanın sınırlarını gösteren Dönme evreni haritasının merkezi Güneydoğu Avrupa olsa da, İngiltere'deki Manchester'ın onların kuzey ve batıdaki son durağı, İzmir'in ise onların güney ve doğudaki sınır kenti olduğu söylenebilir. Konumlarının yanı sıra, etnik-dini kimlikleri ve yasal statüleri de Dönmelerin değişimi desteklemelerinde etkili olmuştur. Toplumun dini sınırlarında durmaları ve resmi olarak Müslüman kabul edilmeleri, onların yönetim ve orduda yüksek mevkilere gelmelerine olanak tanımıştır. Dönmeler Osmanlı bürokrasinin bakış açısına göre resmen Müslümanlardı. İmparatorlukta, İslâm'ı seçen biri ve onun soyundan gelenler Müslüman kabul ediliyor ve bu grubun üyelerinin tüm hakları kendilerine de veriliyordu. Din değiştirenlerin geçmişleri geleceklerini etkilemiyordu. Görünürde Müslümanlar gibi yaşadıkları için, 20. yy. başlarında, Ermeniler, Yahudiler ve Ortodoks Hristiyanların kabul edilmediği, en yüksek hükümet ve ordu görevlerini üstlenebilecek konumdaydılar. Hristiyanlar ve Yahudiler Osmanlı Devleti'nde zenginliğe kavuşabilirlerdi, ama belediye başkanlığı, paşalık ya da valilik gibi mevkilere yükselemiyorlardı. Buna karşılık Dönmeler, unvanları arasında paşalık ve belediye başkanlığının bulunmasının yanı sıra, resmi dairelerde kâtip ve gümrük emini olarak çalışmış ve hatta Posta ve Telgraf Nezareti'yle elçiliklerde üst düzey memur olarak görev yapmışlardır. İlerde anlatılacağı üzere Dönmelerin bu konumları ihtilalin başarıya ulaşmasında kilit rol oynayacaktır.²⁶¹

1.4.2 İhtilalde Dönmeler

Sultan II. Abdülhamid Han gibi uyanık ve tedbirli bir padişahın dahi Dönmelerin gizli yapılanmasından haberdar olmadığı anlaşılmaktadır. 1908 yılının başlarında Dönmelerin gerçeği ile ilgili bir dizi gizli bilgi eline geçmiş olsa da kısa süre içinde bu

²⁶⁰ Baer, *a.g.e.*, s. 100.

²⁶¹ Baer, *a.g.e.*, s. 107. (XVII. yüzyılda, Dönmeler ortaya çıktığında, sarayın Yahudi hekimi İslam dinine döndü ve onun soyundan gelen iki kişi, herhangi bir engel görmeden Şeyhülislamlık makamına kadar ulaştı. Baer, *Honored by the Glory of Islam*, s. 136'dan naklen).

bilgiler devlet kademelerinde bulunan Dönmeler vasıtasıyla kasıtlı olarak değiştirilmiş, bu suretle Sultan, Dönmeleri dindar Müslümanlar zannetmeye ve Sabetay Sevi'nin din değiştirmesinin içtenliğine inanmaya devam etmiştir. Bu suretle kendisine karşı birleşilen bu harekette Dönmelerin oynadıkları siyasi rolü gözden kaçırmıştır. II. Abdülhamid Han, dini bütün bir Müslüman olarak, Müslümanların devlet yönetiminde lider konumlarını muhafaza etmek ve yönetimi liberallere, farmasonlara ve onların yabancı patronlarına bırakmamak için çabalamaktaydı. Daha güçlü, daha Müslüman bir imparatorluk oluşturulmasını engelleyen kişileri takip etmeleri için, imparatorluğun her yanına, Batı Avrupa'ya ve Mısır'a dahi casuslar göndermekteydi. Fakat tüm çabalarına rağmen, dış destekli muhalefet her geçen gün güç kazanmaktaydı. Bu hal üzere Sultan Abdülhamid Han ayaklanmaların ardında kimlerin olduğunu sorduğu bir anda duydukları onu çok şaşırtmıştır. Çünkü Sultan, bu kişilerin yabancı misyonerler tarafından desteklenen Ermeniler ya da başka ayrılıkçı Hristiyanlar ve hatta Filistin'de arazi satın alan açgözlü Çarlık Yahudileri olduklarını duymayı beklemekteydi. Beklediğinin aksine, Selanik'in bu hareketin merkezi olduğunu ve kendisini devirmek için uğraşan bu insanların büyük bir kısmını da Dönmelerin oluşturduğunu öğrenmişti. Kısa süreli bu şaşkınlığın arkasından Sultan Abdülhamid derhal Sabetay Sevi hakkında araştırma yapmaya başlamıştır. Haham başı Moşe Halevi'ye emir veren padişah Sabetay Sevi hakkında bilgi istemiştir. Halevi tarafından Hünkârın isteği Selanik'in hahambaşısı olan Jacob Hanania Covo'ya iletilmiştir. Ancak bu kişi de kripto Dönmelerdendir, birkaç gün sonra gelen cevap Sultan'ı dönmeler hakkında endişelenmekten vazgeçirmiştir.²⁶²

İhtilali gerçekleştirmek için atılan ilk adım, yerel siyasete girmektir. Bu sebeple Selanik'teki yeni okulların ve edebi dergilerin kurulmasına katkıda bulunan, entelektüel ve burjuva Dönme elitleri, dönüşüme daha fazla katkıda bulunabilecekleri belediye siyasetine adım atmışlardı. Dönmeler 19. yy. sonlarında bu suretle yerel siyasette yükselmişlerdi. 1880'lerin ortalarında, Dönmeler Tanzimat'la ortaya çıkan birçok devlet mevkiinde görev aldılar. Bunların arasında, Üsküp'ün mutasarrıflığı, Selanik ve Serez'deki ticari mahkemeler, Manastır vilayetinin maliye müdürlüğü, İmparatorluk Maarif Nezareti, yeni jandarma birlikleri, Selanik'in vilayet maarif idaresi ve Ticaret,

²⁶² Avram Galante, *Nouveaux documents sur Sabbetai Sevi: Organisation et us et coutumes de ses adeptes*, Societe anonyme de papeterie et d'imprimerie, İstanbul, 1935, s. 75-76.

Sanayi ve Ziraat Odası, Selanik Vilayet İdare Meclisi bulunur. Bu sayede 19. yy. sonunda güçlü konumlara yükselmişlerdi. Bunun farkında olan Dönme cemaatleri bir kez Selanik'in belediye başkanlığını aldıktan sonra bu görevi bir daha cemaatleri dışına bırakmamıştı.²⁶³

Selanik, Jön Türklerin devrimci hareketinin beşiği, İTC ve sosyalist örgütlenmelerin merkezi olması sebebiyle, büyük siyasi çalkantı alanıydı. Selanik ayrıca farmasonluk faaliyetlerinin de merkezlerindendi.²⁶⁴ Yeni düşünce akımlarına açık olan (Mekteb-i Hukuk-i Şahane de dâhil) en fazla okulun ve ordu karargâhının bulunduğu Osmanlı kentlerinden biriydi. İlerici bir bakış açısına sahip meslek erbabları ve devlet memurları, özellikle de Posta ve Telgraf İdaresi'nin çalışanları (Talat Paşa gibi) ve Üçüncü Ordu mensupları (Enver Paşa gibi), ihtilalcilerin ana kadrosunu oluşturmuşlardı. Bu suretle 1908 ihtilalinin kalbini, ihtilalin merkezini genelde Makedonya özelde ise Selanik oluşturmakta ve ihtilale öncülük etmekteydi.²⁶⁵ İTC topluluğunun ilk üyelerinden biri Selanik'teki belediye hastanesinin yöneticisi ve tütün ticaretiyle uğraşan ünlü Kapancı Dönme ailesinin oğlu Doktor Nazım'dı.²⁶⁶ Doktor Nazım, Cemiyetin kuruluşundan 1908 İhtilali'ne dek, İTC üyeliğini sürdürmüş çok az kişiden ve cemiyetin en önemli iki ideoloğundan biridir. Doktor Nazım gibi dönme, İTC'nin ideolojisinde belirleyici rol oynamış ve Jön Türkler, dönme okul müfredatı ve dergilerinde vurgulanan ilerleme, bilim ve bunların İslâm'la uyumunu dile getiren yazılar kaleme almış, toplumu ihtilale hazırlamaya çalışmıştır. İTC makalelerinde İslâmi söylem ve referansları kullanarak II. Abdülhamid'in ateist olduğunu öne sürmüştür.²⁶⁷ Halk arasında İslâm'ı destekliyor gibi görünseler de, özel hayatlarında dini hor görmüş ve dinin sonunda hiçbir kamusal rolünün kalmamasını umut etmişlerdi. Şükrü Hanioğlu aynı şekilde, onların halkı kesinlikle İslâmi olmayan programlarını benimsemeye ikna etmek için İslâm'ı kullandıklarını dile getirmektedir. Bu grup İTC

²⁶³ Baer, *a.g.e.*, s. 116.

²⁶⁴ Paul Dumont, Georges Haupt, *Osmanlı İmparatorluğunda Sosyalist Hareketler*, Çev. Tuğrul Artunkul, Ayrıntı Yay., İstanbul, 2013, s. 195, 207.

²⁶⁵ M. Şükrü Hanioğlu, *The Young Turks in Opposition*, Oxford University Press, New York, 1995, s. 4.

²⁶⁶ E. Edmondson Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, Çev. Nuran Yavuz, Pozitif Yay., İstanbul, 2007, s. 15. (Doktor Nazım'ın hatıratlarda Selanikli olarak bahsedilmesinin sebebi "Selanikli" kelimesinin "Dönme" anlamına gelmesinden dolayıdır. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, "Dönme", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Yay. İstanbul, 1946, s. 474.).

²⁶⁷ Hanioğlu, *The Young Turks in Opposition*, s. 200.

üyeleri ilerici İslâm kisvesi altında, İslâm'ı kasten yanlış yorumlayarak pozitivist-materyalist bir felsefe geliştirmişlerdi.²⁶⁸

İTC'nin ideolojisi ve başlıca üyelerinin kimler olduğu iyi bilinse de, tarikatların, cemaatlerin ve farmasonların İTC'ye ve Sultan II. Abdülhamid'e etkileri, o dönem muhalif siyasette oynadıkları rolleri daha az bilinmektedir. Bu radikal tarikatlar arasında, Karakaş ve Kapancı Dönmelerinin sırasıyla desteklediği, Bektaşî ve Mevlevî tarikatları bulunmaktadır. Hanioğlu özellikle Bektaşî tarikatının üzerinde durmaktadır. 1826'da Yeniçerilerle birlikte baskı altına alınmış olsalar da, Bektaşîler II. Abdülhamid'in yönetiminin ilk yıllarında yeniden kendilerini göstermeye başlamışlar ve yönetime muhalefet eden en güçlü tarikat haline gelmişlerdir.²⁶⁹ Bir ihtilalci mektubunda Jön Türklerin bir kısmının Bektaşî oldukları belirtilmiştir.²⁷⁰ Bektaşîler, özellikle 1906'dan sonra İTC'nin kendi localarını kullanmasına izin veren farmasonlarla sıkı ilişki içindeydiler. Bunun karşılığı olarak 1908 İhtilali'nden sonra, ihtilalci subaylar saygılarını sunmak üzere Bektaşî tekkelerini ziyaret etmişlerdir. Bektaşî yayınlarının basılmasına yeniden izin verilmiş, Bektaşîlere saldıran gazeteler kapatılmış ve yeni Bektaşî tekkeleri açılmıştır. İTC, Mevlevîlerle de ilişki içindeydi. Bu doğrultuda Mevlevî tekkeleri İTC propagandası yapmış, Mevlevî şeyhleri evlerini İTC toplantıları için açmış ve bazı şeyhler eylemleri nedeniyle, Jön Türklerle birlikte sürgüne gönderilmişlerdi.²⁷¹

İTC'nin Selanik'te toplantılar düzenlediği farmason kulüplerinde Yahudiler ve Dönmeler göze çarpar. Bu Selanik toplantıları için önemli bir husustur. Çünkü Selanik'in gizli İTC hücreleri ve gizli farmason locaları ve Üçüncü Ordu'nun devrimci hücrelerinin şebeke ağı hesaba katıldığında, başlıca Dönme mahallelerindeki eski yeraltı mahzenleri, onların rahatlıkla dışarıdan fark edilmeden evden eve, hatta mahalleden mahalleye geçebilmelerini sağlıyordu. Polis evlere baskın yaptığında, kaçak kimseler ve taşıdıkları gizli belgeler bu şekilde kolayca ortadan kaybolabiliyordu.²⁷² Dönmelerin gizlilik uygulamaları, grup dayanışmaları ve samimi kardeşlikleri, İTC'nin ilk yılları

²⁶⁸ Hanioğlu, *The Young Turks in Opposition*, ss. 202-203; Ramsaur, *a.g.e.*, ss. 90-91.

²⁶⁹ Hanioğlu, *The Young Turks in Opposition*, s. 53. Ayrıca bkz. Ramsaur, *a.g.e.*, ss. 110-113. Melami tarikatının oynadığı rolden de bahsedilir.

²⁷⁰ Ramsaur, *a.g.e.*, s. 113.

²⁷¹ Hanioğlu, *The Young Turks in Opposition*, s. 54, 65.

²⁷² Sertel, *Annem*, s. 35.

için iyi bir örnek teşkil etmişti. Dönmeler için olduğu gibi İTC üyeleri için de, gizlilik vazgeçilmez bir ilkeydi. Burada, Georg Simmel'in dış ve iç dünya ayırımı ve farmasonluğu da temel olarak öne sürdüğü gizliliğin koruyucu işlevi fikri, gerçeklik kazanmıştır. Bu noktada, birçok Dönme, yalnızca uhrevi meselelerle ilgilenmekten vazgeçerek, dünyaya ilişkin siyasi bir plan uygulama çabalarına yönelmişlerdi. Dönme üyeleri bu bakımdan hem mason kulüplerinde hem de İTC localarında elzem bir rol üstlenmişlerdi.²⁷³

Dönmelerin İTC'deki rolleri, tıpkı farmasonluktaki gibi önemliydi. İTC 1896'da Selanik'teki ilk şubesini açtığı ve özellikle Dönmelere yönelik faaliyetleri hakkında haberler yayımlamaya başladığı zaman, Dönmeler çabucak karşılık verdiler. Doktor Nazım aynı yıl içinde, *Meşveret*'teki yazısında, onların Jön Türk hareketi için gösterdikleri çabayı açıkça övmüştü. Bu övgü, Selanikli üyelerin gazeteye gönderdikleri mektuplarla desteklenmişti. Bir iç bölünmenin ardından, ilk kuruluşundan bir sene sonra, Selanik'teki ikinci İTC şubesi açılmış ve Dönmeler bu şubeye "toplucu" katılmıştı.²⁷⁴ Yine de, İTC'nin Paris'teki genel merkezine zaten "para" gönderdikleri gerekçesiyle aidat ödemeyi reddetmişlerdi (bu da onların uluslararası bağlantılarına ilişkin bir başka kanıttır). Selanik şubesinin maddi anlamdaki bu gücü sayesinde İTC'ye giren mütedeyyin kimseler dahi dini kaygılarına rağmen, Dönmelerin himayesi altında çalışmak zorunda kalmıştır.²⁷⁵

Dönmeler, 20. yy. başında değişim hareketini inşa etmek ve desteklemek açısından önemli çabalar içine girmişlerdir. Dönme Mazlum Hakkı ve İTC'nin erken döneminin önemli ideologlarından Yahudi Albert Fua, 1899'da Paris'te siyasi bir dergi yayımlamaya başladılar. 1908'de yazan Nahum Slousch'a göre, Dönmelerin dini ve sıra dışı sosyal konumları, onların önemli ihtilal araçları haline gelmelerine olanak tanımıştı. İhtilalden kısa bir süre sonra, *Journal de Salonique* İTC'ye mali yardımda bulunan, Selanik'teki tanınmış kişiler ve şirketlerin isimlerini yayımladı. Biraz şaşırtıcı olsa da,

²⁷³ Simmel'e göre toplumda etkileşim belli saiklerle ve belli amaçlar doğrultusunda gerçekleşir. Erotik, dini ya da sadece yakınlık kurmaya yönelik saikler ve savunma, saldırı, oyun, kazanç, yardım veya eğitim amaçları gibi sayısız etken; insanların başka insanlarla birlikte yaşamasını, onlar için, onlarla birlikte ve onlara karşı hareket etmesini ve böylece kendisiyle onlar arasında bir bağ kurmasını sağlar. İnsan onlardan etkilenir ve onları etkiler. Bu etkileşimler, çeşitli saik ve amaçları taşıyan insanların gizli veya açık bir hedefe birlik oluşturmasını sağladığı için önemlidir. Bkz. Georg Simmel, *Bireysellik ve Kültür*, Çev. Tuncay Birkan, Metis Yay., İstanbul, 2009, s. 47.

²⁷⁴ Hanioğlu, *The Young Turks in Opposition*, ss. 88-89.

²⁷⁵ Hanioğlu, *The Young Turks in Opposition*, s. 168.

bankacı, tekstil tüccarı, şehirdeki en büyük banka ve ticari işletmelerin müdürü ve Ticaret Odası'nın başkanı Mehmet Kapancı, servetini İTC'ye mali destek sağlamakla kullanmıştı.²⁷⁶ Mehmet Kapancı ve diğer Dönmelerin maddi destek verdikleri Terakki Mektebi 1908 İhtilali'nin ana merkezlerinden biriydi. Bütün gizli dergi ve beyannameler Dönme okullarında gizlice dağıtılıyordu.²⁷⁷

Bazı Dönmeler, şehrin her yerinde var olan Fransız, İtalyan ve Osmanlı farmason localarındaki gizli İTC toplantılarında tartışılan siyasi görüşlere kendilerini o kadar adanmışlardı ki, cemaatlerini ihtilalin öncülerini kabul ediliyorlardı. Cemiyetin gazetelerinden biri olan “*Meşveret*”, imparatorlukta en “modern” gruplardan biri olarak nitelediği Dönmelerin, kentte “hareket için çalışan tek grup olduğunu” beyan ederek, Dönmelerin etkilerinin büyüklüğünü vurgulamıştı.²⁷⁸ Bu bağlamda 1908 Temmuz ayında Meşrutiyet ilan edildiğinde konuşmaların, adı Plateia Eleutherias olarak değiştirilen meydandaki (eski adı Olimpos Meydanı'dır) Kapancılara ait Olimpos Otelinin ilk katının balkonundan yapılması bir tesadüf değildir. Konuşmacılar arasında daha sonra ismi Muhsin Tekinalp olacak, bir hahamın oğlu olarak Yahudi bir aile içinde dünyaya gelen Moiz Kohen de vardır. İttihad ve Terakki Cemiyeti üyesi olan ve daha sonra Türkiye Cumhuriyeti'nde Türk Dil Kurumu üyeliğinde de bulunacak Moiz Kohen burada: “Bütün halklar arasında kardeşlik istiyoruz. Din, mezhep farkı yok, hepimiz biriz. Yaşasın vatan... Yaşasın Hürriyet... Rum, Yahudi, Bulgar yok, Osmanlı var...” diye bağırmıştır.²⁷⁹

Dönme gazeteciler 1908 yılının Temmuz ayında gerçekleşen olaylarda önemli rol oynamışlardı. Veritas Locası'nın üyesi Fazıl Necip, İTC'nin önde gelen eylemcilerinden ve siyasi yazarlarından biriydi. İhtilal sürecinde hareketin Selanik'teki tüm propaganda faaliyetini düzenleme ve yürütme görevini üstlenmişti. O dönem, günlük *Sabah* gazetesinde ve Hariciye Nezareti'nin çeviri bürosunda çalışan Dönme Ahmet Emin Yalman: “*Biz gazeteciler, halkı harekete geçirmek için açıkça hareket etmeye karar verdik. İstanbul'da kendimize ait küçük bir devrim yarattık. Padişahın gözünden düşen ünlü yazarların hepsi, bu yeni özgürlüğe kucak açan vatansever şiir ve*

²⁷⁶ Baer, *a.g.e.*, ss. 123-124.

²⁷⁷ Sertel, *Annem*, s. 45.

²⁷⁸ Baer, *a.g.e.*, s. 125.

²⁷⁹ Sertel, *a.g.e.*, ss. 45-46.

makaleler yazmaya davet edildi. Dönmelere ait “Zaman” gibi pek çok Selanik gazetesi mevcuttu. İlk sokak gösterilerini düzenledik, her tür yazarın bir arada coşkusunu nakletmek için hemen kararlar alındı” diye yazmıştır. İhtilalden sonra Yalman 1914’te İTC’nin çıkardığı *Tanin* gazetesinin yazı işleri müdürü olarak çalışmaya başlamıştır.²⁸⁰ Buna ek olarak Yalman, İkinci Meşrutiyet hükümetini ilan edenlerin Dönme okullarından Terakki Mektebi mezunları olmalarıyla da açıkça övünmüştür.²⁸¹

1908 İhtilali vetiresinde, İttihatçıların gözünde Dönmelerin itibarı büyük olmuştur. Onlara verilen önem bir İTC eylemcisi tarafından yazılan ilk otobiyografilerden biri olan, Leskovikli Mehmet Rauf’un 1911 tarihli anlatısında da teyit edilir. Mehmet Rauf 1895’te Cemiyet için gizli çalışmalar yürüttüğü sırada tutuklanmış ve Selanik’e sürgüne gönderilmiştir. Burada kendisine siyasi hedeflerine ulaşması için yardım eden Dönmelerle tanışmış ve İTC’nin şehirde kurulan ilk şubesinin idare heyeti üyesi olmuştur. Mehmet Rauf Selanik ahalisini, “*Umumiyetle hürriyete âşıktırlar. İstibdad devrinde her taraftan az çok hafiyeler, istibdada hizmet edenler yetiştigi halde Selanik’te bu yolda alçaklık yapanlara tesadif olunamadi*” sözleriyle anlatır. Devamında, Dönmelerin açgözlü olmak ve esasen para ile ilgilenmekle suçlanmalarına rağmen, aslında mücadeleye katılan tüm gruplar arasında imparatorluktaki en iyi okulları işleten ve “despotluğun yıkılmasını” (padişahın devrilmesini) destekleyen grup olduklarını, “*özgürlük mücadelesinde Müslüman kardeşlerinden çok ileride olduklarını*” söylemiştir.²⁸² Daha sonra Yahudi Emmanuel Carasso’nun da içinde bulunduğu Abdülhamid’i tahttan indirecek olan temsilciler heyetinin Sultan’a haber ileteceğini bildiren kişinin de eski bir Feyziye Mektebi müdürü (Ayrıca Ticaret Mektep Müdürü) olan Selanik’li Farmason Dönme Mehmed Cavid olarak seçilmesi bu iddiaları destekler niteliktedir.²⁸³

Mehmed Cavid Feyziye Mektebi’nin müdürü olarak görev yaparken, Yüzbaşı Mustafa Kemal’in de parçası olduğu gizli bir örgütün aktif üyelerinden biri haline gelmişti. Mustafa Kemal arkadaşlarıyla 1905’te Şam’da Vatan Cemiyeti’ni kurmuş ve cemiyetin bu şehirde bir şubesini açmak üzere Selanik’e gelmişti. Bu cemiyetin üyeleri

²⁸⁰ Baer, *a.g.e.*, s. 126.

²⁸¹ Ö. Alkan, *a.g.e.*, s. 94.

²⁸² Leskoviki Mehmet Rauf, *İttihad ve Terakki ne idi*, Arba Yay., İstanbul, 1991, s. 85.

²⁸³ Selim İlkin, “Cavid Bey, Mehmet”, *DİA*, c. VII, İstanbul, 1993, ss. 175-176.

arasında kendisi gibi kurmay yüzbaşı olan Müfit Bey, Süleyman Bey ile Hacı Mustafa Bey isminde bir doktor vardı.²⁸⁴ Bu son şahıs bu gizli komitenin gerçek lideriydi, Mustafa Kemal ise kurucu üyelerden bir tanesiydi ve diğer muhalif siyasetçilerle ilişki içindeydi. Vatan Cemiyeti Selanik'te daha sonra aralarında farmason ve önde gelen mutasavvıf (Selanik Askeri Rüştüyesi'nin Müdürü ve Melami tarikatına mensup) Bursalı Mehmet Tahir, Salonika Normal School'un müdürü İsmail Mahir Bey, Mustafa Necip, Ömer Naci ve Hakkı Baha Bey gibi isimlerin katıldığı toplantıda Vatan ve Hürriyet Cemiyeti adını almıştı. Bu cemiyet ileride konumuz açısından mühim olan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ne katılacaktır.²⁸⁵

Bu tür örgütlenmeler içinde bulunan Mehmed Cavid çalışmalarının karşılığını ihtilalden sonra almıştır; ihtilal gerçekleşikten sonra 1908'de Selanik mebusu olmuştur. Sultan Abdülhamid'in tahttan indirilmesinin ardından Maliye Nazırlığı'na getirilmiştir. 1918'e kadar İTC'nin önemli bir siması olarak yeni mecliste görev yapmıştır. Mehmed Cavid, meclisteki Müslümanların onu Yahudi bankaların yordakçısı olarak adlandırmasına rağmen bu görevi İTC'nin desteğiyle sürdürmüştür. Cavid Bey, 1916-1917 yıllarında İTC'nin önemli liderlerinden biridir. 1909-1912 yılları arasında ve daha sonra yeniden 1917-18 yıllarında, Maliye Nazırı olarak görev yapmıştır.²⁸⁶ İngiliz yetkililerin, özellikle de büyükelçilerin, 1909 ile 1916 yılları arasındaki yazışmalarında, İTC'yi açıkça Yahudi ve farmasonların gizli lobi entrikacıları olarak tanımlamaları, "Yahudi İttihad ve Terakki Cemiyeti" olarak adlandırmaları ve Mehmed Cavid'i "gizli Yahudi" ve imparatorlukta "farmasonluğun zirvesi", Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünüyle Yahudilerin nüfuzu altına girmesi için çalışan, "kabinenin gerçekten önem taşıyan çok az üyesinden biri" olarak betimlemeleri gerçekten de dikkat çekicidir.²⁸⁷

İTC ve Dönmelerin birbirinden ayırt edilemeyecek şekilde sıkı ilişkiler yumağında olması ve anlatılan diğer bilgiler, Dönmelerin Osmanlı Devleti'nin ihtilal sürecine girmesinde ve ihtilal sırasında kilit rol oynamaları gerçeğine şüphe bırakmamaktadır. Hatta İhtilal'den çok önce bu zeminin oluşmasında dahi payları büyüktür. Türk gazeteci-yazar Ahmet Emin Yalman, ihtilalin ilk kıvılcımının

²⁸⁴ Soyadı kanunuyla Jantekin ismini alan bu şahıs TBMM'ye Çorum milletvekili olarak katılmıştır. Bkz. Ramsaur, *a.g.e.*, s. 110.

²⁸⁵ Ramsaur, *a.g.e.*, s. 110, 114.

²⁸⁶ Baer, *a.g.e.*, s. 129.

²⁸⁷ Baer, *a.g.e.*, s. 132.

1890'larda bağılı bulunduğu cemaatin okulunda, "Terakki Mektebi"nde öğrenciyken ateşlendiğini anlatmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nde feminizmin öncüleri arasında sayılan sol görüşlü Türk gazeteci-yazar Sabiha Sertel gibi Dönme'lerin samimi ifadeleriyle de bu gerçek birbirini doğrulayan mevcut bilgilerle açığa kavuşmuştur. İhtilal başladığı sırada ağabeyi Celal Derviş'i kutlayan Sabiha Sertel ona "*Demek şimdi sen de bir ittihatçısın*" demesiyle aldığı cevap bu gerçeği desteklemektedir; "*Ne sanıyorsun... Biz Selanik'te devrimci gençler olarak yetiştik. Farmason localarına da girdik...*"²⁸⁸

Sonuç olarak Dönmeler farmasonlukta, İTC'de, 1908 Meşrutiyet İhtilali'nde ve ihtilalden sonraki Osmanlı siyasetinde büyük rol oynadılar. Birçok tarihçi, İTC tarafından verilen kararların, Mehmed Cavid ve diğerleri tarafından gerçekleştirilen eylemlerin, Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasına ve onun yerine Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasına yol açacak olaylar zincirini harekete geçirdiğine işaret etmiştir. Bolşevik Devrimi'nde Marksistler nasıl Yahudilerden övgüyle söz ettilerse, İTC üyeleri de Dönmelerin 1908 İhtilali'nde oynadıkları rolden övgüyle bahsetmişlerdir. İnsanlar Dönmelerin basitçe Yahudiler olduklarını varsaydıkları için, bu rolle ilgili birçok komplo teorisi üretmişlerdir. Fakat Dönmeler konusu derinlemesine incelendiğinde Yahudilerle aynı olmadıkları, kendilerini Yahudi kabul etmedikleri, dinlerine bağlı Hahamlar tarafından şiddetle eleştirildikleri fark edilince, Dönmelerin Yahudi addedilmelerinin hatalı olduğu ve yaptıkları eylemlerin kendinden mülhem olduğu anlaşılır.

1.5 SULTAN II. ABDÜLHAMİD HAN VE ŞAHSİYETİ

Osmanlı tarihinin 34. padişahı olan Sultan II. Abdülhamid Han 27 Nisan 1909'da tahtan indirilene kadar 33 yıl boyunca hükümrân olmuştur. Sultan Abdülhamid, orta boylu, iri burunlu, kalın ve ahenkli bir sese sahip, parlak ve iri gözlü, keskin bakışlı bir insandı. Dönemin hatıralarından anladığımız kadarıyla karşısındakini kolayca etkileyebilen bir yapıya sahipti. Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflayıp Avrupa'nın Osmanlı'nın kaderini çizmeye başladığı ve ne zaman parçalanacak diye beklediği bir

²⁸⁸ Sertel, *a.g.e.*, s. 44.

dönemde tahta çıkan Sultan, iç ve dış politikaları ile Osmanlı Devleti'ne neredeyse yarım asır kadar bir zaman dilimi kazandırmıştı.²⁸⁹

Babası Sultan Abdülmecid onunla yeteri kadar ilgilenecek vakit bulamamıştı. Buna rağmen Abdülhamid sağlam bir kişiliğe sahip, lider özelliklerde bir insan olarak kendini yetiştirmeyi başarabilmiştir. Sultan II. Abdülhamid'in daha sekiz yaşında bir çocuk iken annesini kaybetmesi onun karakterinin oluşmasını etkilemiştir. Bu suretle Abdülhamid Han içine kapanık, yalnızlığı seven, kendi kendine yeterli olmayı tercih eden ve mücadelecı bir halet-i ruhiyeye sahip olmuştu. Sultan, sarayda verilen eğitimin haricinde üst düzey bir eğitim almadığını kendisi de ifade etmiştir. Fakat Sultan'ın üstün gözlemcilik yeteneği ve keskin zekâsı sayesinde bu eksikliği giderdiği, kendi yöntemini oluşturarak Osmanlı Devleti'nin "en uzun yüzyılında" uzun bir süre iktidarda bu sayede kaldığı düşünülebilir. Fakat bunun yanında Sultan Abdülhamid'in kendine has idarecilik metotlarını oluşturmasında katkısı olan bir şey daha vardır ki, bu da o'nun Batı kültür ve medeniyeti hakkında bilgi ve fikir sahibi olmasını sağlayan Avrupa seyahatidir. Amcası Sultan Abdülaziz ile birlikte bir buçuk ay boyunca (Fransa, İngiltere, Almanya, Avusturya) çağın en modern ülkelerini, yine çağın en gelişmiş teknolojik ulaşım araçları (buharlı gemi ve tren) ile yaptığı seyahatlerle yakından tanıma imkânı elde etmişti. Bu bakımdan Avrupa gezisinin Abdülhamid için verimli olduğu söylenebilir.²⁹⁰

Fransa İmparatoru III. Napolyon'un, Uluslararası Paris Sergisi sebebiyle birçok hükümdar gibi Sultan Abdülaziz de davet edilmişti. Böylece 21 Haziran ile 7 Ağustos 1867 yılları arasında Sultan Abdülaziz yanında üç şehzade; Yusuf İzzetin, Murad ve Abdülhamid ile birlikte 40 görevli memur ve 31 hademedden oluşan Osmanlı heyetiyle Avrupa'yı dolaşmışlardı. Şehzade Abdülhamid nazarından bakıldığında bu seyahatin birkaç yönü ortaya çıkmıştı. Önce şüphesiz, işin eğlence, balolar, ziyafetler, yönü vardı. Batılı yaşamın adabını, protokolünü bütün ayrıntılarıyla görmüş ve incelemişti. İkinci yanı, dünyanın en ileri tekniklerini, buluşlarını yerinde görmüş, bunlarla Avrupa'nın hangi seviyeye ulaştığını anlamıştı. Üçüncü yanı ise uluslararası politika oyunlarıdır. Fransızlar ve Almanlar geçit merasimleriyle ordularını, İngilizler donanmalarının gücünü göstermeye çalışmışlardı. Sultan Abdülhamid gezi neticesinde Fransa'yı bir

²⁸⁹ Ziya Nur Aksun, *II. Abdülhamid Han*, Ötüken Yay., İstanbul, 2017, ss. 20-22.

²⁹⁰ Orhan Koloğlu, *Abdülhamid Gerçeği*, Gür Yay., İstanbul, 1987, ss. 63-64.

eğlence ve debdebe, İngiltere’yi servet, ziraat ve sanayi ülkesi olarak değerlendirmiş, Almanya’nın yönetimini, askeri düzenini ve disiplinini beğenmişti. Bu yüzden saltanatı esnasında Osmanlı ordularının eğitimini Alman subaylara vermiştir.²⁹¹

II. Abdülhamid okumayı severdi, ancak daha çok gezi, polisiye ve keşiflere ilişkin yazıların herhangi bir romandan çok daha etkileyici ve faydalı olduğunu düşünürdü. Çünkü ona göre; duygusal edebiyatın insan ruhu üzerinde zararlı tesirleri vardı. O, polisiye romanları eğlenceli bulmasına karşın, aşk romanlarını “abdesthane edebiyatı” diyerek sevmezdi. Sultan Abdülhamid, tarihe özellikle de yakın tarihe karşı ilgi duyuyordu. Okumaktan ziyade yakın tarihin mühim hadiselerini ve şahıslarını, bunları bilen kimselerden dinlemekten keyif alırdı. Tarihte malum pek çok büyük şahsiyet gibi o da tarihin ne kadar önemli olduğunun farkındaydı. O, tarihin ibret sahnesi olduğuna inanırdı. Bundan dolayıdır ki; Padişah olduğunda tarih konularında sürekli sohbetler düzenlemiş, önemli meselelerin tarihi gelişimine ilişkin belgelerden özel dosyalar hazırlatmış ve tarihçilere yazdırmıştı. Onun bir başka yönü de tassavufa karşı duyduğu merakı. Kadiri tarikatına ve daha sonra çeşitli ehl-i sünnet tarikatlarına girmişti. İçten bir inançla din ve tasavvuf konularını tanımak ve kavramak istemişti. Sultan Abdülhamid şehzadelğinde sağlığına fevkalade düşkün, zinde, çevik ve planlı olarak yaşardı. Temiz ve itinalı giyinir, daima erken kalkardı. Sünnete ve namaza çok bağlıydı ve son derece iffet ve edep sahibiydi. Ramazan aylarında çok hasta olduğu zaman dahi orucunu bozmayacak kadar yüksek takva ve sabır gibi güzel hasletlere sahipti. Sultan’ın bu hususiyetlerini kızı Şadiye Sultan kısaca şu şekilde ifade etmiştir.

“Babam içki içmez, içenleri hoş görmezdi. Saraya sokulmasını da yasak etmişti. Sigara ve kahveyi severdi, hatta, sigarayı çok içerdi diyebilirim. Sıhhatli bir erkekti, sağlam bir bünyesi ve idmanlı bir vücudu vardı, küçüklüğümde, onun bir defa hastalandığını hatırlarım. Çok az uyurdu. Şafaktan önce kalkardı, beş vakit namazını kılar, daima Kur’ân-ı Kerim ve Buhari-i Şerifi okurdu. Dindar, Allah’ına bağlı, büyük bir Müslüman idi. Abdestsiz yere basmazdı. Çok çalışkandı.”²⁹²

Sultan II. Abdülhamid’i yakından tanıyanların ifadesine göre çok tutumlu ve tedbirli yaşar, israftan ve şaşalı yaşamdan nefret ederdi. Ancak çevresine karşı oldukça da cömertti sık sık yemekler düzenler, yemekten sonra davet ettiklerine “diş kirası” adını taşıyan zengin keseler ihsan ederdi.²⁹³ Hanımı, çocukları ve birkaç cariyesi ile

²⁹¹ Koloğlu, *Abdülhamid Gerçeği*, ss. 64-65.

²⁹² Şadiye Osmanoğlu, *Babam Abdülhamid, Saray ve Sürgün Yılları*, L&M Yay., İstanbul, 2007, s. 17, 18.

²⁹³ Osmanoğlu, *a.g.e.*, s. 10.

müşfik bir baba ve aile reisi olarak düzenli bir yaşantısı vardı. İkametgâhını mütemadiyen ziyaretçilere açık tutmuş, yerli ve yabancı devlet adamları ile yaşadıkları devrin olaylarını değerlendirmiş, onların fikirlerini almıştı. Padişahlığı döneminde de bu hayat anlayışını, vakur ve mütevazı tarzını sürdüren II. Abdülhamid Han hiçbir zaman aşırı zevk ve sefahate bulaşmadığı gibi içkiden de hep uzak durmuştur.²⁹⁴

Sultan Abdülhamid Han'ın yakınına gelen herkesi etkileyen birçok özellikleri vardı. Bunların başında, herkesin ağız birliği edercesine mucizevi diye nitelediği belleğidir. Birinci Dünya Savaşı boyunca Sarayı'na kapatılan Abdülhamid Han, kırk yıl önce yapılan Avrupa seyahatini hekimi Atıf Bey'in önünde en ufak ayrıntısına varıncaya dek hatırlayacak ve hatırlatacaktır. Sultanda olağanüstü bir çehre belleği de vardır. Yeterince eğitim almamasına rağmen canlı zekâsını herkes kabul eder. Blowitz, "üstün bir akıl" der. Vambery, Sultanın "göz kamaştırıcı zihinsel yetenekleri"nden, "olağanüstü zihinsel vasıfları"ndan söz eder; ama ona göre, "Harem"deki kapalı eğitim ve korkular, kuşular bu yeteneklerin harcanmasına yol açmıştır. Bismarck da onu Avrupa'nın en kurnaz diplomatı olarak görür. Almanya sefiri Hatzfeld de Abdülhamid Han'ın zekâsından etkilenmiş, ama kendi devletine yeterince güvenmediği kanısına varmıştır. Abdülhamid Han'ın aklı, erken ortaya çıkmış kendi akıyla düşünme yeteneğinin, çok canlı bir merakın, sıra dışı bir gözlemciliğin ürünüdür, dolayısıyla çok esnek bir zihinsel vasıf, bir idrak söz konusudur.²⁹⁵

Bu özelliklerin yanında II. Abdülhamid Han çok merhametli bir insandı. Sahip olduğu bu merhamet, dost-düşman, din-millet ayırt etmezdi.²⁹⁶ Bundan dolayı en büyük düşmanlarını bile ağır cezalara çarptırmak yerine, onları bol maaşlı sürgünlere göndermişti. Saltanatı boyunca kan dökmemeye hassas bir şekilde dikkat etmiştir. İsyandar dışında bütün Osmanlı tarihinin en az kan dökülen devresi onun saltanat yıllarıdır. Her ne kadar kendisine Fransız basınında Kızıl Sultan lakabı takılsa da Sultan adeta idam cezasına karşıydı. 33 senelik saltanatı sırasında sadece dört beş adi katilin idam hükmünü tasdik etmiş, diğerlerinin hepsini hapse çevirmiştir. Tasdik ettiklerinden biri, bir anne baba katili, diğeri de hiç sebep yokken sarayda arkadaşını tabancayla

²⁹⁴ Azmi Özcan, "Sultan Abdülhamid", *Türkler*, c. XII, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 909-910.

²⁹⁵ François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, Çev. Ali Berktaş, Homer Kitabevi Yay., İstanbul, 2006, s. 158.

²⁹⁶ Padişah tarafından Musevîlere gösterilen merhametten dolayı Musevî cemaatinin teşekkür mektubununun tercümesi için bkz. BOA, *Y.MTV*. 188/149, h. 29/ZA/1316 (10.4.1899).

öldüren bir harem ağasıdır.²⁹⁷ II. Abdülhamid Han fevkalade zekâsıyla Avrupa’da siyasi bir deha olarak görülmüştür. Umumiyetle, onunla aynı dönemde yaşayan yabancı bürokratların pek çoğu onun hakkında, devrinin bütün devlet adamlarının üstüne çıkan bir zekâ, kurnazlık ve tecrübeye sahip olduğu hususunda birleşmektedirler. İnsanlar üzerindeki tesiri de çok övülmüştür. Yabancı bir yazar Abdülhamid’i şöyle ifade ediyor; *“bu adam kendi alanında Oliver Cromwell’in olduğu kadar güçlü bir dehaydı. Kısacası yüzyılda gelen o dev kişiliklerden biriydi.”*²⁹⁸

Bu konuda yabancıların hatıratlarından Sultan hakkında pek çok misal verilebilir. Mesela Avusturya-Macaristan Hariciye Nazırı Kontül Jül Andrasi şöyle der: *“Diyebilirim ki zamanımızda hiçbir hükümdarın şahsiyeti, idare ettiği devletin mevcudiyeti üzerine bu kadar kuvvetle in’i kas etmemiştir.”* Filo amirali Lord Fisher : *“Şahsen II. Abdülhamid’e karşı derin bir hürmetim vardır. Bizim sefirimiz onun bütün Avrupa’nın en mahir ve en seri intikale sahip bir diplomatu oluşuna hükmetmekte gecikmedi”*, demektedir. Mrs G. Max Müller de 1897 senesindeki hatıralarında Sultan Abdülhamid’i şöyle anlatmaktadır: *“Kartal burunlu, derinlere nüfuz eden bakışlı, orta yaşlı bir adam. Bir subay ceketi giymiş ama hiçbir rütbe işareti ve apoleti taşıyor. Selamlıklarda arabasına yalnız Müşir Paşa’yı alıyordu. Ziyaretimizde protokol icabı Türkçe konuşuyordu. Bir ara Fransızcada konuştu. Çok zeki idi ve çok güzel konuşuyordu. İyi kalpli ve merhametli idi. Çocukları çok seviyordu.”*²⁹⁹

Sultan Abdülhamid Han’ı yeni görevine layık görmeyen, kendisine şiddetle karşı olan (ve Fransız kamuoyunu karıştırmaya çalışan) Monsieur de Regla’nın çizdiği portre ise şu şekildeydi:

*“Aşırı ihtiyat, çalışma aşkı; belirgin zihin açıklığı, öngörü gücü; olayların esasına süratle inebilme; yardımseverlik; güzelin, cinsel tatminin, lüks ve konforun her türlüünün arayıcısı; kendi hakkında söylenebileceklerle çok ilgili; kan dökülmesi ile harpten nefret eden, kişisel ihtiyaçları için çok mütevazı olmasına rağmen çevresi için gösteriş ve rahat isteyen kişilik; sahip olma ve emretme arzusu; olay ve usullerde doğruyu ve adili arama; tasavvufa, ilme yakınlık.”*³⁰⁰

²⁹⁷ Francis Mc Cullagh, *Abdülhamid’in Düşüşü*, Çev. Nihal Önal, İstanbul Kitaplığı Yay., İstanbul, 1990, s.124.

²⁹⁸ Mc Cullagh, *a.g.e.* s. 124.

²⁹⁹ Aydın Talay, *Eserleri ve Hizmetleriyle II. Abdülhamid*, Armoni Yay., İstanbul, 2007, ss. 42-45.

³⁰⁰ Celil Layiktez, *Türkiye’de Masonluk Tarihi*, c. I. Yenilik Yay., İstanbul, 1999, s. 69.

Hayatının her safhasında terbiyeyi, nezaketi, engin sabır ve itidali elden bırakmayan II. Abdülhamid Han, vekillerini tek tek huzura alırken onlara bizzat eliyle ikramda bulunarak sigara da tutardı. Onların gözlerinin içine bakarak sonuna kadar dinlemiş, istişareden hiçbir zaman kaçınmamış, enine boyuna bilgi almış ve hadiseleri hissiyat karıştırmaksızın tahlil etmeye çalışmıştır. Onun hiçbir zaman küçük hesapları olmamış daima büyük hedefleri ve hayalleri olmuştur. Bazı kimseler tarafından çok vehimli olarak nitelendirilen Sultan “*şüphe basiretin başıdır*” sözüne çok önem vermiştir. Onun vehim gibi görünen hareketleri dahi kimilerine göre bir siyaset ve taklittir. Yaratılıştan hassas fakat asla korkak değildir. Tersine pek çok hadisede geçtiği üzere tehlikeli anlarda metin ve soğukkanlı davranmıştır. Kendisine düzenlenen bombalama olayında herkesin bir köşeye saklandığı bir sırada faytonuna binip atların dizginlerini eline alarak o hengâmede saraya gittiğini, yerli ve yabancı kaynaklar kaydetmiştir.³⁰¹

Sultan Abdülhamid Han’a isnat edilen kusurlardan yukarıda da belirttiğimiz son derece vehimli olduğu iddiası kısmen doğrudur ancak vehimlerinin sebebi boş kuruntular değildir. Sultan Abdülhamid, vehimli olduğu kadar ihtiyatlı da bir hükümdardır. Amcası Sultan Abdülaziz’in; Mütercim Rüşdi, Hüseyin Avni, Midhat ve Süleyman Paşalarla şeyhülislâm Hayrullah Efendi tarafından tahttan indirilmesi ve beş gün sonra da şehit olduğunu görmesi, Ruslar Ayastefanos’ta iken Ali Süâvi’nin V. Murad’ı kaçırmaya giriştiği Çırağan Olayı ve bu hadiseye Sadık, Mahmud Celaleddin ve Mütercim Rüşdi Paşalar gibi ordu mensublarının adlarının da karışması, Sultan’ı vehim derecesinde ihtiyatlı davranmaya zorlamıştır. Ama o, bu isimlerin ekseriyetini yine de devlet işlerinde vazifelendirmiş, sadece şüphe üzerine cezalandırmaya kalkmamıştır. Dünyanın hiçbir yerinde devlet başkanının aleyhinde bir harekete adı karışmış olanların devlet hizmetinde kullanması bir yana, böyle kişilerin sıkı gözetiminde bulundurulması gerçeği inkâr edilemez. Sultan Abdülhamid’e itham edilen bir başka suçlama da, hafiyeciliği (istihbaratı) bütün memlekete yaydığıdır. İletişim aygıtlarının sınırlı olduğu bir dönemde çok geniş bir coğrafyaya yayılmış Osmanlı Devleti gibi bir devletin beka mücadelesi verdiği vetirede, devletin istihbarat faaliyetlerini sıkı tutması ve hafiyeciliğini artırması esasında tabii bir durumdur. Aynı dönemde Osmanlı

³⁰¹ Talay, *a.g.e.*, s. 37, 44.

Devleti'nin rakipleri de iç ve dış gizli istihbarat teşkilatı ile devlet politikalarını şekillendirmiştir. Bu minvalde devletin varlığı için istihbarat teşkilatlarının lüzumu tartışma konusu değildir. Varlığını korumak zorunda olan herkesin, özellikle de defalarca saltanatına saldırılmış bir devlet başkanının, düşmanları hakkında bilgi edinmesi, hayatın olağan akışına uygundur. Aksi halde Sultan Abdülaziz'in başına gelen suikastın benzerinin yaşanması muhtemeldir. Sultan Abdülaziz'in bu manada tahtını kaybetmesindeki birinci amil, bir istihbarat teşkilatının olmayışıdır denilebilir.³⁰² Sultan Abdülhamid zamanında daha sonra üzerinde önemle durulacak isimlerden, İttihatçı Dr. Nazım Bey'in, ünlü eşkıya Çakıcı Mehmet Efendi'nin yanına tütün tüccarı olarak gidip, Efe'yi İttihad ve Terakki hesabına kazanmak için Padişah'ın devlete ihanet ettiğini, ortalığı istihbaratçılarla doldurduğunu söylemesi üzerine Efe'nin verdiği cevap konumuz açısından pek dikkati caliptir:

*“Padişah'ın memlekete hainlik edeceğine inanmam. Hafiyeye işine gelince; ben, bir eşkıyayım. Dağda gezebilmem için jandarmanın hareketlerinden haber almam lazım. Bu köylerde benim yirmiden fazla hafiyem vardır. Eğer onlar olmazsa ve bana zamanında gereken haberleri iletmeseler, bir gün olsun bu dağlarda dolaşamam. Benim hafiyeye ihtiyacım varsa, padişahın da vardır. Onun da hafiyeleri olmazsa, bir gün olsun tahtında oturamaz!”*³⁰³

Çakıcı'nın sözleri açıktır, bir kimsenin, düşmanın davranışlarından haberdar olmasının hayati önem arz ettiği ve doğal olduğu tartışmaya mahal bırakmayacak bir husustur. Öyle ise her devletin gizli istihbarat teşkilatına ihtiyacı vardır. Sultan da bunu yapmıştır. Ancak ortada çirkin olan bir şey varsa, o da bazı kimselerin mevki makam uğruna Sultan'ın gözüne girebilmek için verdiği sahte jurnaller, kişisel husumetler adına iftiraya varan söylemleridir.

Bir de Sultan Abdülhamid'in en fazla taarruza uğradığı “vehim ve vesvesesi” meselesini, Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda girişmiş olduğu büyük mücadele ile alakalı tutmak gerekir. Bu, çok çeşitli vasıtalara, mali kudrete sahip devletlerin, nereden geleceği belli olmayan tahrikleri sebebiyle zaruri bir kendini koruma halet-i ruhiyesidir. Bazıları ise Sultan Abdülaziz zamanında Akdeniz'in en büyük deniz gücü haline gelmiş bulunan donanmayı ihmal etmesinde dahi vehminin tesirini görmekte, kendisini de tahttan indireceği endişesiyle onu Haliç'te çürüttüğünü iddia etmektedirler. Hâlbuki 19. yüzyıl gemi tekniğinde çok hızlı gelişmelerin kaydedildiği ve vurucu kuvvet olarak

³⁰² Ebüziyya, *a.g.e.*, s. 86.

³⁰³ Mehmet Hocaoğlu, *Abdülhamit Han'ın Muhtıraları (Belgeler)*, Oymak Yay., İstanbul, (t.y.), s.12.

kudretli bir donanma idaresinin pek fazla masraflı hale geldiği bir zamandır. Osmanlı için siyasetin taarruzdan savunmaya geçtiği bir dönemde mevcut gemilerin yenilenerek donanmanın kudretini aynen korumak imkânsızlaşmış; 93 felaketinin bindirdiği büyük mali yükler ise bunu düşünmeyi bile güçleştirmiştir. Bununla beraber 20. yüzyılın başına kadar, Osmanlı Devleti gemi inşa tekniğinde ileri memleketlerden biri olarak kabul edilmiştir.³⁰⁴

Sultan II. Abdülhamid için birbiri ile çelişkili bunun gibi pek çok itham vardır. Şahsı ve yönetimi ile ilgili iddiaların büyük bir bölümü maalesef yorumcuların dünya görüşlerine ve siyasi tutumlarına göre değişken halde ve objektiflikten uzaktır. Bu konuda belki de en doğru tespiti İsmâil Hami Dânişmend yapmıştır. Kusurlu yanlarını ve meziyetlerini ayrı ayrı teşhis eden meşhur tarihçimiz İsmâil Hami Dânişmend'in Sultan Abdülhamid Han hakkındaki tespitleri şunlardır:

“Tarihte tahrif edilmiş birçok şahsiyetler vardır; Bazılarının kahramanlaştırılmasına mukabil, bazıları da ejderleştirilmiştir! İkinci Abdülhamid işte bu ikinci zümredendir. Saltanat devrinde muhalifleri tarafından yabancı memleketlerde ve hal’inden sonra da düşmanları tarafından Türkiye’de yazılmış eserlerde bin türlü mübalağalarla yalnız kusurlarından bahsedilmiş ve gene bin türlü iftiralar atılarak kanlı ve korkunç bir tip haline getirilmiştir. Mesela Ermeni komitacılarının Avrupa müdahalesine sebep olmak için yaptıkları hareketlerle ihtilal teşebbüslerini tenkil etmiş olduğu için muhtelif memleketlerde bir takım müteassıp Türk düşmanlarının Sultan Hamid’e taktıkları bazı çirkin lakaplar vardır: Bunların en meşhurları Fransız müverrihlerinden (ermenî asıllı) Albert Vandal’in ortaya attığı “Le Sultan Rouge = Kızıl Sultan” ve İngiltere’deki “Whigs, partisinin meşhur reisi Gladstone’un savurduğu” The Great criminal = Büyük canî sıfatlarıdır! Hristiyanlık taassubıyla Anadolu’nun yarısını Ermenistan görmek isteyen bir takım Türk düşmanlarının bu gibi, herzeler ve hatta küfürler savurmaları pek tabiidir: Fakat Ermeni komitacısına karşı Türkün hakkını koruduğu için müteassıp Fransızın ortaya attığı “Sultan Rouge” lakabını Türkçeye terceme edip de Sultan Hamid’e “Kızıl Sultan” diyen bazı Türklerin yüz kızartıcı gaflet ve cehaletlerine ne denilebilir?

İkinci Abdülhamid’in bir takım büyük kusurlarıyla çok kötü icraatına mukabil çok büyük meziyetleriyle birçok iyilikleri de vardır. Kusurlarının en meşhuru vehmidir ve hatta bütün taksiratının menbai işte budur: Her şeyden ve herkesten her zaman şüphe ettiği için, devletini şüphelerinden aldığı ilhamlara göre idare etmiştir! Yıllarca hizmetinde bulunmuş adamlardan duyduğuma göre, Sultan Hamid’in mütemadiyen tekrar edip durduğu bir söz vardır: - Şüphe basiretin başıdır! Bâb-ı Âli’ye işte bundan dolayı i’timad etmediği için devlet idaresini sarayda toplamış, amcasıyla kardeşinin hal’inden dolayı devlet adamlarının kendisini de tahtından indireceklerini bir fikr-i sabit haline getirmiş, işte bundan dolayı kendisi için tenezzül sayılacak kadar ehemmiyetsiz işlere bile karışmış, hafiyeliğe de o yüzden revaç vermiş ve bu suretle bir takım manasız şeyler için herkesten evvel ve herkesten ziyade kendi kendini rahatsız etmiştir.”³⁰⁵

³⁰⁴ Ziya Nur Aksun, *II. Abdülhamid Han*, ss. 39-40.

³⁰⁵ Danişmend, *a.g.e.*, s. 286.

İşin doğrusu Sultan vehimlerinde çok da haksız çıkmamıştır. Otuz küsur yıl mücadele ettikten sonra tahtını yetiştirdiği mektepliler, ihsanda bulunduğu zabitler ve yanına aldığı devlet adamları eliyle kaybedecektir. Sultan Abdülhamid Han ancak elindeki imkânlar nispetinde devletini büyük güçlere karşı korumaya çalışmıştır. 1877 (93) harbi mağlubiyetinde tabii olarak dağılması gereken İmparatorluk onun sayesinde yarım yüzyıl daha yaşayacak, Rus ve Avusturya İmparatorluklarından sonra yıkılabilen klasik imparatorlukların sonuncusu olacaktır. Osmanlıya “hasta adam” ismini takan Rus Çarlığı’nın monarkları Romanovlar, Sultan’ın Osmanlı Devleti’ni toparlaması ve Çanakkale’yi tahkim etmesi sebebiyle saltanatlarını Osmanoğulları’ndan daha evvel kaybedecek ve Çarlık İmparatorluğu tarih sahnesinden Osmanlı’dan evvel silinecektir.

1.5.1 Sultan II. Abdülhamid’in Jön Türklerle Mücadelesi ve Genel Siyaseti

Sultan II. Abdülhamid Han tahta çıktığı zaman devlet, içerden ve dışarıdan aldığı tehditlerin baskısı altında sıkışmış bir vaziyetteydi. Çok kısa sürede Osmanlı tahtında meydana gelen olağandışı değişiklikler Osmanlı Devleti’nde düzen ve istikrarı ortadan kaldırmıştı. Devletin merkezi gücü ve otoritesi oldukça zayıf bir hale gelmişti. Güç dengeleri sarsılmış, Bâb-ı Âli’de güvensizlik ve karamsarlık hâkim olmuştu. Balkanlar’da meydana gelen etnik temelli olaylar bütün Avrupa’da Osmanlı aleyhtarlığına sebebiyet vermişti. Bu durum öteden beri Osmanlı topraklarında gözü olan ve sıcak denizlere inmek siyaseti güden Rusya’nın işine geliyordu. Nitekim Rusya tehditlerin dozunu arttırmaya başlamıştı. Bu otorite boşluğu nedeniyle Balkanlar’da aylarca süren karışıklıklar ortaya çıkmıştı. Rusya bu dönemde özet olarak Osmanlıların Balkanlar’daki mücadelesinin galibiyetle sonuçlanmasında dahi mevcut durumun değişmesine asla müsaade etmeyeceğini açıkça ilan etmişti. Bunun aksi durumunda ise Balkanlar’ın tamamen elden çıkması hatta Doğu Anadolu’nun dahi işgale uğrayabilmesi söz konusu olabilirdi. Buna rağmen Sultan II. Abdülhamid’in tahta çıkışının ikinci ayında Osmanlı orduları Sırp ordularına karşı kesin bir galibiyet elde ettiler. Artık askeri açıdan ayaklanmaların bastırılacağı ve durumun kontrol altına alınacağı belli olmuştu. Rusya beklendiği gibi bu duruma müdahale ederek, Bâb-ı Âli’nin Sırbistan ve Karadağ ile kayıtsız şartsız mütareke yapmasını istedi. Avrupa desteğinden mahrum Bâb-ı Âli çaresiz bu tehditleri dinlemek zorunda kalmıştı. Mütareke sonrası Balkanlar’daki Rus planları ve ıslahat talepleri Osmanlı Devleti’ni zor durumda bırakır iken, İngiltere son

anda Rus yayılcılığının kendi çıkarlarını da tehdit edeceği endişesiyle Balkan meselesinin milletler arası bir konferansta görüşülüp halledilmesini istemişti (5 Kasım 1876). Taraflar bunu kabul etmekle birlikte artık Rusya çoktan savaş hazırlıklarına başlamıştı.³⁰⁶

Diğer taraftan Yeni Osmanlılar Cemiyeti mensupları (Jön Türkler) Meşrutiyet yönetimine geçilmesi halinde Osmanlı Devleti içerisindeki bütün etnik ve dini unsurların eşit bir şekilde kendilerini mecliste temsil etmeleri suretiyle ülkedeki bütün sorunların ortadan kalkacağını düşünüyordu. Aynı zamanda Tanzimat'tan beri geliştirdikleri "Osmanlıcılık" düşüncesi çerçevesinde tasarladıkları ıslahat ve modernleşme çabalarının Osmanlı Devleti'ni Batı devletlerinin baskısından kurtaracağı inancı hâkimdi. Cemiyet mensupları Osmanlı Devleti'nin anayasal bir devlet sistemiyle ancak parçalanmaktan kurtulacağını düşünüyorlardı. II. Abdülhamid Han tahta çıktığında Meşrutiyeti ilan edeceğine dair Yeni Osmanlılara söz vermişti. Zaten bahsettiğimiz gibi bu pazarlık sonucu tahta çıkabilmişti. Tahta çıktığında da Sultan Abdülhamid sözünü yerine getirerek 1876 senesinde Kanun-i Esasi'yi ilan etmişti. Bu daha çok Midhat Paşa'nın talebi neticesinde meydana gelmişti. Sultan Abdülhamid iktidarının ilk yıllarında Yeni Osmanlıların bürokrasideki gücü nedeniyle kafasında tasarladığı projeleri gerçekleştirmeye muktedir değildi. Bu durumdan ve devletin içinde bulunduğu sıkıntılardan rahatsız olan Abdülhamid Han bu durumu değiştirme yolunu seçecek ve böylece saltanatında çok uzun bir mücadele dönemi de başlamış olacaktı. Sultan, Osmanlı Devleti'ni ayakta tutabilmek için dâhili ve harici siyasette her türlü çabayı bu suretle sergilemişti.³⁰⁷

Bu dönemde Midhat Paşa önderliğinde anayasacı ve milliyetçi grupların kontrolü altında bulunan Osmanlı hükümeti, Rusların açık tehdidine rağmen ortaya konan bütün taleplere şiddetli bir direniş gösterdi. Sultan Abdülhamid'in bütün uyarılarına karşın Midhat Paşa ve arkadaşları savaş taraftarı olup, Avrupalıların istediği tavizlerden bazılarını reddettiler, sonuç olarak konferansın herhangi kalıcı bir çözüme

³⁰⁶ Sertoğlu, *a.g.e.*, ss. 3284-3286.

³⁰⁷ Cevdet Ergül, *II. Abdülhamid'in Doğu Politikası ve Hamidiye Alayları*, Çaplayan Yay., İzmir, 1997, s. 30.

erişmesi sağlanamadan 20 Ocak 1877’de başarısızlıkla sona erdi.³⁰⁸ Böylece tarihte 93 Harbi diye bilinen 1877 Osmanlı-Rus Harbi başlamış oldu. Böyle bir savaşa hazırlıksız olan Osmanlı Ordusu kısa bir zaman zarfında Ruslar karşısında mağlubiyete uğramıştı. Sultan Abdülhamid’in açtığı ilk Osmanlı Meclisi, ikinci dönemde bu şartlar altında toplanmıştı. Midhat Paşa ve arkadaşlarının etkisiyle savaşı isteyen Meclis, artık hükümetten yenilginin hesabını soruyordu. Kimi mebuslar, memleket temsilcilerine ancak iş işten geçtikten sonra danışılmaya kalkışıldığını, bu durumda meclisin yenilgiden ötürü sorumluluk taşımayacağını söyleyerek Padişah’ı dahi eleştiriyorlardı. Aslında savaş kararını Sultan’ı pazarlık sonucu tahta çıkaranların kurduğu ilk meclis ve kamuoyu ittifakla vermişti. Tüm gazeteler ortak yayınla halkta savaş isteği doğurmuştu. Bu konuda dönemin âlimi, Adliye nazırı ve vakanüvis Cevdet Paşa şöyle der: “*Rusya imparatoru muharebe kapısının açılmasını istemezdi. Midhad Paşa, âni ilân-ı harbe mecbur etti. Ahali-yi İslâmiyyenin efkârını tehyic (çoşturma) ile cenge hırslandıran odur. Midhat Paşa tüfeği doldurdu, Mahmud Celaleddin Paşa horozu kaldırdı ve Redif Paşa tetiği çekti. Memleketi felakete işte bunlar sürükledi.*” Ancak başarısızlık şimdi yalnızca padişaha yükleniyordu.³⁰⁹ Üstelik Müslüman ve Hristiyan mebuslar arasındaki tartışmalar, yenilgi gerginliği içinde, zaman zaman sürtüşmeye dönüşüyordu. Mecliste Sultan Abdülhamid’e karşı o zamana kadar hiç alışılmadık bir dille ve devlet terbiyesine yakışmayacak derecede suçlamalar yöneltilince, Sultan sinirlenerek bizzat cevap verdi; Bu savaşa ait hiçbir mesuliyetin kendisine raci olamayacağını, bu sözleri kabul etmeyeceğini, bilakis kendisine düşen vazifeyi yaptığını ileri sürüp sözü, Hazine-i Hassa Nazırı Said Paşa’ya bıraktı. Paşa, meclise bu savaşa nasıl girildiğini hatırlatarak Saray’ın harbin idaresine karışmadığını izah etti. Lakin Astarıcılar Kethüdası bu sözlere ehemmiyet vermeden yenilginin sebebini Padişaha bağlamakta ısrar ediyordu. Esnaftan bir adamın, bir padişahı yüzüne karşı alenen tenkidi Osmanlı Devleti’nde ilk defa oluyordu. Sultan tekrar ayağa fırlayıp eskisinden daha sert bir tavırla müdahalede bulundu. Bu sözleri garezkârane bularak katiyen kabul edemeyeceğini ve kendisine düşen vazifeyi ifa etmiş olduğunu tekrarladı ve şimdi bile kendisine katılacaklarla veya tek başına Rusların üzerine yürüyüp ölünceye kadar döğüşmeye hazır bulunduğunu

³⁰⁸ Kemal Karpat, “I. Meşrutiyet Dönemi ve II. Abdülhamid’in Saltanatı”, *Genel Türk Tarihi*, C. VII, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 293.

³⁰⁹ Samiha Ayverdi, *Türk-Rus Münasebetleri ve Muharebeleri*, Kubbealtı Neşriyat Yay., İstanbul, 2004, s. 298.

ilave etti. Söзlerini de: “*Ben artık Sultan Mahmud’un yoluna gitmeğe mecbur olacağım*” cümlesiyle bitirdi. Yani dedesi II. Mahmud devrinin mutlak idare tarzına dönmek niyetinde olduğunu anlatmak istedi. Diğer taraftan azınlık temsilcilerinin mecliste kendi lisanlarının konuşulmasını isteyecek kadar ileri gittiği ve yabancı devletlerin çıkarlarına hizmet ettiği bir ortamda meclisin devam etmesi devletin sonunu hazırlayacağından, bunu zamanında tespit eden Sultan, Kanun-ı Esasi’nin kendisine verdiği yetkiye dayanarak meclisi feshettirip bu idareye son vermiştir. Bununla birlikte Kanun-ı Esasi hukuki olarak yürürlükten kaldırılmamıştır, yalnızca Meclis tatil edilmiştir. Her yıl devlet salnamesinin baş tarafına basılmıştır. Ve mebuslar maaşlarını almaya devam etmiştir. Bu durum 30 yıl sürmüştür. Pek çok araştırmacı, o dönemde Meşrutiyet idaresinin oturmadığını ve Türk milleti aleyhine sonuçlanabileceğini ifade ederek, bunun kaldırılmasının isabetli olduğu görüşündedirler. Sonuç olarak Sultan Abdülhamid, tecrübesiz ve gelenekleri henüz oturmamış ve aldığı kararla devleti bir felakete sürüklemiş böyle bir meclisin varlığının faydasından ziyade zararlı olduğuna hükmetmiştir.³¹⁰

Sultan Abdülhamid toplumun parlamenter sistem için henüz yeterince olgunlaşmamış olduğuna inanıyordu. Meclis’i kapatma kararına gerekçe olarak ileri sürdüğü bir başka inancı ise Müslüman ve Müslüman olmayan mebuslardan oluşan karışık bir meclisin ülkenin bütünlüğüne değil parçalanmasına hizmet edeceğiydi. En basit ifadesiyle Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu beka mücadelesi neticesinde Sultan Abdülhamid kendince devlet için en doğrusunun merkezîyetçilik anlayışı olduğuna karar vermişti. Bu konuda İsmail Hami Danişmend: “*İlk Meclis-i Mebusan, dağılmayıp da devam etseydi; Osmanlı Cihan Devleti, 20. yüzyılı idrak edemeyip daha 19. yüzyılın sonlarında inhilal edip (yıkılıp) giderdi.*” tespitinde bulunmuştur. Aynı şekilde Alman devlet adamlarından meşhur Prens Bismarc’da: “*İyi ki parlamentoyu kapattınız. Çünkü bir devlet, millet-i vahideden (tek bir milletten) meydana gelmedikçe, onun parlamentosunun faydadan çok zararı olur.*” demiştir. Danişmend devamında, “*İmparatorluğun inhilalinden sonraki Türkiye için demokrasi ne kadar hayati bir zaruretse, Osmanlı camiası için de meşrutiyet o kadar mühlik bir zehirdir.*” izahatında bulunmuştur. Mahmud Muhtar Paşa’nın da “Maziye Bir Nazar”, ismindeki eserinde

³¹⁰ Sertoğlu, a.g.e., ss. 3323-3324.

“*Parlamantarizm Saltanat-ı Osmaniyyeyi helak etti*” demesi ve Baş Mabeynci Lütfi Simavi Bey’in de hatıratında “*Parlamantarizm Türkiye’ye uymadı*” ortak hükmünü göstermesi Sultan’ın kararının o günün şartlarında haklı olabileceğini göstermektedir.³¹¹

Buna mukabil 19. yüzyılda popüler hale gelen Batı menşeli fikir akımları neticesinde meclisin kapatılmasını kendine muhalefet olarak gören İttihad ve Terakki Cemiyeti vücuda gelmiştir. Cemiyet, Meşrutiyet yönetimini savunarak, Kanun-i Esasi’nin tekrar ilan edilmesi için ellerinden gelen her şeyi yapıp, tüm yollara başvurmuştur. Ancak ileride anlatılacağı üzere bu hedef uğruna devleti zafiyete uğrattıkları gibi Sultan’ı tahttan indirmek dışında Cemiyet’in herhangi bir siyasi program ortaya koyamadıkları da görülecektir.

Sultan II. Abdülhamid meclisi kapatıp iktidarda ipleri eline aldıktan sonra dâhili siyasetini belirginleştirmişti. Onun siyaseti, Batı’nın ilim ve teknolojisini alırken Batı’nın milli değerlerinden halkını uzak tutarak İslâmiyet’in sağlam temelleri üzerine Osmanlı Devleti’ni oturtturmak ve devleti eski ihtişamına kavuşturmaktı. Dâhili siyasetin temel unsurları ise kurtuluşun yalnızca İslâm dinini tam ve doğru yaşamakta olduğu gerçeğini halkın öğrenmesini temin etmek, cahil kalmış halkın cehaletten kurtulmasını sağlamak, devlet ve hükümet bünyesinde yetişmiş, bilgili, milli ve manevi değerlerine bağlı sadık yöneticiler yetiştirerek tayin etmek ve memleket için zararlı olduğunu düşündüğü fikir ve düşünceleri temizlemektir.³¹²

Sultan Abdülhamid bu minvalde memleket için zararlı olan fikir ve düşüncelerle baş etmek, iç ve dış düşmanların hareketlerini yakından takip etmek için bugün istihbarat teşkilatı adı verilen hafiye teşkilatını kurdu. Yıldız İstihbarat Teşkilatı’nı bizzat kendisi tesis edip geliştirmiş, gayet muazzam bir haber alma teşkilatı konumuna getirmişti. Sultan, özellikle iktidarına karşı girişilen Çırağan baskınından sonra “*din-i İslâm’ın ve memleketin selameti*” için inandığı ve daha tedbirli olmak lüzumunu duyduğu bu teşkilatı büyüttü. Bu gizli emniyet teşkilatının başında bulunan kimseye, “Serhafiye-i hazret-i şehriyari” yani “Padişah’ın baş ajanı” deniyordu. Modern devletlere örnek olacak şekilde kurduğu bu haber alma teşkilatı, memleketin her köşesinde devletin aleyhinde yazılanları günü gününe Padişah’a bildiriyordu. Bu iş için

³¹¹ Danişmend, *a.g.e.*, s. 363.

³¹² Seyfullah Arpacı, *Sultan Abdülhamid*, Işık Yay., İstanbul, 2005, s. 42.

binlerce kişi vazifelendirildi. Sultan, getirilen haberleri getiren kişiye göre değerlendirirdi. Hepsini okur, pek azı üzerinde dururdu. Onları da güvendiği adamlara tekrar tetkik ettirir ve gerekeni yaptırırdı. şahsi kin ve garaz için yapılan jurnalleri dikkate almazdı. Bu teşkilâtta kendisine karşı bombalı suikast yapmış, Ermeni asıllı Jorris'i dahi devşirerek istihbârât elemanı olarak kullanması şâyân-ı dikkattir. Hattâ İngilizlerin Madrid büyükelçileri vefât ettiğinde, onun açılan çelik kasalarında Sultan Abdülhamid'le muhabere halinde bulunduğuna dair vesikanın ortaya çıkması, İngilizleri bu istihbârâtın kuvvet ve şumulü hakkında dehşete sevk etmiştir. Kendisi tahttan indirildikten sonra azılı muhâlifleri tarafından Yıldız Saray'ının yağmalanması, ilgili jurnallerin yakılması da, O'nun bu müthiş istihbârât teşkilâtı ile alâkalıdır. Zirâ bu sarayın bodrum katları bütünüyle Sultân Abdülhamid'e verilmiş jurnallerle doluydu ve hiç şüphesiz ki saray onları yok etmek için yağmalanmıştı. Çünkü bu jurnaller, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin ileri gelenlerini birbirine düşürecek mâhiyetteydi. Sathi bir nazarla bakıldığında, bunların birbirleri aleyhine dahi Sultan Abdülhamid Han'a jurnallik ettikleri ortaya çıkmaktadır. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin kendi açılardan yargıladıkları, yabancıların ise maksatlı olarak aleyhinde pek kötü propaganda yapmış oldukları Yıldız İstihbarat Teşkilatı, uzun yıllar memleketin içinde ve dünyanın her tarafında bütün başka istihbarat, casusluk, sabotaj teşkilatları ile pek üstün dövüşmüş ve pek çok zaman muvaffak olmuştu. Sultan II. Abdülhamid'in istihbarat teşkilatı zamanının en kuvvetli iki istihbarat teşkilatını yani, İngilizlerin "Intelligence Service"i ile Ruslar'ın "Orhana"sını çoğu zaman dize getirmişti.³¹³

Yıldız teşkilatının çalışmaları ve jurnaller ile gelen bilgiler neticesinde, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin kurulmasını takip eden senelerde, bilhassa Sultan'ın hafiyeleri İstanbul'daki muhalefeti iyice kısıka almıştır. Sultan Abdülhamid'e rağmen İstanbul'da gizli bir cemiyet kurmanın zorluğu ilerde anlatılacağı üzere pek çok cemiyet mensubunu ülkeyi terk etme zorunda bırakmıştır. Cemiyet, Sultan Abdülhamid'in hafiyelerinden sıklıkla baskın yemiş, pek çok cemiyet mensubu daha öğrencilik yıllarından itibaren takibata uğramış, tutuklanmıştır. Ancak bu tutuklanmaların ekserisi Sultan tarafından affa mazhar olmuştur. Bu sebepler muvacehesinde İttihad ve Terakki Cemiyeti mensupları kendi fikirlerini ülkede istedikleri gibi rahatça yayabilme imkânı

³¹³ Levon Panos Dabağyan, *Osmanlı'da şer Hareketleri ve Abdülhamid Han*, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2003, ss. 189-190.

bulamadıkları için firar edip merkezlerini ülke dışına taşımak zorunda kalmıştır. İstanbul'da veyahut Osmanlı Devleti'nin her hangi bir coğrafyasında değilde gittikleri Avrupa ülkelerinde, ancak Avrupalıların yardımıyla Sultan II. Abdülhamid'e karşı mücadelelerini sürdürebilmişlerdir. Ülke içinde uzun bir müddet fikirlerini ve eleştirilerini yapamadıkları için Sultan, şiddetle baskıcı olarak nitelendirilmiş ve merkeziyetçi idaresi Cemiyet'in başlıca tenkit konusu olmuştur.

Buna mukabil II. Abdülhamid Han'ın devletin bekasını ilgilendirmeyen başka konularda herhangi bir baskısı görülmemiştir. Devrinde yaşamış olan önemli devlet adamlarından Sir Henry Woods, Abdülhamid'in idare biçimini şu şekilde tahlil etmiştir:

“Abdülhamid rejimi hakkında doğru hükme varmak için, olaylara akılcı açıdan bakmak gerekir. Bu açıdan bakıldığında idarenin ne kadar iyi olduğu görülecektir. Çünkü Abdülhamid baskıcı idare tarzına rağmen, devletin yeni baştan idare edilmesi için çalışmıştı. Abdülhamid olmasaydı, ne son senelere kadar geniş ve müstakil bir Osmanlı Devleti, ne de Ankara Hükümeti olabilirdi. Abdülhamid tahta çıktığı zaman Osmanlı'yı yoksul bir duruma düşüren Türk-Rus savaşı çıkmıştı. Bu harbin bütün ağır neticelerine karşın meydana gelen kayıpların Abdülhamid devrinde telafi edilmesi takdire şayandır. Zira bu savaş Osmanlı'yı para ve personel bakımından tamamen iflas ettirmişti. Önceki hükümdarlar zamanında muhtelif anlaşmalar gereğince alınan dış borçlar, ödenemeyecek seviyeye ulaşmış ve biriken faizler, anapara borç tutarını aşmıştı. Savaştan sonra yapılan Berlin Antlaşması ile bir yandan Avrupa'daki en büyük en zengin eyaletlerini, bir yandan Doğu'daki stratejik savunma pozisyonunu kaybetmişti. Bütün bu kötü neticelere rağmen devlet hazinesi, birkaç yıl içinde yeniden düzene sokulmuş, ticaret canlandırılmış ve dış borçların mühim kısmı ödenmişti. Bu arada Türk ordusunun gücü de artırılmıştı. Bunların neticesinde Osmanlı'nın dostluğu yine büyük devletler tarafından aranır hale gelmişti.”³¹⁴

İttihad ve Terakki Cemiyeti mensuplarının büyük bir kısmı, Osmanlı Devleti'nde istibdatçı diye nitelendirdikleri Abdülhamid yönetimi yerine okudukları kitaplarda öğrendikleri fikirlerin toplumda mâkes bulabileceği hürriyetçi bir yönetim istiyorlardı. Fakat bu sınırları belli olmayan özgürlüğün Osmanlı Devleti'ndeki ayrılıkçı azınlıkların ve ecnebilerin işine yarayacağını göremiyorlardı. Özellikle tıbbiye kökenli ittihadçılar âdem-i merkeziyet, hür teşebbüs vb. gibi liberal düşüncelerle devletin içinde bulunduğu koşulları hesaba katmadan onu temelinden sarsacak bir hürriyet istemişlerdi. İstekleri dinlenmeyince İttihad ve Terakki Cemiyeti, mevcut idarenin baskıcı olduğunu ve Osmanlı Ülkesi'nde yeterince hürriyetin bulunmadığını ve bunun da azınlık sorunlarına sebebiyet verdiğini ileri sürmüştü. İstibdad iddialarının temelini bu bakımdan siyasi olduğu aşikârdır. Yine bu iddialara cevap niteliği taşıyan iki örnekten birincisi Romanya'nın meşhur muharrirlerinden Panait İstrati'nin şu sözlerinden

³¹⁴ Arpacı, a.g.e., ss. 42-43.

çıkarılabilir: “Osmanlı Ülkesi dünyanın en hür diyarındır, İslâm’ı ve padişahı tenkit etmemek şartıyla her şey yapmak serbesttir”. İkincisi yine o dönemde yaşamış ve Türkiye mütehassısı olarak tanınmış olan meşhur M. Urquarth ise: “İngiliz ve Protestan olmasaydım Türk ve Müslüman olmayı tercih ederdim, İngiltere ve Türkiye dini ve medeni hürriyete sahip yegâne iki ülkedir” demiştir. Bu müşahedelerden de anlaşılacağı üzere Osmanlı Devleti istibdadın hâkim olduğu bir ülke değil, makul ve tabii hürriyetin hükümran bulunduğu bir memleketti.³¹⁵

İttihad ve Terakki Cemiyeti’nin sert muhalefetlerine karşılık II. Abdülhamid Han yine de onları tekrar kazanmanın yollarını aramıştır. Sultan Abdülhamid’in Cemiyet ile bağlantı kurmak ve onları kazanmak üzere Avrupa’ya yolladığı iki özel elçiden biri Lübnanlı Hristiyan başhafiyesi Necip Malhame’ydi. Malhame’nin seçilme sebebi kuşkusuz Avrupa’daki İttihatçılar arasında çoğu Hristiyan birçok Arap olması yüzünden olmuştu. Yurt dışında yaşamının getirdiği maddi zorluklar, hareketin sekteye uğraması ile meydana gelen moral çöküntüsü, duygusal ve kişisel nedenlerden ötürü, önde gelen isimlerden Mizancı Murad, Tunalı Hilmi ve Abdullah Cevdet gibi pek çok cemiyet mensubu, Avrupa’daki aracılardan ısrarı sonucunda Abdülhamid ile uzlaşmaya gitmişti. Fakat bu kişiler, padişaha sadık insanlar olmayı çoğunlukla reddetmişlerdi. Sultan Abdülhamid bu durumun farkında olsa da Jön Türkleri kazanma umuduyla para ve makam ihsan ederek onların düşman elinde oyuncak olmamaları için son ana kadar gayret göstermiştir. Bu konuda gönderilen diğer elçi ise serhafiye Ahmet Celaleddin Paşa’ydı, Paşa ne olursa olsun İttihad ve Terakki Cemiyeti’ni dağıtmak için görevlendirilmişti.³¹⁶ Bu minvalde Cemiyet büyük yara almıştır, aşağıdaki ilgili evrak Sultan’ın Avrupa’da bulunan cemiyet üyeleri için düzenlediği muazzam tertiplerden birisinin sonuçlarını göstermektedir:

“Kamil Bey’in 27 Temmuz 1899 tarihli telgrafnâmeleri alındı. İtası emr-ü ferman buyrulan malumat mufassal olduğundan Posta ile arz olunacaktır. Şimdilik şu kadar arz ederim ki say-ı acizanem neticesinde olmayıp Dersaadet’den hin-i hareket-i çakeranemde lütfen ihsan buyrulan mezuniyet gayet dar olmağla beraber mezuniyet-i meşkûre dairesinde vuku bulan teşebbüsât-ı çakeranemin semarat-ı görülmeye başlamıştır. Reşid Bey, Dersaadete avdet etmek üzere La Haye’den nezd-i âcizime gelmiştir. Rıza’nın gazetesinde vesair Fransız evrak-ı havadisinde heman her gün neşriyatta bulunan Ermeni Eşmekyan’ın da Dersaadete avdet etmei üzere dehalet-i istihsal olunarak elinden nam-ı mülûkaneye ilticanâme alınmıştır. Şimdiye kadar Avrupa’ya firar eden fesedenin kuvve-i kalemiye itibarıyla en muktediri olan bu şahs ile

³¹⁵ Ziya Nur Aksun, *Osmanlı Tarihi*, c IV, Ötüken Neşriyat Yay., İstanbul,1994, s. 10, 11.

³¹⁶ BOA, *Y.PRK.TKM.* 39/33, h. 14/S/1315 (15.7.1897).

Reşid'in dehaletleri erbab-ı fesadı yüzde altmış, yetmiş raddesinde düçar-ı zaaf edecektir. Cenevre'de bulunan kaymakam Şefik Bey merhamet-i seniyyeye sığınarak Dersaadete avdet etmek üzere tahriran müracaat etdirilmiştir. İshak Sukuti dahi mülakat etmek üzere nezd-i âcizime geleceğini bildirmiştir. Tunalı Hilmi Mısır'da bulunduğundan onun hakkında şimdilik hiçbir teşebbüs vuku bulmamaktadır. Abdullah Cevdet'in avdete muvafakat etmek üzere me'muldur. Rıza tadil yakın görünüyorsa da gazetesini lağvedeceğini şimdilik emniyet hâsıl olmamış ve şu kadar ki kendi kendine idare edemeyecek bir hale getirilmiştir. Mısır'daki Hoca Kadri'nin dahi istihsal-i dehaletine başkaca teşebbüs edilmiştir. Taraf-ı acizanemden hiçbir müracaat vuku bulmamak esasına müstenid olan tedabir-i acizanem bu suretle semerepezir olmaktadır ki saye-i velinimet-i azamide başa çıkarıldıktan sonra eğer geçen def'a Sebahat-ı acizanemi müteakkib fevt edilen fırsat bu kerre boşa geçirilmez de tedabir-i mukteziye ittihas olunursa fesede cemiyeti namına hiçbir şey kalmayacak demektir...

*Ahmet Celaleddin*³¹⁷

Sultan Abdülhamid bir yandan anlaşma yaparken diğer yandan Cemiyet mensuplarının takıyye yapacaklarını tahmin ederek yönetim temsilcileri ve hafiyeleriyle Cenevre grubunu Avrupa'da adım adım takip ederek tamamen dağıtmayı planlıyordu. Bunun için Abdullah Cevdet ve İshak Sukuti'nin yanı sıra bu gruptaki diğer Jön Türklerin de önce birer göreve getirilmeleri düşünülüyordu. Bunun yanında Cenevre'de altı "Gençtürk" bulunduğu ve Jön Türklerden kopartılarak Cenevre grubu hakkında mahremane bilgi alınabileceğine dair tertipler yapılıyordu.³¹⁸ Buna mukabil Abdullah Cevdet de İngiliz bir kadınla evlenmek suretiyle Londra'da kendine tutunacak yeni bir dal arayışıyla, yeni temaslar ve imkânlar oluşturma çabasına girmişti.³¹⁹ Aşağıda sunulan iki raporda hafiyelerin Avrupa'da dahi Jön Türkleri nasıl göz hapsinde tuttukları açıkça görülmektedir:

*"Viyana ve Roma sefaret-i seniyyeleri tababetlerine tayin kılınmış olan Abdullah Cevdet ve İshak Sükûti efendilerin harcırahları tevdi ve mahall-i memuriyetlerine azimetleri hususunun kendilerine tebliği ve Genç Türklerden Cenevre'de bulunanların esamisi ile almakta oldukları maaş miktarının iş'arı hakkında bermentuk-u emr-ü ferman-ı hümayun-u hazreti- tacdari Cenevre Başşehbenderliğine icra olunan vesayaya cevaben olabdaki emr-ü ferman-ı hazret-i Cihanbaniyi led'il-tebliğ mümaileyh Sükûti efendinin Roma'ya müteveccihan hareket etmek üzere olduğu gibi penşenbe gününden beri Paris'de bulunan Abdullah Cevdet'e Cenevre'ye avdet ve Viyana'ya azimet etmesi bil telgraf iş'ar eylediğini ve Cenevre'de altı Genç Türk bulunub bunlardan hiçbirinin şimdiye kadar taraf-ı hükümet-i seniyyeden muvazafan istihdam olunmadığını ve kendisinin para alır almaz Genç Türklere dair gayet mahremane malumat ita etmek için Dersaadete azimet etmek niyetinde bulunduğunu şamil şehbender-i mummaileyhden bu kerre varit olan yirmisekiz teşrin-i evvel 1899 tarihli telgrafnamenin tercümesi lehven arz ve tebşir edilmiş olmağla emr-ü ferman hazret-i men leh-ül emründür. Hariciye Nazırı"*³²⁰

³¹⁷ BOA, Y.EE.d. 1097-1101. Veya bkz. BOA, Y.PRK.SGE. 8-84, h. 26/RA/1317 (4.8.1899).

³¹⁸ BOA, Y.MTV. 195/111, h. 24/C/1317 (30.10.1899).

³¹⁹ BOA, BEO. 2082/156122, h. 6/RA/1321 (2.6.1903).

³²⁰ BOA, Y.MTV. 195/111, h. 24/C/1317 (30.10.1899).

“...Viyana Sefaret-i Seniyesi katiblerinden Abdullah Cevdet Bey’in güya tehhül (evlenmek) etmek üzere bilaruhsat Londra’ya azimet etmiş olduğuna ve bunun orada İsmail Kemal ile birleşmesi melhuz bulunduğundan bu babda tahkikat-ı mahsusa icrasıyla neticenin arz-ı atabe-i ülya kılınması...”³²¹

Buna mukabil Jön Türkler dönem dönem Sultan ile anlaşmaya varıp, anlaşma icabı Avrupa’da devlet memurluklarına alınsalar da gizliden gizliye İttihad ve Terakki Cemiyeti’nin davasını her daim desteklemişlerdir. Bu gerçeğin farkında olan Sultan’a bu konuda pek çok bilgi ulaşmıştır.³²² Aşağıda sunulan vesikalar Sultan’ın ve Osmanlı devlet adamlarının bu durumun farkında olduklarını fakat belki içlerinden bazılarının devlete tekrar kazanılabileceğine ilişkin düşünce ile tertibin devam ettiğini göstermektedir:

“Cenevre’de bulunanlardan Cevdet ve Sükûti ve Hilmi’ye cidden terk-i neşriyat etmeleri şartıyla arz-ı acizanem üzerine geçen sene malum-ül miktar maaş tahsis olunmuş ise de Sükûti ile Hilmi’nin istedikleri memuriyetlere tayinleri ve Cenevre’den infikakleri keyfiyeti tehir edüb sonradan bazı teminat üzerine mütaalip-i zaide dermayanıyla neşriyattan sarf-ı nazar etmediklerinden kendilerine tahsis kılınan maaşları verdirmemişim. Yalnız Cevdet Paris’e gelerek terk-i neşriyat ettiğinden birkaç ay maaş verilmiş ise de yine teşvikat eseri olarak aldığı maaştan Cenevre’ye (cemiyete) iane göndermeye başladığını tahkik ettiğimden geçen Mayıs’ta derhal maaşını kâmil kesmiş ve keyfiyeti de Mayıs tarihinde Atabe-i Ülya-i Cenab-ı Mülûkaneye arz eylemişim. Andan beri ma’rifet-i acizanemle bir şey verilmemiştir. Cevdetten ma’ada maaş veya nam-ı diğerle para alılda Cenevre’ye muavenette bulunanlardan Lahey kâtibi Raşit’e kendi gibi erazil ve ayyeşinden Şehbender Faik’e de maaş veya suret-i Ahrarla bir şey verilmemesini ve çünkü bunların Cenevre’ye iane de bulduklarını dahi o sıralarda bildirmişdim. Arz-ı acizaneme ehemmiyet verilmedi. İktidarım ta’alluk etse Cevdet’e yaptığım gibi anların maaşatını da kat’ edeceğimde şüphe yoğidi. Yalnız merkuman Sükûti ve Hilmi ve Cevdet’in yine sahte namla memuriyet kabul etmeyeceklerini beyanla geçende Ahmet Paşa hazretlerini ifal ederek yine para aldıkları ve bu para ile gazetelerine yeniden sermaye tedarik ettiklerini, yine kendi taraftarlarına söylüyorlar. Paris’de bulunub da maaş alanlara gelince 25 kişidir...”³²³

“Huzür-u Âli-i Cenab-ı Sefaretpenahiye, Devletlû Efendim Hazretleri Abdullah Cevdet habisinin celbetdiği Türkçe mürettebi Mamas’a ayda elli Frank vermeye mezun olduğuma dair şifreli telgrafnâmelerini aldım. Bu meblâğın serian irsal buyurulmasını istirham ederim. Zira merkum Mamas her istediğimizi yapacağını suret-i kat’iyyede vaad eyledi. Hattâ makinanın vidalarını söküb işletirildiği vakit hemen parçalanacağına, istediği vakit de yapacaktır ve merkumun bugün verdiği malûmata göre Abdullah Cevdet düzüsü şimdi Rusya nihilistlerinin evrak-ı muzirrelerini tab’ etmeye başlamış ve günde beş binden sekiz bine kadar Rusça nihilist evrakı tab’ ediyormuş, bunlardan aşırabildiğini yarın bana getirecektir. Eğer münasib görülürse mezkûr Moskofça tab’ olunan evrak-ı muzirreyi burada bulunan Rusya konsolosuna gidib göstereyim ve Abdullah Cevdet’in bir takım Türkçe hezeyannâmeler tab’ ettiği gibi

³²¹ BOA, BEO. 2082/156122, h. 10/M/1321 (8.4.1903).

³²² Abdullah Cevdet’in bu kere de Cenevre’de zararlı yayınlar yaptığından hakkında gereken kanuni muamelenin icrası ve muhassasatının kesilmesi jurnali için bkz. BOA, BEO. 2443/183220, h. 28/Ş/1322 (7.11.1904).

³²³ BOA, Y.EE. 36/2468/141/XII/42-3; BOA, Y.EE.d. 1111-1126. (1900-1902 yıllarını ihtiva eden Paris Sefaretiyle Muhaberata Mahsus Defterdir.).

Moskoğça da nihilistlerin böyle evrakını tab' etdiğinden bahisle merkurum buradan tard-ü-teb'idine onun da yâni Rusya konsolosunun da teşebbüsatda bulunmasını tavsiye edeyim. Bu hususda emr-i devletlilerini almadan tabii bir teşebbüsde bulunmam. Merkurum Mamas bugün yeni tab' olunan birtakım hezeyannâmeler aşırıp getirdi, leffen bir nüshasını takdim ediyorum. Lâkin bunları gayet hafî ve mühür altında tutduklarından eğer bendelerinin bunları takdim ettiğim haber alınacak olursa Mamas'dan şüphe edeceklerdir. Binaenaleyh bunların daha şimdilik meydana çıkarılmamasını istirham ederim. Olbabda emr-ü ferman hazret-i men-leh-ül emrindir.

*Haydar*³²⁴

Sefir Mahmud Nedim Paşa da Abdullah Cevdet'in asıl amacının yalnızca devletten para koparmak olduğunu sezerek kendisinin görevden azledilmesi için başvurmuştur. Bu başvuruya karşılık Abdullah Cevdet ve diğer Jön Türkler evvelce belirttiğimiz sebeplerden ötürü Sultan tarafından görevlerinde bırakılmıştır. Sultan Abdülhamid'in buradaki siyaseti her ne kadar Jön Türklere geçim kaynağı sağlasa da³²⁵ diğer yandan onları kontrol altında tutuyor ve Cemiyet'te ayrışma çıkartıyordu:

“Viyana Sefaret-i Seniyesi Tabibi Abdullah Cevdet Efendi hakkındaki iş'ar-ı sami-i sadaretpenahilerinden mümaileyhin avdet etmeyeceği anlaşılmamakta olduğundan memuriyetinde ibkası münasib olacağıın şerefsüdur buyrulan irade-i seniye-i cenab-ı hilafetpenahi icab-ı celiline tevfiikan beyanına ibtidar kılını. Olbabda emr-ü ferman hazret-i veliy'ül emrindir.

*Serkatib-i Hazret-i Şehriyari Tahsin*³²⁶

Abdullah Cevdet'in siyasal muhalefetini gizlice sürdürdüğünün farkında olan Sefir Mahmud Nedim Paşa'nın Yıldız'a gönderdiği jurnaller sonrası Abdullah Cevdet, esas tutumunun ifşa olması ve geçim kaynağını kaybetme korkusu sebebiyle Osmanlı Devleti temsilcileri ile kavgaya tutuşmuş, bu kavga neticesinde görevini bırakmak zorunda kalmıştır. Söz konusu tertipler sonrası Abdullah Cevdet'in içine düştüğü çıkmazda yaptıkları şu şekilde rapor edilmiştir:

“Dün Sefaret-i Seniyyede vukua gelen bir hadise-i müellimeyi kemâl-i teessür ile zât-ı âli-i asafanelerine arz eylerim şöyle ki, Dün sabah muamelât-ı resmîyenin suret-i temşiyeti hakkında memurin-i sefarette bazı talimat ita etmekde olduğum sırada Sefaret-i Seniye tabibi Abdullah Cevdet haber vermeksizin odama girdi, ziyadece meşgul olduğumdan, bazı ifadatu var ise hemen söylemesini rica etdim iki ellerini cebine sokarak görülmemiş bir tavr-ı küstahâne ve mütecevizâne ile “aleyhimde ne yazdığınızı biliyorum, maaşımın kat'ını talep ettiğinizi de söylediler hepsinden haberim var” dedi. Cevaben “evvel ellerinizi cebinizden çıkarınız, oturunuz sonra söyleyeceğinizi söyleyiniz” dedim. Bendeniz henüz bu sözleri söylemede iken

³²⁴ Hanioglu, *Doktor Abdullah Cevdet*, s. 269-270.

³²⁵ Padişah tarafından ihsan buyrulan 150 liradan dolayı teşekkürü ve bir miktar daha gönderilmesi istirhamını havi Dr. Abdullah Cevdet Bey'in arızası için bkz. BOA, *Y.EE.* 15/140, h. 13/M/1318 (13.5.1900).

³²⁶ Viyana Sefaret-i Seniyyesi Tabibi Abdullah Cevdet Efendi'nin memuriyetinde kalması ile ilgili bkz. BOA, *İ.HUS.* 106/15, h. 5/RA/1321 (1.6.1903).

Cevdet haric-ez-tasavvur bir şiddetle üzerime atıldı, “deyyus, hınzır” gibi şütüm-u galize ile bi'd-defaat başıma ve yüzüme vurdu. Nihayet memurin-i Sefaret araya girerek kendisini kapıdışı etti, şu anda sol kulağım artık işitmiyor, asabım son derece sarsılmış bir halde bulunuyor. O derece de ki bir netice-i vahime tevlit etmesinden korkuyorum. İşbu taarruz-u denaatkârânenin zabıtnamesi usulen tanzim edildi yarın taraf-ı âsâfânelerine irsal kılınacaktır. Burada velinimet-i biminnetimiz zât-ı şevketsımat hazret-i padişâhinin sefiri sıfatıyla bulunduğum için hakkımda icra kılınan bu taarruz metbu-u mufahham ve muazzamımız efendimiz hazretlerine bir hakaret-i vahşiyâne olmağla haiz olduğum selâhiyete müsteniden bu haini azl etdim, ve derhal Avusturya toprağından tard ve ihracını hükümet-i imparatoriyeden talep eyledim. Hususat-ı mesrûdeyi atabe-i ûlya-yı velinimet-i âzâmiye arz etdim. Merhumun tasvib-i azliyle emsaline mucib-i ibret olacak bir surette te'dibini ve ba'dema hidmet-i saltanat-ı seniye de istihdam edilmemek üzere tardını ma'delet-i seniye-i cenab-ı hilâfetpenâhiden niyaz ve istirham eylerim.”³²⁷

Sefir ile aralarında geçen olaydan sonra Avusturya'dan çıkarılmasına karar verilen Abdullah Cevdet aslında sanılanın aksine muhalefetine bu şekilde devam etmek ve bir yandan da devlet kademelerinde yükselmek arzusunu taşıyordu. Bu amaçla kendisi yönetime başvurdu. Burada ilginç olan nokta şudur ki Abdullah Cevdet diğer Jön Türkler gibi hatta onlardan daha ötede Sultan Abdülhamid'i eleştiren, hakarete varan söylemlerde bulunan bir muhalif olmasına rağmen Sultan'a yazdığı gizli mektuplarda ona sadakatini sunmuş ve yüksek ululama içeren hitaplarda bulunmuştur:

“Sefirimiz atufetlû Bey Efendi, sadakat-ı müeyyide-i âcizânem sayesinde mazhar olduğum teveccüh ve iltifât-ı cihan kıymet-i padişâhiyi istirkab ederek müteaddid defalar aleyhimde teşebbüsde bulundu. Zât-ı şâhâneye ve Devlet-i Aliyyelerine hidmet yolundaki mesaimi semeresiz bıraktı. Hele leffen takdim kılınan gazete fikrasındaki müşabih ükzûbelerle zât-ı mülûkat-ı hazret-i hilâfetpenâhiyi hâşâ iğfale tasaddi etmesi sabr-ı âcizânemi tüketti. Evvelki gün sefir-i müşarrünileyhin nezdine girdim. Erkân-ı sefaret hazır idi. İ'tisâfât-ı vakıasının esbabını sordum. Bedmest ağzına yakışan elfâz-ı nâmünâsebeden başka cevap almadım. Nutk ve mantığın tesirsiz kaldığı yerde elin hareketi zaruri oldu. Sefir Beyin aynı günde Avusturya Hariciye Nezaretinde vuku'bulan müracaatı üzerine Polis Nezaretinden aldığım emre teb'an bugün Avusturya toprağını terk ile Macaristan hududu üzerinde kâin Presburg şehrine vasil oldum. Burası Viyana'ya bir saat mesafededir. Bairade-i seniye mensub bir memuru sefirin hodbehod bulunduğu memleketden çıkartılması emsali nâ-mesbuk bir cinayet ve hukuk-u hüküm râni-i hazret-i hilâfetpenâhiye tecavüz olduğundan umuma adalet gösterilerek ihkâk-ı hak buyurulmasını bendenizle hak ve mağduriyetimi teslim eden Avusturya ve hattâ bütün Avrupa erbab-ı vukufu bekliyor. Tecelli-i ma'delete burada şiddetle muntazır olduğumu arz ve dua-i padişâhiyi tekrar ederim. Ferman hazret-i men leh'ül emrindir.

Viyana Sefaret-i Seniyesi Tabibi Kulları İbn Ömer Abdullah Cevdet Adresim: Hotel Paluday Presburg/Hongrie.”³²⁸

Bu anlatımdan Abdullah Cevdet'in yalnızca görevini sürdürmek amacıyla olduğu muhalefet düşüncesinin ise tamamen ortadan kalktığı düşünülebilir. Ancak Abdullah Cevdet bir yandan devlet teşkilatı içinde daha yüksek kademelere gelmeyi

³²⁷ BOA, Y.A.HUS. 457/44, h. 23/C/1321 (16.9.1903).

³²⁸ BOA, Y.A.HUS. 457/134, h. 29/C/1321 (22.9.1903).

amaçlarken diğer yandan siyasal muhalefeti de sürdürmeyi amaçlıyordu. Bu yüzden ki Cevdet, yönetimin İstanbul'a dönmesi için kendisine yaptığı tebligatı kabul etmemiştir.³²⁹ Bu tavrı sebebiyle Saray tarafından aldığı ücretin kesilmesi kararlaştırılmıştır.³³⁰ Eğer Abdullah Cevdet'in tek amacı görevini sürdürmek ve yükselmek olsaydı bu öneriyi kabul ederdi. Ancak o bunun yerine daha rahat yaşayıp daha kolay para kazanabildiği Avrupa'da memurluklar istemeye devam etmiştir:

"...En mukaddes emel-i ûbeydanem zât-ı celil-i hilâfetpenâh-ı âzâmilerine ve devlet-i aliyyelerine arz-ı hizmet etmek ve sabit olan sıdk-ı ûbudiyet-i âcizâneme subut-u ehliyetim munzam oldukça daha mühim hizmetlerde bulunabilmek üzere daha mu'tena memuriyetlere geçebilmekdir. Memuriyet-i hazıra-i âcizânem, ibraz-ı ehliyete müsaid olmadığı gibi terakkisi de bulunmadığından, Avusturya hükümetinin, hükümet-i Seniyyeden temennisi üzerine azliyle münhal kalacak olan Viyana Başşehbenderi Macar teb'asından Türkçe bilmez Monsieur (Dirştay), yerine ilâve-i memuriyet olarak yahud arz-ü-fermanı buyurulacak Avrupa Sefaret-i Seniyyesinden birinin birinci kitabetine yahud ikinci başkitabetine maaş-ı hâli-i âcizânemle tayin buyurulmamı istirham eder izyad-ı ömür-ü şevket-i hilâfet penâhi dua-yı birasıyla hatm-i kelâm ve tertib-i lisan-ı ihlâs padişâh-ı asdıkaperver efendimiz hazretlerininindir.

Viyana Sefaret-i Seniyesi Sertabibi Kulları İbn Ömer Abdullah Cevdet"³³¹

Diğer yandan Cemiyet liderlerinden Damad Mahmud Paşa ile Hoca Kadri'nin, Ramazan'da, Yıldız Sarayı civarına dinamit yerleştirmeyi kararlaştırdıkları³³² ve dinamit getirmek için Avrupa'ya Siyret nâm şahsı gönderdikleri istihbar edildiğine dair Hidiv-i Mısır paşa hazretlerinden varid olan telgrafnameye rağmen Sultan'ın Jön Türklere karşı merhametini sürdürdüğü görülmektedir. Gelen istihbarata göre:

"...Hilâfet-i muazzama-i İslâmiye ve saltanat-ı seniye-i Osmaniye aleyhine efkâr-ı hainane izharından hali kalmayan guruh-u fesadın artık en dehşetli cinayete kadar itale-i cür'et eyledikleri, daha evvelce Atina'dan alınan ihbar ile müeyyed olduğu gibi erbâb-ı fesadın menviyat-ı cinayat-ı aludları kendi kavi ve itirafları ile sabit bulunduğundan ve bu cihetle bunlar tervic-i fikr-i mel'anet için su-ikasde cür'et eden anarşistlerden madud olub anarşistlerde cinayetin faili veya failleri ve bunların ayrıca saik ve müşevvikleri bulunduğu gibi

³²⁹ BOA, Y.A.HUS. 458/44, h. 4/B/1321 (26.9.1903).

³³⁰ Viyana'da Saltanat-ı Seniyye Sefiri Mahmud Nedim Bey'e karşı muamele-i tecavüzkaranede bulunmuş olan Doktor Abdullah Cevdet'in Dersaadet'e gelmesi kendisine tebliğ edildiği halde gelmekten imtina etmesi sebebiyle hakkında bir karar ittihaz olununcaya kadar maaşının ita ettirilmemesine karar verilmiştir. Bkz. BOA, BEO. 2188/164074, h. 16/B/1321 (8.10.1903); BOA, İ.HUS.109/123, h. 25/C/1321 (18.9.1903).

³³¹ BOA, Y.EE.15/141, h. 18/R/1321 (14.7.1903).

³³² BOA, Y.A.HUS. 423/41, h. 19/N/1319 (30.12.1901); BOA, Y.MTV. 225/101, h. 19/L/1319 (29.1.1902). (Bkz. Mahmut Paşa ile Hoca Kadri'nin teşebbüsât-ı melanetkaranelerine dair hidiviyet-i Mısıriyye tarafından vuku bulan tebligata cevaben Londra Sefareti'nden alınan cevap, BOA, Y.A.HUS. 423/58, h. 23/N/1319 (3.1.1902).

bunlarda da müteaddi-i cinayet olacakların dest-i taaddilerini sevk ve idare eden fail-i müşterekler mevcut olarak bu itibarla da aralarında hiçbir fark olmadığı ...”³³³

Bu gibi pek çok vesikada görüldüğü üzere Abdülhamid Han, hafiyeleriyle Avrupa’da bile Cemiyet üyelerini adım adım izleyebiliyorken, onun canına kast etmeye yeltenecek muhaliflerini dahi aynı mukabele ile cezalandırmayı, gizliden öldürmeyi veyahut idam etmeyi düşünmemiştir. İttihad ve Terakki Cemiyeti üyeleri ve pek çok siyasi cinayete konu olan Avrupa hükümetleri ve onların basını Sultan’a kan döken “Kızıl Sultan” lakabını takmalarına karşılık Abdülhamid Han son anına kadar muhaliflerine karşı şiddetten kaçınmıştır. Nitekim İTC’nin kurucularından İbrahim Temo daha hareketin başlangıcında 1889’da, 1893’de ve 1895’de yasadışı siyasi faaliyetlerinden dolayı defaatle tutuklanmasına rağmen her seferinde mutlakiyet yönetimi için hayli hafif sayılabilecek bir muamelenin ardından Sultan’ın anlayışı sebebiyle kısa zamanda affedilerek salıverilmiştir.³³⁴ Anlaşıldığı üzere II. Abdülhamid Han, Jön Türklerle mücadelede daha çok onlarla görüşülerek kendilerinin ikna edilmesi yolunu tercih etmiştir. Sultan, Jön Türkleri millete faydalı hale getirme arzusunu şu şekilde dile getirmiştir:

“Bunlar yolunu şaşırmiş kuzular gibidir. Onlara karşı sert davranmak evvelce tatbik edilmiş ve çok zararları görülmüş bir usuldür. Bu usulü tekrarlamaktan ise, avare kuzuları tatlılıkla sürüye katmak, aynı zamanda kötülüğe karşı iyilik ile mukabele etmek demektir. Bu sûretle ve kendilerine memuriyet verilerek onları minnettâr bir hizmetkâr haline getirmek mümkündür.”³³⁵

Neticede Sultan II. Abdülhamid, dâhili idarede çok titiz ve uyanık bir politika izlemişti. İttihad ve Terakki Cemiyeti’nin muhalefetini dururdurabilmek ve onları tekrar devlete kazandırabilmek için ihsan, makam, sürgün, af vb. gibi pek çok yönteme başvurmuştu. Bu konuda ve devlet yönetiminde başta valiler olmak üzere, devlet memurlarını özenle seçmiş, faaliyetlerini ise çok yakından izlemiş, olayların üzerine cesaretle ve akılla gitmiştir. Bu yüzden daha önceki padişahlar zamanında görülen halk çapında isyan hareketleri, kendi uzun saltanatında ancak büyük baskılar ve destekler sayesinde seyrek olarak çıkmış, bu hareketler ise 1876’dan 1908’e kadar ki vetirede kısa zamanda bastırılmıştı.

³³³ BOA, Y.EE. 5/106, h. 11/N/1319 (22.12.1901). Damad Mahmud Paşa ile Hoca kadri ve Siret nam şahısların teşebbüsleri hakkında detaylı bilgi için bkz. BOA. İ.HUS. 93/38, h. 11/L/1319 (21.1.1902).

³³⁴ Sina Akşin, *100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Gerçek Yay., İstanbul, 1980, s. 18.

³³⁵ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VIII, TTK. Yay., Ankara, 2007, s. 538.

Sultan Abdülhamid'in rejimi baskıcı veya Tanzimat reformlarına bir tepki olarak anlaşılıyorsa da bu doğru değildir. Sultan Abdülhamid yalnızca gerçekçi bir padişahdır ve bu padişahın ilke olarak yenilik karşıtı olduğunu söylemek icraatları bakımından yanlış bir tespit olur. Bunun yanında Sultan Abdülhamid liberal düşünceli biri de değildir, ama imparatorluğu için faydalı gördüğü reformları da asla reddetmemiştir. Saltanat döneminde ülke, bir ekonomik büyüme ve sosyal değişme süreci geçirmiştir. Tütün ve afyon tarımının genişlemesi, ipek böcekçiliğinin tekrar canlandırılması, demiryolu inşasının hızlanması, telgraf ağlarının kurulması vb. özellikler kıyı bölgelerinde eski yapının değişmesine yol açan yeniliklerdi. Her ne kadar ittihatçılar tarafından halkı cahil bıraktı ithamına maruz kalsa da Sultan Abdülhamid'in diğer önemli bir reformu eğitim sisteminin geliştirilmesiydi. Eğitim üzerinde önemle durmuştu. Ağırlık yüksekokul ve meslek okullarına verilmişti. Böylece 18 yeni yüksekokul kuruldu. Bu dönemin eğitim kurumları arasında; çok sayıda iptidai, rüşdiye ve idadi okuluyla birlikte, Mekteb-i Fünûn-ı Maliye (1879), Hukuk Mektebi (1880), Gümrük Mektebi (1881), Hamidiye Ticaret Mektebi (1881), Sanâyi-i Nefise Mektebi (1883), Hendese-i Mülkiye Mektebi (1884), Ziraat ve Baytar Mektebi (1891), Sağır, Kör ve Dilsizler Mektebi (1889), Dârümuallimîn Âliye Şubesi (1891), Aşiret Mektebi (1892), Gülhane Tabâbet Tatbikatı Mektebi ve Seririyatı (1898), Polis Mektebi, Bağcılık ve Aşı Mektebi, Orman ve Maâdin Mektebi (1907), Çoban Mektebi, Zeytincilik ve Yağcılık Mektebi, Sulama ve Direnaj Mektebi (1908) vb. okullar sayılabilir.³³⁶

İstanbul Darülfünunu'nun açılışı da yine bu döneme denk düşer. Bu, İslâm dünyasında gerçek anlamdaki ilk modern üniversiteydi.³³⁷ Sultan'ın eğitim reformunun çok önemli diğer bir yönü de okulların, artık eskisi gibi çoğunlukla başkentte yapılmamalarıydı. Tersine, okul yapımı gitgide Anadolu'ya, vilayet merkezlerine taşınmıştı. Böylece taşra küçük burjuvazisinin oğulları ilk kez memurluk kariyerine girme fırsatını bulmuştu. Bu gelişme sayesinde, 20. yüzyıl başında özellikle subay sınıfının alt rütbelerine, alt ve orta tabakaların gençleri yerleşti. Bu genç subaylar sonraki yıllarda liberal burjuva düşüncelerine açık olacaktı. Lakin Abdülhamid'in

³³⁶ *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme*, Haz. Muzaffer Albayrak ve Kevser Şeker, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., no. 134, İstanbul, 2014, s. 4.

³³⁷ Lewis, *a.g.e.*, s. 247.

reformları yeni bir modele göre gerçekleştirilmişti; yeniliklerde Hristiyan-Avrupa medeniyetinin³³⁸ değil, Osmanlı'nın kendi kökleri olan İslâm medeniyetinin örnek alınması isteniyordu.³³⁹ Sultan'a göre Avrupa'nın ilerleyişine karşı en iyi savunma, Avrupa'nın teknik başarılarını kabul etmek ve almaktı; ama Avrupalıların yaşam tarzı taklit edilmemeliydi. Osmanlı İmparatorluğu'nun peş peşe yenilgilerinin nedeni ona göre yabancı taklidiydi. Artık yeniliklerin kaynağı İslâmiyet'in geçmişinde aranmalıydı. Bu eğilimin büyük sebebi İslâm dünyasının o dönemdeki durumundan kaynaklanmaktaydı. Çünkü Sultan Abdülhamid döneminde Osmanlı dışında hemen hemen tüm İslâm ülkeleri yabancı devletlerin egemenliği altında kalmıştı.³⁴⁰

Fransa'nın 1830'da Cezayir'e yerleşmesinden beri, birçok Müslüman ülkesi Avrupa devletleri tarafından işgal edilmişti. Rus Çarlığı 1840-1885 arasında Orta Asya Müslüman Türk hanlıklarını, Kafkasya'yı ve Doğu Anadolu'nun bir kısmını ilhak etmişti. Avusturya-Macaristan, Bosna ve Hersek'i işgal etti. İngiltere kraliçesi 1877'de, milyonlarca Müslümanın yaşadığı Hindistan'da imparator unvanını aldı. Tunus 1881 yılında Fransa tarafından işgal edildi. Ondan sonraki yılda İngiltere Mısır'ı işgal etti. Ahlaki değerlere muhafazakâr bir yöneliş sayesinde, İslâm'ın "yeniden doğuşu"u bekleniyordu. Bu yöneliş, diğer etkenler yanında, Avrupa'nın emperyalist tehdidine karşı bir savunma tepkisi olarak da anlaşılmalıdır. Bu tepki, İttihad-ı İslâm (İslâm birliği) siyasi hareketinde kendini ifade olanağı buldu. İttihad-ı İslâm dünyadaki tüm Müslümanları halifenin çevresinde toplamayı amaçlıyordu. Bu dönemde Sultan Abdülhamid'in ismi Hint camilerinde cuma namazlarında anılıyordu ki bu saygı başka hiçbir hükümdara gösterilmiyordu. Başlangıçta Hindistan, Afganistan ve İran Müslümanlarını Rusya'nın Hindistan önlerine doğru ilerleyişine karşı harekete geçirmek için başlatılan bir hareket olmasına rağmen İttihad-ı İslâm, İslâm ülkelerinin Avrupalılar tarafından kolonileştirilmelerinin ivme kazanmasıyla Müslüman halkların

³³⁸ Batı Medeniyeti'nin özü, Osmanlıların zihin dünyalarını teşkil eden nizam ve sabitlik değil, sürekli değişimdir. Orada gelenek değişimdir. Batı uygarlığının kaynakları, Eski Yunan ve Roma, modern Batı uygarlığının hayat kaynağını teşkil eder. Batı dünyası, tasarladığı medeniyetin formülünü bir kimyager kesinliği içinde klişeleştirmiştir. Yunan aklı + Roma nizamı + Hristiyanlık ahlak ve hassasiyeti = Greko-Latin Medeniyeti. Bkz. Necip Fazıl Kısakürek, *Batı Tefekkürü ve İslam Tasavvufu*, Büyük Doğu Yay., İstanbul, 1991, s. 18.

³³⁹ Berkes, *a.g.e.*, s. 351.

³⁴⁰ Fikret Adanır, *Makedonya Sorunu*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2001, s. 101; Berkes, *a.g.e.*, s. 516. (1882'de, hicri 14. yüzyılın başında Sultan Abdülhamid Müslüman ülkelerinden gelen tebrik yağmuruna tutulduğunda, Türkiye ve İran hariç bu ülkelerin hepsi yabancı egemenliği altındaydı. Bkz. Adanır, *a.g.e.*, s. 103.).

bağımsızlık istek ve iradelerinin bir işareti haline dönüştü. Böyle bir akım olarak İslâm birliği her şeyden önce İngiltere'ye karşıydı. Bu sebeple Sultan Abdülhamid'in o dönem zahirde İttihad-ı İslâm'ın en önemli savunucusu gösterilen mason el-Afgani'ye İstanbul'a taşınması için 1892'de gönderdiği davetiye, asla onun düşüncelerinin desteklenmesi için değildi. Bu davetiye aslında Sultan'ın uyanıklığı bakımından İngiltere'nin bir Arap halifeliği yaratma tasarılarına karşı bir tedbiri gösteriyordu. Bugün çeşitli vesikalarla mason olduğu ifşa edilen Afgani'yi o dönem fark edebilen Sultan Abdülhamid, Afgani'nin, İngiltere'deki bu kampanyaya önyak olanlarla işbirliği yaptığından şüpheleniyordu.³⁴¹ Şüphe eden tek hükümdar da o değildi. Afgani İstanbul'a geldiğinde bu durumdan rahatsız olan Nasıruddin Şah Eminü's-Sultan, İstanbul'daki İran sefirine Osmanlı Sadrazamı'na ve Sultanı'na, Cemaleddin Afgani'nin zararlı planlarına dikkat edilmesi gerektiğini söylemişti. Cevap olarak Sultan: *“Cemaleddin hakkında benim kanaatim Şah'ın kanaatinin aynısıdır. Bununla beraber, İngilizlerin tahriklerine onun da katıldığı Araplar arasında kışkırtma ve problemleri önlemek için onu davet ettim.”*³⁴² demiştir.

Sultan II. Abdülhamid'in harici siyaset anlayışı ise denge üzerine kuruluydu; etraftaki dost ve düşmanlar ile iyi geçinmek için aradaki münasebetleri uygun bir seviyede tutmak, birinin dostluğunu kazanmak için diğerlerinin düşmanlığını kazanmamaya dikkat etmek. Bu anlamda tarafsızlık ve denge siyaseti önemli yer tutmaktaydı. Harici siyasetin temel ilkeleri ise; Merkezîyetçilik, tarafsızlık, denge, bağımsızlık, ihtilaflardan faydalanma, barış, gönül alma, taviz, yerine göre şiddet, tecrit ile korkutmaya dayanıyordu. Abdülhamid Han tarafsızlık siyaseti gereği herhangi bir Avrupa devletine yaklaşp diğerlerinin düşmanlığını kazanmaktan çekiniyordu. Avrupa devletleri hakkında çok iyi bir bilgiye sahipti. Daha şehzadelikten beri Avrupa'yı yakından takip etmiş ve Osmanlı Devleti üzerindeki tesirlerini muhakeme ederek, zaaflarını ve taleplerini iyi anlamıştı. II. Abdülhamid Han, Avrupa devletlerinin tutum ve müdahalelerinin her yönüyle Türk ve Müslümanların aleyhine, Hristiyanların ise lehine bir durum ortaya çıkardığını açıkça gözlemlemekteydi. İşte bu durum karşısında padişah şu tespitlerde bulunmaktaydı:

³⁴¹ Adanır, *a.g.e.*, ss. 104-105.

³⁴² Nikki Keddie, *Cemaleddin Efgani - Siyasi Hayatı*, Çev. Alaeddin Yalçınkaya, Bedir Yay., İstanbul, 1997, s. 384.

*“Dünyada yalnız, düşman vardır, fakat dost yoktur. Haç her zaman müttefik bulabilmekte, fakat hilal her zaman yalnız kalmaktadır. Osmanlı Devleti’nden menfaat bekleyenler ona dost görünmekte, fakat umduğunu bulamadığı zaman hemen düşman kesilmektedir.”*³⁴³

Sultan Abdülhamid tarihi bilgisi ve görgüsü ile Avrupa devletlerine hiç güvenmedi, bu tutumu saltanatının son demlerine kadar da devam etti. Avusturya-Macaristan büyükelçisi Baron Celice’nin bir raporunda Sultan’ın bu tutumu karşısında şunları okuyoruz: “Ama Sultan bize güvenmiyor” evet bu konuda Sultan’a yönlendiren ithamlar yerindedir, Sultan çocukluktan beri yaşadıkları ile son derece şüpheli bir hale gelmiştir. Sultan Abdülhamid’in bu çok iyi anlaşılabilir vasfı, Müslüman halkın Avrupa’ya karşı tarihten kaynaklı genel tavrını yansıtmaktadır. Kısmen Avrupa’nın baskısıyla başlatılan Tanzimat reformları ve imparatorluğun tüm halklarının aynı hakka sahip olduğunu ileri süren hâkim Osmanlı ideolojisi, Müslümanlar arasında 93 Harbi sonrasında gerçekleşen antlaşmalarla saygınlığını büyük ölçüde kaybetmişti. Müslüman tebaa, 1875-78 kriz yıllarında Hristiyan halkların Osmanlı İmparatorluğu’ndan kopmak için nasıl her şeyi denediklerini görmüş, Avrupalı devletlerin, kendi kolonilerindeki Müslümanlarla hiç ilgilenmeksizin, Hristiyan halkın durumunu düzeltmek bahanesiyle Osmanlı içişlerini nasıl karıştıklarını gün be gün yaşamıştı. Birçok Osmanlı, Avrupa’nın Osmanlı Hristiyanlarının eşit haklara kavuşmasına neden bu kadar ilgi gösterdiğini anlamıyordu; çünkü pratikte Hristiyanlar Müslümanlardan daha fazla hakka sahipti.³⁴⁴ İstanbul’daki Alman büyükelçisi Freiherr Marschall Von Bieberstein, bu çelişkili durumu şöyle belirtiyordu:

“Kim genel durumu önyargısız incelerse, Türk yönetim sisteminin eksikliklerinden özellikle Osmanlı Hristiyanlarının eziyet çektiklerini ve memnun olmama sebeplerinin burada aranması gerektiği iddiasına kesinlikle itiraz etmek zorundadır. Daha çok, reayanın eksiklikleri kendi yararına genişlettiği ve böylece Müslümanlara kapalı olan özgürlükleri elde ettiği iddia edilebilir. Reayaya eşitlik verilmediği de gerçek değildir. Reaya, Müslüman tebaanın zararına kendilerine imtiyaz sağlamayı gayet iyi beceriyorlar. Hristiyan inançlı Türk tebaası, istek ve şikâyetleri için iki nüfuz sahibi koruyucuya sahiptir: kilisesinin başı ve yabancı bir gücün temsilcisi. Her piskopos, metropolit, patrik vb. kendi dindaşlarını, sivil ilişkilerde Türklere karşı korumayı vazife bilir. Hristiyanın haklı veya haksız olması burada tamamen önemsizdir. Aynı ölçüde Ortodoks reaya düzenli olarak Rus veya Yunan temsilciliğinin yardımlarını hesaba katabilir. Yabancı temsilciliklerin bir Türk reayasını korumalarının uluslararası hukuka aykırı olması, Türkiye karşısında tabii ki dikkate alınmıyor. Türk hükümetinin zayıflığı ve tüm

³⁴³ Arpacı, a.g.e., s. 49.

³⁴⁴ Adanır, a.g.e., s. 101.

*ihtilaflardan kaçınma isteği yüzünden reaya, hamisinin sayesinde çoğu zaman oyunu kazanmıştır.*³⁴⁵

Hristiyan halka, ek bir kurum olarak genelde Osmanlı yerel makamlarından daha etkili olan çeşitli mezheplerin misyonları da yardım ediyordu. Hristiyanların teveccühü için birbirleriyle yarışan misyonerler, bir ülkenin sömürgeci-emperyalist nüfuz altına girmesi için ilk koşul olarak bir dinsel-kültürel etki alanının oluşturulması gerekli olduğundan, kendi hükümetlerinin yardımından emindiler. Böylece Osmanlı İmparatorluğu'nda bir Hristiyan'ın uğradığı her haklı haksız muamele, Avrupa basınında bir canavarlık hikâyesinin konusuydu. Zaten Türk'ün Hristiyan katili olarak görülmesi ve takdim edilme arzusu Avrupalının bilinçaltındaki algısının karşılığıydı, bu durum şarkiyatçı kaynaklarda eskiden beri fazlasıyla zikrediliyordu.³⁴⁶

Avrupalı devletlerin şiddetli taarruzları karşısında ise Sultan taviz ilkesi noktasında, iktisadi ve toprak tavizleri şeklinde bir siyaset belirliyordu. II. Abdülhamid Han, Tunus, Mısır, Teselya ve Doğu Rumeli'nin kaybında bu siyaset doğrultusunda ısrar etmemişti. Sebebi ise buralarda Osmanlı Devleti hâkimiyetinin artık sadece sözde olmasıydı. Ayrıca diğer bir sebep buraları kurtarabilecek ve devamında tüm Osmanlı topraklarını Batı ittifakına karşı savunulabilecek bir gücün yokluğu idi. Sultan bu gibi durumlarda soğukkanlı, sabırlı, kâr-zarar ilişkisi gözetilen, akılcı bir siyaset takip ederdi. 93 Harbi'nin neticelerini görmüştü ve Osmanlı Devleti'nin tekrar büyük devletlerle savaşabilecek gücünün olmadığına kanaat getirmişti. Bunun yerine Sultan'ın izlediği politika, emperyalist devletlere küçük tavizler vererek Osmanlı ülkesine saldırmak için onlara meşru zemin alanı bırakmadan bu dönemde her anlamda Osmanlı Devleti'ni kalkındırmaktı. İktisadi anlamdaki tavizler de bu yöndedir. Sultan bu tavizleri “Zararı âmmı def için, zararı his ihtiyar olunur” mecelle kaidesinde olduğu gibi büyük felaketlerden korunmak için vermiştir. Bu siyasette gözetilen husus “bağımsızlık haklarını koruma” ve “karşılıklı fayda” esasına dayanmıştır.³⁴⁷

Diğer taraftan II. Abdülhamid'in İslâmcılık siyasetini benimsemesinin bir diğer nedeni ise İngiltere ve Rusya'nın Berlin Konferansı'nda, sadece kendilerini ilgilendiren hususlar ile Osmanlı Devleti'nde yaşayan azınlıklar için ıslahat yapılması konusundaki

³⁴⁵ Adanır, *a.g.e.*, s. 102.

³⁴⁶ Necmettin Alkan, *Karikatürlerle Oryantalizm- Avrupa'nın Türk ve Türkiye Algısı*, Selis Yay., İstanbul, 2016, ss. 166-117.

³⁴⁷ Arpacı, *a.g.e.*, s. 49.

maddelere müdahale etmeleri ve diğer maddelere ise hiç el sürmemeleriydi. Bu da Sultan II. Abdülhamid’i yeni bir siyasi anlayışa yönelmeye mecbur bırakmıştı. Böylece II. Abdülhamid Han, Avrupalı devletlerle hakiki manada bir dostluk kurulamayacağını idrak etmişti. Abdülhamid Han, İslâmcılık siyaseti için en büyük tehlikenin İngiltere olduğunu düşünüyordu. Çünkü Sultan, daha evvel de değinildiği üzere İngilizler’in, Halifelik merkezini İstanbul’dan Cidde veya Mısır’a naklederek, himayelerine almaya, böylece dünya Müslümanlarını istedikleri gibi yönlendirmeye çalıştıklarını bilmekteydi. Nitekim İngilizler, Mısır’ı işgalden sonra, faaliyetlerini halifeliğin nüfuzunu kırmaya yöneltmişlerdi. Bu konuda Sultan gafil değildi, istihbaratının verdiği bilgilerle Mısır’da teşekkül eden İngilizlere ait iki cemiyetin maksadını bilmekteydi. Bu maksatlar özet olarak Hilafeti ortadan kaldırmak veyahut Hilafeti Osmanlıların elinden alıp İngiliz güdümündeki Arap eşrafından birine vermek ve diğeri tecdid-i riyaset-i İslâmiye yani yeni bir Halife ile yeni bir İslâm yaratmaktı. Birinci maksatla Mısır, Hicaz, Şam vesairenden müteşekkil İngiliz güdümünde bir Arap Devleti kurmak için umuru diniyye içinde Kureyşi bir halife tayin etmek fikrini ortaya atmışlardı. İkinci maksat ise İngiliz emperyalizmine tehdit oluşturmayacak Protestan Mezhebi’ne benzer bir mezhep, yeni yumuşak, ılımlı bir İslâm vücuda getirmektir. Alınan jurnallere göre İngilizler bu siyaseti “yalnız Kur’an” ile amel olunması gerektiği fikrine oturarak, “Hanefi, Maliki ve bilcümle fukahanın akvalininin terk olunması” şeklinde propagandalarla uyguluyor, İslâm dinini ve Osmanlı otoritesini Arap coğrafyasında bu suretle zayıflatmaya çalışıyorlardı.³⁴⁸ İngiltere Arap hilafetini tesis etme yolunda Yemen ve Kuveyt taraflarındaki birkaç Arap şeyhi ile de anlaşmıştı. Sultan Abdülhamid İngilizlerin tüm bu işlerinden haberdardı.³⁴⁹ Bu anlamda İngilizler Irak ve Filistin’i de ele geçirerek Orta Doğu İslâm Coğrafyasına hâkim olmak istiyordu. İngiltere, bu emelini gerçekleştirebilmek için Arap topraklarında Abdülhamid’in ve Osmanlı ailesinin Kureyş soyundan gelmediğini ve bu şekilde onların Halifeliği gasp etmiş olduğunu söyleyerek, burada Osmanlı’ya karşı muhalefeti harekete geçirmek için çaba gösteriyordu. Ancak Halife Abdülhamid’in İslâm’a bağlanmış olması ve Yıldız teşkilatının Batılıların bütün bu entrikalarına ve sömürgeci siyasetine karşı çıkmış

³⁴⁸ BOA, *Y.EE.* 127/71, h. 18/M/1318 (18.5.1900).

³⁴⁹ BOA, *Y.PRK.UM.* 57/43, h. 8/L/1319 (18.1.1902).

olması, İngilizler, Fransızlar ve Ruslar açısından Müslüman grupları Sultan ve Halife'ye karşı ayaklanmaya ikna etme işini zorlaştırmıştı.³⁵⁰

Bu çerçevede Sultan Abdülhamid İslâmcılık siyaseti hususunda İngilizlerin yıkıcı faaliyetlerine karşılık sayısız önlemler alıyordu. Bunların bazıları; Batılıların sömürge idaresi altında yaşayan Müslümanlara Kur'an-ı Kerim ve ehl-i sünnete ait dini kitaplar göndermek, küçük Müslüman devletçiklerin idarecileri arasındaki sorunlara arabuluculuk yapmak, haklarından tecrit edilen Müslümanlara yardımcı olmak, Müslüman cemaatleri himaye etmek sayılabilir. Ayrıca Sultan bu doğrultuda dini günlerde, bayramlarda ve Halife'nin özel günlerinde İslâm âleminin çeşitli yerlerinden gelen tebrik telgraflarına da titizlikle cevaplar verirdi. Bunların yanında Müslüman yerleşim yerlerinde temsilcilikler açmak, çeşitli vesilelerle İstanbul'a gelen Müslümanların acil ihtiyaçlarını karşılamak gibi ferdi çapta uygulamalar da mevcuttu.³⁵¹ Sultan Abdülhamid, İttihat-ı İslâm siyasetine büyük önem vermişti. Ahmet Mithat Efendi'ye gönderdiği bir emirde: *“Eğer minarelerde ezanın devamını, İstanbul'un ebedi başkent olmasını, devletin ilelebet devamını arzu ediyorsak, efkârı-ı umumiye bu noktada cemetmek zaruridir.”* demesi meseleye verdiği ehemmiyeti göstermiştir.³⁵²

Konumuz bakımından harici siyasette II. Abdülhamid Han açısından Balkanlar'daki en ciddi mesele de Makedonya sorunu idi. Bulgaristan, Yunanistan, Sırbistan ve Romanya devletlerinin hepsi iddialarını bölge ile ilgili meşru haklarına dayandırmaktan ziyade tarihi veya efsanevi nedenlere bağlamış ve bazen de etnik yakınlık temelinde, Makedonya toprağının bir kısmını ele geçirmek için çaba sarf etmişlerdi. Makedonya, hiçbir grubun çoğunlukta olmadığı, değişik etnik gruplardan oluşan bir bölgeydi. Her grup, ulusal propagandasını yaymak için değişik örgütleri kullanarak bölgede konumunu güçlendirmeye çalışmaktaydı. En önde gelen örgüt ise değişik terörist faaliyetler yoluyla Makedonya'nın özerk bir eyalet halinde yapılandırılması için mücadele eden, Dâhili Makedonya Devrimci Örgütü'yü. Osmanlı İmparatorluğu'nun beklenenden hızlı toprak kaybetmesi ve Makedonya'nın komşu ülkeler arasında paylaşılması tehlikesi, Sofya'da bazı Makedonyalı öğrencilerin

³⁵⁰ BOA, Y.PRK.EŞA. 31/156, h. 25/N/1316 (6.2.1899). İngiltere'nin bu konuda devam eden faaliyetleri için bkz. BOA, Y.PRK.TKM. 53/4, h. 29/Z/1327 (11.1.1910).

³⁵¹ Karpat, *“I. Meşrutiyet Dönemi ve II. Abdülhamid'in Saltanatı”*, c. VII, s. 376.

³⁵² Arpacı, *a.g.e.*, s. 45.

Makedonya’da bu devrimci örgütü kurmalarına sebep oldu. Böylece Ekim 1893’te Selanik’te kendini “Makedonya Devrimci Örgütü” (Makedonska Revoljucionna Organizascija) diye adlandıran bir devrim komitesi oluşturuldu. Sonraki dönemde adı birkaç kez değişen ve 1905’ten itibaren “İç Makedonya Devrimci Örgütü” (İMDÖ) (“Vatresna Makedonska Revoljucionna Organizacija”) (VMRO) diye adlandırılan bu örgüt, 19. yüzyılın 90’lı yıllarının yarısından itibaren Makedonya Sorunu’nda önemli bir rol oynamaya başladı. Tarih yazımında sadece “İç Örgüt” diye de adlandırılan İMDÖ’nün kuruluş döneminde, Berlin Antlaşması’nın şartlarının yerine getirilmesinin talep edilmesi kararlaştırıldı. Amaç olarak 1894 yılının ilk aylarında örgütün kurucularından biri olan Hristo Tatarcerv’in anılarında anlattığı gibi Makedonya’nın otonomisinin sağlanması kabul edildi; *“Bu örgütün amacı hakkında uzun süre tartışıldı. Sonra biz, Bulgar unsurun üstünlüğüyle, Makedonya özerkliğinde karar kıldık. ‘Makedonya’nın doğrudan Bulgaristan’a bağlanması’ görüşünü kabul edemedik. Çünkü Büyük Güçler’in tepkisi ve komşu küçük ülkeler ile Türkiye’nin talepleri nedeniyle bu görüşün büyük zorluklarla karşılaşacağını görmüştük. Biz düşündük ki, bir otonom Makedonya, Bulgaristan ile sonradan daha kolay birleşebilirdi; nihayetinde bu başarılamazsa Makedonya, Balkan halklarının federasyon birliğinin bir üyesi olarak hizmet edebilirdi.”* Bu örgütün yöntemleri, silahlı çete hareketleri (cetnicesko dvizenie) ve isyanlar Makedonya Sorunu’nu bir yandan Büyük Güçler’in, diğer yandan da Jön Türklerin gündemine getirmiştir.³⁵³

İMDÖ bölgedeki diğer etnik temelli gruplara da örnek teşkil etmişti. Sultan Abdülhamid, çeşitli tavizler vermesine rağmen, onun padişahlığının sonuna kadar bu bölgede çeteler siyasi cinayetler işlemeye devam etmişti. Bu hususta eyalet düzenini sağlamak için bir polis gücü dahi oluşturulmuştu. Fakat bölgedeki çatışma ileride üzerinde hassasiyetle durulacağı üzere harici sebepler nedeniyle bir türlü dinmiyordu. Makedonya sorunun ortaya çıkardığı uluslararası tartışmalar, Osmanlı’nın denge siyasetini bozuyor, İngiltere ve Rusya’yı daha sonra Fransa’yı da bir birine yaklaştırıyordu.³⁵⁴

³⁵³ Hacısalıhoğlu, *a.g.e.*, ss. 46-47.

³⁵⁴ Karpat, *I.Meşrutiyet Dönemi ve II. Abdülhamid’in Saltanatı*, c. VII, s. 312.

Doğu ve Batı Avrupa devletleri, Makedonya konusunu Osmanlı aleyhine bir koz olarak kullanmayı kendi siyasetlerine uygun bulmuştu, lakin bu konuda başlangıçta bir ihtilaf içindeydiler. Bunun nedeni Sultan Abdülhamid'in büyük devletler ve Balkanlar'da uyguladığı siyasetten kaynaklanmaktaydı. Abdülhamid Han, her biri başka bir büyük devletin himayesinde olan Balkan devletlerini aralarındaki ihtilaflardan faydalanmak suretiyle, onların bir birlik meydana getirmelerine engel olmuştu. Böylece Osmanlı Devleti'ne karşı birlikte hareket etmelerini önlemişti. Sultan Abdülhamid Balkan devletlerinin Osmanlı İmparatorluğu'na saldırmak için bir ittifak oluşturma içine girebileceklerinden uzun saltanatı boyunca daima şüphe etmiştir. Nitekim Sultan tahttan indirildikten sonra o dönem vehim sanılan bu düşünceler hemen ardından gerçekleşmiştir. Arz olunan bu sebepler muvacehesinde Sultan Abdülhamid'in özetle dış politikada belirlediği bu esasları, Mabeyn başkâtibi Tahsin Paşa sonradan şöyle anlatmıştır:

*“Sultan Hamid'in siyaset-i hariciyede mesleki şu idi: Rusya'yı idare etmek, İngiltere ile asla mesele çıkarmamak, Almanya'ya istinat etmek, Avusturya'nın gözü Makedonya'da olduğunu unutmamak, diğer devletlerle mümkün mertebe hoş geçinmek, Balkanları birbirine karıştırıp Bulgarlar ve Sırpalar ve Yunanlılar arasında nifak ve ihtilaf yaratmak.”*³⁵⁵

Bu hususta Sultan, dünya ve devlet şartları açısından her türlü siyaseti kullanarak devleti ve milleti savaş ortamından uzaklaştırmayı hedeflemişti. Zira daha önce değinildiği üzere devletin ve milletin kendisini toparlaması için uzun bir barış dönemine ihtiyacı vardı. Bunu Sultan Abdülhamid şöyle ifade etmişti:

*“Allah bize sulh ve sükûnet nasip etsin. Hiçbir memleketin bizim kadar buna ihtiyacı olduğunu sanmıyorum.”*³⁵⁶

³⁵⁵ Tahsin Paşa, *Abdülhamid ve Yıldız Hatıraları*, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi Yay., İstanbul, 1931, s. 62.

³⁵⁶ Arpacı, *a.g.e.*, 41-43.

İKİNCİ BÖLÜM

2 İTTİHAD VE TERAKKİ CEMİYETİ

Kaynakların durumu, Jön Türk komitesinin kuruluş dönemindeki programının ve örgüt yapısının geniş kapsamlı bir açıklamasına müsaade etmemektedir. Az miktardaki bilgi de, kurucuların anılarından elde edilmektedir. Bunun en önemli sebebi Jön Türk komitesinin, “Karbonari” (Carbonari) örgütü modelinde gizli olarak teşkilatlanmasıdır.³⁵⁷ Başlangıçta Jön Türk cemiyeti İstanbul’daki yüksekokullarda, özellikle Mekteb-i Harbiye’de ve Mekteb-i Mülkiye’de gizli toplantı ve propagandalarla oldukça hızlı bir şekilde yeni üyeler kazanmıştı. Ama cemiyet üyelerinin sayısı hakkında kesin bir bilgi yoktur. Meclisin 1878’de kapatılması ardından Jön Türk hareketinin ilk ciddi örgütsel yapılanması, Mekteb-i Tıbbiye’de tıbbiye öğrencilerinden İbrahim Temo’nun Yunan “Etnik Eteria”³⁵⁸ komitesinden etkilenmesi neticesinde gerçekleşmiştir. İbrahim Temo, okul arkadaşları olan Abdullah Cevdet, İshak Sükûti ve Mehmed Reşid ile beraber 1889’da “İttihad-ı Osmani” cemiyetini kurmuştur.³⁵⁹ İttihad-ı Osmani Cemiyeti başta biyolojik materyalizm olmak üzere karmaşık düşünsel etkilerden ve “vatanseverlik” fikrinden etkilenen bir öğrenci örgütü durumundadır. Bu örgütte felsefi boyutun ağır basmasına karşılık cemiyetin daha sonra tam bir siyasi örgüt haline geldiğini göreceğiz.³⁶⁰

Örgüt, 1865’te kurulan Genç Osmanlılar Cemiyeti modelinden esinlenmiştir. Her iki kuruluşu yön veren model ise bahsedildiği gibi İtalyan Milliyetçi örgütü *Carbonari*’dir. İlk yıllarda örgütün temel birimi dört kişiden teşekkül eden bir hücredir. Her hücre üyesinin bir numarası vardır. Örneğin, İbrahim Temo’nun numarası 1/1’dir, yâni bir numaralı hücrenin bir numaralı üyesi. Diğer hücrelerle bağlantı hücre başkanının diğer bir hücre başkanı ile teması aracılığıyla kurulur. Bu suretle bir hücrenin yakalanması sonucu bütün örgütün ele geçmesi engellenmiş olur. Sultan,

³⁵⁷ Hanioglu, *The Young Turks in Opposition*, s. 72.

³⁵⁸ Etnik Eteria veya Filik-i Eterya Cemiyeti, 1814 yılında Yunanistan’ın Osmanlı hâkimiyetinden ayrılması misyonu ile Rusya’nın Odesa (Hocabey) liman şehrinde ikisi Rum biri Bulgar olmak üzere üç tüccar tarafından kurulmuştur. Detaylı bilgi için bkz. Necla Günay, “Filik-i Eterya Cemiyeti”, *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, c. VI, s. 1, 2005, ss. 263-287.

³⁵⁹ İbrahim Temo, *a.g.e.*, s. 64.

³⁶⁰ Hanioglu, *Doktor Abdullah Cevdet*, s. 27.

muhtemelen bazı öğrencilerin Askeri Tıbbiye’de hürriyet fikirlerinin yoğun bir şekilde tartışıldığını Saray’a duyurmaları sonucu, derneğin varlığından haberdar olmuştur. Bunun üzerine, okul komutanı Ali Saip Paşa’yı görevinden uzaklaştırmış, yerine askeri okullar müdürü Zeki Paşa’yı bu hareketi bastırması göreviyle tayin etmiştir. Ancak, hareketin fazla endişe verici olmadığı düşünülmesi muhtemeldir, çünkü pek az sayıda öğrenci gözaltına alınmış, bunların da çoğu daha sonra eğitimlerini tamamlamaları için affedilmiştir. Genç Türkler 1889 yılında bir hükümet darbesi plânlamışlarsa da, Sarayın önceden haberi olmasıyla darbeciler sürgüne gönderilmişti. Bu teşebbüste öğrencilerin rolünün ne olduğu bilinmemekle birlikte, bazı öğrencilerin de bu plâna katıldığı daha önceki örneklerden tahmin olunabilir. Daha sonraki olaylarda, öğrencilerin Abdülhamid yönetimine devamlı bir direnme gösterdiklerini doğrular niteliktedir. Örneğin, 1904 yılında Askeri Tıbbiye öğrencileri, Abdülhamid taraftarı olarak tanınan okul yöneticilerine karşı başkaldırıda bulunmuşlar ancak hemen karşı konulması üzerine bu teşebbüslerinde başarılı olamamışlardır. Akabinde olaylara katıldığı sanılan seksen yedi öğrenci Libya’ya sürgün edilmiştir.³⁶¹

Önceleri dağınık bir görünüm gösteren İttihad-ı Osmani Cemiyeti, Paris’te Ahmed Rıza ve Londra’da “Yeni Osmanlılar” hareketine de katılmış olan eski bir muhalif Ali Şefkati Beylerin sayelerinde bir düzen içine girmişlerdi. Ahmed Rıza’nın Ali Şefkati Bey ile kurduğu temastan ve muhalefet saflarına katılan *Mizan* Gazetesi sahibi Murat Bey’in de Londra’ya gitmesinden merkezin ilk olarak Londra’da oluşturulmaya çalışıldığı izlenimini edinmek mümkündür. Ancak Ali Şefkati Bey’in kısa bir süre sonra ölümü üzerine muhalefet Paris’te Ahmed Rıza Bey etrafında toplanmıştır. Murad Bey ise Mısır’a geçerek buradaki muhalifleri toplama görevini üstlenmiştir. Daha sonra Murad Bey Cenevre’ye gelerek *Mizan*’ı burada çıkarmaya başlayıp Cenevre’de cemiyetin geniş bir şubasını oluşturmaya başlayacaktır.³⁶²

Ahmet Rıza, cemiyete katılmasıyla beraber cemiyetin ismini pozitivistlik remzi olan “Ordre et Progres” yani “Nizam ve Terakki” ismiyle değiştirmek istemiştir. Münakaşalar sonucunda Osmanlı toplumuna uygun olabilmesi için Cemiyet’in ismi

³⁶¹ İlter Turan, *a.g.e.*, s. 179, 180.

³⁶² Hanioğlu, *Doktor Abdullah Cevdet*, s. 31.

küçük bir tadile uğramış, “birleşme ve ilerleme” manasına gelen “İttihad ve Terakki” adında karar kılınmıştır.³⁶³ 1897 yılında cemiyetin kuruluş sebepleri şöyle belirtilmiştir:

*“Sebeb-i te’sisi hükümet-i hazıra-yı ‘Osmaniye’nin i’tisafatı, ahalinin gaflet ve fıkdan-ı ittihadıdır. Maksudı mezhep ve kavmiyet gözetmeksizin ‘umum’Osmanlıları ittihad ve intibaha sevk etmek, necat-ı ‘Osmaninin ancak bu ittihad ve terakkide olduğunu göstermek; hükümeti şu ‘aşr-ı feyz ve i’tila-yı ‘umumi ile mütenasib bir yolda idare-yi umur-ı ‘ibada meyyal-ı münkad kılmaktır.”*³⁶⁴

Kısa zamanda diğer okullarda ve ulema sınıfı arasında varlığını hissettirmeye başlayan bu cemiyet, II. Abdülhamid “Despotizmi” diye adlandırdıkları rejime karşı durmak ve anayasayı tekrar yürürlüğe koymak amacındaydı. Harekete katılanlar kendilerini, “karşı oldukları rejim” ile tanımlayarak siyasi çizgisinin ne olduğu belirsiz gizemli bir “Jön Türklük” ile açıklamaya çalışırlar. Yönetim ise onları “erbab-ı fesad” örgütlerini ise “Cemiyet-i Fesadiye” olarak adlandıracaktır. “Midhat Paşa Kanun-i Esasisi” olarak isimlendirdikleri anayasanın tekrar yürürlüğe konulması en belirgin istekleridir.³⁶⁵

Elimizdeki bilgilere göre Osmanlı hükümeti gizli komitenin varlığını en geç 1892 yılında öğrenmiştir. Akabinde bu bazı üyelerin tutuklanmasını beraberinde getirmiştir.³⁶⁶ Fakat hükümet Jön Türk hareketini bir öğrenci hareketi olarak görüp küçümsemesinden dolayı tutuklanan Jön Türkler çoğunlukla affa uğramıştır. Cemiyet sonraki yıllarda, başkentte derviş Şeyh Nailli gibi kısmen “Yeni Osmanlılar” hareketine dâhil olmuş olan Osmanlı aydınlarının önemli bir kısmını da kendi bünyesine katmıştır.³⁶⁷ Başta yalnızca matbuat vasıtasıyla entelektüel fikirler üretmeye çalışan, isteklerini ve muhalefetlerini gazeteler, kitaplar ve dergiler çıkartarak ortaya koyan Jön Türkler, siyasi bir amaçtan ziyade toplumsal gelişmenin önünü tıkadığını düşündükleri geleneksel düşüncelere karşı savaş açmıştı. Bilimi hâkim kılma gibi felsefi mefkûrelerin ve Batı’dan öğrendikleri çeşitli ideolojilerin peşinde koşarak düşüncelerini Osmanlı toplumuna benimsetmeye çalışıyorlardı.³⁶⁸ Fakat Jön Türklerin çalışmaları II.

³⁶³ Hanioglu, *Doktor Abdullah Cevdet*, s. 180.

³⁶⁴ “İfade-yi Mahsusa”, *Osmanlı*, no. 1, 1 Aralık 1897, s. 1.

³⁶⁵ Özdemir, *a.g.e.*, s. 47.

³⁶⁶ Ramsaur, *a.g.e.*, s. 16, 19.

³⁶⁷ Ramsaur, *a.g.e.*, 21.

³⁶⁸ Osmanlı’nın rakiplerine nazaran bilimde güç kaybetmesinin sebebi, Batı’da bilim ve teknik alanında ve çağın önemli meselelerindeki gelişmelerden haberdar olmamak değil daha çok zihniyet farkıydı. Kemal Karpat, *İslam’ın Siyasallaşması*, Timaş Yay., İstanbul, 2017, s. 17. Bunun yanında Rusya, Fransa ve İngiltere’nin Osmanlı topraklarını paylaşmak için birbirleriyle yarışa girdikleri modernleşme çağında

Abdülhamid Han karşısında akamete uğruyor ve istedikleri başarıyı elde edemiyorlardı.³⁶⁹

1895 yılında İstanbul'da Ermeni komiteleri Osmanlı hükümetine karşı büyük bir nümayiş düzenlediler ve Ermeni vilayetlerinde reformların uygulanmasını talep ettiler. Gösteri sırasında Bâb-ı Âli binasına da saldırdılar. Bunun üzerine Müslümanlarla Ermeni göstericiler arasında bazı çatışmalar çıktı. İTC (İttihad ve Terakki Cemiyeti) ilk defa bu hadise ile kendini göstermiştir, bu olayı Osmanlı hükümetine karşı bir siyasi muhalefet aracı olarak değerlendirip halkın karşısına çıkmak için durumu fırsat bildiler. Ermenilerin saldırılarına rağmen suçlu gene padişah ilan edilecekti, Cemiyet bildiriler dağıtarak Müslümanlara şu çağrıda bulundu:

“Müslümanlar ve ey sevgili vatandaşlarımız Türkler! Ermeniler devletimizin en büyük makamı olan ve bütün Avrupalılarca tanınan, hürmet gören Babialiyi basmağa kadar cür'et ettiler. Payitahtımızı sarstılar. Ermeni vatandaşlarımızın bu küstahane hareketleri mucib-i teessüfümüzdür; lakin hakikatte zulüm, istibdat ve idaresizlik, bu mucib-i teessür ve teessüf hadiseleri doğurmaktadır. Biz Türkler de umum Osmanlılar gibi bu müstebid hükümetten ıslahat ve hürriyet isteriz. Cemiyetimiz bu maksadla çalışıyor. Biz bugün Ermenileri tedibe çalışacağımıza idaresizliğin, zulüm ve istibdadın merkezi olan Babialiyi, Şeyhülİslâm Kapısını, Yıldızı basarak bu daireleri müstebidlerin başına yikalım; el ele verelim, toplanalım, çoğalalım. Bizim de hürriyete, serbestiye âşık ve müstahak olduğumuzu âlem-i medeniyete gösterelim. Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti.”³⁷⁰

Müslüman halkın Sultan'a karşı kışkırtıldığı İTC'nin bu çağrısı, sıkı bir kovuşturmaya neden oldu. Osmanlı hükümeti, İTC'nin amacını, yani Sultan II. Abdülhamid'i tahttan düşürme isteğini öğrendikten sonra bir soruşturma ve tutuklama dalgası başladı. Tutuklananlardan birçoğu, Kuzey Afrika'ya özellikle Trablus ve Fizan gibi İmparatorluk merkezinden uzak yerlere sürüldü. Bu durum, Jön Türklerin daha önceden bağlantı halinde oldukları Paris, Cenevre, Kahire gibi merkezlere doğru büyük bir kaçış dalgasına sebebiyet vermişti.³⁷¹

Bu şekilde Jön Türklerin ana etkinlik bölgeleri İmparatorluk merkezinden yurtdışına kaymış oldu. Hükümetin bu önlemleri İTC için ağır bir darbe anlamına geliyordu. Bu olaylardan sonra Jön Türk hareketi, Osmanlı hükümetine karşı ciddiye alınması gereken bir muhalefet olarak tanındı. Devam eden yıllarda Jön Türkler

Osmanlı; bilim, fen ve sanayi alanındaki yenilik ve gelişmelere sarf edeceği kaynakların büyük çoğunluğunu bu devletlere karşı verdiği mücadelede harcamak zorunda kalmıştı.

³⁶⁹ Kazım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909*, Emre Yay., İstanbul, 1995, s. 33-34.

³⁷⁰ Temo, *a.g.e.*, s. 42.

³⁷¹ Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, c. I, s. 20.

imparatorluğun çok farklı bölgelerinde ve yurtdışında birçok şube açmaya başladı. Böylece Avrupa merkezleri, Kuzey Afrika ve eyaletler arasında bir Jön Türk ağı oluşturuldu. Bundan dolayı İTC içinde gerek siyasal görüşler ve gerek siyasal eylem anlayışlarında çeşitli eğilimler ortaya çıkmıştı. Bu etkenler neticesinde İTC çok geniş bir muhalefet alanına sahip oldu, imparatorluğun sorunlarını doğrudan yerinde görerek bunlardan etkilenen kişiler bu sayede Jön Türk hareketine kazanılmaya başlandı. Bu şubelerin bazıları Balkanlar'da kurulmuştu, bu vesileyle İTC'nin Balkan devletleriyle ve Makedonya ile doğrudan temasları da başlamış oluyordu.³⁷² Öğrencilerin yurtdışına kaçmasından sonra İTC'nin İstanbul merkez komitesi yüksek bürokratlar olan üyelerin elinde kaldı. Bunlar 1896 yılında bir hükümet darbesiyle Abdülhamid yönetimini yıkmayı denediler. Ama Sultan'ın zamanında aldığı önlemler girişimi başarısız kıldı. Sonuç olarak aralarında İstanbul Ordu Komutanı Kazım Paşa gibi çok sayıda yüksek memurun ve önemli ismin bulunduğu üç yüz elli kişi tutuklanıp sürgün edildi. Böylece İTC'nin İstanbul merkez komitesi çökmüş oluyordu.³⁷³

Subayların ve askeri doktorların Paris'e ilticasından sonra İTC'nin Paris merkezi içinde bir anlaşmazlık çıkmıştı. Çünkü Ahmed Rıza Bey her tür devrimci veya terörist eyleme ve hükümet darbesine hoş bakmıyordu. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nun iç meselelerine yabancı devletlerle yapılacak bir dış müdahaleyi de reddediyordu. Ahmed Rıza'nın bu politikasını İTC'nin "aktivistler" olarak da tanımlanan üyeleri çok pasif bulmaktaydı. Onlar bir devrim veya hükümet darbesi taraftarıydılar. Bu yüzden Aralık 1896'da kendi şubelerini kurdular ve Cenevre'de 1897 başında *Ezan* adlı bir gazete çıkarmaya başladılar. Bu gazete, "no transformation is possible without revolution," (devrimsiz değişim olmaz) görüşünü savunmaktaydı. Bu ayrılıktan sonra Kahire'de *Mizan* gazetesini çıkaran Murad Bey de Paris'e giderek aktivistlerle bağlantı kurdu. O da Ahmed Rıza'nın başını çektiği pozitivist Jön Türk liderinin pasifliğini eleştirmekte ve Avrupa destekli bir hükümet darbesi görüşünü desteklemekteydi.³⁷⁴ Murat Bey 1896 yılı sonunda Ahmed Rıza Bey'in yerine İTC merkez komitesinin başkanlığına seçildi. Merkez komite Paris'ten Cenevre'ye taşındı. Paris'teki İTC ise gazetesinin Fransızca eki olan "Mechveret Supplement Français"i çıkarmaya devam ederek Ahmed Rıza

³⁷² Mehmet Hacısalıhoğlu, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*, Çev. İhsan Catay, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2008. s. 58.

³⁷³ Hanioglu, *The Young Turks in Opposition*, ss. 76-77.

³⁷⁴ Hanioglu, *The Young Turks in Opposition*, ss. 91-93.

Bey'in liderliğinde bir şube olarak kaldı. Buna karşılık Murad Bey'in gazetesi *Mizan*, Cenevre'deki merkez komitenin yayın organı olmuştu. Murad Bey, 1897 yılı yarısına doğru Sultan'la barışarak imparatorluk merkezine geri dönene kadar çok kısa bir süre bu görevde kaldı.³⁷⁵

1897 yılındaki Girit krizi esnasında Jön Türklerin Sultan Abdülhamid'e karşı eleştirileri yoğunlaşmıştı. Sultan Abdülhamid'i fazlasıyla pasif olmakla suçladılar. Ancak kısa süre sonra savaşın başlamasıyla artık Sultan'ın edilgen politikasından söz edilemezdi. Bunun üzerine Jön Türkler, Sultan'ın savaşı sarayından yürüttüğünü ve böylece Osmanlı birliklerinin zaferini engellediğini iddia ettiler. Ama bu iddia da Osmanlıların Yunanistan'a karşı kazandıkları zaferle çürütüldü. Osmanlı üstünlüğü belirginleşince Sultan'ın prestijinin artması karşısında Murad Bey önderliğindeki Cenevre merkez komitesi, savaş sonuna kadar Osmanlı hükümetini eleştirmeme kararı aldı.³⁷⁶

Murat Bey'in kararı Ahmed Rıza grubunun şiddetli eleştirisiyle karşılaştı. Halil Ganem, 9 Ağustos 1897'de L'Eclair'e gönderdiği bir mektupta şöyle yazıyordu:

*“Biz uzlaşmak istemiyor değiliz, ama Sultan 'ın verdiği sözlere inanmıyoruz; bize gönderdiği aracılarsa hiç mi hiç inanmıyoruz. Biz icraat ve hakikat talep ediyoruz. (...) Partimizin programı iyi bilinmektedir; Sultan 'ın bizim tarafımızdan desteklenmesi ve teşvik edilmesi için bu programa yönelmesi yeterlidir; çünkü bu, mücadeleden vazgeçmemize mal olsa da, bugünü güven altına almayı ve ülkemizin geleceğini garantilemeyi sağlayacaktır bunu yürekte istiyoruz. Tekrar etmek gerekirse, verilen sözler bizim için hiçbir şeydir, ilkeler her şeydir.”*³⁷⁷

Bir diğer tartışma ve ayrışma konusu ise Ahmed Rıza Bey'in Yunan savaşı sırasındaki tutumu olmuştur. Öteden beri Girit isyanı dolayısıyla Türkçe *Meşveret*'te çıkan bir kısım yazılar Yunanlılar lehine olup bazı Jön Türkleri üzüyordu. Jön Türklerin en önemli gazetesi olan *Meşveret*'te, asi Rum komitecileri savunuluyordu. Bu durum Cemiyetin ortak tutumu olmayıp Ahmed Rıza Bey'in şahsi hareketiydi. Fransızca *Meşveret*'te Yunanlılara hak verir tarzda bir dil kullanılması birçok Türk'ün galeyanına sebep olmuş ve gazetenin sahibi Ahmed Rıza Bey aleyhine eleştiriler bu sebeple çoğalmıştı. Esasen bu durumlardan dolayıdır ki, Paris'teki toplantıda diğer Jön Türkler yazıların yayımından önce denetlenmesini istemiş ve bu iş için de dört arkadaş

³⁷⁵ Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, s. 46, 71.

³⁷⁶ Hanoğlu, *The Young Turks in Opposition*, s. 96.

³⁷⁷ Hacısalihoglu, *a.g.e.*, s. 68.

seçilmişti.³⁷⁸ Bunun yanında Aristidi Efendi'nin yazılarından dolayı da Meşveret gazetesi sahibi Ahmed Rıza Bey'e karşı Jön Türkler arasında ayrılıklar büyümüştü. Bu uyuşmazlıklardan haberdar olmayan Yıldız Sarayı ise, "Jön Türk" muhalefetine son vermek için çareler aramaktaydı. Bu doğrultuda Yusuf Ziya Paşa ile Ebüzziya Tevfik Bey'in Paris seyahatleri boşa gitmiş ve hiçbir yarar sağlayamamıştı. Sultan Abdülhamid bu işin hallini öteden beri serhafiye (baş istihbaratçı) Ferik Ahmed Celâleddin Paşa'ya bırakma fikrindeydi. Sultan, Ahmed Celâleddin Paşa'ya karşı olağanüstü güven beslediğinden bu nazik görevin paşaya havalesini uygun görüyordu. Bundan dolayı bir gün mabeyinci Hacı Ali Paşa'ya dert yanarcasına "Jön Türk" meselesinin ancak Ahmed Celâleddin Paşa tarafından halledilebileceğini söylemişti. Hacı Ali Paşa padişahın bu kanaatini Ahmed Celâleddin Paşa'ya aktarınca o da bundan duygulanmış ve huzura kabulünde hakkında gösterilen güvene teşekkür ederken görüşmelerde serbest bırakılmak şartıyla aracılık işini üstleneceğini arz etmiş ve ilgililere bazı vaatlerde bulunmak yetkisinin bahsini de rica etmişti. İşte bu konuşmalar üzerinedir ki, Sultan Abdülhamid Jön Türk'lerin etkisini kırıp dönüşünü sağlamak için Ahmed Celâleddin Paşa'yı³⁷⁹ Avrupa'ya göndermiştir.³⁸⁰

Ahmed Celâleddin Paşa, Sultan Abdülhamid'den gereken talimatı aldıktan sonra büyük yetkilerle doğrudan Paris'e gitmiş, Ahmed Rıza Bey'in son hareketinden dolayı küskün olanlar üzerinde etki yapmış; bazıları dönüş fikrini kabul etmeye veya sakince öğrenimlerine devam arzusunu ortaya koymaya başlamışlardı. Fakat Ahmed Rıza, Doktor Nazım ve Nuri Bey'lerle Hoca Kadri Efendi, Paşa'nın vaatlerine rağmen tavırlarını bozmamışlardır. Bununla beraber Ahmed Celâleddin Paşa'nın Paris'e ulaştığında Yıldız Sarayı'ndan aldığı şu telgraf dikkate değerdir:

"Hayli zamandan beri Cenevre'nin hazele için merkezi fesad ve melanet ittihaz olunduğu malumdur. Orada buldukları istihbar olunan dört, beş kadar eşhası rezileye iltihak etmek üzere Mısır'daki Enini Mazlum nam komitei muzırranın heyeti idaresini teşkil eden Faik, Cemil ve Kadri Beylerle mülâzimisani Saffet Efendi ve bahriye çarkçı mülâzimlerinden ismi meçhul diğer nefer ki ceman altı kişiden ibaret olan mezkûr heyetin bugünlerde Cenevre'ye müteveccihen Mısır'dan nakil ve hareket ettikleri istihbar kılınmıştır. Eşhası merkumenin Cenevre'de bulunanlarla birlikte neşriyatı bedhahanede bulunacakları tabii idüğinden eşhası

³⁷⁸ Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türklükler*, s. 58.

³⁷⁹ Ahmet Celalettin Paşa da daha sonra Paris'e yerleşerek muhalefete geçip Jön Türkleri maddi açıdan desteklemiştir. Sultan II. Abdülhamid'e ihanet ederek, ona suikast düzenlemek amacıyla cemiyet kurup, İstanbul'a hafiye sokmaya çalışmıştır. Bkz. *Milliyet Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, C. XXIV, Milliyet Gazetesi Yay., c. I, İstanbul, 1986, s. 209.

³⁸⁰ Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türklükler*, s. 58.

*merkumenin neşriyatı mefsedetkârane icrasına meydan bırakılmaması esbabının istikmaline sâyü gayret ve mesai müstahlâsai âlisinin arzı atebei ulya buyurulması şerefsünuh buyurulan iradei seniyei cenabı mülûkâne iktizayı âlisinden olmakla olbapta...*³⁸¹

Bu telgraftan Yıldız Sarayı'nın Cenevre'de bulunan Jön Türk'lere ne kadar önem verdiği anlaşılmaktadır. Bundan dolayıdır ki, Ahmed Celâleddin Paşa, büyük yetkilerle Cenevre'ye gidecekti, ancak Paşa'nın Paris'teki meşguliyeti henüz bitmemişti. "Jön Türk" avına çıkan Ahmed Celâleddin Paşa'nın Paris'teki avlarından birincisi ünlü Ubeydullah Efendi olmuştur. Ahmed Celâleddin Paşa, Ubeydullah Efendi'yi İstanbul'a dönüş için elli lira harcırahla ikna etmiştir. Ahmed Celâleddin Paşa böyle Jön Türk avına devam ederken, avın daha başarılı bir sonuç vermesini sağlamak için Paris sefiri Salih Münir Bey de genel af adı verilen bir ağ kurmuştur. Bunda Jön Türklerden memlekete dönecekler memuriyet, öğrenime devam edecekler maaş vaat edildiği gibi muhalefette inat ve ısrar gösterenlere de Osmanlı tabiyetinden ihraç tehdidi savruluyordu. Bu resmi tebliğ, Jön Türklere, Ahmed Celâleddin Paşa'nın varlığından daha çok etki yapmış; Ahmed Rıza Bey'den şikâyetçi olanlar veya durumdan memnun bulunmayanlar hemen bunun cazibesine kapılmışlardı.³⁸² Bir yandan da Paris'te Sultan II. Abdülhamid'in Jön Türklerin *Meşveret* gazetesi üzerine açtığı davalar devam ediyordu. Bu davalar Türkiye aleyhine gürültülü bir durum yaratmıştı. Paris'in en tanınan avukatları Jön Türklerin savunmasını üstleniyordu. Ek olarak bu dava vesilesiyle Paris basını Sultan Abdülhamid hakkında "Kızıl Sultan" tabirini daha sık kullanmaya başlamış; Osmanlı hükümetini şiddetli bir eleştiriye ve alaya koyulmuştu.³⁸³

Ahmed Celâleddin Paşa Paris'teki Jön Türk âlemine ait işlerini bitirdikten sonra Cenevre'ye giderek Murad Bey'le görüştü. Murad Bey tereddüte düştü; umum adına söz söylemek cesaretini kendinde bulamadı; cemiyet başkanlığından istifa etti. Bunun üzerine Murad Bey, Ahmed Celâleddin Paşa ile kararlaştırılan bazı şartlar dâhilinde İstanbul'a dönmeyi şahsı adına uygun buldu ve 2 Ağustos 1313 (1897) tarihinde İstanbul'a döndü. Murad Bey'le Ahmed Celâleddin Paşa arasındaki uyuşmanın şekline göre zindanlardaki siyasi tutuklular affedilecek; sürgün edilenler yurtlarına döneceklerdi. Ancak uyuşmada memleket ıslahatı adına kararlaştırılmış Jön Türklerin fikirleri namına hiçbir şey yoktu. Murad Bey'in gösterdiği bu zaaf, Jön Türk camiasını

³⁸¹ Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türklükler*, s. 62, 63.

³⁸² Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türklükler*, s. 71.

³⁸³ Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türklükler*, s. 75.

kökünden sarsmıştı; aralarından çoğu Sultan Abdülhamid'e sığınmaya mecbur oldular. Bu anlaşma Jön Türk tarihinde kayda değer bir nokta oluşturur. Gerek Ahmed Celâleddin Paşa'ya sığınanlar, gerek Paris Sefareti'nin resmi tebliğinden hareketle bilahare Büyükelçi Münir Bey'le uyuşanlar arasında Jön Türk âleminin tanınmış şahsiyetleri ve İttihad ve Terakki kurucularından iki idealist de bulunuyordu. Anlaşmadan sonra Cenevre'de çıkan *Mizan* gazetesi de kapanmıştı. Bunun yerine İshak Sükûti ve Abdullah Cevdet Beyler tarafından *Osmanlı* gazetesi çıkarıldı. Fakat Sefir Münir Bey ve bu sırada sahneye dâhil olan Necip Melhame uyuşması üzerine bu gazete de tatil edilmişti. İshak Sükûti Bey de muhalefeti bırakması karşılığında Roma Sefareti'nde görev kabul etmişti. Trablusgarp sürgününden kaçan Doktor Abdullah Cevdet Bey de aynı şekilde Viyana Sefareti doktoru, Çürüksulu Ahmed Bey ise Belgrad ataşemiliteri olmuştu.³⁸⁴ Serasker yaveri Şefik Bey Bükreş, Ali Kemal Bey Brüksel, Tunalı Hilmi Bey Madrid, Rauf Ahmed Bey Atina Sefareti'nde görev almışlardı. Şerefeddin Mağmumi ve daha bazıları da Sultan'dan para isteyerek öğrenimlerine devamı tercih etmişlerdi. Rahmi ve Süleyman Nazif Beylerle daha birkaç ihtilalci de memlekete dönmüşlerdi. Fizan'da bulunan Filibeli Hilmi, Bahriyeli Sami ve Doktor Nazmi Beyler ile on yedi tıbbiyeli de oradan geri aldırılmışlardı.³⁸⁵

Görülüyor ki, Sultan Abdülhamid'in bu teşebbüsü Jön Türk'lüğü gerçekten temelinden sarsmış neredeyse hareketin bitmesine sebep olmuştur. Anlaşmanın ortaya çıkardığı diğer bir gerçek ise Jön Türklerin pek çoğunun hatta liderlerinin dahi şahsi menfaatlerini ideallerinden önde tutmasıdır. Sultan II. Abdülhamid bu dönemde para, makam ve çeşitli iltifatlarla Jön Türk hareketini bu şekilde dağıtmış, uzun bir süre İttihad ve Terakki ismi artık kullanılmamıştır.³⁸⁶ Bu konuda Sultan'ın iradesine karşılık bir tek Ahmed Rıza Bey ayakta durabilmiş, Jön Türk hareketini küçükte olsa devam ettirerek mücadeleye devam etmiştir. Birçok kimse Ahmed Rıza Bey'in bu halini idealistlikten çok, maddi ihtiyaçları bu sayede temin edildiği için ihtilalciliği meslek kabul etmesine atfederler.³⁸⁷ Fakat tarihi vetirede bu iddia diğer namlı Jön Türkler için geçerli olsa da Ahmed Rıza Bey için kabul edilebilir görülmemektedir. O, ihtilalden

³⁸⁴ BOA, *BEO*. 1379/103359, h. 24/CA/1317 (30.9.1899) (Hariciye; *MTV/71*).

³⁸⁵ Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türklükler*, ss. 76-77.

³⁸⁶ Abdullah Cevdet ve Cenevre grubunun ileri gelenleri Sultan Abdulhamid ile yaptıkları anlaşma karşılığında ömür boyu 12 lira maaş almaya başladılar. Bu maaş kendilerine muhtacin maaşı olarak veriliyordu. Bkz. BOA, *Y.PRK.BŞK*. 57/35, h. 2/R/1316 (20.8.1898).

³⁸⁷ Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türklükler*, s. 80.

sonra Meşrutiyet döneminde Cemiyet'e karşı muhalefet ettiği takdirde itibarını ve nüfuzunu kaybedeceğini bilmesine rağmen inandığı yolda aynı şekilde muhalefet etmeye devam etmiştir. Akabinde saygınlığı sırf bu sebeple Cemiyet'in merkezi tarafından yıpratılmış ve bahsedilen iddianın şahsı adına doğru olmadığını duruşu ile göstermiştir.

Bu dönemde Cenevre'deki "Osmanlı" grubunu oluşturan kadro muhalefete katılmamalarına karşılık, bir yandan da talebe tahsisatı adı altında saraydan para almaktaydı. Bu gruptaki pek çok Jön Türk samimi bir şekilde değil menfaat icabı bu anlaşmayı kabul etmişti. Bu paralar ve Cenevre'deki eski matbaanın teslimi karşılığında alınan para ile Jön Türkler, etkilerini kaybetmemek için gizliden "Osmanlı" gazetesini el altından çıkartmaya karar vermişlerdi. Jön Türkler muhalefetlerini zaten devlete yaptıkları şantajlar, Sultan II. Abdülhamid'den anlaşma karşılığı sağlanacak paralar ve Mısır Hidivi ile bazı mısırlı zenginlerin yardımıyla sürdürüyorlardı. Yani muhalefetleri bir yandan da geçim kapıları olmuştu. Bu minvalde Abdullah Cevdet ve arkadaşları *Osmanlı* gazetesini başkasının üzerinden yeniden çıkartmaya başlamışlardı. Çeşitli kaynaklara bakılırsa bu dönemde Abdullah Cevdet, İshak Sükûti ve Tunalı Hilmi bu grubun lideridir. Ve Jön Türklerin kendilerine gösterdiği saygı ve hitap tarzlarına bakılırsa gerçek yönetici durumundadırlar. "Osmanlı"yı çıkartan kadroya ve özellikle liderlerine bakıldığında dikkati çeken diğer önemli bir nokta gene Tıbbiye'nin düşünce ortamından yetişenlerin merkez yayın organına egemen olmalarıdır.³⁸⁸

Genel müzakerelerden bir süre önce Abdullah Cevdet, İshak Sükûti ve Tunalı Hilmi Osmanlı Hükümeti ile yaptığı gizli pazarlık sonucu ömür boyu 12'şer lira aylık karşılığında muhalefete ara vermek için anlaşmaya varmışlardı.³⁸⁹ Jön Türklerin 1898 genel müzakerelerinde öne sürdükleri istekler ise yönetim temsilcileri tarafından kabul edilmemişti. Ama yaklaşık bir sene kadar süreyle bu uzlaşmayı kabul edenler yönetimden hem para alıp hem onu devirmek için gerekli finansman da sağlamış oldular.³⁹⁰ Ancak bu durum uzun sürmedi ve yönetim bir yandan para alıp diğer yandan neşriyatta bulunanların bundan vazgeçmeyeceklerini anlayınca tahsisatlarını kesmeye

³⁸⁸ Hanioglu, *Doktor Abdullah Cevdet*, s. 35.

³⁸⁹ "Avrupa'da bulunan talebelerden İshak Sukuti, Abdullah Cevdet ve Tunalı Hilmi'ye Credit Lyone Bank'tan aylık on iki lira maaş tahsisinin Padişahça emrolunduğu" Bkz. BOA, *Y.PRK.BŞK.* 57/35, h. 2/R/1316 (20/8/1898).

³⁹⁰ BOA, *İ.HR.* 364/45, h. 27/CA/1317 (3.10.1898).

karar verdi. Bunun yanında Saray ile yapılan anlaşmalar ve Mısır hidivi ile Mısırlı zenginlerden hidivliğin, İmparatorlukla olan ilişkilerine göre alınan yardımlar ilginç bir siyasi muhalefet şeklini ortaya çıkartıyordu. Kuşkusuz bu tür anlaşmaların yanında bu durum fırsatçı kimselerin de işine geliyor ve Avrupa veya Mısır'a giderek birkaç sayılı gazetesini çıkartan yahut böyle yayında bulunmak yolunda Saray'ı tehdit eden kimseler de bu yöntemlerle kısa yoldan para kazanıyorlardı.³⁹¹ Bu para kaynağını kaybetmek istemeyenler yukarıda belirtildiği üzere "Osmanlı" gazetesini resmi olarak Albert Karlen isimli bir İsviçrelinin yönetiminde çıkartmaya devam ettiler. Perde arkasındaki yöneticiler ise yine Abdullah Cevdet ve İshak Sükûti idi. Bu dönemde makam elde etmiş Jön Türkler bir yandan Sultan'a bağlılık içeren yazılar göndermek zorunda kalırken diğer yandan da muhalefete devam ettiğinin farkında olan sefaret görevlileri ile çatışmak zorunda kalıyordu.³⁹²

Tüm bunların dışında Cemiyet üyeleri arasındaki anlaşmazlığın nedeni aslında bir parti içi liderlik çekişmesinin sonucudur. Zaten bahsettiğimiz gibi Jön Türkler arasında II. Abdülhamid'e karşı olmak dışında ortak noktalar bulabilmek son derece güçtür. Ve bizzat Ahmed Rıza'nın da dediği gibi onları birbirlerine bağlayan da bu karşı olmak düşüncesidir. Bunlara ek olarak evvelce büyük oranlarda cemiyete katılan subayların pek çoğunun Sultan'ın Yunanistan savaşını kazanması ile bu çeşit faaliyetlere ilgisiz kalmaya başlaması Cemiyeti iyice zayıflatmıştır. Bu dönemde Cemiyet'teki tek olumlu gelişme ise İbrahim Temo'nun ileride ihtilali gerçekleştirecek olan kadrolara zemin hazırlayacak Balkanlardaki şubeleri güçlendirmesi ve yeni şubeler açması olmuştur.³⁹³

Ortak hedeflere rağmen Jön Türkler arasında bu hedeflere ulaşmak için kullanılması gereken yöntemler hakkında daha evvelde belirtildiği üzere farklı ve kısmen de karşıt görüşler vardı. Mizancı Murad Bey, Osmanlı İmparatorluğu'nun reformu için tek çarenin Avrupa'nın yapacağı bir müdahale olduğunu düşünmekte ve yüksek bürokratların yapacakları bir hükümet darbesini desteklemekteydi. Bu düşüncesinin temelinde Cenevre'deki aktivistler tarafından desteklenmesi ve bu iş üzere

³⁹¹ Hanioğlu, *Doktor Abdullah Cevdet*, s. 37, 39.

³⁹² Hanioğlu, *Doktor Abdullah Cevdet*, s. 40, 44.

³⁹³ Hanioğlu, *Doktor Abdullah Cevdet*, s. 33.

başta geçirilmesi vardı, müdahale karşıtı Ahmed Rıza Bey bu düşünceye şiddetle karşıydı ve yapılması gereken işin kendi bünyelerinde yapılması fikrini savunuyordu.³⁹⁴

Cenevre'deki Jön Türkler Ahmed Rıza'yı, şiddete ve yabancı bir devletten destek alınması fikrine çekemediklerinden hakkında propaganda dahi başlatmışlardı:

*“Paris'teki ve diğer Avrupa şehirlerindeki toplulukların elliyi aşkın üyesinden bir teki bile ne onun fikirlerini paylaşır, ne onu görmeye gider, ne de (İmparatorluk'un) içindeki topluluk üyeleri onunla mektuplaşır. Bu olaylar gün gibi ortada olmasına rağmen, bu sınır dışı edilmiş istenmeyen kişi anlamsız gazetesinin yayımlanacağını ilan etti; bu gazete için, Ahmed Rıza'ya, Paris'te on sekiz yıl kalmış ve (Osmanlı) vatandaşlığını kaybetmiş bir Suriyeli (Khalil Ghanim), devletimizin ve dinimizin düşmanı olan ve Ümid takma ismini kullanan bir Rum (Aristidi), bir Ermeni (Pierre Anmeghian) ve bir Yahudi (Alber Fua) yardım ediyordu. Bunun bir topluluğun yayın organı olduğunu söylemek rezilliktir, namertliktir.”*³⁹⁵

O yılın Eylül'ünde tutuklu yetmiş yedi Jön Türk'ün daha İstanbul'dan Trablusgarb ve Fizan'a sürülmesiyle Jön Türkler Sultan tarafından çok büyük bir hayal kırıklığına uğratılmış oldular. Bunun üzerine zaten böyle bir bahane bekleyen Jön Türkler faaliyetlerine tekrar başladılar ve 1 Aralık 1897'de gazeteleri “Osmanlı”nın ilk sayısını çıkardılar. Fransızca bir eki de bulunan gazete, İTC'nin merkezi yayın organı oldu.³⁹⁶ Böylece İTC'nin liderliği tekrar Paris'ten Cenevre'ye geçti. Ahmed Rıza Bey Cenevre'de yeniden örgütlenen merkez komiteyle yaptığı anlaşmayla 1897 sonlarına doğru Meşveret'in yayımına son verdi fakat o tarihten itibaren Fransızca ek “Mechveret”in yayımına devam etti.³⁹⁷

Aktivistler Cenevre'deki bu merkez komiteyi de kontrolleri altında tuttuklarından, merkez komite ile Ahmed Rıza Bey arasındaki uzlaşmazlık devam etti. Aktivistler diğer yandan Daşnaksutyun gibi devrimci Ermeni örgütlerini de Abdülhamid rejimine karşı birlikte eylem yapmak için kendilerine çekmeye çalıştılar. Ahmed Rıza Bey'in aksine aktivistler taktik olarak İslâmcı bir retorik kullanıyorlardı. Sultan'ı, İslâm dininin ve Osmanlı devletinin düşmanı olarak tanımlayarak şiddetli bir şekilde eleştiriyorlardı. Bu, Osmanlı hükümeti tarafından Jön Türk gazetelerinin İmparatorluk'a gizlice sokulmasına karşı sıkı önlemler alınmasına neden oldu.³⁹⁸

³⁹⁴ Mizancı Murad, “Cümle-i siyasiye”, *Mizan*, sayı 13, 29 Mart 1897, ss. 1-2.

³⁹⁵ Şerafeddin Mağmumumi, *Hakikat-ı Hal*, Paris, 1897, s. 31.

³⁹⁶ Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, s. 93.

³⁹⁷ Ramsaur, *a.g.e.*, s. 53.

³⁹⁸ Cenevre'de Doktor Abdullah Cevdet'in çıkardığı İctihad adındaki gazetesinin yurda sokulmaması için bkz. BOA. *Y.MTV*. 289/57, h. 21/B/1324 (10.9.1906); Hanioglu, *The Young Turks in Opposition*, s. 115, 117.

Mali problemler de dâhil değişik sorunlarla karşılaşan “Osmanlı” gazetesinin yayımcıları, 19. yüzyılın 90’lı yıllarının sonunda tekrar Sultan ile yapılan bir uzlaşmadan sonra Avrupa merkezlerindeki büyükelçiliklerde çeşitli memurluk görevleri üstlendiler. Örneğin Tunalı Hilmi Madrid’de Osmanlı Büyükelçiliği’nde sekreter oldu. Böylece Cenevre’deki Jön Türk hareketi 19. yüzyıl sonunda bir gerileme yaşadı. Murad Bey hatıratında Jön Türklerin, yayınlarını satmak için birbirleriyle yarışmasına “pazarlığa” dâhil olmaya gayret ettiklerinden söz eder.³⁹⁹ Nedeni ne olursa olsun idealleri para karşılığında değiştirme ve “dondurma” tutumunun Jön Türklere büyük zararlar vermiş olduğu muhakkaktır.

Jön Türk hareketinin neredeyse bitti sanıldığı pek canlı olmayan bu dönemde çok önemli bir gelişme meydana geldi. Sultan’ın damadı, eski büyükelçi ve sonraları adalet bakanı olan Damad Mahmud Paşa, Sultan’a muhalefet etmek üzere iki oğlu Prens Sabahaddin ve Prens Lütfullah ile birlikte beklenmedik bir şekilde Osmanlı İmparatorluk merkezini terk ettiler (Aralık 1899).⁴⁰⁰ Osmanlı hanedanlığının bir üyesinin kaçıışı Avrupa’daki Jön Türkler tarafından Jön Türk davası için önemli bir olay kabul edildi. Birkaç ay sonra, Arnavut kökenli tanınmış bir devlet adamı olan İsmail Kemal Bey de Avrupa’ya kaçtı. İsmail Kemal Bey önce *La Salut de l’Albanie* adlı bir gazete çıkardığı Yunanistan’da kaldı ve Arnavut örgütlerle bağlantı kurdu.⁴⁰¹ Damad Mahmud Paşa muhalefet etmek için çıktığı bu yolculukta önce Avrupa merkezlerindeki bazı muhalif gruplarla buluştu ve birçok Avrupalı devlet adamıyla ilişki kurdu. İTC’nin bu dönemde zor durumda olan Cenevre’deki merkez komitesiyle de bağlantıya geçti ve 1900 Şubat’ında “Osmanlı” gazetesinde yazmaya başladı.¹⁹⁷ Sultan’ın damadının büyük prestiji ve mali gücü sayesinde İTC merkez komitesi çabucak onun etkisi altına girdi. Damad Mahmud Paşa’nın Jön Türk hareketine katılması Jön Türkler arasında büyük bir heyecana neden oldu¹⁹⁸ ve hareketin kısa sürede başarılı olacağına dair ümitleri artırdı.⁴⁰²

Damad Mahmud Paşa ve oğulları, Türk olmayan muhalif gruplar için daha geniş bir anlaşma temeli oluşturabilecek bir siyasi çözümü savunuyorlardı. Onlar da Mizancı

³⁹⁹ Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 142.

⁴⁰⁰ Ramsaur, *a.g.e.*, s. 53.

⁴⁰¹ Ramsaur, *a.g.e.*, s. 56, 61.

⁴⁰² “Mekatib” ve “Galeyan-ı umumi”, *Osmanlı*, no. 60, 15 Mayıs 1900, s. 2-3 ve 3-4.

Murad Bey gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda yenileşme hareketleri adına doğrudan bir Avrupa müdahalesini kesinlikle destekliyorlardı. Hem Damad Mahmud Paşa, hem de İsmail Kemal Bey Britanya yanlısı devlet adamlarıydılar. Onların katılmalarıyla İTC İngiliz yanlısı bir örgüt halini aldı. Avrupa'daki Jön Türkler hareketi 1899'da çözülmeye başlarken diğer taraftan Mısır'da, büyük olasılıkla İngiltere'nin desteğiyle, bir canlılık kazanmaktaydı. 1888'de Deutsche Bank'ın yapım iznini aldığı Haydarpaşa-İzmit demiryolu 1893'te işletmeye açılmıştı. Almanlar, 1893'te de hattın Eskişehir-Konya kesiminin yapım imtiyazını almayı başardılar. Alman imparatoru II. Wilhelm'nin 1898'de İstanbul'a, oradan da Filistin ve Suriye'ye yaptığı gezi sonunda, Sultan II. Abdülhamid yönetimi ile Alman İmparatorluğu arasında yakın dostluk ve işbirliği ilişkileri doğdu. Bu durum İngiltere'nin işine gelmediğinden, Sultan Abdülhamid'e karşı olan Jön Türkleri desteklemekte kendi çıkarları açısından yarar gördü. 1899'da Tunalı Hilmi, Mehmet, Emin, Faik, Nazmi, Haydar, Fahri Rıza, Ahmet ve Cemil Beylerin katılımıyla Jön Türklerin Mısır şubesi faaliyetlerini arttırdılar. O tarihlerde Mısır'ın İngiltere'nin denetiminde olduğu düşünülürse, bunun İngiltere'nin izniyle gerçekleşmiş olduğu anlaşılır. Konunun uzmanı Şükrü Hanioğlu'na göre Ahmed Rıza yönetimindeki grubun haricinde Jön Türk hareketi, 1900 yılının ortasında, Sultan'a karşı bir Britanya yanlısı grubun yönettiği "crusade"e (haçlı seferine) dönüşmüştü.⁴⁰³ Bu minvalde "Osmanlı"⁴⁰⁴ gazetesinde bir dizi Britanya yanlısı yazı çıktı. Bunun üzerine kısa süre sonra merkez komite Londra'ya taşındı ve "Osmanlı"nın altmış ikinci sayısı orada çıktı.⁴⁰⁵ Mücadele artık farklı bir hal alıyordu, Sultan Abdülhamid'in Alman İmparatoru ile olan yakın ilişkisi buna mukabil Cemiyet'in İngiltere'den gördüğü destek Cemiyet'in yayınlarına da yansımıştı:

*"...Millet! Gözünü aç. Senin en büyük düşmanın bizzat sensin, sonra Abdülhamid-i Sânidir. Ondan sonra da hasm-ı canın Almanyadır, Almanya hükümetidir..."*⁴⁰⁶

⁴⁰³ Hanioğlu, *The Young Turks in Opposition*, s. 146.

⁴⁰⁴ İttihad ve Terakki'nin fikirlerini yayan "Osmanlı" gazetesinin Dr. Abdullah Cevdet ile Tunalı Hilmi tarafından idare edilmekte olduğuna dair imzası okunmayan jurnal için bkz. BOA, *Y.EE.* 15/37, h. 25/R/1323 (29.6.1905). (Mektuptaki bazı hususiyetler bu yazının rakiplerini geride bırakıp ismini ön plana almak için Ali Kemal'in kendi kaleminden çıktığı kanaatini vermektedir).

⁴⁰⁵ Hanioğlu, *The Young Turks in Opposition*, s. 145, 148.

⁴⁰⁶ Abdullah Cevdet, "Düşmanımızın Dostu Düşmanımızdır", *İçtihad*, no. 7 (İkinci Sene), Mayıs 1908, s. 254.

“...İngiltere devleti, dünyanın en medeni olan ve en namuskârâne idare edilen hükümeti olduğundan eski dostluk ve ittihadı teklif edemiyorlar. İngiltere'nin dostluğunu kazanmak için en kısa tarık Abdülhamid'i yolun ortasından kaldırmakdır...”⁴⁰⁷

Diğer taraftan Ermenilerle yakın bağlantıları olan Jön Türkler, Ermeni örgütlerin aracılığıyla Makedonya komiteleriyle iletişim kurarak muhalefetlerini güçlendirme çabası içine girmişlerdi. Çünkü Ermeni örgütler Bulgar-Makedon örgütlerle sıkı ilişkiler içinde bulunuyordu. Cemiyet bir büyük kongre düzenleyerek Osmanlı Devleti'ne karşı oluşan tüm muhalefeti birleştirmeyi kararlaştırmıştı. Özellikle Ermenilerin desteğini sağlamak, Makedonya örgütlerini de kendi yanlarına çekmek için daha kolay ikna edebileceği ümidini doğuruyordu. Makedonya'da önemli bir isim olarak kabul edilmesi gereken Yahudilerden Alber Fua da özellikle uzun süredir Jön Türk hareketinde etkin olduğu için bölgede bu manada birleştirici bir unsur olarak davet edilmişti.⁴⁰⁸ Osmanlı hükümetinin çıkardığı diplomatik zorluklara rağmen kongre 4-9 Şubat 1902 tarihinde Paris'te gerçekleştirildi. Etnik kökenleri Arnavut, Arap, Ermeni, Rum, Yahudi, Kürt, Çerkez ve Türk olan toplam kırk yedi delege kongreye katıldı. Prens Sabahaddin toplantının başkanlığına seçildi; Rum Sathas ve Ermeni Sisyan başkan yardımcıları oldular. Ali Fahri ve Adossidis Efendi sekreterlik görevini üstlendiler. Bazı incelemelere göre İngiltere'nin parasal desteğiyle toplanan ve 9 Şubat'a kadar süren kongrede ilk kez Sultan Abdülhamid'in devrilmesi için askeri kuvvet kullanılmasından söz edilerek, Prens Sabahaddin tarafından “menfaati menfaatimize uygun, hür ve demokrat hükümetlerle” anlaşma düşüncesi ortaya atıldı.⁴⁰⁹

8 Şubat'a kadar kongrede üç oturum gerçekleşmesine rağmen o ana kadar herhangi bir uzlaşmaya varılamamıştı. Bu durum kongreyi takip eden gazetelerce; “Reform hayallerinin gerçekleşmesi ve özgürlükçü düşüncelerinin uygulanması ile ilgili hiçbir sorun tartışılmadı.” şeklinde haber yapılıyordu. Bütün vakit, Berlin Antlaşması'nın kendilerine sağladığı ayrıcalıkları korumak isteyen Ermeniler, Meşveret Partisi ve Osmanlı milletlerinin temsilcileri arasında birlik sağlamaya uğraşmakla geçmişti.⁴¹⁰ Kongre birlikten ziyade ayrılık getirdi, Sultan II. Abdülhamid'i devirip meşrutiyeti tekrar yürürlüğe koymak için bir araya gelen, birçok değişik düşünceye

⁴⁰⁷ Abdullah Cevdet, “İngiliz Efkârı”, *Osmanlı*, no. 8, 15 Mart 1898, s. 2.

⁴⁰⁸ Hanioglu, *The Young Turks in Opposition*, s. 183.

⁴⁰⁹ *Osmanlı*, no. 104, 16 Nisan 1902, ss. 3-4.

⁴¹⁰ *The Times*, 8 Şubat 1902, s. 7.

sahip cemiyet üyeleri arasındaki fikir ayrılığını ortadan kaldırıp birliği sağlamak için yapılan bu kongreden cemiyet ikiye bölünerek çıktı. Kongre sonucunda çoğunluğu sağlayan Damat Mahmud paşa taraftarları “Osmanlı” gazetesini ellerinde tutmaya devam ettiler. Fransızca “Meşveret” ise azınlığın yayın organı olarak kaldı. Bir süre sonra azınlığı temsil eden *İstirdat*, *İntikam* ve *Sancak* gazetelerini çıkartanlar Ahmet Rıza ile birleşerek *Şura-i Ümmet*’i yayınlamaya başladılar.⁴¹¹ Sonuç olarak kongreden sonra Prens Sabahaddin’in başını çektiği grup, Teşebbüsü Şahsi ve Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti’ni, Ahmet Rıza Bey’in liderliğini yaptığı grup ise Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti’ni kurdular. Ahmet Rıza’nın kurduğu bu Cemiyet bilhassa Rumeli’de yaygınlaştı ve teşkilatlandı.⁴¹² Diğer bir deyişle Jön Türkler yabancı devletlerin desteği ile hükümeti ele geçirmek fikrinde olan “müdahaleciler” ve bu fikre karşı duran “âdem-i müdahaleciler” şeklinde ikiye bölündü. Aslında Prens Sabahaddin’in Şark Meselesi ile ilgili burada yansıtılan görüşleri, Ahmed Rıza Bey gibi diğer Jön Türk liderlerinin görüşleriyle temelde uyuşmaktaydı. Tüm Jön Türk gruplarının ortak gayesi, kendi dünya görüşlerine göre söylemde, Osmanlı İmparatorluğu’nun modern ve büyük güçler tarafından kabul edilen bir devlete dönüşümü vasıtasıyla kurtarılmasıydı. İki Jön Türk grubu arasındaki çelişkiler, bu amaca ulaşmak için seçilen metotla ilgiliydi. Aslında Jön Türkler arasında bir düşünce birliği olmadığı gibi, eylem birliği de bulunmuyordu. Ahmed Rıza gibi tedrici bir değişikliği savunanlar olduğu gibi Tunalı Hilmi gibi ihtilâli teşvik edenler de vardı. Tunalı Hilmi’nin ayrışmayı körükleyen şu ifadeleri fazlasıyla şiddet içermesi bakımından önemlidir:

“... Evet birader, dökmeli, mutlaka kan dökmelidir. Her yerde terakki ihtilâller eseri, hürriyet kanların bedelidir.”⁴¹³

Diğer taraftan Prens’in âdemi merkezîyetçilik fikri ve onun Osmanlı İmparatorluğu’nu yenileştirmek için yapılacak bir Avrupa müdahalesine verdiği onay, partisinin Türk olmayan özellikle Ermeni, Makedonyalı ve Arnavut örgütlerle daha iyi anlaşma zemini bulmasına imkân sağlıyordu. Çünkü âdemi merkezîyetçi bir idare, merkezi yönetimden daha özgürlükçüydü. Bu idare, birebir halk gruplarına daha fazla kültürel ve politik özerklik garanti edebilirdi ve gerektiğinde tam özerklik yolunda ara

⁴¹¹ Hanioğlu, *Doktor Abdullah Cevdet*, s. 45.

⁴¹² Balkaya, *a.g.e.*, ss. 30-31.

⁴¹³ Hanioğlu, *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s. 221.

basamak olarak hizmet edebilirdi. Cemiyet'in içindeki söz konusu fikri ayrılıklar ilerki dönemlerde adeta nefrete dönüşecek, bu nefret ve baş olma sevdası onları birbirleri ile mücadeleye dahi sevk edecekti. Paris merkezinden Ahmet Rıza'nın sağ kolu olan ve daha sonra İTC'yi yeniden teşkilatlandırarak Bahaeddin Şakir Bey'in, bu konuda Sabahaddin Bey ve Abdullah Cevdet'e yaptığı eleştiriler Terakki ve İttihad Cemiyeti'nin yayın organlarının yanında gizli muhaberatının da önemli bir bölümü olarak göze çarpmaktadır:

"4 Eylül 1907

Tahrirat Numerosu: 365

Aziz ve Muhterem Vatandaşımız!

...Eski mektubularınızın birinde Türk, İttihad, Muvazene, Terakki gazetelerini görmek arzusunu izhar buyuruyorsunuz. Bunlar içinde nafi makalât yok değildir. Ancak Türk bir ticaret gazetesidir. Mısır'da Sultan Hamid'e arz-ı ubudiyet edüb şehiye hazine-i milletden bin lira alan ve nâmı Gazi bulunan Muhtar Paşa'nın nüfûz-u himayesi altındadır. "İttihad" da defaatle Abdülhamid'e satılan "Maitre de Chanteur"lerin şerefrâzı bulunan Abdullah Cevdet'indir. Bu sefilin Avrupa'da bulunanlar ne âdi, ne rezil bir mahlûk olduğunu bilirler. Onunla münasebet mucib-i ar ve lekedir. "Terakki" gazetesine gelince Damad Mahmudpaşazâde Sabahaddin Bey'indir. Gazetesinde şâyân-ı istifade makalât-ı milliye mevcuttur. Fakat program ve mesleği bizimle taban tabana zıddır. Bu hususda bir fikr-i mücmel istihsâl etmeniz için benim geçen ve bu zamanlar zarfında mümaileyhin mesleğine karşı Şûra-yi Ümmet'de neşr etmiş olduğum mubahasat ve münakaşat-ı kalemiyeyi takdim ediyorum. Sabahaddin Bey'in mazisi şâyân-ı istikrahdir. Bu zât pederi ile beraber Bağdad bataklıklarının bir İngiliz kumpanyasına yüz bin lira mukabilinde ve imtiyazını istihsal etmek için sarayda çalmış ve muvaffak olamayınca tehdid maksadıyla meydan harbine atılmış adamlardandır. Buradaki hareketleri memleketin selâmetine değil felâketine muavenet etmektedir. Vasi bir âdem-i merkeziyet ile bizden ayrılmak isteyen Ermenilerin programını kabul ederek onlarla çalışmayı bize tercih etmiştir. Kendisi boş olduğu kadar muzir olan bir fikr-i hürriyet ile perverdedir. Burada kendisine para tedariki için teslihât eden ecnebilere mümâşât etmekden başka birşey yapmıyor. Artık gazetemizle verilen cevablar bu babda size bir fikr-i sahih verebilir zannederim. Bakı size, refikinize cümlemiz arz-ı müveddet eyleriz azizim...

Dr. Bahaeddin Şakir"⁴¹⁴

Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceğinin belirlenmesinde Prens Sabahaddin liderliğindeki Jön Türk partisinin kısmetine küçük bir rol düşmesine rağmen,³⁶¹ onların Ermeni örgütleri ile ilişkileri özel bir önem taşıyordu. Somut bağlantılar Ermenilerin Temmuz 1905'te Sultan'a düzenledikleri bombalı suikasttan sonra sağlandı. Ermeni örgütler, Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde hiçbir şey değişmezken, İlinden İsyanı'ndan sonra Makedonya'da Mürzsteg Reform Programı'nın nasıl uygulandığını görmüşlerdi. Bunun üzerine, Ermeni davası lehine bir Avrupa müdahalesini sağlamak için Sultan'ın

⁴¹⁴ Bkz. İttihad ve Terakki Cemiyeti Merkezinin 1906-1907 Senelerinin Muhaberat Kopyası, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı, Yazma Eserler, O. 30, s. 415.

öldürülmesine karar verdiler. On sekiz aylık bir planlamadan sonra nihayet Temmuz 1905'te İstanbul'da Cuma namazı esnasında bombalı bir suikast gerçekleştirildi. Ama Sultan Abdülhamid suikasttan kurtuldu. Çok sayıda insanın öldüğü bu olay Jön Türklerin dikkatini tekrar Ermeni örgütler üzerine çekmiş, onların Jön Türkler nazarında kıymetini arttırmıştır.⁴¹⁵

Yukarıda bahsedildiği gibi azınlık grup ise eski komitenin adını oluşturan sözcüklerin sadece sırasını değiştirerek (İTC'den TİC) Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti adlı bir örgüt kurmuştu. Bu örgüt Ahmed Rıza Bey'in etrafındaki grupla birlikte Avrupa'daki birkaç aktivisti ve Mısır'daki Jön Türkleri kapsamakta ve Balkan örgütlerini kontrol altında tutmaktaydı. Altı Jön Türk gazetesi, *İntikam*, *İstirdat*, *Kürdistan*, *Mechveret Supplement Francais*, *Muvazene* ve *Sancak* yayıncıları böylece Ahmed Rıza Bey liderliğinde birleşti ve *Şurayı Ümmet* adı altında yeni bir gazete çıkarmaya başladılar. Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti adını alan bu hizibin bütün amacı Meşrutiyet'in elde edilmesi cümlesinde toplanıyordu. Fakat bunu nasıl ve ne şekilde yapılabileceği konusunda kimsenin bir fikri bulunmuyor, varmak istedikleri sonuç için yayıncılıktan başka da belirli bir yöntem düşünülüyordu.⁴¹⁶

2.1 İTTİHATÇILIĞIN MERKEZİNDEKİ MASONİK YAPILANMA

19. asrın son çeyreğinden itibaren ayrılıkçı çetelerin ve komitaların âdeta fişkırdığı Balkan coğrafyasındaki ihtilâlcî düşünce atmosferinden etkilen Jön Türk hareketine, başka hangi faktörlerin katkı sağladığı konusunda T. Zafer Tunaya şunları söyler:

“Kuşkusuz başta masonluk gelecektir. Özellikle Selanik ve Manastır'da ve öteki kentlerde Localar çok etkindiler ve gizli fakat özgür bir hava içinde çalışmışlardı. Jön Türkler Localarda yetişmişlerdir. Masonluğun yanı sıra bazı tarikatların da etkisi inkâr edilemez. (Bektaşilik, Mevlevilik, Melamilik gibi)”⁴¹⁷

Mason kelimesi Fransızca “duvar ustası” anlamındaki maçon'dan gelir; masonlara farmason veya franmason da (franc maçon: serbest duvarcı) denir. Masonluğun son iki yüzyıllık geçmişi genel olarak bilinmekle beraber daha öncesine ait kimlikleri tarihi sınırlar, efsaneler ve mitlerle kaplıdır. 17. yüzyılın sonlarında kabul

⁴¹⁵ Hacısalıhoğlu, *a.g.e.*, s. 139.

⁴¹⁶ Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türklükler*, ss. 193-194.

⁴¹⁷ Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, c. I, s. 525.

edilmiş masonların sayısı giderek artmıştır. Eski tarikatların ve şövalye topluluklarının mistik ayin usullerini benimsemişlerdir. Kudüs'teki Süleyman Mabedi masonluğun başlangıcı olarak kabul edilmiştir. 1717'de Londra'da dört büyük mason locasının birleşmesiyle masonluk, İngiliz kraliyet ailesinin ve Anglikan kilisesinin desteğini alarak hızla gelişmiş, İngiliz sömürgeciliğine paralel olarak dünyanın pek çok bölgesine yayılmıştır. Masonlar 1789 Fransız İhtilali'nde de etkili olmuşlardır. Masonluğun hürriyet-eşitlik-kardeşlik ilkeleri Fransız İhtilali'nin de mesajı olarak tarihe geçmiştir. Masonluğun gerçek ilkeleri ve kuralları gizli tutulup ancak kıdemli üyeler tarafından bilinir. Üyeler arasında büyük bir dayanışma bulunur, 6-7 üyeden oluşan ve lonca denilen bölümlere ayrılan, üyelerinin birbirlerini masonluğa özgü simgelerle tanıdığı, gizliliğe son derece önem veren beynelmilel bir tür örgüttür. Masonların, buldukları ülkelerde yerleşmiş milli, siyasi ve ahlaki değerlerin ve yapılanmaların üstüne çıkarak masonluğun ilkeleri dışında her türlü otoriteye karşı gelmeleri, güç merkezlerini ele geçirip yönetimlerde söz sahibi olmaları eleştirildikleri konuların başında gelir. Ayrıca eleştirilerde; masonların teşkilatlanma biçimi, kendi anlayışlarında dogmatizmi reddederek akla ve bilimselliğe değer verdiklerini, şekli dini düşüncelerden uzak olduklarını söylemelerine rağmen dinler üstü yeni değerler sistemi içeren öğretiler benimsemeleri, bu öğretilere dayanan evrensel bir birlik tesisini hedeflemeleri, belli oranda Yahudilik efsaneleriyle bezenmiş sembolleri ve mistik ruhani öğeler taşıyan merasim ve Kabala uygulamaları, kadınları ve çocukları dışlayan hiyerarşik ve oligarşik bir yapılanmaya sahip olmaları gibi hususlar yer almaktadır.⁴¹⁸

Bu bağlamda Osmanlı tarihinde açık şekilde ilk olarak Scalieri hareketi Jön Türkler ile masonluğun ilişkisi bakımından oldukça önemlidir. Bir kere Jön Türkler arasında özellikle 1906'dan sonra sıklıkla rastlamaya başladığımız "siyasi masonluk" teması ilk kez açık bir şekilde burada karşımıza çıkıyor. Bu hareketin başkahramanı Scalieri, İstanbul'daki mason Prodos Leeası'nın üstatlarındandı. Bununla beraber Sultan Murad'ın da mason olduğu, uluslararası masonluk hareketinin hazırlanmasında önemli bir rol oynadığı bilinmektedir. İkincisi ise Scalieri Komitesi'nin önemli üyelerinden Ali Şefkati Bey'in hem Namık Kemal'in bir arkadaşı ve hem de Avrupa'da ilk Jön Türk yayınlarını çıkarmış olması diyebiliriz. Ali Şefkati Bey'in "İstikbal"i 1895 yılında

⁴¹⁸ Azmi Özcan, "Masonluk", *DİA*, c. XXVIII, 2003, ss. 95-99.

üçüncü kez çıktığında İttihad ve Terakki Cemiyeti ile doğrudan doğruya bağları olan bir dergi olacaktı. Scalieri Komitesi dağıtıldıktan sonra Ali Şefkati Bey Avrupa'ya kaçmıştı. 1879 yıllarıyla 1881 yılları arasında "İstikbal", Napoli ve Cenevre'de çıkmaya devam etti. İttihad ve Terakki'nin kurucularından İbrahim Temo'nun tanıklığından bu gazetenin bundan sonra da uzun aralıklarla yayımlandığını ya da eski sayılarının Tıbbiye öğrencileri arasında okunmaya devam edildiğini anlıyoruz.⁴¹⁹

Osmanlı'da teşkilatlı Hür masonluk tarihi 18. yüzyılın sonlarında Selanik'te başlar. Selanik çoğunluğu Yahudi olmak üzere birçok etnik kökenden insanı barındıran kozmopolit bir şehirdi. Gizli örgütler oluşturmak, emniyet güçlerinin ve saray casuslarının takibatından kurtulmanın en rahat olduğu şehirlerden birisidir. Oldukça kalabalık Yahudi nüfusundan dolayı, "ikinci Kudüs" olarak da isimlendiriliyordu. Şehirdeki Mason teşkilatları genellikle Yahudi ve Dönmelerden oluştuğu gibi, diğer etnik kökenden insanlar da localara ilgi gösteriyordu. İleride anlatılacak üzere ihtilali gerçekleştirecek merkez olan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin bu şehirde bir Mason locasında kurulmuş olması ve üyelerinin büyük çoğunluğunun da Mason olması bu şehrin böyle yapılara olan müsaitliğinden kaynaklanmaktaydı.⁴²⁰ İlk bilinen Amitie (dostluk) Locasının 1804'ten önce kurulmuş olduğu sanılmaktadır; ancak 20.yüzyılın başlarına kadar olan cılız gelişmeler hakkında var olan bilgiler çok yetersizdir. Hareketlenme 1900 yılına doğru başlamıştır.⁴²¹ Ebüziyya'nın kendi bilgisine göre ilk Mason locası, Türkiye'de İngiliz büyükelçisi Sir Henry Bulwer tarafından 1857'de kuruldu. Çok geçmeden müteakip yıl Fransız büyükelçisi rakip bir loca ihdas etmişti. "Union D'Orient" adlı büyük loca üyelerinin arasına Âli Paşa'yı, Fuat Paşa'yı, Mustafa Fazıl Paşa'yı, Reşid Paşa'yı, Süleyman Paşa'yı, Edhem Paşa'yı, Münif Paşa'yı dâhil etmişti.⁴²²

Bu loca adının da çağrıştırdığı gibi, bütün cemaatleri bünyesinde birleştirmeyi amaç edinmişti. Locanın lokomotifi, İngiltere Büyük Locasına bağlı Oriental ve Bulwer localarının da üyesi ve zaman içinde üstadı muhteremi olan Serafin Aznavour K. idi. Locanın üyeleri arasında birçok bankacı ve tüccar vardı. V. Murad'ın tekris olduğu evin

⁴¹⁹ Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 36.

⁴²⁰ Özdemir, *a.g.e.*, s. 80.

⁴²¹ Layikteş, *Türkiye'de Masonluk Tarihi*, s. 74.

⁴²² Mardin, *Yeni Osmanlılar Düşüncesinin Doğuşu*, s. 133. (Ebüziyya Tevfik, "Farmasonluk", *Mecmaü'a-i Ebüziyya*, 18 Cemaziyülahir 1329, ss. 683-686'dan naklen).

sahibi, Osmanlı Barosunu organize etmek üzere Fransa'dan gelen ve Bâb-ı-Âli'de Sultan'a yakın çalışan hukukçu Louis Amiable da bu locanın üyesi idi. Louis Amiable Locanın Üstadı Muhteremi olunca, ritüelleri Türkçe'ye tercüme ettirmiş ve Locayı Türkçe çalıştırmaya başlamıştı. Locanın başarılı çalışmaları üzerine bir de 4-18 derecelerini kapsayan bir Şapitr kurulmuş, iyi mevki sahibi çoğu zaman da kilit mevkilerde bulunan kişiler bu locada toplanmaya başlamışlardı. Türk masonlarının çoğu ordu mensubu idi. Aralarında birkaç hâkim ve yüksek memur, hatta birkaç Müslüman din adamı da vardı. Locanın 1869 matrikül cetveli, üye alımının niceliği hakkında iyi bir fikir vermektedir. Amiable'ın Üstadı Muhteremliği esnasında Sultan V. Murad'ın birinci yaveri Rauf Bey, birinci mabeyincisi Cemil Bey, polis nezareti müfettişlerinden Abdurrahman Hilmi Efendi, Sakız Valisi Mehmet Remzi Efendi, Kudüs eski Valisi İzzet Paşa, tümen kumandanı Ahmet Aziz Paşa, tugay komutanı İbrahim Ethem Paşa, Mısır Prensi Mustafa Fazıl Paşa, Süvari Albayı İsmail Hakkı Bey, Yarbey Mehmet Ata Bey, Albay İbrahim Hilmi Bey, Ticaret Mahkemesi reisi dört hâkim: Ali Şevki Efendi, Ali Haydar Bey, Mustafa Sabri Bey, Ahmet Kamil Efendi, 15'e yakın memur bu locada tekeris olmuşlardı. Yukarıda sayılanların arasında İbrahim Ethem Paşa (1816-1893) tekeris edildiği 1868 yılında sadrazamdı ve daha önce Maarif Nazırlığı (1863-1865) ve Ticaret Nazırlığı (1860-1861;1865-1866) görevlerinde bulunmuş, her görevinde İmparatorluğun batılılaşması için büyük çabalar sarf etmiş, Tanzimatçı bürokratlar grubundandı.⁴²³

Osmanlı Barosunu organize etmek üzere Fransa'dan Bâb-ı-Âli'ye davet edilen Louis Amiable K. İstanbul'da l'Union d'Orient Locasının Üstadı Muhteremliğini yapmış, 1868'de bir Rose Croix Şapitrini kurmuş ve aynı yıl Kleanti Skalyeri ile Proodos Locasının kuruluşunu gerçekleştirmiştir. Proodos locası 28 Mart 1868'de tahsis edilirken amacını tahsis töreninden sonra, Üs. Muh. Aleksandr İzmirides, Grand Orient'in ilerici karakterini vurgulayarak yapmıştı. Bir başka konuşmacı Fransız devriminin üç büyük ilkesini Özgürlük, eşitlik, kardeşlik temalarını methederek Osmanlı İmparatorluğu'nu oluşturan çeşitli ulusları aralarında iş birliğine davet etmişti. Locanın Üstadı Muhteremi Kleanti Skalieri K.'in V. Murad'ı Çırağan Sarayı'ndan başarısız kaçırma teşebbüsü üzerine, Sultan Abdülhamid'in hışmından korkan

⁴²³ Layiktez, *Türkiye'de Masonluk Tarihi*, s. 58, 59.

masonların devamsızlığı üye sayısında düşüş yaşatmıştır. 1901 yılı sonunda, Sultan Abdülhamid'in baskısı nedeniyle, İstanbul'da Fransız Obediyansına bağlı tek bir loca kalmamıştı. Fransa'da Grand Orient'in tanrıtanımazlığı açık olarak kabul etmesinden sonra yaşanan çalkantıların da bu kapanışta bir miktar etkisi olmuştu.⁴²⁴

İstanbul'da, Bizans döneminden kalma kalabalık ve etkin bir Levanten cemaati vardı. İtalya'daki yenilikçi akımları sürekli izleyen bu cemaat kimi uzun, kimi daha kısa ömürlü birçok locanın kurulmasını sağlamıştır. İtalyan Obediyanslarına bağlı bu localar, Fransız Grand Orient'inin ateizm kamburunu taşımadıklarından, Fransız ve Anglo-Sakson Locaları ile eş zamanda iyi ilişkiler sürdürebilmişler, balo gibi sosyal olaylarla birlikte hareket edebilmişlerdir. İtalyan locaları Karbonarizm'in yoğun etkisindeydiler, Garibaldi ve Mazzini'yi kendilerine örnek ve kahraman kabul etmişlerdi. İtalya Hür Masonluğu ideallerini Risorgimento'nun⁴²⁵ idealleri ile birleştirmişti. İtalya Birliğinin kahramanlarının büyük çoğunluğu ya masondu, ya Karbonari idi, ya da her iki cemiyette de faaldi. Politik baskılar nedeniyle İtalya'dan kaçarak Osmanlı İmparatorluğu'na sığınan ve İstanbul'a yerleşen İtalyan devrimcileri de bu localarda politik faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Bahsettiğimiz üzere İttihad ve Terakki düşüncesinin öncüleri Yeni Osmanlılar ve Jön Türkler Karbonari Cemiyeti modelinde kurulmuşlardı. Böylece İtalyan Masonluğu Türkiye'ye Risorgimento'nun ideallerini aşılabilmişti. İtalyan localarının bir kısmının da adları, Risorgimento'yu hatırlatacak şekilde "Risorta"⁴²⁶ sözcüğünü kapsıyordu (Macedonia Risorta, İtalia Risorta).⁴²⁷

Devrimci nitelikli ve politika yapmaktan çekinmeyen Fransız localarının arasında Türkiye Masonluk Tarihi'nde özel önemi olan Proodos Locası'dır. Proodos Locası'nın üyeleri arasında; Osmanlı hanedanından Veliht Murad (V. Murad) ve kardeşleri Şehzade Nurettin Efendi ve Kemalettin Efendi, Namık Kemal, Sadrazam Keçecizade Fuat Paşa, Sadrazam Midhat Paşa, Sadrazam Ahmet Vefik Paşa, Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa, Berlin Büyük Elçisi Sadullah Paşa, gazeteci ve edebiyatçı Şinasi Bey, şair ve devlet adamı Ziya Paşa, Ali Haydar Bey, Veliht Murad'ın baş mabeyincisi Ahmet Seyit, Veliht'in yakın arkadaşı Mehmet Ragıp, Edirne İran Konsolosu Musa

⁴²⁴ Layiktez, *Türkiye'de Masonluk Tarihi*, s. 61, 62.

⁴²⁵ Risorgimento = Yeniden doğuş. İtalya Birliğinin kurulmasına verilen isim.

⁴²⁶ Risorta: Tekrar dirilen, hayata dönen. Risorgimento ve Risorto sözcüklerinin müşterek kökü risorgere olup yeniden hayat vermek demektir.

⁴²⁷ Layiktez, *Türkiye'de Masonluk Tarihi*, s. 63.

İbrahim, Kaçar Hanedanı taht varisinin sekreterlerinden Mirza Abdülkerim, İran Sefiri Mirza Muhsin Han gibi devlet, siyaset ve kültür adamlarını sayabiliriz. 1904 yılında V. Murad'ın vefatından sonra Sultan Abdülhamid'in Masonlara karşı tutumu sertleşmişti, Bu suretle Masonluk faaliyetleri siyasi baskılar nedeniyle kısmen azaldı ve daha ziyade İstanbul dışına taşınarak, İzmir, Beyrut ve özellikle Makedonya ile Selanik'te yoğunlaştı.⁴²⁸

Sultan Abdülhamid masonluğun ne olduğunu gayet iyi biliyordu ve Avrupa'da İngiltere ve İsveç krallarının ülkelerindeki Büyük Locaların Büyük Üstatları olduklarını, bunların dışında da birçok devlet başkanının, hükümet ve meclis üyesinin mason olduklarının farkındaydı. Bir taraftan, diplomasi dünyasında Mason V. Murad'ın rakibi gibi gözükmesinin uluslararası alanda propaganda olmasından çekindiğinden, diğer taraftan da masonik faaliyet içinde yer alan çoğunluğun yabancı uyruklu olmasından ötürü kapitülasyon sisteminde dokunulmazlıklarının bulunmasından Abdülhamid Han masonluğu resmen kapatmıyordu, hatta masonik faaliyet 1883 yılında bir balo tertip edecek kadar aleni olabiliyordu. Abdülhamid Han, efsanevi denge politikası ile masonluğu resmen yasaklayarak yabancı ülkelerin tepkisini çekmemeyi amaçlarken, etkili bir güç olarak saydığı V. Murad'ın mason kardeşleri, Şehzade Kemalettin ile Şehzade Nurettin'i de karşısına almak istemiyordu.⁴²⁹

İstanbul'daki İtalia Locası, Selanik'te 1864 yılında Macedonia adında bir loca kurmuştu.1890'lı yıllardan itibaren, İmparatorlukta var olan genel siyasi ortam içinde, bu loca, İstanbul ve İzmir'deki diğer İtalyan locaları gibi bir hayli zayıf düşmüştü. İtalyan Masonluğu'nun büyük Üstat yardımcısı Ettore Ferrari K., İtalyan Kardeşleri uyandırmak üzere, İstanbul ve Selanik'i 1900 yılının Eylül ayında ziyaret etti. Ettore Ferrari İtalyan Masonluğuna bağlı olanlara, Büyük Üstat Ernesto Nathan K.'nin, mesajını getirmişti, bu mesaj masonlara şu şekilde aktarılıyordu:

“İstanbul, Selanik ve İzmir Vadilerindeki Kardeşlerime.

Sevgili Kardeşlerim, Sevgili ve ünlü Kardeşimiz, Büyük Üstat Yardımcısı Ettore Ferrari, kentinize geldi. Ziyareti özellikle sanatsal amaçlar taşıyor; ama üstün mason niteliklerine sahip olduğu için Rumeli'nin farklı yörelerine dağılmış olan Kardeşleri bir araya toplayabilmek ve eski mahfilleri yeniden oluşturmayı denemek amacıyla bu görevi kabul etti. İnsan, Kardeş ve Sanatçı olarak üstün nitelikleri olan Ferrari için,

⁴²⁸ Layikteş, *Türkiye'de Masonluk Tarihi*, s. 64, 72.

⁴²⁹ Layikteş, *Türkiye'de Masonluk Tarihi*, s. 66.

İtalya’da ve yurt dışında benim ayrıca herhangi bir uyarıda bulunmama gerek yoktur. Sizler tarafından gerektiği gibi karşılanacaktır ve ziyaretinin bulunduğunuz Vadilerdeki mason yaşamının uyanışı için gereken temeli sağlamlaştırmasını temenni ediyorum.”⁴³⁰

Ferrari’nin Osmanlı’ya gelişi umulan etkiyi yarattı. Birkaç hafta içinde, Selanik’teki Makedonya locası, Macedonia Risorta adı altında (Boulma Giani Sokağı’ndaki eski yerlerinde), bir mabetten başka, bir sigara salonu ve bir kitaplık içeren lokalinde, yeniden düzenli olarak çalışmaya başladı. Konunun uzmanı Angelo Iacovella, İtalyan masonluğunun Makedonya locasını yeniden canlandırmasıyla İttihad ve Terakki Cemiyeti’nin özellikle İhtilali gerçekleştirecek Selanik merkezinin doğuşu arasındaki bağlantının direkt olduğunu, olayların ve belgelerin ışığında bu ilişkinin hiçbir kuşkuya yer bırakmadığını söylemektedir. Devamında Ettore Ferrari, “Masonluk ve Türk Devrimi” başlıklı bir konferansında 1908 öncesi yıllara ait durumu anlatırken bu teşhisi doğrulamıştır. Ferrari, Cenova’da yetkili bir Jön Türk heyetinin de katıldığı bir konferansta durumu şu şekilde özetlemiştir:

“Türk yasaları örgütlenme hakkını tanımıyor ve buna izin de vermiyordu; gizlice oluşturulan topluluklar da hafiyelerin ihbarlarıyla hemen lağvediliyor ve üyeleri de hapse atılıyordu. İşte bu aşamada masonluğun çabaları yardımcı oldu. Hürriyet hareketinin şeflerinden bazıları Avrupa yolculukları sırasında kuruluşumuzun varlığını fark etmiş, faydalı ilkelerini tanımışlardı ve Masonluğa başvurmaya karar vermişlerdi. İçlerinden üç kişi, Selanik’te İtalyan Grand Orient’ına bağlı Macedonia Risorta locasının yüksek mevkideki görevlilerine kendilerini tanıttılar. Çalışmalara katılmaya hazır olduklarını bildirdiler ve yaşadıkları zulme karşı Masonlardan yardım talep ettiler. (...) Toplumsal konuları kadar, ifade ettikleri duygular nedeniyle de ailemize katılmaya layık görülen bu kişileri – tüm Rit formaliteleri yerine getirildikten sonra- Loca bağına bastı (...) Macedonia Risorta locasında önceden tekeris edilmiş başka iki Türk liberal de bu üç yeni Kardeşe katıldı. Böylece Jön Türkler topluluğunun ajitasyon örgütünün ilk grubunu kurmuş oldular.”⁴³¹

İtalya Maşrık-ı Azamı Tarih Arşivi’ndeki yazılı belgelere göre söz konusu olan Jön Türkler 1906 yılında kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti’nin kurucuları olan Mehmed Talat, Rahmi bin Rıza, Midhat Şükrü gibi kimselerdi. Farklı olarak cemiyette geleceğin Maliye Nazırı Mehmed Cavit’in aynı zamanda “İspanyol Maşrık-ı Azamı”na bağlı olan Selanik’teki Perseverancia locasına üye olduğu da eklenebilir.⁴³²

Makedonya’daki merkez locanın ünlü Üstadı Muhterem Emanüel Carasso (Karasu) locayı kısa zamanda İttihad ve Terakki’nin beşiği haline getirmiştir.

⁴³⁰ Angelo Iacovella, *Gönye ve Hilal, İttihad-Terakki ve Masonluk*, Tarih Vakfı Yurt Yay., Çev. Tülin Altınova, İstanbul, 1998, s. 37.

⁴³¹ Iacovella, *a.g.e.*, s. 38.

⁴³² Iacovella, *a.g.e.*, s. 39.

Makedonya locası “yeniden doğuşu”nu Ettore Ferrari’ye olduğu kadar, genç bir Sefarad avukata; Emanuel Carasso’ya da borçluydu. Carasso, Jön Türkleri toplantılarını mason localarında yapmaya ikna ettiği için, sık sık İtalya Grand Orient’ı ile Jön Türkler arasındaki gerçek irtibat halkası olarak gösterilmiştir. Carasso’nun onayıyla, Jön Türkler locayı, daha doğrusu dinlenme salonunu hareketlerinin merkezi ve arşivi olarak kabul ettiler.⁴³³

Emanuele Carasso’nun masonik yaşamı hakkında az miktarda belgeye dayalı bilgi sahibiyiz. Selanik Locası olan “Makedonya Risorta”da 20 Mayıs 1902’de 13450 numarasıyla tekris edilmiştir. Yaklaşık iki yıl sonra aynı locanın “Üstadı muhteremi” olmuş ve hayatının en önemli safhasına başlamıştı. Onun yönetiminde, Loca içi çalışmalar tazelenmiş bir enerjiyle tekrar ele alınmıştı. Nitekim Büyük Üstat Ettore Ferrari’nin Doğu’daki İtalyan Localarını 1900 yılındaki ziyaretine kadar, faaliyetler güç kaybetmekteydi. Emanuele Carasso, Üstadı Muhterem olarak, Jön Türk hareketinin mensuplarına yardım ve lojistik açıdan mekân ve iletişim desteği sağlamıştı.⁴³⁴ Talat, Rahmi ve Cavit Beyler gibi diğerlerinin de aralarında bulunduğu bu kişilerin çoğunluğu Carasso sayesinde İtalyan Obediyansı’na⁴³⁵ bağlı masonluğa üye olmuşlardı. 1908 İhtilali kısmende olsa kansız gerçekleşmişti ve bu özelliğinden dolayı meydana geldiği dönem içinde istisnai olmasının nedeni masonluğun da desteğiyle kâğıt üzerinde her olası değişkenin hesaba katılarak kapsamlıca planlanmış olmasıydı.⁴³⁶

Plana göre ihtilal hareketi, Sultan’ın polis teşkilatının baskıcı kontrollerinden kurtulmak için bu Makedonya şehrinin çevresel pozisyonundan faydalanarak Selanik’te gelişmeli ve ardından başkente doğru yayılmalıydı. Bu detaylı çalışma, yabancılara özel haklar tanıyan Kapitülasyonların ayrıcalıklardan faydalanan Carasso’nun locasında yürütülmüştü. Uzun süredir ihtilalin başarısı için çalışan Carasso ve Talat Bey, 1908 yılında Selanik’ten İstanbul’a gelmişlerdi; Osmanlı polisi ise onları gece-gündüz izlemekteydi. Carasso tutuklanarak başkente yaptığı bu ziyaretin nedenleri ve ruhban sınıfının önde gelen temsilcileriyle görüşmesi hakkında sorguya çekilmişti. Ancak her

⁴³³ Layiktez, *Türkiye’de Masonluk Tarihi*, ss. 75-76.

⁴³⁴ Orhan Koloğlu, *İttihatçılar ve Masonlar*, Pozitif Yay., İstanbul, 2012, s. 58.

⁴³⁵ Obediyans (obedience): Kendi kendini yöneten, büyük ve çok kez bir ülkeyi kapsayan Mason kuruluşu demektir. Bu kuruluşun remzî derecelerdeki en üst örgütünün adı “Yüksek Sûra (Supreme conseil)”dir. Bkz. İlhami Soysal, *Dünyada ve Türkiye’de Masonluk ve Masonlar*, Derin Yay., İstanbul, 2010, s. 239.

⁴³⁶ Emanuela Locci, “İtalya ve Türkiye Arasındaki İlişkilerde Emanuele Carasso”, *Mimar Sinan Dergisi*, Çev. Umut Turan, Yenilik Yay., İstanbul, 2013, sayı 160, s. 37.

türlü suçlamayı reddetmiş ve arkadaşlarına ihanet etmemiştir. Bu şekilde Emanuele Carasso'nun şahsında İtalyan Masonluğu devrimcilerin ihtiyaçlarını görmezden gelmemiştir ve devrimciler Loca lokallerinde toplanmaya başlamışlardır. İtalyan Masonluğu'nun ve kendisine doğrudan bağlı locaların Jön Türklere yardım etme nedenleri, Büyük Üstat Ettore Ferrari'nin Muhterem Carasso'ya 1909 yılında gönderdiği ve aynı yıl *Rivista Massonica*'nin 9-10 no'lu sayısında tam metin olarak yayımlanan mektubundaki sözlerinden kolayca anlaşılabilir. Bu mektup, zahirde tebaasını özgürlük hakkı tanımayan bir despot tarafından ezilen Osmanlı halkının yöneldiği duruma ilişkin Masonluğun duyduğu hoşnutsuzluğu vurgulamaktadır. Aynı zamanda mektup, Ettore Ferrari ve Emanuele Carasso arasındaki ilişkiyi ve ihtilalin başarısından dolayı Ferrari'nin memnuniyetini göstermektedir. Kendisi, başarılı sonuca ulaşabilmesi adına uygulanan stratejilere, Grande Oriente d'Italia masonluğunun müdahil olmasını hiçbir zaman reddetmemektedir. 1908'deki hızlı ihtilalin ardından Carasso Selanik'ten milletvekili seçilmişti. Başkentte 1909'da kurulan Osmanlı Maşrıkı Azamı'nın oluşumuna aktif olarak katılmışti. Milli Obediyans'ın düzenli kuruluşu için İmparatorluk toprakları üzerinde çalışan Avrupa orijinli locaların yardımına ihtiyaç vardı. Emanuele Carasso bu yeni masonik projeye tamamen destek veriyordu. Büyük Üstat Talat Paşa'ydı. Carasso, Galip'in ayrılması sonucu seçildiği Büyük Üstat Yardımcılığı'nı 1912 yılına kadar icra etmişti. Hızla ilerleyen siyasi kariyeri ve uluslararası düzeydeki etkisiyle 16 Eylül 1910'da Brüksel'deki Uluslararası Barış Konferansı'nda Osmanlı İmparatorluğu'nu temsil etmişti.⁴³⁷

Carasso milletvekili olarak, dolaylı da olsa, 1911-12 Trablusgarp Savaşı'nın sonlanmasına ilişkin barış müzakerelerine katılarak antlaşmada önemli bir rol oynamışti. Carasso Osmanlı Parlamentosu adına, kıyıların İtalya'nın kontrolü altında kalacağı şekilde Trablusgarp'ın özerkliğine odaklı bir çözümden yanaydı. İtalyanlara bırakılan adalar sayesinde 1913 yılında Carasso, İstanbul'daki İtalyan Kraliyet Elçiliği'nin önerisi ile "*Commendatore*" unvanını kazanmışti. İlerleyen yıllarda Carasso, Bene İsrail isimli Musevi cemiyetinde faaliyet gösteriyor, bu derneği finanse ediyor, siyonist tandanslı *Aurore* Gazetesi'nden dernek için hizmet satın alıyordu. Carasso Musevi cemaatinde ve yurtdışında tanınmış bir kişilikti, o kadar ki Birinci

⁴³⁷ Locci, *a.g.e.*, ss. 38-40.

Dünya Savaşı sonundaki ateşkes esnasında İstanbul'un olası bir Amerikan mandası altına girmesi konusunda görüş beyan etmek üzere çağrılan bir heyette bulunmuştu. Heyet; Hahambaşı Haim Nahum, milletvekili Carasso, Aşkenaz cemaatini temsil eden Bay Reisner ve aynı zamanda heyetin sözcüsü olan Profesör Miscion Ventura'dan oluşmaktaydı. Dönemin şahsiyetleriyle temasa geçerek 1892 ve 1922 yılları arasında Avrupa içindeki ve dışındaki olayları takip eden bir *Times* muhabiri olan Henry Wickham Steed onu İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin gizli danışmanı olarak belirtmişti. Cihan Harbi'nden sonra İttihatçı liderlerin ülkeden kaçışının ardından 1919 yılında Emanuele Carasso Osmanlı makamları tarafından tutuklandı. Suçlamanın nedeni, Birinci Dünya Savaşı sırasında ordulara ve sivillere tedarik edilmek üzere alınan büyük miktarda hububatın, yurtdışına satılarak gelirin bir Alman bankasına gönderilmesi suretiyle zimmete geçirilmesiydi. Vurgunun miktarı yaklaşık iki milyon Türk lirasıydı. İstanbul'daki Musevi cemaati, eski milletvekilinin serbest bırakılması için Musevi Milleti'nin siyasi konularıyla ilgilenen Laik Konsey ve Ulusal Musevi Konseyi'nin girişimleri aracılığıyla derhal harekete geçmişti. Bu girişimler sonucunda Carasso, birkaç gün süren tutukluluğun ardından yarım milyon Türk lirası tutarında kefaletin ödenmesi sayesinde serbest bırakılmıştı. Bu olayın ardından Carasso İsviçre'ye gitmiş ve 1920 yılının başında İtalya'ya geçerek tekrar İtalyan vatandaşlığına geçme talebinde bulunmuştu.⁴³⁸

Tekrar konumuza dönüp İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin teşkilatlanmasında ve yönlendirilmesinde masonluğun etkilerini gözlemlemeye devam edersek, 1900'lü yılların başında İstanbul dışına kayan masonik merkezlerden en önemlisinin her daim Selanik olduğu görülmektedir. Aynı merkezde İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin siyasal odaklaşmasıyla başlayan oluşuma paralel ve hatta entegre olarak, çeşitli yabancı obediyanlara bağlı locaların 1900'lerin hemen başından itibaren Selanik'te faaliyete geçtiği ilgili belgelerde görülüyor. Bu locaların, Fransız İhtilali'nin Masonik sloganı olan Hürriyet-Eşitlik-Kardeşlik ilkelerini temel alarak siyasi etkinliklerde buldukları; Sultan Abdülhamid'in istibdat diye adlandırdıkları rejimini devirmek için çalıştıkları ve İttihad ve Terakki unsurları ile işbirliği yaptıkları bilinmektedir. Bu konuda, İngiliz İstihbarat Teşkilatına bağlı Arap Bürosunun raporu aydınlatıcıdır:

⁴³⁸ Locci, *a.g.e.*, ss. 41-43.

“Selanik’teki İtalyan localarının üyeleri, İtalyanlara ya da diğer yabancılara ait olan binalarda toplanıyor, bu sayede de polis baskınına karşı güvencede bulunuyorlardı. Yahudi ve dönmelerden özellikle birincilerin Selanik’te büyük etkileri vardı. Siyasal eğilimleri anti-Slav ve anti-Yunan idi. Sempatileri Avusturya-Macaristan ya da Türkiye’ye yönelik idi. Makedonya’nın Türkiye’den kopması olasılığından büyük endişe duyuyorlardı. Ve Jön Türkler Makedonya garnizonlarındaki subaylar arasında yandaşlar bulmaya ve bir örgüt kurmaya başlayınca, Makedonya Rizorta locasının Üs. Muhterem’i ünlü Emanuel Carasso Efendinin tavsiyesiyle Yahudi locaları onlara kapılarını açtılar. Talat, Cavit, Dr. Nazım, Bahaeddin Manastırlı ve daha bir sürü önemli Jön Türk böylece Farmason oldular ve güven içinde, ismen İtalyan ya da İspanyol olan evlerde suikastlarını hazırladılar.”⁴³⁹

Farmasonlar İTC’nin yapılanmasında ve siyasi muhalefesinde önemli rol oynamışlardır. Masonlar 1870 ve 1918 yılları arasında öylesine belirleyici olmuşlardır ki, Osmanlı Devleti’nin hafiyelerinin ve suikastçıların hedefleri, çok uzun süredir farmasonların elinde olan gücü yeniden ele geçirmeye çalışmak olmuştur. Daha önce bahsedildiği gibi kendisi de bir mason olan V. Murad, 1876’da farmasonlarca desteklenen bir darbe sayesinde tahta oturmuştu.⁴⁴⁰ Jön Türklerin çekirdek kadrosu da padişahı tahta oturtan grup tarafından kurulan farmason locasının üyelerinden meydana geliyordu. 1902’ye dek Osmanlı farmasonları başka isimler altında kendi siyasi örgütlerinde faaliyet göstermiş ve Avrupa’nın her yerinde Sultan’a karşı özgürlüğü destekleyen risaleler dağıtmışlardı.⁴⁴¹ Bundan sonra yakın çevresinde birçok nüfuzlu farmason liderin bulunduğu Ahmed Rıza’nın önderliğindeki İTC’yi desteklemişlerdi.⁴⁴² İleride anlatılacağı üzere ihtilali gerçekleştirecek olan Selanik’teki Osmanlı Hürriyet Cemiyeti’nin (OHC) bir tanesi hariç tüm kurucuları farmasondu ya da farmason olmuştu.⁴⁴³ OHC’de mason olan kişilerden birkaç örnek vermek gerekirse; Talat (Paşa), Cavit Bey, Manyasizade Refik Bey, Mithat Şükrü (Bleda), Naki Bey, Kazım Nami (Duru), Cemal (Paşa), Hüseyin Muhittin Bey, Faik Süleyman (Paşa), İsmail Canbolat Bey hemen söylenebilecek isimlerdir.⁴⁴⁴ OHC mason üyeleri İtalyan Macedonia Risorta Locası’nın veya Fransız Veritas Locası’nın üyeleriydi.⁴⁴⁵ İTC artık sık sık Selanik’teki farmason localarında toplanıyordu ve farmasonlar Jön Türklere güvenli toplantı evleri de temin etmişlerdi. İhtilalden sonra Farmasonlar kendilerini açıkça 1908 İhtilali’nin

⁴³⁹ Layiktez, *Türkiye’de Masonluk Tarihi*, s. 73.

⁴⁴⁰ Hanioglu, *The Young Turks in Opposition*, ss. 34-35.

⁴⁴¹ Hanioglu, *The Young Turks in Opposition*, s. 38.

⁴⁴² Hanioglu, *The Young Turks in Opposition*, s. 40.

⁴⁴³ Tunaya, *Türkiye’de Siyasi Partiler*, c. I, s. 22

⁴⁴⁴ Koloğlu, *İttihatçılar ve Masonlar*, s. 43.

⁴⁴⁵ Hanioglu, *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908*, Oxford University Press, New York, 2001, s. 212.

ardındaki “ana kuvvet” ilan etmişti, iktidardaki İTC’ye destek olmuş ve II. Abdülhamid tahttan indirildikten sonra mükâfatlarını fazlasıyla görüp daha çok büyümüşlerdi.⁴⁴⁶

Meşrutiyet’in ilanından sonra İstanbul’a gelen Balkan Komitesi’nin kurucusu Roden Buxton bu iddiaları destekler nitelikte, İttihad ve Terakki Cemiyeti’ne giriş töreninin masonluğa giriş töreninin bir kopyası olduğuna dikkat çekmiştir:

“Cemiyete katılmak isteyen adaya, önce büyük bir sır açıklanacağı bildiriliyor ve güvenilirliği araştırıldıktan sonra yemin ettiriliyordu. Bundan sonra kabul safhası geliyordu. Üye adaylarının gözleri bağlanıyor, ardından adaylar bilinmeyen bir odaya götürülüyor ve gözleri açıldığında kendilerini loş bir odada, kara maskeli üç yabancı karşısında buluyorlardı. Burada her aday yemin ediyor, kılıca elini basıyordu. Bu yemine sırları gizleyeceği ve cemiyete ihanet edenler yakınları, sevdikleri bile olsa öldüreceği gibi hususlar vardı. Haberleşme ise kuryeler arasında sağlanıyordu.”⁴⁴⁷

Çok küçük farklılıkları ile mason yeminin bire bir aynısı olan İttihadçı yemininde temel fark üye sayısını arttırmak için İslâmi hassasiyetlere verilen önemdi. Bu nedenle yemin töreninde en belirgin olarak göze çarpan fark Kur’an üzerine yemin ettirilmesi idi. İtalya’nın birleşmesinde Masonluğun ve Karbonarizmin büyük rolü olmuştu. Garibaldi, Mazzini gibi İtalyan Risorgimento (Yeniden Doğuş) Hareketinin kahramanları hem Mason hem de Karbonari idiler. Masonların localarında planladıkları politikaları Karbonariler eyleme dönüştürür, baskınları, suikastları tertip ederlerdi. Bir Mason, Karbonari olmak istediğinde hakkında ayrıca tahkikat yapılmasına lüzum görülmezdi. Bu sistemin, tüm ayrıntıları ile Osmanlı İmparatorluğu’nda, özellikle Selanik’te, İtalyan, Fransız ve İspanyol Localarında faal olan Masonlarla İttihad ve Terakki’nin ilişkilerinde aynen uygulandığını görüyoruz. İtalya’da Jön İtalya-Masonluk-Karbonarizm etkileşmesi Osmanlı İmparatorluğu’nda Jön Türk-Masonluk-İttihad ve Terakki olarak gerçekleşti. Benzerlikleri gösterebilmek adına Karbonari yeminini özetle anlatmak gerekirse; adayın locaya gözleri bağlı alınması, merasimin başlangıcı, sorular, cevaplar bu benzerliklerin başlıcalarıdır. Yemin kürsüsünün üzerinde iki tabanca, üç adet mum, bir üçgen ve bir taç bulundurulurdu. Loca içinde Karbonariler ellerinde kılıç tutarlardı. Aday gözleri bağlı olarak yatırılır, başına taç giydirilir, bir eline tabanca, diğer eline üçgen verilirdi. O ana kadar yanlısın içinde olduğu anlatılan aday örgüte itaat ve gizlilik yemini için ayağa kaldırıldığında sol eline bir hançer verilip ucu kalbine yöneltilirdi. Aday, “bana verilecek sırları açıklarsam, bu

⁴⁴⁶ Hanioglu, *The Young Turks in Opposition*, s. 41.

⁴⁴⁷ Charles Roden Buxton, *Turkey in Revolution*, T. F. Unwin, London, 1909, s. 45.

hançer kalbimi delsin”, sonra kendisine verilen bir bardak su katılmış şarabı içerken “bu içtiğim bana zehir olsun”, namlusu alnına çevrili bir tabanca eline verildiğinde de “bu silah bana ölüm getirsin” derdi. Bu yeminden sonra aday her durumda ve her yerde kardeşlerine yardım edeceğine, hastalıklarında onları yalnız bırakmayacağına, dostlarının nüfuzunu lehlerine kullanacağına, kardeşler aleyhinde dedikodu yapmayacağına, toplantılara sürekli katılacağına dair ek yeminler ederdi.⁴⁴⁸

İttihad ve Terakki Cemiyeti’ne katılma yemini ise şöyleydi: Cemiyete alınacak kişilerin, önce kendi haberleri olmadan teklif eden tarafından adları ve hüviyetleri bildirilir, haklarında gizlice tahkikat yapılırdı. Adaylığı kabul edilen kişi, gece vakti, önceden belirlenen bir yerde rehberi olacak İttihatçı ile buluşur, tahlif, yani yemin ettirilecek evin civarına kadar getirilir, gözleri bağlanır, gündüz evi bulamasın diye, dolambaçlı sokaklardan dolaştırılarak evin önüne getirilirdi.⁴⁴⁹ Enver Paşa anılarında bu bölümü şöyle anlatıyor:

“Meydanlığa çıkan köşede durduk. Talat Bey, cebinden çıkardığı siyah bir gözlüğü gözlerime yerleştirdi. Altında siyah bir bez olmakla beraber, cüz’i etraf seçiliyordu(...)” Kapının önüne gelince orada beklemekte olan cemiyet azasından birisi görünürdü, “Kimdir o?” diye sorar, Rehber, “Muin”⁴⁵⁰ ve biraz sonra da üç defa “Hilal!” diye seslenirdi. Kapıdaki de “Hilal!” diyerek karşılık verirdi. Rehber, adayı, evin perdeleri sıkıca kapalı loş bir odasına götürür, adayın gözünü çözer ve onu odada yalnız bırakırdı. Bir süre sonra odaya giren kırmızı cübbeli ve siyah maskeli biri, Cemiyete girmekte ısrarlı olup olmadığını sorar, *“buraya kadar geldin, istersen geldiğin yere geri götürülebilirsin”* derdi. Aday Cemiyet’e girme kararını teyit edince, gözleri tekrar bağlanırdı. Bu sırada başka bir üye gelerek, adayı tahlif (yemin etme) odasına götürür, burada bir masanın önüne oturturdu. Masanın üzerinde bir Kur’an ve bir tabanca dururdu. (Enver Paşa’nın yemin töreninde tabancanın yerinde Karbonarilerde olduğu gibi hançer vardı.)⁴⁵¹

⁴⁴⁸ Layiktez, *Türkiye’de Masonluk Tarihi*, s. 78, 79.

⁴⁴⁹ Tevfik Çavdar, *Talat Paşa, Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1995, s. 50.

⁴⁵⁰ Muin: İane eden, yardımcı

⁴⁵¹ Enver Paşa, *Enver Paşa’nın Anıları (1881-1908)*, Haz. Halil Erdoğan Cengiz, İletişim Yay., İstanbul, 1991, ss. 59-60.

Tahlif törenini üç İttihatçı yapardı. Bunlardan biri, Ömer Naci ile Kazım Nami (Duru) Beylerin birlikte yazdıkları “Vatanın sinesinde bir kale-i üstüvar gibi teşekkül eden” diye başlayan vatani bir nutku okurlardı. Aday her şeye rağmen hala Cemiyet’e girme konusunda ısrarlı ise namzeti ayağa kaldırılarak, sağ elini Kur’an-ı Kerim’in üstüne, sol elini de tabancanın üstüne koyarlardı. Bu esnada yemin metni adaya okunur, aday da tekrar ederdi.⁴⁵² Enver Paşa kendi ettiği yemini şöyle anlatıyor:

“Nihayet sıra yemine geldi. Sağ elim Kur’an-ı Azim üş-Şan, sol elim de bir kama ve bıçak üzerinde olduğu halde, 1293 Kanun-u Esasi’sinin istirdadına ve bu uğurda hiçbir şey esirgemeyeceğime ve ihanet etmeyeceğime yemin ettim. Sonra gözüm açıldı. Karşımda siyah peçeli, kırmızı örtülü üç şahıs bulunuyordu. Ben, nutuk ve bu manzara karşısında pek müteessir olmuştum. Kalbimde, yalnız başıma, bu idare-i zalimeyi köküünden devirecek bir kuvvet ve kuvvetle mütenasip bir hahiş (arzu) hissediyordum. Böyle vatana çalışmaya azm eden bir cemiyete intisabım dolayısıyla bir de fahr (övünme, şeref) hissediyorum.”⁴⁵³

Yemin töreni yapılırken tahlif heyetindeki üç kişi özellikle üzerlerine kırmızı bir elbise giyerlerdi. Yalnız bu kırmızı elbisenin göz delikleri üstünde genellikle siyah bir peçe bulunmakta idi. Bu üç kişi kırmızı elbiseleri, siyah peçeleri ve önlerinde Kur’anı Kerim ve tabanca olduğu halde dimdik dururlarken adayın gözleri, arkasında duran bir dördüncü kişi tarafından açılırdı. Bu korkunç manzara karşısında, aday huşu içinde ve sessizce durduğu zaman, kırmızı elbiselilerden birisi: “Arkadaş! Artık cemiyete girdiniz! Kardeşimiz oldunuz!” diyerek yeni İttihatçı’ya bundan böyle kardeşlerinden her türlü yardımı göreceğini, bir ihanette bulunursa bizzarûre öldürüleceğini, cemiyet numarasının ve yerine getirmesi istenilen emirlerin rehberi vasıtasıyla bildirileceğini söylerdi. Yeni İttihatçı, gözleri kapatılarak sokağa çıkarılıyor, tekrar dolambaçlı yollardan dolaştırıldıktan sonra, gözlerinin bağlandığı noktaya götürülüyor, orada gözleri açılarak bırakılıyordu. Cemiyete giren kişi için artık, aidat ödememek veya yüz kızartıcı bir suçtan dolayı atılmanın dışında kendi arzusu ile ayrılması mümkün değildi. Cemiyetten çıkmanın ya da cemiyetin amaçlarına karşı bir harekete iştirak etmenin, ihanetin cezası idamdı. Üye bu merasimden sonra, kendisine verilecek görevi yapıp yapmamak konusunda hiçbir tercih hakkına sahip değildi. Bu sertlik ve gizlilik bir yandan örgütün illegal yapısının çökmesini engelleme amacı taşıdığı gibi diğer yandan örgütün gücünün gereğinden fazla gösterilmesine, üyelerin bu konuda büyük bir

⁴⁵² Çavdar, a.g.e., s. 52.

⁴⁵³ Enver, a.g.e., s. 60.

iyimserliğe bürünmesine de neden olmaktadır. Özellikle kendi gibi muhaliflerle karşılaşan üye onlarında kendi gibi cemiyetten olduğu sanısına kapılıyordu. Bu konuyu irdelene olanağı da yoktu. Böylece tüm toplumsal muhalefet potansiyelinin bir dev cemiyetin içinde örgütlendiği izlenimi ortaya çıkıyordu.⁴⁵⁴

İlk tahlif heyeti Talat Bey-Paşa, Ömer Naci ve İsmail Canbulat'tan oluşmuştu. Tahlif merasimi Selanik'te daha sonra Sultan Abdülhamid'in sürgüne gönderileceği Selanikli Musevi fabrikatör Georgio Alatini tarafından 19. yüzyılda yaptırılmış olan Alatini köşkünün karşısındaki bir evde yapılırdı.⁴⁵⁵ Gerektiğinde iki cemiyet üyesinin tanışması için bir işaret sistemi geliştirilmişti. İşaretleşmede temel ilke, Masonlukta olduğu gibi "Mukaddes Kelime" ve "Mürur Kelime"ye (parola) dayanıyordu. Mukaddes Kelime "Muin", Mürur kelime de "Hilal" sözcükleri idi. Üye sağ elin üç parmağını büküp baş ve şahadet parmağını bir Hilal şeklinde kalbine götürdüğünde işaret tamam sayılırdı. Bu noktadan sonra Mukaddes Kelime harflerinin karşılıklı söylenmesi ile paylaşıldı: "Mim-Ayn-Ye-Nun". Bu harfler, Osmanlı Türkçesiyle "Muin" sözcüğünün harfleri idi.⁴⁵⁶

Farmasonluk, bu yapısıyla beraber ihtilal döneminde anahtar rol oynamıştır. Dini hiyerarşileri terk etmeye hazır olmayan, mezhepçiliğin Anadolu'da ve Suriye'de ciddi sorunlara dönüştüğü bir toplumda Hristiyanlar, Yahudiler ve Müslümanlar farmason localarında birbirlerinin eşitleri olarak gizlilik içinde bir araya geliyorlardı. Bir Müslüman'ı Hristiyanlık dinine sokmanın ve ona hizmet ettirmenin mümkün olmadığı Türk toplumunda masonluk araç işlevi görüyordu. Farmasonlar, onlara dini farklılıklarını bir kenara bırakarak toplumsal değişimi destekleme olanağı sağlayan sosyal eşitliğin faydasını göstermişlerdi. Şehirde birbirine yabancı olan insanlar Farmason localarında bir araya gelerek aynı siyasi hedefler için çabalayan kardeşlere dönüşüyorlardı. Ancak V. Murad'dan sonra tahta geçen II. Abdülhamid Han bu tehdidin varlığını sezmiş ve farmasonları baskı altına alarak, onları "daima bir fitne kaynağı" olarak görmüştür.⁴⁵⁷

⁴⁵⁴ Çavdar, *a.g.e.*, s. 51.

⁴⁵⁵ Layiktez, *Türkiye'de Masonluk Tarihi*, s. 83.

⁴⁵⁶ Çavdar, *a.g.e.*, s. 52.

⁴⁵⁷ Hanioğlu, *The Young Turks in Opposition*, s. 35.

Jön Türkleri ve İttihatçıları “Batılı felsefe, ideoloji ve sistemlere” yönelten etkenlerin en önemlilerinden birisi de, bu hareketin içindeki masonik zihniyettir. İttihatçılar, Mason localarında siyasal eğitimlerini gömüşlerdir. Ne yönde etkilendiler sorusuna Tunaya; tam anlamı ile “Bütünleşmişlerdir, yaşam felsefelerini localarda gerektiğinde mason tarikatçılıkla birleştirerek oluşturmuşlardır” demektedir.⁴⁵⁸ İhtilalden sonra iki önemli İttihatçı olan Refik Bey ve Binbaşı Niyazi'nin Paris'te yayımlanan ve zamanının en tanınmış gazetesi olan “*Le Temps*” gazetesinin 20 Ağustos 1908 tarihli sayısına verdikleri röportaj, İttihad ve Terakki'nin 1905 ile 1908 tarihleri arasında masonluktan ne kadar yardım gördüğünü ve masonluğun bu hareket içindeki etkisini açıkça göstermektedir:

“Masonluk ve bilhassa İtalyan masonluğu bize manen destek oldu. Selanik'te müteaddit (çok sayıda) localar faaliyette idi. Bu localardan Macedonia Risorta ve Labor et Lux İtalyan, Veritas Fransız, Perseverenza İspanyol ve Philippos Yunan Grand Orient'ına bağlı idi ve son loca tamamen milli bir amaç gütmekte idi. Hakikatte İtalyan locaları İttihad-ı Terakki'ye yardımcı oldular, bizleri korudular, bizlere birer melce (sığınak) oldular. Çoğumuz mason olduğumuzdan teşkilatlanmak için genelde localarda toplandık. Üyelerimizi de localardan seçmeğe çalıştık, çünkü locaya üye olabilmek için sıkı bir kontrolden geçilmekte idi. Localardaki faaliyetlerimizden İstanbul şüphelenmeye başladı ve birkaç hafta de localara sızmaya çalıştı. Selanik'teki İtalyan locaları İttihad-ı Terakki için İtalyan Grand Orient'ından yardım istedi, alınan cevapta ihtiyaç zuhur ettiğinde İtalyan sefaretinin yardımının sağlanacağı açıklandı.”⁴⁵⁹

İlhami Soysal da masonluk ile İttihatçılık arasındaki ilişkiye ayrıntılarıyla değinmiştir:

“Selanik'teki Makedonya Rizorta Locası ve Veritas Locası başlangıçta içindeki Türkler azınlıkta olmasına karşılık giderek Türklerin denetimine geçmiş ve İttihad Terakki Cemiyeti'nin bir noktada kaynakları olmuşlardı. İttihad Terakki Cemiyeti'nin önderleri (OHC kast ediliyor) Talat Paşa, Mithat Şükrü Bleda, Kazım Paşa, Manyasizade Refik, Kazım Nami Duru, sonradan Muş milletvekili olan Binbaşı Naki, Drama Jandarma Komutanı Hüseyin Muhittin, Maliye müfettişi Ferit Aseo, Makedonya Rizorta locasındandırlar. Emmanuel Karasu, sonradan Bahriye nazırı olacak Cemal Paşa, Faik Süleyman Paşa, İsmail Canbolat, Gümülcine Mebusu Hoca Fehmi Efendi, Mustafa Doğan, sonradan Babiali başkanında vurulan Mustafa Necip ise Veritas locasında uyanmışlardır. Sonradan Sadrazam olacak Talat Paşa ile Binbaşa Naki Bey hem Makedonya Rizorta Locası'nda hem de bu Veritas Locası'nda çalışmalara katıldılar.”⁴⁶⁰

Farmasonların gizli cemiyetleri ile farmasonluk uygulamalarını taklit eden ve farmason localarında toplantılar düzenleyen İTC'nin çeşitli üyeleri arasında yakın

⁴⁵⁸ Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, c. III, s. 322.

⁴⁵⁹ Reşat Atabek, “İttihad ve Terakki'nin Kuruluşu ve Masonluk”, *Mimar Sinan Dergisi*, Yenilik Yay., S. 60, İstanbul, 1986, s. 9, 10. (Gazetenin fotokopisi Jak Papo adlı mason “kardeş” tarafından adı geçen mason dergisine gönderilmiştir. Bkz. *Le Temps*, 20 Ağustos 1908.)

⁴⁶⁰ Soysal, *a.g.e.*, ss. 235-236.

bağlantılar bulunuyordu. Gizlilik siyasi örgütlenmeyi mümkün kılmıştı. Cemiyet'in önde gelen isimlerinden, Abdullah Cevdet'in, İshak Sukûti'nin, Bahaeddin Şakir'in, Nâzım'ın, İbrahim Temo'nun adları ya Fransa'da ya da İtalya'da kurulmuş Mason localarına kayıtlıydı. Bu localar Osmanlı Devleti içerisine yerleştirdikleri üyelerine çok büyük meblağlara ulaşan paralar gönderiyorlardı. Bu örgütlerin dışında yabancı devletlerin elçilikleri de devrimcilik iddia eden, ittifak ve terakki davası güden bu komitecilere kucak açıyor, onlarla görüşmelerde bulunuyordu. Onlara Osmanlı emperyalizminden kurtulmaktan dem vuruyorlar, Kızıl Sultan diye andıkları Abdülhamid'in egemenliğinin yıkılması gerektiğinden bahsediyorlardı.⁴⁶¹

Devirmek için uğraştığı padişahı şeref nişanı alan Yahudi avukat Emmanuel Carasso bu konuda tekrar vurgulanması gereken isimlerden biridir. Selanik'teki İTC'nin ve tüm cemiyet hiyerarşisinin liderlerinden biri olan Carasso, locasını tüm gizli İTC arşivlerini ve kayıtlarını saklamak için kullanılıyordu. İTC'nin Selanik'teki liderlerinin çoğu, onun grubunun üyeleri idi.⁴⁶² Dolayısıyla İTC için farmasonluk önemliydi; farmason locaları, yalnızca devrim öncesi gizli toplantılarını düzenledikleri elverişli yerler değillerdi. Ali Fethi cemiyetin milli olan ve olmayan unsurlarından bahsederken o günkü şartlarda gizli çalışan böyle bir cemiyetin başka kaynaklardan ilham almasını çok tabii ve hatta zaruri olarak görmüştür. Talat Paşa'nın reislik ettiği, bazen Mithat Şükrü bazen de Talat Paşa'nın evinde yapılan toplantılara Türk olmayan Masonlar da katılmıştır. Cemiyet bu şekilde kendisine hariçten de güç ve dayanak bulmaya çalışmıştır.⁴⁶³

Daha evvel bahsedilen birçok önde gelen Dönme (Avdeti), mutasavvıf olmanın yanı sıra ayrıca farmasondu ve bu da İTC'ye girmelerini kolaylaştırıyordu. Gazeteci Fazlı Necip, ileride son Osmanlı maliye bakanı olacak Faik Nüzhet (aynı zamanda Düyun-ı Umumiye müfettişi) ve belediye başkanı Dönme Hamid Bey'in oğlu, Gonca-i Edeb'e yazılarıyla sıkça katkıda bulunan Osman Adil (ayrıca Hariciye Nezareti'nin şubelerinden birinde müdür vekili olarak görev yapmıştır), 1904'te kurulan Veritas

⁴⁶¹ Şinnâvi, *a.g.e.*, ss. 77-78.

⁴⁶² Hanioglu'nun belirttiğine göre "Emmanuel Carasso, Nesim Matzliach, Nesim Ruso ve Emmanuel Salem gibi, Selanik'teki Yahudi toplumunun seçkin bireyleri, İTC üyeleri olmuşlar ve İTC'nin imparatorluk içindeki karargâhıyla yakın ilişkiler geliştirmişlerdir." Bu adamlar aynı zamanda nüfuzlu farmasonlar oldukları için, localarında gizli toplantılar düzenlenmesine ve gizli evrakın saklanmasına izin vermişlerdir. Bkz. Hanioglu, *Preparation for a Revolution*, s. 260.

⁴⁶³ Balkaya, *a.g.e.*, s. 33.

(Hakikat) Locası'nın üyeleri idi. Osman Adil bu locanın kurucuları ve yüksek şura üyeleri arasındaydı. Veritas'ın 1908'deki 150 üyesinden 129'u Yahudi, 15'i ise Müslüman ya da (Terakki Mektebi'nin idare heyeti üyelerinden biri olan Tevfik Ehat gibi) Dönme'ydi. İleride sadrazam olacak iki İTC üyesi, Ali Rıza Paşa ve Hüseyin Hilmi Paşa 1908 İhtilali'nin başarıyla gerçekleşmesinden sonra bu locaya üye olanlardandı. Başka bir Fransız ayin locası olan L'Avenir de L'Orient'in (Doğu İstikbali) üyelerinin üçte biri Müslüman ya da Dönme'ydi. 1911'deki 60 üyenin 23'ü Türk, geri kalanları Yahudi isimleri taşıyordu. 1908'de Terakki Mektebi'nin idare heyeti üyeleri ve idarecileri ise tamamen farmason localarının üyeleri idi.⁴⁶⁴

Bu büyük gizli şebekeye karşılık II. Abdülhamid Han, kendilerine “Genç Türkler” veya “Jön Türkler” dedirten kimselerin hemen hepsinin mason olduğunu, işin arkasında başka devletlerin desteklediği locaların bulunduğunu ve bu localardan maddî yardım gördüklerini ve kendine düşman olduklarını biliyordu.⁴⁶⁵ Bu grup karşısında, masonlardan büyük bir tehlikenin geleceğini hisseden Abdülhamid Han, mason localarını denetim altına almaya çalışmıştır. Localarda neler konuşulduğu ve oradaki faaliyetlerin içeriği konusunda bir haber alma sistemi kurmuştur. Üstad mason Kemalettin Apak, o dönemleri kendi bakış açısından şöyle yorumlar:

“Masonluk ve masonlar aleyhindeki sistemli takibat II. Abdülhamid zamanında çok sıkılaştırılmıştır. Sultan Abdülhamid masonlardan korkmakta idi. Şunu da ilave edeyim ki Abdülhamid'in masonlardan korkması haksız çıkmadı. Filvaki fani mason olan Beşinci Sultan Murad, 28 senelik mahbes hayatından sonra 1904 yılında ebediyet maşırıkına intikal etti. Böylelikle Sultan Abdülhamid bu kâbustan kurtulmuş oldu. Fakat birazdan arz edeceğim veçhile, üç dört sene sonra Rumelideki masonların büyük bir rol oynadıkları yeni bir hareket hürriyet ve meşrutiyet nurunu memleket ufuklarında parlattı. 1908 yılında Abdülhamid'e zorla kabul ve ilan ettirilen İkinci Meşrutiyet'in nurlu meşalesini tutan eller ve öncüler birer masondu... Şunu da belirtmek lazımdır ki, Abdülhamid yalnızca İstanbul'da masonları takip edip buralara serbesti vermiş değildi. Tazyikler bu bölgeye (Rumeli'ye) de şamildi. Bilhassa Selanik'te locaların kapılarında kıyafet değiştirmiş memurlar bekletilir ve kimlerin girip çıktığı kontrol edilirdi. Fakat ne de olsa sarayın İstanbul'daki nüfuzu ve ceberrutu buralarda sökmüyordu. Çünkü Selanik, Kosova ve Manastır vilayetlerinde ecnebi kontrolü mevcut idi.”⁴⁶⁶

Bunların dışında önemli bir diğer itiraf bizzat masonların resmi yayınlarında dile getirilmiştir. Türkiye Hür ve Kabul Edilmiş Masonlar Locası Üstadı ve aynı zamanda locanın resmi yayın organı *Tesviye Dergisi*'nin editörü Celil Layiktez, masonların

⁴⁶⁴ Baer, a.g.e., ss. 123-124.

⁴⁶⁵ Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, c. III, s. 322.

⁴⁶⁶ Kemalettin Apak, *Ana Çizgiler ile Türkiye'deki Masonluk Tarihi*, Türkiye Mason Derneği Yay., İstanbul, 1958, ss. 34-35.

Abdülhamid'in devrilmesinde ve İkinci Meşrutiyet'te oynadıkları rolü, "İslâm Ülkelerinde Masonluk" başlıklı İngilizce bir makalede açıklamıştır. Mason üstadı Layiktez, 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanından sonra "İslâmcıların" İstanbul'da ayaklanma çıkardığını ve bu ayaklanmanın Hareket Ordusu tarafından bastırılarak Sultan Abdülhamid'in tahttan indirildiğini söyler. "*Hareket Ordusu, masonlar tarafından örgütlendi ve yönetildi*" diyen Layiktez, "*Sultan Abdulhamid'e tahttan indirildiğini tebliğ eden 5 milletvekilinden oluşan heyettekilerin tamamı masondu*" diyerek İTC ve Masonlar arasındaki ilişkiyi resmi yayınlarında dile getirmiştir. Layiktez, "İttihad ve Terakki yönetiminin çoğunluğunu Masonlar oluşturdu ve Abdülhamid Han'ı tahttan indirenlerin masonluğu ile ilgili olarak elimizde yeterli belgeler var" diyerek iddiasını sürdürmektedir.⁴⁶⁷ Bu makale "Rising Point" adlı Uluslararası Masonluk dergisinde de yayımlanmıştır.⁴⁶⁸ Türkiye Hür ve Kabul Edilmiş Masonlar Locası Üstadı Celil Layiktez "Türkiye'de Masonluk Tarihi" adlı kitabında 31 Mart Vak'ası'nı ise şöyle anlatıyor; konumuz bakımından İTC ve ihtilalin arkasındaki gücü idrak edebilmek adına bu açıklamalar önemlidir:

"11 Temmuz alanında yapılacak toplantı için sokaklara tellallar çıkartıldı, böylece toplanan 20-30 bin kişilik bir kalabalık önünde Yeni Asır gazetesi başyazarı Fazlı Necip Bey, müderris Recep, Avdül (Arnavutça), Tomak (Bulgarca), Emanüel Carasso (Türkçe ve Yahudice), Nikola (Sırpça), Kurki Apono (Ulahça) Efendiler tarafından konuşmalar yapıldı. Nutuklar "silah başına arş İstanbul'a" diye bitti, bunun üzerine ihtiyat ve redif askerleri silahlarını almaya giderken, aralarında 700 Selanikli Yahudi de olmak üzere, birçoğları gönüllü yazıldılar."

(...) İtalya Grand Orient'inin Büyük Üstadı ve Osmanlı İmparatorluğu'nda İtalyan Localarının uyanmasında etkinliği tartışılmaz bir Kardeşimiz olan Ettore Ferrari'nin, Jön Türk Hareketinde İtalyan Masonluğunun oynadığı rolü anlatan konferansından aşağıdaki pasaj, Selanik kentinde bu günlerin havasını özetlemektedir:

"14 Nisan (eski takvimle 1 Nisan, 31 Mart Vak'asının ikinci günü) 1909'da, Padişah'ın yeni bir darbe yapma tehdidi karşısında, Üstad-ı Muhterem Emanuel Carasso, 3. Kolordu kumandanı olan paşa, Selanik Valisi ve Telgraf Müdürü, tüm "kardeşler" Dâhiliye Nazırı'na (İçişleri Bakanı'na) çok sert bir telgraf gönderdiler ve onu tehdit ettiler (...) hürriyet düzeni yeniden kurulmazsa, halk isyan edecek ve 3. Kolordu da İstanbul'a yürüyecekti. Bu arada, vatan sevgisi dolu konuşmaların etkisinde, Selanik halkı silaha sarılmıştı, tüccarlar işyerlerini kapamışlardı, öğrenciler okulu bırakmış, silahaltına alınmayı bekliyorlardı. Bu arada hükümet Kanun-u Esasi'nin yeniden yürürlüğe konacağı konusunda kesin bir güvence vermiyordu; bunun üzerine askeri birliklerle yüklü trenler İstanbul'a doğru hareket etmeye başladı. Sokaklarda çatışmalar sürerken, tutuklanmak üzere izlenen ve aranan liberaller localarda

⁴⁶⁷ Celil Layiktez, "Sorular Yanıtlar", *Tesviye Dergisi*, Hür ve Kabul Edilmiş Masonlar Büyük Locasının Resmi Yay. Org., Sayı 63, Nisan 2005, s. 51.

⁴⁶⁸ Celil Layiktez, "Freemasonry in the Islamic World", *Rising Point*, c. IX, S. I, Özel Baskı, Kış 2007, s. 14.

saklanıyorlardı. Yeni ve beklenmedik devrimin karmaşık ve coşkulu hareketi localardan yönetiliyordu. (...) Gericiliği kesin olarak kırmak için Jön Türkler padişahı tahttan indirdiler.”⁴⁶⁹

“(…)Hareket Ordusu demek, bir bakıma İttihad ve Terakki demektir. İttihad ve Terakki'nin başlıca üyeleri ile Hareket Ordusu subaylarının önemli bir kısmı masondu ve bu mektepli genç aydın subaylar ordunun bel kemiğini teşkil ederken İttihat ve Terakki de bunların siyasal teşkilatını oluşturuyordu. (...) O sırada Mahmud Şevket Paşa durumu haber alarak Ali Rıza'yı yaveriyle birlikte yanına çağırtdı ve şöyle dedi:

‘...ben maiyetimdeki askeri, Meşrutiyeti ve Padişahı kaldırmak isteyenleri tedip edeceğiz (yola getireceğiz), Padişahın ve milletin canı tehlikede diyerek buraya kadar getirdim. Hal'in bizim taraftan vuku bulacağını asker duyarsa isyan eder, mahvoluruz. Siz Ayan ve Mebusana gizlice anlatınız, şimdilik ses çıkarmasınlar, bu işi müzakere etmek zamanı geldiğinde ben size haber veririm...’

(...) Abdülhamid'e (tahttan indirildiğini bildirmeye) giden heyette bahriye feriki Arif Hikmet Paşa, Katolik Ermenilerden Aram Efendi, mebuslardan da Draçlı jandarma lıvası Esat Paşa ile (Yahudi-mason) Emanüel Karaso Efendi vardı.(...) Saat 17.00'de top sesleri ile Abdülhamid'in tahttan indiği anlaşılmıştı.(...) Ayaklanma bastırılmış, 27 Nisan 1909 günü Abdülhamid tahttan indirilmiş, parlamenter sistem kurtarılmıştı. İttihad ve Terakki ile birlikte Masonluk iktidar oldu. (...) Abdülhamid'in hal'inden sonra İttihatçılar devlete egemen olunca, dünyada ilk defa Masonlar bir ülkede iktidarı paylaştılar.”⁴⁷⁰

31 Mart faciasının içinde yaşamış, korkunç facianın kurbanı ve görgü şahidi General Mustafa Turan da, 31 Mart'ın, Sultan II. Abdülhamid'in Filistin'de bir İsrail Devleti'ne karşı çıktığı için Yahudi ve masonlarca tertip edildiğini şu sözlerle ifade etmiştir:

“(…) Osmanlı istihbaratının dikkatli tetkikleri neticesinde varılan hakikat şudur ki, 1892'den beri dünyamız bu zihniyetteki Yahudi'lerle mücadele halindedir. Bugün 31 Martı hazırlayanlar Yahudilerdir, ölmüş olsalar bile... Hiç şüphe yok ki Abdülhamid daha o zamanlar anlattığımız niyetlerle kurulacağı muhakkak görünen İsrail devletini sezmiş, buna kendisinin alet olmamasını istemişti. Yahudi'lerin Farmason'larla beraber hareket ettiklerini biliyor ve daima yerli yabancı unsurların imparatorluğu parçalamağa mahkûm etmesinden çok endişe duyuyordu... Osmanlı İmparatorluğunu teşkil eden anasır içinde sinsî oldukları kadar kurnaz ve çok becerikli olan Yahudilerden endişe duyuyordu... Abdülhamid'in düşüncelerinde ne derece haklı olduğunu müteakip hadiseler göstermiştir. 31 Mart vak'ası ile Selanik dönmeleri ve Mason'lar tarafından saltanat-ı hukuk-u hükümlerinin nasıl yıkıldığını, hazine ve saraylarının Balkan çetecileri tarafından nasıl yağma edildiğini cemiyetin siyasetinin acısını gözleriyle gördü.”⁴⁷¹

Jön Türklerin Yahudiler ile ilişkilerine kısaca değinmek gerekirse, onlar hakkındaki görüşlerin ekseriyetle olumlu olduğu görülür. Hatta 1908 yılına kadar “Siyonizm” bile Jön Türk yazımında olumsuz bir bakış açısıyla değil, daha çok tarafsız bir şekilde aktarılmıştır. Genelde Jön Türkler Yahudilere, diğer durumda Yunan veya

⁴⁶⁹ Iacovella, a.g.e., s. 43.

⁴⁷⁰ Layiktez, *Türkiye'de Masonluk Tarihi*, ss. 103-113.

⁴⁷¹ Mustafa Turan, *Taş Kışlada 31 Mart*, Aykurt Yay., İstanbul, 1964, s. 14.

Bulgar ulusal devletinde daha olumlu yaşam koşulları bulamayacaklarından, çok uluslu Osmanlı devletinin yaşaması için Jön Türk hareketini desteklemelerini tavsiye ediyorlardı. Jön Türk hareketindeki etkin Musevi isimler genelde Selanikliydiler. Bu kişilerden ilk olarak Alber Fua belirtilmelidir. Alber Fua, uzun süre Ahmed Rıza ile beraber çalışmıştı. Onun haricinde ikisi de Selanikli olan Leon Gattegno ve Avram Salem adlı Yahudiler İTC ile bağlantıdaydılar. Diğer bir Yahudi, Kahire’de *Le Progres* gazetesini çıkaran ve 1907’deki İkinci Jön Türk Kongresi’ne Yahudi cemaatinin temsilcisi olarak davet edilen Avram Galante’ydi. Bir Bulgar Tüccar Vekili’ne göre, İTC 1908 Jön Türk İhtilali’nden sonraki bağış toplama faaliyetinde Selanik’te ve diğer Makedonya şehirlerinde en büyük katkıyı Yahudilerden sağladılar.⁴⁷² Diğer taraftan Rusya’daki Müslüman Türkler İTC’nin Türkçü söylemlerine dayanarak Ruslar’a karşı onlardan yardım istediye de, bu grupların büyük ilgi ve beklentileri karşısında İTC, birincil görevinin Osmanlı idare sistemini değiştirmek olduğunu söyledi. Cemiyet diğer bir mektubunda Kafkas devrimcilerine, Odessa’daki Polonyalılara ve Yahudilerle beraber çalışmayı önerdi.⁴⁷³

Yahudi sempaticizminin yanında “Siyonizm” gibi siyasal düşüncelerin de Jön Türkler tarafından ilgi ile karşılandığı görülmektedir. Jön Türk yayın organlarında ilk kez “İctihad” da Siyonizm konusunda bir makale yayımlanmıştır.⁴⁷⁴ Bunun yanı sıra Abdullah Cevdet’in Viyana’da görüşmeler yaptığı Theodor Herzl’e,⁴⁷⁵ Yahudilerin Filistin’e yerleşebilmeleri konusunda yardım etmesi ve ona Osmanlı yöneticileri ile temasa girerek ve rüşvet vererek bu amaçlarına ulaşabilmeleri konusunda ilginç bir plân yapması kendisinin bu konuya oldukça ilgi duyduğunu göstermektedir.⁴⁷⁶ Herzl bu minvalde Osmanlı yönetimine bir mektup göndermiştir.⁴⁷⁷ Buna karşılık siyonist temsilcileri Jön Türkleri yalnızca siyasal açıdan ilginç buluyorlardı. Herzl’in Avrupa’daki temsilcisi Vambery, Jön Türkleri önceleri “yarı kaçık” kimseler olarak

⁴⁷² Hacısalıhoğlu, *a.g.e.*, s. 154.

⁴⁷³ Hacısalıhoğlu, *a.g.e.*, s. 143.

⁴⁷⁴ J. MLax, Nordau, “Le Sionisme”, *İctihad*, no. 8, Temmuz 1905, s. 128.

⁴⁷⁵ Bu sırada Herzl, Tevhid-i dünyun işinde hizmet etmek için Londra’dan Viyana’ya gitmişti. Bkz. BOA, *Y.A.HUS.* 430/50, h. 8/RA/1320 (15.6.1902).

⁴⁷⁶ Raphael Patai, *The Complete Diaries of Theodor Herzl*, vol-VI, New York, 1957-60, s. 1417-19. Herzl’in aynı dönemde Viyana’da bulunuşu ve faaliyetleri için bkz. BOA, *BEO.* 1867/140020, h. 10/RA/1320 (17.6.1902) (Hariciye; 134651).

⁴⁷⁷ BOA, *Y.PRK.HR.* 27/30, h. 28/Z/1316 (9.5.1899); Mösyö Herzl’in Osmanlı umumi borçları için muamele-i tahvilyesi hakkında müzakereye girişmesinin mümkün olmadığı hakkında Viyana Sefareti telgrafi için bkz. BOA, *Y.A.HUS.* 431/35, h. 22/RA/1320 (29.6.1902).

tanımladığını ve onlardan Sultan'a yaranma konusunda bir araç olarak yararlanmaya çalıştığını ifade etmektedir. Zamanla Jön Türklerin bir iktidar alternatifi olarak belirmeleriyle onlara karşı olan davranışlarını ittifak haline dönüştürmeyi ve onlardan siyasal amaçlar yolunda yararlanmak gerektiği şeklinde tespitlerde bulunmuştur.⁴⁷⁸

Seton-Watson'a göre de İTC'de "Hareketin gerçek beyinleri Yahudiler ve Dönmelerdi. Onların finansal desteği Selanik'in zengin Dönmeleri ve Yahudilerinin yanında Viyana, Budapeşte, Berlin ve belki de Paris ve Londra kapitalistlerinden geliyordu."⁴⁷⁹ Masonluğun İTC ile ilişkisini ve etkisini Mason aleyhtarı basın tepkilerinden de ölçmek mümkündür. Aşağıda örnek verdiğimiz *Courrier de la Campagne, Journal de Reims*'in 3 Kasım 1912 tarihli, Pazar günü nüshasında Balkan Harbi ile ilgili yorum bu havayı yansıtmaktadır. İngiltere arşivlerinde bulunan bu gazete kupürünün "Clerical" (kilise taraftarı, anti masonik) olduğu, başlığının yanına el yazısı ile işlenmiştir. Gazetenin Balkan Harbi'nin neredeyse tümüyle meşgul ettiği birinci sayfasından birkaç başlık ve haber özetinden sonra Claude Helluy imzalı yorumda aşağıdaki anti masonik metin yer alıyor:

"HÜRMAONLUK TÜRKİYEYİ ÖLDÜRDÜ"

Öngörülerinin gerçekleştiğini gören gazeteci bundan gurur duyar. Türk birliklerinin yenilgisini okuyunca bu tatmin olma duygusunu yaşadık. İki yıl önce bir Osmanlı delegasyonu Reims'i ziyaret ettiğinde, Hürmasonluğun iktidara gelmesinin Türkiye'nin yararına olmayacağını söylemiştik; zira Hürmasonluğun fevkalade zararlı etkisi Bulgaristan ve diğer Balkan Devletlerinin savaşçı projelerini beslemektedir.

Localara karşı olan nefretimizin kör bir hırs tarafından dikte edilmediğini ispatlamak üzere bu yazıyı okurlarımıza sunuyoruz. Nefretimiz önyargılara dayanmıyor; bu yıkıcı Cemiyetin, kaderlerini kendisine teslim etmiş olan ülkelerde oynamış olduğu vatan aleyhtarı rolün bilinci nefretimizi besliyor:

"Osmanlı delegasyonunun Fransa'yı ziyareti, aslında, Fransa Grand Orient'inin Konstantinopol Grand Orient'ına ikram ettiği bedava bir gezintiydi. Mascuraud K.'in yönettiği kervanda en azından 15 mason vardı! Kendisini böyle dindaş bir topluluğun içinde bulan, La Sincerite de Reims Locasının delegeşi Lenoir K.in dilini tutamaması anlaşılmaktadır. Buirette Sokağı lokalinde olduğunu sanarak Osmanlı Kardeşlerini ülkelerinde cumhuriyeti ilan etmeye sonra da "barışçı bir orduyla" Avrupa Birleşmiş Milletlerini kurmaya davet etmişti. Paris Büyük Elçiliğinde askeri ataşe olan Fethi Bey bu öneriye dünden razıydı, zira geçen cuma günü Voltaire Locasının toplantısında, "Hürmasonluk Türkiye'de Fransa'da oynamış olduğu rolü oynayacaktır" diye haykırmaktan çekinmemiştir.

⁴⁷⁸ Hanioğlu, *Doktor Abdullah Cevdet*, ss. 174-175.

⁴⁷⁹ Özdemir, *a.g.e.*, s. 81. (Robert William Seton-Watson, *The Rise of Nationality in the Balkans* [London; Constable&Co.Ltd, 1917], s. 184'den Naklen).

Grand Orient Konseyinin İkinci Başkanı Moir K. 'in Reims'te Osmanlı delegasyonuna refakat ettiğini ve La Sincerite Locasının tüm ağır toplarının resepsiyonda mevcut bulduklarını not etmek gerekir. Lenoir K.in ritüelik saçmalıkları ise, Reims'in eski milletvekili Thomas K.in 1869'da Buriette Sokağında telaffuz ettiği... bir tekrarından ibaretti ve yalnızca Jules Ferry, Jules Simon, Jules Favre gibi genel silahsızlanma rahiplerinin düşüncelerini yansıtıyordu: "Ordu olmayan bir ordu istiyoruz... Dünya cumhuriyetini, Avrupa Birleşik Devletlerini, vs., vs., istiyoruz."(...)

Eğer Paris'te herhangi bir locada Fethi Bey Kardeşinize rastlarsanız, kendisine deyin ki, Hürmasonluğun, Türkiye için Lüle Burgaz savaş alanında elde ettiği başarının Fransa'da tekrarlanmasına izin vermeyeceğiz. Doğuda olan felaketlerin dersi bizler için kayıp olmayacaktır. Tanrının yardımıyla ülkemizi "gizli örgütler rejiminin" tiranisinden koparacağız; Zaman zaten bu tür rejimlerin solmasına neden olmuştur; ülkemizi üçgenin egemenliğinden kurtaracağız. Hristiyan Balkan Ülkelerine Hilalin egemenliği ne denli aşağılayıcı olmuşsa, Fransa için de üçgenin egemenliği o denli aşağılayıcıdır."⁴⁸⁰

Son olarak bu konuda 1910 yılında İngiltere'nin Türkiye Büyük Elçisi Sir G. Lowther tarafından İngiliz Hariciye Nezaretine "şiddetle mahrem" kaydıyla gönderilmiş olan çok önemli bir rapordan bahsedeceğiz. Londra Üniversitesi Siyasi Bilgiler Fakültesi Profesörlerinden Elie Kedourie 1974 yılında, "Arabic Political Memories and Other Studies" isimli çalışmasında ilk defa bu mektubu gün yüzüne çıkarmıştır. Mektubun aktarıldığı çalışmada, II. Abdülhamid Hân'ın tahttan düşürülüşünden beri Batı dünyasının Türkiye üzerindeki emel, görüş, plân ve tesir yollarına ait çok mühim vesikalar mevcuttur. Özellikle 1910 yılında İngiltere'nin İstanbul Elçisi Sir G. Lowther'ın o zamanki İngiltere Hariciye Nazırı Sir C. Harding'e iki kere "gizli" ve "mahrem" kaydıyla İstanbul'dan gönderdiği rapor, İngilizlerin Türklere bakışını ve Osmanlı İmparatorluğu'nu hangi ellerin idare ettiğini göstermesi bakımından, yabancı bir akademisyenin elinden tamimiyle ilmî ve objektif bir vesika mahiyetindedir. İngiltere sefirinin mahrem raporu bu zamana kadar üstünde gerektiği kadar durulmayan mason yapılanmasının bilinmeyenlerini çalışmamızda gözler önüne sermektedir. Önsözde dediğimiz gibi İTC ve İhtilal konusunda lehte ve aleyhte tüm iddiaları ortaya koymak çalışmamızın yegâne amacıdır. İTC ve mason ilişkisi hakkında mühim bilgiler içeren ilgili belgeyi sunarak bu bölümü bitiriyoruz.

⁴⁸⁰ Layiktez, *Türkiye'de Masonluk Tarihi*, ss. 116-117.

Sir G. Lowther'dan Sir C. Hardinge'e⁴⁸¹

Gizli

(Özel ve gizli)

Sevgili Charles

İstanbul, 29 Mayıs 1910

İttihad ve Terakki'ye yakinen bağlı olduğu söylenen, İstanbul Farmasonlarının Mısır'da temsilciliğine Muhammed Ferid'in seçildiğine dair rivayetlerle ilgili olarak Gorst'un 23 Nisan ve senin 25 Nisan tarihli telgraflarınız beni (Jön Türk) cereyanında Avrupa Farmasonluğunun tesiri hakkında izahat vermeye itiyor. Bunu, özel ve çok gizli yazıyorum. Zira Türkiye'deki yeni Farmasonluk, İngiltere ve Amerika'dakinin aksine büyük çapta gizli... Politik hedef hakkında bilgi çok gizli elde ediliyor ve politik sırları ifşa edenler komitenin eliyle cezalandırılıyor. Birkaç gün önce ifsaatta bulunan yerli bir mason, askerî mahkemeye sevk edilmekle tehdit edildi. Bildiğin gibi, Paris'teki Jön Türk hareketi Selânik'lidir. Selânik'te 140.000 nüfusun 80.000 kadarı İspanyol yahudisi, 20.000'i ise dışta müslüman görünen ve Sabetay Sevi tarikatına bağlı Farmason... Roma'nın yahudi belediye başkanı (Natham), Mason localarında yüksek bir mevkie ulaşmıştır ve yahudi Bakanlar (Luzzatti) ve (Sonnino) ve diğer senatör ve milletvekilleri de anlaşıldığına göre masondur. "Kadim İskoç"tan temellendikleri iddiasındalar...

Birkaç yıl önce, Selânik'li yahudi mason (Emanuele Carasso) ki, halen de Osmanlı Meclisinde Selânik temsilcisi orada Makedonya (Risorta) isimli İtalyan Farmasonluğuna bağlı bir loca kurdu. Bu adam görünüşte Sultan Hamid'in casuslarını aldatmak maksadıyla, fakat aslında Türkiye'de yahudi tesirini kuvvetlendirmek için Jön Türkleri Farmasonluğu kabule teşvik etmiştir... Evinde onlara toplantı izni sağlamıştır. Abdülhamid'in casusları bunu haber almış ve 1908 Temmuz ihtilalinden sonra esrarengiz bir şekilde öldürülen İsmail Mahir Paşa, durumu Yıldız Sarayı'na bildirmiştir. Evin dışına yerleştirilen casuslar, girip çıkanların isimlerini kaydetmekle vazifelendirilmiştir. Fakat Farmasonlar casusları "kardeş" ilân edip aralarına almıştır. Selânik'teki hareketin temeli yahudidir...

Jön Türklerin Hürriyet, Eşitlik, Kardeşlik sloganları İtalyan masonlarından alınmıştır. Kırmızı, beyaz renklerde aynıdır. 1908 Temmuz ihtilâlinden kısa zaman sonra, Cemiyet İstanbul'da yerleşince, belli başlı üyelerinden çoğunun Farmason olduğu öğrenildi. (Carasso) önemli rol oynamaya başladı. Balkan Cemiyetini de avuçlarına aldı ve gerek yerli, gerekse yabancı yahudiler yeni hükümetin hevesli destekleyicileri haline geldi. Öyle ki, bir Türk'ün ifade ettiği gibi, herkesin İbranî Cemiyetinin casusluğunu yapmaya koyulduğu ve ihtilâlî Türk'ten ziyade yahudi ihtilâline benzediği söylenmeye başlandı... İtalyan hükümeti, hariciyede olmadığı halde, yahudi ve mason Priamo Levi'yi Selânik'e sefir tayin etti. Jacop Schiff ile beraber Amerikalı yahudileri Mezopotamya'ya göçe teşvik eden Oscar Strauss ise buraya Amerikan sefiri olarak yollandı. Herhalde biliyorsun Müslümanların masonluğa karşı büyük nefreti vardır, onu dinsizlikten beter sayarlar... 13 Nisan 1909'da Cemiyete karşı ayaklanmada da bu unsurun önemini inkâr mümkün değildir. Hâdiseler hâlâ tam mânasiyle açıklığa kavuşmamıştır...

(...)Sultan Abdülhamîd'e tahttan indirildiği haberini getirenlerden biri Carasso idi ve Sultan, Selânik'te Cemiyetten İtalyan yahudi bankerlerin evine kapatıldı. Remzi Beyin kardeşi de muhafız olarak başına dikildi. Sultanın tahttan indirilmesinden sonra Selânik'teki Yahudi gazeteler "İsrail'i Ezen" Sultandan kurtulduğu için sevinçli yazılar yazdı. Zira Abdülhamîd siyonist liderin (Herzl) musevilere kırmızı pasaport isteğini iki defa reddederek, Siyonistlerin Filistin'deki emellerini baltalamıştı. 1909'da Hamburg'daki dokuzuncu Siyonist kongresinde

⁴⁸¹ Elie Kedourie, *Arabic Political Memoirs and Other Studies*, Frank Cass and Company Limited, Abingdon, 1974, ss. 249-260. (İngiliz Dışişleri Bakanlığı [Foreign Office] F.O. 800/193A "Lowther Papers"dan naklen).

“Türk İhtilâlinin Mucizesi” Yahudi başarısının doğurduğu sevinçle kutlanmıştı. Aynı zamanda, akıllı, kabiliyetli Farmason “Kripto-yahudi” ve Selanik milletvekili Cavit Bey Maliye Bakanı oldu. Farmason olan Talât Bey, İçişleri Bakanı yapıldı. Vezir-i Âzam Hilmi Paşa da mason olmak için müracaatta bulunmuş, fakat sonra peşini bırakmıştı.

İki yıl boyunca örfi idare ilân edildi. Askerî mahkemelerdeki subayların çoğu farmasondu. Parlâmento’ya verilen “emir”le çok sıkı basın kanunu çıktı ve Selânikli bir (kripto-yahudi) “Directeur du Bureau de la Presse - Basın Bürosu Müdürü” oldu. Bu çok kudretli bir mevki idi; zira böyle bir mevkie sahip kişi, istediği gazeteyi “yeni rejimi tenkit” (buna gericilik deniliyordu) suçuyla kapatabiliyor, sahibini veya yazı işleri müdürünü askerî mahkemeye sevk edebiliyordu.

Osmanlı Telgraf Ajansı Bağdat’lı bir yahudi emrinde başlatıldı. Selânik’li bir mason yahudi avukatın Adalet Bakanlığına da danışman getirilme teşebbüsü az kalsın başarı ile neticeleniyordu. İstanbul’daki İttihat ve Terakki Başkanı Selânik’li bir (Kripto-Yahudi) ve masondur. Başka bir Selânikli (Kripto-Yahudi) mason, belediye başkanı olmak için çalıştı, ama henüz gayesine ulaşamadı. Lâkin Mısır’lı farmason, Prens Halime Belediye başkanvekili oldu. Fransa’daki gibi İstanbul’daki “Şehremini - Belediye Başkanı” halkın üzerinde son derece büyük kudret sahibidir. Polis ve jandarmayı kontrol eden teşkilâtın başına da Selânikli bir farmason geçirildi. Parlâmentoya verilen emirle İttihad ve Terakki, Bulgar, Yunan vs. arasındaki rakip teşkilâtları ezecek “Loi Sur Les Associations - Dernekler Kanunu” çıkarttı. Sonunda kendini gizli ihtilâlcı bir teşkilât olmaktan çıkararak “Politik parti ve sosyal cemiyet” ilân etti...

Aynı sıralarda fark ediliyordu ki, Makedonya’nın başlıca kasabalarında ve başşehirde, muhtarlıklar gibi farmason locaları belirliyordu. Yalnız başşehirde geçen yıl 12 loca başlatıldı. Locaların gizliliği aslında “açık” olduğunu iddia eden cemiyetin gizli faaliyetlerini sürdürme ve mevkilerini muhafaza edebilmelerine yardımcıydı. Masonluğu kabul etmeleriyle memleketin diğer büyük millî meselelerinin Türkiye lehine halledilebileceği söyleniyordu. Böylelikle beynelmilî politikanın parçası sayılacakları, İngiltere Kralı’nın kardeşi olup, İstanbul’a geldiğinde onunla özel işaretlerle el sıkışabilecekleri anlatılıyordu... Yeni yeni kişiler eski İngiliz locasına (La Turguie) gelmeye başladı. Bazı kimseler masonluğu kabul edip locaya katıldı. Bu yolla bir İngiliz teşkilâtına girdikleri telkin ediliyor, İngiltere Kralı’nın locayı desteklediği belirtiliyordu. Cemiyetin ordu üzerindeki nüfuzunu muhafaza edebilmesi için, subaylar, bilhassa genç subaylar mason yapılıyordu. Bu subaylar Makedonyalı Niyazi Bey’in doğum yeri “Resne”den alınan isimle Resna locasına katılıyordu. Locanın başı Niyazi Bey’in kardeşi Osman Fehmi Bey idi. Cemiyetin milletvekili ve senatörlerinin çoğu ise İçişleri Bakanı Talât Bey ve Maliye Bakanı Cavit Bey’in mensup oldukları “La Constitutuon” locasına katılıyordu... Ayrıca cenup Arnavutluk ve Makedonya’daki bir milyona yakın Bektaşî zaten masonluğa yakın teşkilât ve düşünce sahibi idi ve farmason olma isteğini gösterdi. Lâkin bunlar Avrupa memleketlerindeki politik şekilden ziyade masonluğun batını ruhuna bağlanmıştı...

Bütün bu localar, Selanik ve Makedonya’daki farmason ağı gibi temel olarak Yahudiler tarafından yöneltilmektedir. Ermeni ve diğer Hristiyan unsurlar âdeta yoktur denilebilir.(...) İçişleri Bakanı Talât Bey ve Kripto - Yahudi Maliye Bakanı Cavit Bey, Cemiyetin olduğu gibi, kabinenin de en önemli kişileri, aynı zamanda Türkiye’deki farmasonluğun da liderleri, Sakakini gibi ajan kullanmaları şüphe uyandırıyor. Bir yıl kadar İçişleri Bakanı olduğundan beri Talât Bey Farmason Cemiyetinin ağlarını İmparatorluğa yaymaktadır. Her yere, önemli mevkilere mason veya güvenilir Cemiyet üyelerini tâyin ediyor... Şayet mecliste çoğunluk bütün baskı ve tedhişe rağmen muhalefetini fazla ileri götürür, Talât ve Cavit’in bakanlıklarını tehlikeye düşürürse, bu Beyler derhal bir darbe ile meclisi dağıtacak, Cemiyetin üyeleri ve farmason localarının kişileri tarafından idare edilecek bir seçimle eyaletlerden daha yumuşak başlı temsilciler gelecek... Türkiye’nin görünmeyen hükümeti Büyük Localardır... Cemiyetin temayülü şeriatı modernize etmek değil, ezmek, yok etmektir(...) Liderlerin çoğu halkın İslâm dinine bağlılığını politik bir silâh olarak kullanıyor, kitlelerin inancını şovenlik ve Pan

İslâmizm'e dönüştürüyor. Muhalefete tahammül yoktur. İttihad ve Terakki'nin hasımlarını yok etmede başlıca metodu, onları açık muhalefete itmek, sonra "gerici" oldukları için ezme. Ulemadan birçoğu mason olmaya ikna edilmiştir. Halkın peşin hükümleri onlar vasıtasıyla yok edilmeye uğraşmaktadır. Bir Türk, "Halkı, Yahudi haşîşi ile uyutmak" diyor buna...

Genç Türkiye hareketini şimdiki hali ile incelersek, görürüz: Temelde yahudi ve Türk elemanlar; Osmanlı, yani Arap, Rum, Bulgar, Ermeni vs. elemanlara karşıdır. Türk aslında askerdir. İdareciler ırk üstünlüğünü ancak ordu vasıtasıyla sürdürebileceğine inanmışlardır. Orduya gelirin yarısını harcar ve ordu vasıtasıyla diğer müesseseleri baskı altında tutarlar. Anayasa bir bakıma ekonomik gelişme ifadesidir; fakat Türk'ün ekonomik organizması çok zayıftır ve desteksizdir. Bir hafta dahi ayakta duramaz. Başlangıçta Ermeniler, Bulgarlar ve Osmanlı yahudilerinin ekonomik destek vazifesi görecekları ümit edildi. Fakat Jön Türk yalnız yahudilerle birleşti; yabancı ve Osmanlı ve diğer ırkları bir yana itti. Aynı durum Macaristan'da görülebilir, Türk aslından olan Macarlar da iş kafasından yoksundur ve ekonomik, malî bakımdan tam mânasıyla yahudinin tahakkümüne girmiştir. Yahudi, Türk'ün ekonomik hayatını yönetmektedir ve İsrail'e kutsal olan yerleri Türkiye elinde tuttuğundan, yahudinin tahakkümünü sürdürüp idealleri için kullanması tabiidir. Gaye İsrail Zangwill'in Fort nightly Review dergisinde belirttiği gibi Filistin veya Babil'de otonom bir yahudi devleti kurmaktır. Türkiye'den sınırsız yahudi göçünü sağlamak, Rusya ve Romanya'daki yahudileri Mezopotamya'ya transfer etmek, yıllardır hedef tutulmuş, bu yolda çalışılmıştır.

Buna karşılık yahudiler Jön Türklere ana dillerinden vazgeçip Türkçe konuşmayı telkin ve bütün Türk Millî Borcunu üzerlerine almayı vaad etmiştir. Selanik Komitesi'nin en önemli üyelerinden ve yahudi asıllı olduğu söylenen Dr. Nazım, Selânik'li (Kripto-Yahudi) Faik Bey, Toledo ile Yahudi kolonileşme Teşkilâtının Paris merkezini ziyaret etmiş ve o zamandan beri de 200.000 Romanyalı yahudinin Makedonya; milyonlarca Rus yahudisinin de Mezopotamya'ya göçlerini açıkça desteklemiştir. Yukarıda bahsettiğim İsrail Zangwill Vezir Hakkı Paşa'nın bu mevzuda sultana tesir etmesi, Mezopotamya'da otonom yahudi devleti kurulmasını desteklemesi ümidini belirtmiştir. Hakkı Paşa'ya yahudi bir özel sekreter verildi. Belirli bir yahudi konağa sık sık gidiyor. Lâkin yahudilerin projelerinde henüz bir gerçekleşme yok. Şüphesiz ki, genç Türkiye, büyük askerî masrafları neticesinde borç almaya mecbur kalınca, yahudi tefeciler baskı yapacaklar. Aynı güç durumunda kalan Sultan Abdülhamîd siyonist lider Herzl'in tekliflerini reddetmişti... Zangwill bunu düşünerek şöyle yazıyor: "Jön Türkler para kadar akıldan da yoksun olmadıkça, endüstrileşmiş, askerî olmayan beyaz bir kitlenin barışçı yayılımının imparatorluğa büyük faydalarını görecekler..."

Bellidir ki, Genç Türkiye üzerinde hâkimiyetini sağlamak için çırpınan yahudi, Türklerle Ermeniler ve Rumlar arasında düşmanlığı körüklüyor. Yahudiler, Rusya ve hükümetinden nefret ediyor. İngiltere şimdi Rusya ile dostça münasebet sürdürdüğünden, Yahudiler Türkiye ve İran'da düşmanlığı güdüyor. Almanlar sanırım bunun farkında. Yahudiler Jön Türklere beyin, ticarî bilgi, Avrupa'da basın, tesir ve para ile yardım edip karşılığında ekonomik avantajlar ve sonunda İsrail hayalinin gerçekleşmesini sağlayabilir. Jön Türk ise millî bağımsızlığı yeniden sağlamak, Avrupa'nın baskısından kurtulmak istiyor. Yahudi, Jön Türk'e sağladığı para ile onlara karşı hâkimiyet elde etti, ama bunu sürdürebilmek için görünüşte Jön Türk'ün milliyetçi hayallerini desteklemesi gerekti. Kurnazca ve gizlice yöntemler lâzım. Doğulu Yahudi bunda mahirdir ve politik farmasonluk hareket için en güzel perdedir. Önceleri Türkiye'de masonluk, elli yıl önce İstanbul'da kurulan İskoç locasına yakındı; yani İngilizlerle beraberdi. Lâkin yahudilerin yönettikleri yerli locaların hakiki farmasonluğu istismar ettiği anlaşılınca, İskoçya Büyük Locası yeni masonlara kapılarını kapattı. Talât Bey ve Cavid Bey de bu arada kendilerini hakarete uğramış farzetteler ve tabi İngilizlere karşı hisleri değişti. Hakarete çok sinirlendikleri söylendi ama kabinenin İngilizlere karşı dostça tutumunu değiştireceklerini düşünmek yersiz... Belki de yerli localardaki bazı üyelerin Mısır farmasonlarına sempatizan olup Kahire ve İskenderiye'de gizli gizli çalıştıklarını bilmiyorlardı. Bazı aşırı masonlar Mısır'da Hidiv ve İngiltere aleyhtarı teşkilâtlarla çalışıyor.

Aşırı Jön Türk, Asya milliyetçiliğine bağlı olandır ve Asyalı milletlerin bağımsızlık mücadelelerinde yardımcı vazife saymaktadır. İttihad ve Terakki Cemiyetinin politikası hissî temellere dayanıyor. Ona yardım eden batılı bir kuvvetin karşılığında minnet beklemesi büyük hatâ olur...

(...) Yahudi desteği ile çıkan Jön Türk gazetesi zaman zaman Mısır meselelerinde şiddetli İngiliz düşmanı makaleler neşrediyor. Yazarlarından biri Celâl Nuri isimli genç bir Giritli, Senatör Nuri Bey'in oğlu ve Cemiyetin üyesi(...) Bir yıl önce İstanbul'da da başlayan Aurore-Şafak isimli Siyonist gazete, okuyucularına durmadan hatırlatıyordu ki, firavunlar ülkesi Mısır, İsrail'in gelecekteki mirasının bir parçasıdır. Mantıksız görünüyor ama bazı idealistler buna inanıyor, destek oluyor. Mezopotamya ve Filistin yahudilerinin geleceği matuf projelerinde, şimdilik hedefleri Türkiye'yi ekonomik bakımdan ellerine alıp tam hâkimiyet kurmak(...) Jön Türk hükümetinin belli başlı noktalarda kontrolü ellerinde tuttuğu belli. Yalnız Bayındırlık Bakanlığı Ermeni Halacyan Efendinin elinde. Ondan önceki Ermeni atılınca, bir yahudiyi bu mevkie getirmek için bütün gayret sarf edilmişti. Lâkin bilhassa Adana'daki Ermeni katliâmından sonra Ermenilere bu tavizin verilmesi doğru görüldü. İki ay önce Halacyan düşecek gibiydi, ama Talât Bey ile Cavit Bey'in mensubu olduğu mason locasına girince durumu düzeldi. Yine de "Le Jeu ne Turc" isimli Yahudi gazete, ona durmadan hücum ediyor. Halifenin bir yahudi yahut onların idare ettiği bir Türk olacağı rivayetleri var (...)

(...) Şu halde yeni Türkiye'nin temayülleri nedir? Temsilcileri, eski telgraf memuru Talât Bey ve eski öğretmen Cavid Bey ve bir zamanlar Abdülhamîd'e ucuz roman tercüme eden Hüseyin Cahid gibiler mi? Tabii içgüdüler, herkesi kendi seviyelerine indirmek oldu. İmparatorlukta Türkler azınlıkta... Zekâ, bilgi ve iş kabiliyetinde zayıf... Arap, Bulgar, Rumlarla kıyaslanamaz... Türkler hâkimiyeti ancak ordu ile sağlayabilir. Başşehir ve parlamentoyu örfî idare ile kontrol ediyorlar... Ermeniler Adana katliamında ezildi. Rumlar (terör) neticesi susup boyun eğdi. Bulgarların siyasi hayatı kısıtlandı. Türk ordusu şimdi Müslüman Arnavutları eziyor. Kürt ve Araplar da herhalde aynı muameleye mâruz kalacak... Türkler kültür ve ticarî başarı kazanamadığından, parlayamadığından askeri başarı ile üstünlük ispatlamak temayülünde. İmparatorluğun bütün Türk asıllı olmayan gruplarını ezebilirse muhtemelen aktif ve zalim bir politika güdecektir(...) Her şey Yahudilerin orduyu ayakta tutacak parayı sağlamasına bağlıdır. Halen Türkiye'deki anayasa gösterişten ibarettir. Fakat ileride Türklerin hakiki bir anayasa rejimi altında sadece kuvvete dayanarak nasıl üstünlük sürdürebilecekleri ciddi bir meseledir. (...)

(...) Jön Türkler, kısmen Yahudi Masonlar, kısmen de şarkta yaygın dil olan Fransızcanın tesiri ile Fransız İhtilâlini ve onun korkunç yöntemlerini taklide yelteniyor. Fransız İhtilâli'ndeki gelişmeler, Fransız-İngiliz münasebetlerini zedelemişti. Türkiye'de de ihtilâl aynı hatlarla gelişirse, burada da İngiliz çıkar ve ideallerine zıt tutum doğabilir. Jön Türk politikası, Osmanlı, bilhassa Suriyeli Arapları tedirgin etmiştir. Onlar da Rum'lar, Bulgarlar gibi Türkiye'de bir anayasa rejiminin kurulması ümidini kaybetmişler, Türk'ün yumruğundan korkmuşlar ve Arap çıkarlarını savunacak bir noktada birleşme çâreleri aramaya başlamışlardır. Türk'ten nefret ediyor, hor görüyor, kendilerini kültür ve zekâ bakımından üstün sayıyor, Türkleşmeye yanaşmıyor, siyonizmden korkuyor, yahudilerin Suriye ve Mezopotamya'ya girmesi tehlikesinden titriyorlar, ama Araplar, lehçe, çöl sınırları, ırk bakımından anlaşamama gibi sebeplerden birbirlerinden ayrı düşüyor, birleşemiyorlar... Bazıları ise, gizlice, gözlerini Hidiv'e çevirip, İngiliz desteği ile koruması altında tek bir Arap hükümeti kurup Türklerden kurtulmayı hayal ediyorlar. Yine de Mısır'daki aşırı milliyetçileri tutmuyorlar. Bazıları Mısır Büyük Locası ki, İngiliz Farmasonları tarafından tanınıyor Mısır'daki çeşitli politik mason locaların toplanması gerektiğine inanıyor. Tabi bu saçma bir fikir ve İngiliz masonluğunun hakiki prensiplerini anlayamadıklarını gösteriyor. Zira İngiliz masonluğu politika dışıdır. Bütün bu bilgiler, masonların gizli ifşaatıdır ve sırların ortaya çıkması ihtimali büsbütün gizliliğe yol açıyor.

Dolayısıyla sizden ricam bu mektubun son derece gizli tutulmasıdır. Aynı bilgi Kahire'yi ilgilendirir, herhalde siz de Gorst'a gizlice nakledersiniz. Tahran'a ve belki de Hindistan hükümetine bildirmekte de fayda vardır; zira Hintli Müslümanlar Jön Türk hareketinin Yahudi ve dinsiz politik farmason temellerinden tesirlendiğini bilirlerse, ona göre propagandayı yürütürler. Alman meslektaşımın Yahudi ve Lâtin masonluğunun İttihad ve Terakki Cemiyetine ne derece tesir ettiğini bildiği kanaatindeyim. Kendisinin Jön Türk siyaseti hakkında hükümetine gizlice bilgi verdiğine inanıyorum. Saygılar.

Gerard Lowther⁴⁸²

Son derece gizli, İngiliz siyasetini alâkalandıran ve şiddetle saklı tutulması vurgulanan mahrem rapor burada sona eriyor. Mektup bir not ile bitmiştir. Bu not localar arası tanınma ile alakalı bir bahsi anlattığı için buraya taşıma gereği lüzumsuz görülmüştür. Belgelerin içeriğinden anlaşılacağı üzere İTC birbirine rakip olan çeşitli locaların mücadeleleri arasında kalmış, masonik gruplarla yalnızca muhalefet adına iş birliğine girişmemiş en başından itibaren yardım karşılığında Yahudilerin, Dönmelerin ve masonların siyasi hedefleri doğrultusunda yönlendirilmiştir. Bu suretle İttihatçıların kişisel ilişkileri, bağlı olduğu kurumsal yapılar, aldıkları uluslararası maddi ve manevi destek göz önüne alındığında İhtilalin kısa bir sürede ve kısmen kansız olarak kusursuzca gerçekleşmesinde şüphesiz beynelmilel mason teşkilatlarının rolü reddedilemeyecek şekilde ön plana çıkmaktadır.

2.2 YENİDEN TEŞKİLATLANMA VE İHTİLALCI CEMİYET

Niyazi Berkes, İttihad ve Terakki'nin Osmanlı-Türk toplumunda geleneklerinden kopmuş ve geleneksel hayat tarzlarında değişmeler yaşamış kesimleri daha kolay yanına çekebildiğini belirtir. Bunların arasında Rumeli'de yerlerinden ve geleneklerinden sökülmüş kişiler, askerlik eğitimi ile düşünceleri değişenler ve Diyarbakır ile Arnavutluk gibi devletin uzağından gelen subay, doktor, öğretmen gibi memurlar bulunmaktadır. Berkes'e göre İttihatçıların teşkilatlanmalarını kolaylıkla sağlamalarındaki en büyük etkenlerden biri kendilerine merkez olarak Selânik gibi Yahudilerin, masonların, komitecilerin ve sosyalistlerin bol bulunduğu kozmopolit bir şehri seçmeleri idi.⁴⁸³ Bu sebeple Selanik, teşkilatlanma açısından önemli olduğu kadar ihtilal için de muazzam bir üs konumundadır. Bu bakımdan kısaca Selanik'in koşullarını tanımak, ihtilalin nasıl bir zeminde vuku bulduğunu anlamak adına mühimdir.

⁴⁸² Mektubun tamamı için bkz. Kedourie, *a.g.e.*, ss. 249-260.

⁴⁸³ Berkes, *a.g.e.*, s. 404.

19. yy. sonlarında, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki liman kentleri fiziksel ve kültürel açıdan neredeyse tanınmayacak kadar değişmişti. Yerel İmparatorluk çapında ve uluslararası çıkar gruplarından elde edilen mali sermaye, merkezi Kuzeybatı Avrupa olan Dünya ticaretiyle bağlantılar ve bunlara eşlik eden yeni iletişim yöntemleri (telgraf), uluslararası ulaşım (karayolları, demiryolları, buharlı gemiler) ve şehir içi ulaşım (tramvay) bu değişimi ortaya çıkarmıştı. Bu bağlamda, Osmanlı Selanik'i durağan bir Makedonya sınır kenti olmaktan çıkmış ve önemli bir kozmopolit liman şehrine dönüşmüştü. Selanik, İstanbul (1 milyon), İzmir (350.000) ve Beyrut'tan (170.000) sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun Akdeniz'deki dördüncü büyük liman şehri, buharlı gemiler ve demiryolları için son durak, önemli bir üretim ve ticaret merkezi ve imparatorluğun en sanayileşmiş kenti haline gelmişti. Selanik, kıtalar arası ulaşım için bir kavşak, açık deniz gemilerini barındırabilen bir limandı. Bu özellikleri sayesinde ihracat ürünleri ve piyasasından yararlanabilen üretken bir hinterlant ve sermayeyi sömürücüleri ve işçileri kendine çeken, siyasi ve ekonomik bir potansiyeli olan stratejik bir konuma sahipti.⁴⁸⁴

20. yy. başlarından itibaren Selanik'in nüfusu 150.000'e ulaşmıştır. Sakinlerinin yaklaşık üçte birlik dilimini oluşturan 50.000 kişi Müslüman'dı. Bu nüfusun neredeyse yarısını da Dönmeler oluşturmaktaydı. Bu nedenle Selanik tüm büyük Osmanlı şehirleri arasında en az Müslüman nüfusu barından şehirdi. Ayrıca birçok konsolos burada ikamet ettiği için, Selanik çok sayıda yabancıya ev sahipliği de yapıyordu. Kent bariz biçimde Batı ve Orta Avrupa'ya yönelmişti. Paris'e bağlanan ilk tren hattı (1888), İstanbul'a bağlanan hattın (1896) yaklaşık on yıl önce inşa edilmişti. Bu dönem buharlı gemilerin ardından demiryollarının ortaya çıktığı bir dönemdi. İletişimin hızlandığı böyle bir dönemde, bir mektubun Selanik'ten Paris'e ulaşması için aradan geçmesi gereken süre 19. yüzyılın başlarında bir ayken, 1860'larda iki haftaya ve 1880'lerde üç güne düşmüştü. Geç Osmanlı Selanik'i Batı Avrupa (Özellikle Fransa) ve Güneydoğu Avrupa'nın kültürel, ekonomik ve dini bağlantılarının arasında bir noktada konumlanmıştı. Bu durum, şehir sakinlerinin yeni bağlantılar ve kesişim noktaları keşfetmelerine ve diğer büyük Avrupa kentlerinde olduğu gibi, "Sohbet etmek, kâğıt oynamak, içki içmek, eğlenmek ya da sadece yabancılarla kaynaşmak için eşsiz

⁴⁸⁴ Baer, *a.g.e.*, s. 92.

imkânlara sahip olmalarına” olanak tanıyordu. İnsanlar artık Selanik’te bilardo oynarken, yuvarlak mermer masaların etrafına dizilmiş Viyana sandalyelerine oturup Paris, İstanbul veya Selanik gazetelerini okudukları, sigara içtikleri ve ordövr, pasta, peynir yiyip, içki içtikleri geniş kafeler ve lüks otellerin restoranlarında bir araya geliyorlardı.⁴⁸⁵

Selanik şehrinin anlattığımız özel koşulları burada kurulan Jön Türk örgütünü büyük ölçüde etkiledi. Diğer yandan bahsedildiği gibi Mason localarının güçlü merkezlerinden biriydi. Osmanlı Selanik’in özel şartları Jön Türkler ile Masonların ortak çalışmalarını mümkün kılıyordu. Ayrıca Selanik birbirleriyle mücadele eden örgütlerin merkeziydi. Makedonya’da çeşitli ulusal Bulgar veya Yunan amaçlarına hizmet eden çok sayıda Mason locası vardı. Ama Selanik’teki localar, Slav veya Yunan tehlikesini hisseden Yahudilerin etkisi altındaydı. Carasso’nun ve Dönmelerin bekaları adına Jön Türklerle ortak çalışması, Türkler üzerine vurgu yapmaları özünde bu nedenleydi. Türk unsuru giderse kendilerine hayat hakkı kalmayacağını Yahudiler biliyorlardı. Nitekim Balkan Savaşı’nda Yunanlılar Selanik’e yerleşir yerleşmez Yahudilerin tasfiyesine başlamışlardır.⁴⁸⁶

Emanüel Carasso’dan sonra Üstadı Muhterem olanlardan birisi İtalyan Masonik basınında yazdığı abartılı bir yazıda Macedonia Risorta Locası’nın Jön Türklerin teşkilatlanmasıyla ilgili politik faaliyetlerini özetlemişti. Thierry Zarcone’nin kitabında bu kişinin yazısının özeti ana hatlarıyla aşağıda verilmiştir.

“Macedonia Risorta locasının aktif olarak muhalefeti organize etmesi 1903 yılında Talat Paşa, Mithat Şükrü ve Rahmi Beylerin locaya kabul edilmeleri ile başlar. Bu üç kişiye iki liberal Türk daha katılır ve bu beş Kardeş Jön Türklerin ilk eylem komitesini kurarlar. Osmanlı vatandaşı olmayan beş kardeş daha bunlara katılır. Bu yabancı kardeşlerin eliyle yurt dışında sürgünde bulunun muhaliflerle güvenli bir muhaberat başlar. Üs. Muh. Carasso Komitenin rahatça çalışabilmesi için, mabede bitişik oturma odasını onların toplantılarına tahsis eder. Bu komite çalışmalarına katılmak isteyen genç politikacılar ve özellikle subaylar locaya kabul edilirler. Tekris merasiminden sonra, oturma odasında bir de silah üzerinde edilen İttihatçı yemini vardı. Küçük rütbeli subaylar, tekristen geçmeden doğrudan ittihatçı yemini ederlerdi. Bu yemin merasimi bazı Masonik ritlerden kopyalanmıştı.(...) İttihatçı hareket çığ gibi büyüyordu. Sürgündeki İttihatçılar hazırladıkları propaganda metinlerini, broşürleri localar vasıtasıyla halka ulaştırıyorlardı.

Locanın çalıştığı bina bir İtalyan’a ait olduğundan, Abdülhamid’in polisi resmen arama yapamıyordu. Mart 1908’de üyelerin listesini eline geçirmek isteyen polis kentin tüm localarını

⁴⁸⁵ Baer, a.g.e., s. 93.

⁴⁸⁶ Koloğlu, *İttihatçılar ve Masonlar*, s. 58, 59.

göz hapsinde tutmaya ve girip çıkanları not etmeye başlamış ve Macedonia Risorta Locasının toplandığı binaya bir soygun organize etmişti. Sözde soygunda üye listesi ele geçirilecekti. Yalnız, Üstadı Muhterem polisteki bir kardeş tarafından zamanında ikaz edildiğinden, liste önceden kaçırılmış ve kolluk kuvvetlerinin eline geçmemişti.(...) Bu olaydan sonra, 1906 ve 1908 yıllarında Fransız Veritas Locası Üstadı Muhteremi Grand Orient'a yazdığı mektuplarda loca matrikül cetvellerini yeniden düzenlediğini ve sakıncalı isimleri yeni listelere dâhil etmediğini açıklamıştı. İttihad ve Terakki'nin arşivleri de Macedonia Risorta'nun binasında, yani dokunulmazlığı olan bir İtalyan evinde saklanıyordu.(...) İttihad ve Terakki'nin başlıca yöneticileri, Manyasızade Refik Bey, Emanüel Carasso, Cavid Bey, Rami Bey ve Talat Paşa, birlikte toplandıkları bir gün bina polis tarafından ablukaya alınmıştı. Polisin amacı çıkanları tek tek tespit etmektir. Haber alan kardeşler, polisi şaşırtmak üzere hep birlikte, aynı anda ve büyük bir karışıklık yaratarak locayı terk etmişler, polis de ancak önemsiz iki kişiyi tutuklayabilmiş; bu iki kardeş Selanik'te hapis yatmışlar.”⁴⁸⁷

Bu çalışmalara binaen İtalya Grand Orient'ının Büyük Üstadı Ettore Ferrari “Jön Türkiye'nin kurulmasındaki çabaları” nedeniyle Emanüel Carasso'ya bir de tebrik yazısı yazmış ve “Masonların barbarlığa karşı gerçekleştirdikleri eylemleri” övmüştü.⁴⁸⁸

İTC'nin Selanik başta olmak üzere balkan örgütü, Avrupa'daki Jön Türk merkezleriyle yakın bağlantıda olmakla birlikte kendi başına bir hizip (fraksiyon) durumundaydı ve sahip olduğu bu özerklik sayesinde Avrupa'daki Jön Türk krizlerinden zarar görmüyordu. Yani o, “yerel bir Jön Türklük” idi ve Osmanlı hükümetine karşı muhalefet rolü ile birlikte kısmen Romanya'da ve Bulgaristan'da Müslüman azınlık hareketi ve muhalefeti rolünü de oynamaktaydı.⁴⁸⁹

Balkanlar'daki, özellikle Bulgaristan ve Romanya'daki, İTC yan komiteleri fiilen İbrahim Temo'nun liderliği altında bulunuyordu ve bu komiteler, merkez komiteyle bu dönemde ilişkilerini devam ettirdiler. Merkezi yayın organı, bu örgüt tarafından özellikle Köstence üzerinden Osmanlı İmparatorluğu'na gizlice sokuluyordu. Paris merkezi ile merkez komite arasındaki anlaşmazlıkta Balkanlar'daki şubeler merkez komiteye sadık kaldılar. Osmanlı hükümeti ise diplomatik yollarla Jön Türklerin faaliyetlerini engellemeye ve propaganda malzemelerinin İmparatorluk'a girişini durdurmaya çalışıyordu. Bu suretle Jön Türk gazetesi *Muvazene*'nin basımevi Bulgaristan'da kapatıldı. Romen polisi İbrahim Temo'nun evini aradı ve babasını Jön Türk faaliyetleri hakkında sorguladı. Bu, İbrahim Temo ve Balkanlar'daki diğer İTC liderlerini “İslâm Eğitiminin İlerlemesi” (Terakki-i Maarif-i İslâmiyye) adlı bir kamuflej örgüt kurmaya ve faaliyetlerini bu ad altında devam ettirmeye yönlendirdi. Bundan

⁴⁸⁷ Layiktez, *Türkiye'de Masonluk Tarihi*, ss. 97-98.

⁴⁸⁸ Layiktez, *Türkiye'de Masonluk Tarihi*, s. 98.

⁴⁸⁹ Hacısalihoğlu, *a.g.e.*, s. 65.

sonra İTC'nin propaganda malzemesi daha çok Yunanistan'dan İmparatorluk'a kaçak olarak sokuldu. Yunanistan'daki İTC şubeleri ise Ermeni örgütlerle ilişki kurmaya ve terörist eylemler yapmaya çalışıyordu.⁴⁹⁰

Diğer taraftan 1905'ten sonra İttihad ve Terakki içinde şekillenen Şakir-Nâzım grubu Türkçülüğe, parti örgütlenmesine ve askerî örgütlere daha çok önem vermeye başladılar. Örgütlenme zorunluluğu, gerçekten de 19. yüzyıl sonu Avrupa'sında yavaş yavaş liberal demokrasinin yerine geçmeye başlayan bir ideoloji idi. Bu doğrultuda Ahmed Rıza Bey, askere nasıl tabii bir lider olma vasfına sahip bulunduğunu anlatan broşürler çıkartırken, Bahaeddin Şakir ve Nâzım Beylerde çok daha sıkı bir parti örgütü kurmaya başladılar. 1908 başarısının fiili mimarları olan, devletin içinde bulunduğu durumdan tedirgin olmuş “subayların” gruba katılmaları bu şekilde temin edildi. Jön Türkler, Sultan II. Abdülhamid aleyhindeki çalışmalarına “hürriyet”i kurtarmakta olduklarını söyleyerek başlamışlardı. Oysa İttihad ve Terakki'nin 1876 Anayasası'nı yeniden yürürlüğe koymanın ötesinde bir “hürriyet” kuramı yoktu. II. Abdülhamid aleyhindeki girişimlerde bir “hürriyet” teorisine sahip olan, bir dereceye kadar Prens Sabahaddin'dir. Prens Sabahaddin, İttihad ve Terakki'nin kurucuları gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nu kurtarma noktasından hareket ediyordu; fakat ona göre imparatorluğun zaafını meydana getiren bir tür hürriyetsizlikti. Her şeyin devlete bağlı olarak, devletin izniyle ya da devletin baskısıyla yapıldığı bir ülkede kişilerin kişisel yeteneklerini göstermesinin mümkün olmadığını düşünüyordu. Yapılması gereken, Türkleri memuriyet tutkusundan kurtarmak, kabiliyetlerinin gelişmesini sağlamak ve imparatorluğun içindeki alt-din ve kültür gruplarına kendi kimliklerini geliştirecek siyasi imkânları tanımaktı. Bu liberal teori baştan itibaren Ahmed Rıza'nın başını çektiği Paris'teki Şakir-Nâzım grubuna tehlikeli ve sorumsuz gözükte. Aslında, o sıralarda padişah aleyhinde çalışan grupların tümünün kuramı, ancak dolayısıyla bir “hürriyet” kuramı, esasta ise bir “kalkınma” kuramı olmuştu. Ahmed Rıza Bey'e göre bu kalkınma insanların düşüncelerinin “bilimselleştirilmesi”yle imkân dâhiline girecekti. Prens Sabahaddin'e göre bu sonuç, bürokratik idareye bir son vermekle sağlanacaktı. Prens Sabahaddin'in bir dereceye kadar “hürriyetçi” sayılabilecek düşünceleri dışında, Jön Türklerin fikirleri milletin “uyandırılması”yla ilgiliydi. Burada,

⁴⁹⁰ Hanioğlu, *The Young Turks in Opposition*, ss. 165-166.

Avrupa’da o sıralarda rağbet bulan kitleleri “mobilize” etme zaruretini ileri süren fikirlerin yankılarını görmek gerekir.⁴⁹¹

Jön Türkler yıllarca Padişah aleyhinde çalışmışlar, ona karşı muhalefette bulunup Sultan’ın itibarını zedelemeye gayret göstermişlerdi. Büyük kitlelerin Padişah’a kolay zedelenmeyen bir saygıyla bağlandıkları bir imparatorlukta bu gibi bir davranışın çabuk sonuç vermesi beklenemezdi. Zamanla Jön Türkler de bunu kavradılar ve halka hitap edeceklerine Osmanlı İmparatorluğu içinde istenen hareketi meydana getirebileceklerine inandıkları bir unsura, “subaylara”, propagandalarını yöneltmeye başladılar. Halk, Jön Türklerin beklediği şekilde ihtilali yapmadığı için zamanla artık Jön Türklerin güvenmedikleri bir unsur olmuştu. Ahmed Rıza Bey’de bu güvensizlik baştan beri mevcuttu. Jön Türk askeri erkânı aynı düşünceye varıncaya kadar aradan bir hayli zaman geçti. Fakat sonunda Ahmed Rıza Bey’in hürriyetle bir ilgisi olmayan “uzmanlık” teorileriyle Jön Türk askeri erkânının “vatanperverliği” ve aktivizmi birleşerek oldukça otoriter bir teori meydana getirdi. Meydana getirilmesi tasavvur edilen siyasi “elit”in başlıca işi halka görevlerini öğretmek olacaktı. Başka bir ifadeyle Jön Türkler artık halktan umutlarını kesmişti, derin anlamda “halkçı” değillerdi. On yıldan fazla Avrupa’da padişaha karşı halktan bir hareket beklemiş olmaları ve bu hareketi görmemeleri bu davranışın temel sebebini oluşturdu.⁴⁹²

Konuya devam etmeden önce Makedonya’nın “Vilayat-ı Selase”⁴⁹³ bölgesinin o günkü durumu hakkında kısaca bilgi vermek iktiza eder. Vaktiyle Tıbbiye Mektebi’nde kurulan İttihad ve Terakki Cemiyeti Rumeli’de hızla yayılmıştı. Böyle olmasının birtakım önemli nedenleri de vardı. Özellikle Bulgar, Sırp ve Yunan çetelerinin varlığı ve Makedonya’ya milletlerarası adli denetim konması bu yayılmada çok etkili olmuştur. Bununla beraber üçüncü ordu subayları bu bölgede memleketin maruz kaldığı yakın tehlikeyi sezmişler ve daha samimi bir fedakârlık hissiyle birbirlerine yaklaşmışlardı. Çünkü adli denetimin oluşması, bazı yabancı subayların Bulgar komitelerini daha yakından teşvik etmesine yarıyor; Makedonya’daki olumsuz ruhu kolaylıkla besliyordu. Hâlbuki adli denetimin kurulması, komitacılığa son vermek amacına dayanıyordu.

⁴⁹¹ Mardin, *Türk Modernleşmesi*, ss. 99-100.

⁴⁹² Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, ss. 306-307.

⁴⁹³ Vilayat-ı Selase; Kosova, Selanik, Manastır vilayetlerini kapsayan bölgeye Osmanlı döneminde verilen ad.

Şimdi durum değişmiş, amaç tersine dönmüştü. Bu denetim gitgide nitelik değiştirmiş ve Avrupa devletleri için Osmanlı hükümetinden taviz koparmaya da vesile oluşturmuştu.⁴⁹⁴

Makedonya, Bulgaristan'ın "Emirlik" olmasından sonra bir anarşi bölgesi olmuştur. Bulgar subaylarının oluşturduğu komiteler, diğer unsurların zararına halkı aldatmaya ve ziyana uğratmaya uğraşıyorlardı. Sonraları Sırp'lar da aynı yola girmişler arkasından Rumlar da çete hareketlerine girişmişlerdi. Ve bütün bu zararlı oluşumlar Osmanlı hükümetinin ciddi bir önlem alamaması nedeniyle genişlemişti. Komitacılar (çeteler) Bulgaristan'dan ve Yunanistan'dan olağanüstü yardım görüyor ve her türlü ihtiyaçlarını sağlama imkânını buluyorlardı. İşler bu şekle sokulduktan sonra, bazı taraflardan Makedonya'ya "adli denetim" konması teklif edilmeye başlanmıştır. Rus ve Avusturya-Macaristan hükümetleri bu teklifi desteklemekte gecikmemişlerdi. Bu iki hükümet arasında görüşmeler cereyan ederken bazı siyasi mahfillerden Osmanlı hükümetinin dikkati bu konuya çekilmiş ve daha önce faydalı ve gerekli önlemlerin alınması önemle tavsiye edilmişse de "adli denetim" teklifi Büyük Güçlerin baskısıyla gerçekleşmişti.⁴⁹⁵

Subaylar ve Makedonya'daki Türk Müslüman halkın bir bölümünün Jön Türk hareketini desteklemelerinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Makedonya'yı yitirebileceği korkusunun çok büyük bir rolü vardı. Makedonya'da Jön Türkler sıcak Makedonya mücadelesinin içindeydi ve imparatorluğun diğer bölgelerindeki Jön Türk hareketinden farklı olarak, yıllardır değişik Makedonya komiteleri tarafından terörize edilen Müslüman halkın desteğini daha kolay kazanabiliyorlardı. Makedonya örgütleri, özellikle de İMDÖ, Selanik'teki Jön Türk cemiyetinin stratejisini ve örgüt yapısını belirgin olarak etkilediler.⁴⁹⁶

Böyle bir ortamda İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Rumeli'ye yayılmasında en çok Talât Bey (Paşa) ve daha birkaç arkadaşı etkili olmuşlardır. Talât Bey de ilk istibdat aleyhtarlığı propagandasını Rusçuk'ta yaşayan eniştesi İsmail Yürük'ten almıştır. Talât Bey eniştesi aracılığıyla Avrupa'da çıkan "Jön Türk" gazetelerini düzenli olarak getirmek imkânı buluyordu. Henüz resmi bir oluşum haline girmemiş bulunan bu grup

⁴⁹⁴ Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jöntürkler*, s. 298.

⁴⁹⁵ Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 299.

⁴⁹⁶ Çavdar, *a.g.e.*, s. 72.

aydınlar arasında faaliyette bulunuyor ve “istibdat” aleyhtarlığını, mümkün olduğu kadar her yere yaymaya uğraşıyorlardı. Fakat ufak bir dikkatsizlik faaliyetlerini sekteye uğratmış ve birkaç Jön Türk’ün yakalanması sonucunu doğurmuştu; Bir gün tiyatro locasında unutulmuş bir paket Jön Türk gazetesinin ele geçmesi, Talât, Faik ve İbrahim Beylerle daha birkaç arkadaşın tutuklanmasına ve mahkûmiyetlerine neden olmuştu. Bir süre sonra affedilen Talat Efendi, Edirne valisinin uygun görmesiyle il dışına çıkarılmış ve Selanik’e sürülmüştü. Bir dönem Avukat Emanuel Carasso’nun himayesinde onun avukatlık bürosunda çalışan Talat Efendi akabinde Selanik’te kendisine iş verilmesini isteyerek seyyar posta memurluğunu temin etti. Posta Memuru Talât Efendi, bundan sonra muhitinde komitacılık zihniyetini aşlamaya başlamış ve “Jön Türk” yayınlarının getirilmesini ve okunmasını da yoluna koymuştu. Hastane müdürü Mithat Şükrü ve Rahmi Beylerle tanıştıktan sonra birlikte Farmason Cemiyeti’ne girmişlerdi.⁴⁹⁷

Talat Bey zamanla dostları üzerindeki otoriter konumuna güvenerek asıl amacını ve düşüncesini açıktan açığa bildirmeyi uygun bulmuş ve Selanik’te İttihad ve Terakki Cemiyeti şubelerini kurmaları görüşünü ileri sürmüştür. Bu fikre Avukat Manyasızade Refik ve Fransızca öğretmeni Naki Beyler de destek vermişlerdir. Bu hizip, 1902 senesinden sonra önem kazanmaya başlamış ve büyümüştür. Oluşumun günden güne güçlendiğini gören kurucular, subayları da cemiyete almaya başlamışlar ve ilk defa önemli bir şahsiyet olarak İsmail Hakkı Bey aralarına girmiştir. Bilahare orduda çok sevilen Bursalı Tahir ve Miralay Sadık Beyler de bu cemiyete katılmışlardır. Sadık Bey, Manastır teşkilatının başına geçmiştir. Selanik’te kurulan bu cemiyet, Paris’te bulunan sabık Amasya Mebusu İsmail Hakkı Bey’le (Paşa) haberleşmeye başlamış ve bu şekilde Avrupa’da bulunan Jön Türklerle de teması sağlamışlardır.⁴⁹⁸

Diğer yandan Cemiyet’in önde gelenlerinden Manyasızade Refik Bey daha evvel anlattığımız Cemiyet’teki ayrılıkların bertaraf edilmesi için “Teşebbüs-i Şahsi ve Âdemi Merkeziyet” reislerinden Doktor Nihad Reşad Bey’e bir mektup yazmıştı. Mektubun içeriği “Teşebbüsü Şahsi” mensuplarıyla “Terakki ve İttihad” mensuplarının bir program etrafında birleşmelerini ve birbirlerini eleştirmekten vazgeçmelerini istemek ve bu tarzdaki yayınların içeride olumsuz etki yaptığını bildirmekten ibaretti. Manyasızade

⁴⁹⁷ Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, ss. 312-313.

⁴⁹⁸ Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 314.

Refik Bey'in bu mektubu Âdemi Merkeziyet Cemiyeti'nce sahip olduğu önemle dikkate alınmış ve içeriğinden Terakki ve İttihatçılar haberdar edilmiştir. Bunun üzerine özel bir komite oluşturulması ve görüşme yapılması kararlaştırılmış, Âdemi Merkeziyetçilerden Doktor Nihad Reşad Bey'le, Terakki ve İttihatçılardan Doktor Bahaeddin Şakir Bey meselenin çözümü için görevlendirilmişlerse de görüş farklarını ortadan kaldıramamışlardı. Ancak Selanik'in bu arzusu Paris merkezli Terakki ve İttihatçıların düşüncelerinde bir değişiklik husule getirmişti; vaktiyle ilk kongrede inkılabın yaygınlaştırmayacağını iddia eden İsmail Kemal Bey'in, Recep Paşa tarafından sağlanacak askeri kuvvete dayanarak ihtilal çıkarmak girişiminde bulunduğunu bilen Terakki ve İttihatçılar bu defa aynı fikir etrafında çalışılması gereğini duymuşlar ve bu doğrultuda tecrübeye atılmak üzere, Refik Bey'in mektubundan esinlenerek, Rumeli'de faaliyete geçilmesini göz önünde tutmuşlardır. Bu amaçla Doktor Nazım Bey Selanik'e giderek orada faaliyette bulunan Jön Türklerle tanıştıktan sonra İzmir'e yerleşerek İhtilal için canla başla çalışmıştır.⁴⁹⁹

Diğer taraftan 1905 yılında Ahmed Rıza'nın sağ kolu olan Bahaeddin Şakir tarafından yeniden teşkilatlandırılan Cemiyet'in Paris merkezi, bu değişimin ardından artık entelektüel faaliyetleri bir tarafa iterek tamamen ihtilalci bir yapıya dönüşmüştür.⁵⁰⁰ Jön Türklerin bu çalışmaları, Nazım ve Bahaeddin Şakir Beylerin Makedonya bölgesindeki faaliyetleri ve gayretleri daha evvel bahsedilen Cemiyet'e bağlı küçük fraksiyonları harekete geçirdi. Böylece Jön Türkler, Talat Bey üzerinden Selanik'te 1906 yılında özellikle 3. Ordu'nun subayları arasında kendine taraftar bulan gizli bir örgüt daha meydana getirdiler. Tüm bunların neticesinde Jön Türk hareketi tarihinde ve 1908 ihtilali yolunda, en önemli gelişmelerden birisi meydana gelmişti, "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti" (OHC) Selanik'te kurulmuştu. Selanik Askeri Rüştiye Mektebi Müdürü Tahir Bey, Fransızca Öğretmeni Naki Bey, Posta ve Telgraf idaresi Başkâtibi Talat Bey, Mülazım Ömer Naci Bey ve Selanik eşrafından Mithat Şükrü Bey tarafından Eylül 1906'da Selanik'te kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti,⁵⁰¹ Jön Türkleri başarıya götüren başlıca yapılanma olacaktır. Bu konuda Cemiyetin Manastır kurucusu

⁴⁹⁹ Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, ss. 314-315.

⁵⁰⁰ Hanioglu, M. Şükrü, "Jöntürkler", *DİA*, c. XXIII, s. 586.

⁵⁰¹ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, TTK Yay., c. I, I. Kısım, Ankara, 1991, s. 207.

olan Kazım Karabekir, Selanik merkezli kurulan OHC'nin diğer Jön Türk cemiyetlerine nazaran başarıya ulaşmasındaki amilleri şu şekilde özetlemiştir:

“İttihad ve Terakki Cemiyeti kuruluşu bakımından iki devreye ayrılır. Birinci devre kuruluşuna 1889 (1305) tarihinde İstanbul'da henüz olgunlaşmayan bir muhitte ve yine henüz olgunlaşmayan beş tıbbiye talebesinin hürriyetseverlik heyecanları sebep olmuş ve teşkilatını hemen hemen İstanbul'a hasrettirmiş ve daha çok da mektep talebesini içine almıştır. Ordulara da el atamadığından sayıca çokluğuna rağmen kudretçe istibdadın merkezi olan İstanbul'da beceriksiz bir halde sözü ayağa düşürmüş ve ufak bir sarsıntıya karşı koyamayarak varlığını kaybetmiştir. Bu teşekkülden geriye memleket içinde gizli namı ile hürriyete teşnelik ve Avrupa'da ise birkaç kişilik belirti halindeki bir merkez ile matbuat mücadelesi kalmıştır.

İkinci devre kuruluşu ise 1906'da İstanbul'dan uzak olan Makedonya'da ihtilaller arasında olgunlaşan bir muhitte ve yine olgunlaşmış sivil ve asker başların zamanın icaplarını düşünerek ve daha uzun görüşmeler ve didişmelerle başlamış ve Selanik'te on kişilik bir merkezle faaliyete girişmiştir. Teşkilatını hemen ordulara hasretmiş, Manastır mıntıkası gibi, istibdat mihrakından çok uzak bir yerde icra kudretini haiz bir kuvvet vücuda getirmiş, Rumeli'nin mühim merkezlerine teşkilatını teşmil etmiş ve İstanbul, Edirne, İzmir gibi yerlerde de teşkilatını başarmış olduğundan düşmanı olan istibdadı yıkmış ve hedefi olan hürriyeti ilan ederek meşruti idareyi kurabilmiştir.”⁵⁰²

Kazım Karabekir'in dediği gibi Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, Osmanlı toprakları içinde ancak payitahttan uzak bir yerde gizlilik üzerine kurulmuştu, İTC'de olduğu gibi hatta çok daha fazla gizlilik en mühim kaideydi. İttihatçı kesinlikle kendi hücre üyelerinin dışında kimseyi tanıyamazdı. Böylece küçük bir hücrenin şu ya da bu nedenle çökmesinin bütün örgütü etkilememesi sağlanıyordu. Tüm gaye Yıldız Sarayı'nın hafiyelerine karşı bir tedbir mekanizması oluşturmaktı. Gizli örgüt mensuplarına yakın olan özellikle avdeti (Dönme) kadınlar da mahremiyet imkânları suistimal edilerek, çarşaf altında gizli mesajların taşınmasında kullanılırdı.⁵⁰³ Gizliliğe verilen önem OHC ile iki katına çıkartılmıştı, cemiyete bağlı yeni şubelerin açılmasında bu hususa özenle dikkat ediliyordu. Aşağıda sunulan mektupta bu durum açıkça görülmektedir. Bosna'da adı bilinmeyen bir kimseye gönderilen Dr. Bahaeddin Şakir ve Nazım imzalı mektupta şöyle denilmektedir:

“...Memleketimizin vatan-ı asliye kurbeti (yakınlık, hısımlık) sebebiyle orada tesis edilecek şubenin derece-i ehemmiyetini hakkıyla takdir buyurursunuz. Hükümetten müsaade istihsali hususundaki müracaatın ne sizin ne de bizim tarafımızdan icrası caiz olmaz, çünkü şube teşkilatı sizin ve bizim aramızda mektum (saklı, gizli) kalacak, yalnız sizler ve bizler bileceğiz. Biz bu hususta hiçbir şey bildirmeyeceğimiz gibi, size de sorarlarsa red ve inkâr edeceksiniz. Bu gibi cemiyetlerin şubelerinin daima gizli

⁵⁰² Karabekir, a.g.e., ss. 33-34.

⁵⁰³ İleride anlatılacağı üzere Şemsi Paşa suikastı sonrasında saklandığı yerden kaçırılacak olan Atıf Bey'de tüm vücudunu gizleyen bir çarşafı giydirilerek, kadın kılığında kaçırılmıştı. Özdemir, a.g.e., s. 93.

kalması ve azalarının kimlerden ibaret olduğunun bilinmemesi şerait-i esasiyedendir.”⁵⁰⁴

Osmanlı topraklarının dışında kurulan İttihad ve Terakki şubelerinde de gizlilik artmıştı. Aşağıda sunulan ikinci mektup aslında bir talimat mahiyetindedir ve 1878’den beri Osmanlı İmparatorluğu’nun egemenliği dışına çıkmış olan Bulgaristan’da açılan şube için yazılmıştır. Bulgaristan’da açılacak bir şubede dahi gizlilikle ilgili verilen talimat Cemiyet’in bu hususta ne kadar hassas olduğunu göstermektedir:

*“Azay-ı cemiyet kendilerini meydan-ı aleniyete koymayıp serbest bir memlekette değil, İstanbul’da Abdülhamid’in casusları arasında icray-ı teşkilat ediyorlarmış gibi kendilerini gerek hükümet-i mahalliye, gerek komiserlik ve gerekse ahaliden tamamen ketm-u ihfaya itina etmeleri lazımdır. Azay-ı cemiyetten en şöhretlisi kendisini diğer azalardan da ihfa (gizlemek) edebilir. Fakat diğerlerini de kimse tanımamalıdır, çünkü icabında İstanbul’a girip çıkmak, bir şey göndermek için istimleri gerekebilir.”*⁵⁰⁵

Cemiyet’in gücü şüphesiz bu gizlilikten kaynaklanmaktadır. Kurucular bu gizliliği koruyabilmek için cemiyete girişlerde bazı kurallar ortaya koymuşlardır. Bu kurallara göre cemiyete referans ile girilebilmekte ve üye olacak kişi referansı dışında yalnızca iki kişi tanıyabilmektedir. Cemiyete giren kişi diğer üyeler hakkında asla bilgi istemeyecek, üyeliğe kabul ancak daha evvel detayıyla anlattığımız kutsal tören yapıldıktan sonra gerçekleşecektir.⁵⁰⁶ Cemiyete katılan üye, Cemiyet kurallarına uymadığı veya sırlarını açıkladığı takdirde daha evvel üzerine yemin ettirildiği tabanca ile öldürülecekti. Bahsedilen masonik ritüellerle dolu klasik yemin töreni, ileri derecede mason olan Yahudi Avukat Emanuel Karasu’nun yanında iş vererek hamiliğini üstlendiği ve Selanik Mason locasına kaydettirdiği Talat Bey üzerinden Selanik merkezine kazandırılmıştı.⁵⁰⁷

Çağdaşlarının anılarının yardımıyla Talat Bey’in diğer Jön Türk liderleri gibi nazariyatçı olmadığı bilakis eylem adamı olduğu açıkça tespit edilebiliyor. Özellikle Selanik’teki çözülemeyen örgüt yapısında onun mahareti olduğu söylenebilir. Bunun için iyi bir örnek; Talat Bey’in o sıra Osmanlı Devleti tarafından aranan Dr. Nazım’ı tanıyan Selanik’li bir doktoru, açık etmemesi için bizzat silahla tehdit etmesi

⁵⁰⁴ Bayur, *a.g.e.*, s. 303.

⁵⁰⁵ Bayur, *a.g.e.*, s. 305.

⁵⁰⁶ Mustafa Özden, 2. *Meşrutiyet’in İlanı Öncesi ve Sonrası*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul, 2000, s. 50.

⁵⁰⁷ Özden, *a.g.e.*, ss. 50-51.

denilebilir.⁵⁰⁸ Bahsedilen masonik ritüelli yemin törenini aynı şekilde bölgedeki diğer farklı mason localarına bağlı Bulgar, Ermeni, Rum komitacılar da kendi dinlerine uygun şekilde yapmaktaydı. Arada tek fark onların İncil üzerine yemin etmesiydi.⁵⁰⁹

Bölgedeki komita ve çete oluşumları arasında buna benzer pek çok ortak özellik mevcuttu, özellikle Bulgar komitasının nizamnamesini ele geçiren Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, Bulgar komitacılardan etkilenmişti, bu da bölgedeki amansız etnik mücadele ve etkileşimin tabii bir neticesiydi. 1908 yılında Makedonya’da 110 Bulgar, 80 kadar Rum, 30 kadar Sırp çetesi mevcuttu. Bir sene içinde 80 kadar çete imha edilse bile çetelerin toplam adedi azaltılamıyordu.⁵¹⁰ Makedonya’da çetecilik artık alışıl gelmiş bir durum olmuştu. Osmanlı Hürriyet Cemiyeti de mücadele tarzını ve komitacılığı böyle bir ortamda öğrenmişti. İlerde anlatılacağı gibi, Jön Türk hareketi bu tarihten itibaren gitgide Makedonya’daki en büyük politik harekete dönüştü. Onların propagandası, umutsuz bir durumda bulunan ve yeni strateji arayışında olan Makedonya’daki diğer ayrılıkçı komitalara ve sol devrimcilere umut oldu. Jön Türk hareketi 1907 ve 1908 yılları esnasında Makedonya’da büyük ilerleme kaydetti. Böylece Makedon devrimcilerinin solcuları arasında da Jön Türklerin başarılı olacaklarına dair inanç büyüdü.⁵¹¹

O tarihlerde Selanik, Bulgar, Rum ve Sırp komitecilerinin karargâhı haline gelmişti. Cemiyet tüm komitecilerle temasta olmasına rağmen en iyi anlaştığı Rum komitecileriydi.” Hatta ilişkiler o raddeye varmıştı ki, Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, Osmanlı İmparatorluğu’nda ölüme mahkûm edilmiş olan ve bu yüzden yasal olarak ülkeye giremeyen Dr. Nazım’ı Paris’ten Selanik’e getirebilmek için onlarla ortak çalışmayı kararlaştırdı:

“Böylece kararı verdik, Nazım’ı getirecektik ve bunun için de Rum komitecilerle anlaşmayı tercih ettik. Nitekim Rum komitecilerinin reisi ile görüştük ve Nazım’ın Yunanistan yolu ile Selanik’e gelmesine karar verdik. Rum komitecilerin reisi, Nazım Yunanistan’a geldikten sonra onu derhal aralarına alıp hududa getirecekler, biz de uygun bir zamanda ona sınırı geçirecektik.”⁵¹²

⁵⁰⁸ Mithat Şükrü Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, Remzi Kitapevi Yay., İstanbul, 1979, ss. 26-27.

⁵⁰⁹ Tunaya, *Türkiye’de Siyasi Partiler*, c. I, ss. 552-553.

⁵¹⁰ Tunaya, *Türkiye’de Siyasi Partiler*, c. I, s. 546.

⁵¹¹ Hacısalihoğlu, *a.g.e.*, s. 126.

⁵¹² Bleda, *a.g.e.*, s. 24.

Bu işbirliği neticesinde Dr. Nazım Atina'ya, oradan da Rum "komitecileri" tarafından Osmanlı sınırına getirildi ve bundan sonra Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin adamları tarafından Selanik'e götürüldü.⁵¹³ Kendisi de sıkı bir ittihatçı olan Kazım Nami Duru, Doktor Nazım'ın bu sıkı yolculuğu sonucunda İTC ile birleştiklerini hatıratında anlatmıştır. Duru, eski Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Paris'teki üyelerinden Doktor Nazım'ın, başında sarık, sırtında cübbe, çenesinde sakal Atina yoluyla, Hoca Mehmet Efendi uydurma adı ile Selanik'e geldikten sonra cemiyetin İTC ile birleşmeye karar verdiğini belirtmektedir.⁵¹⁴ Selanik komitesinin Rumlarla olan ilişkileri hakkındaki başka önemli bilgileri de Alexandros D. Zannas'ın hatıratından öğreniyoruz, yazdıklarına göre Zannas'ın babası Selanik'te tanınmış bir doktor olup Makedonya'da Rum milis hareketi ve propagandası açısından çok önemli bir konuma sahipti. Selanik Jön Türk komitesinin liderleri onunla sıkı bir ilişki içindeydi. Özellikle Rahmi Bey, Talat Bey ve Cavid Bey, meşhur Yunan Başkonsolosu ve Makedonya'daki Rum milis hareketinin kurucusu Koromilas ile de yakın temas halindeydiler ve Dr. Zannas'ın evinde düzenli bir şekilde buluşuyorlardı. Aynı ev, Rum komite liderleri ve Rum örgütlerinin posta sistemi için de önemli bir buluşma noktasıydı. Dr. Zannas'ın kendisi de Osmanlı memurlarıyla yakın ilişki içindeydi ve böylece Yunan konsolosluğu için önemli bilgiler topluyordu. Ama Zannas bu toplantıların nedenleri ve içerikleri hakkında hatıratında herhangi bir bilgi vermemiştir.⁵¹⁵

Osmanlı Hürriyet Cemiyeti adlı Jön Türk örgütünün Makedonya'da 1906 yılında kurulmasıyla, Makedonya ile Jön Türkler arasındaki ilişkide yeni bir evre başlamıştır. Bu evre, Jön Türklerle Makedonya Sorunu'nun tarafları arasındaki doğrudan ve sistematik ilişkilerin başlangıcı olarak görülebilir. Paris merkezli "Terakki ve İttihad Cemiyeti" (TİC) adlı Jön Türk örgütü hem direkt olarak hem de OHC üzerinden 1908 İhtilali'ne kadar tüm Makedonya'da teşkilatlanarak Makedonya içindeki hemen her örgüt ile doğrudan ilişki kurmuştur.⁵¹⁶ Başlangıçta sadece dışardan gelen propaganda yayınlarını dağıtan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, özellikle 3. Orduda görev yapan genç ve heyecanlı subaylar arasında büyük bir alaka görmüştür. Bu alaka zamanla ihtilali

⁵¹³ Aynı yerde.

⁵¹⁴ Kazım Nami Duru, *Hatıralar, İttihat Terakki/Cumhuriyet Devri, Makedonya Hatıraları*, Altınordu Yay., Ankara, 2017, s. 21.

⁵¹⁵ Hacısalihoğlu, *a.g.e.*, s. 152.

⁵¹⁶ Hacısalihoğlu, *a.g.e.*, s. 128.

gerçekleştirecek kadroları bir araya getirmişti. Kazım Nami Duru, II. Abdülhamid'in rejimine karşı çıkan ve Rumeli'de jandarma gücünün yabancılara verilmiş olmasını hazmedemeyen gençlerden bahisle bu konuda şöyle diyor:

“İtimat edip de kendilerini cemiyete almak istediğimiz arkadaşlar, büyük bir nefis feragati, hürriyet aşkıyla bu cemiyete girmeğe can attılar. Önceleri, Mason locası toplantılarımızı gizlemeye vesile oluyordu; fakat bu toplantılarda daha çok idareyi tenkit ediyor, şayet bizi dinleyenler olursa, onları bu tenkitlere iştirak ettiriyorduk. Bu suretle Türk olmayan masonlar arasında da kendimize sempati sağlayarak, icabında onlardan yararlanıp yararlanamayacağımızı anlamaya çalışıyorduk. Akşamüstleri Yonyo gazinosunda toplanıyorduk. Burada Talat sofraya reislik ediyor, gazinodakilerin işiteceği kadar kuvvetle konuşuyordu. Korkaklar bizden uzaklaşıyor, fakat kendilerinde medeni cesaret bulanlar konuşmalarımıza kulak misafiri oluyorlardı. Cemiyet kurulduktan sonra da bu toplantılar bırakılmış değildi; hepimiz bir iki bardak biramızı, bir iki kadeh rakımızı burada geniş bir söz hürriyeti arasında içmeği adet edinmiştik. Akşamleyin alaturka saat biri olunca oradan kalkıp yemeğe gidiyor, yemekten sonra da gece yarılarna kadar Cemiyet işleriyle uğraşıyorduk. Heyeti Aliye'de bulunan üç arkadaş yine Mithad'ın evinde her gece toplanıyor; çalışıyorlardı. Biz ise seçtiğimiz arkadaşları, üçer kişilik heyetler önünde ant içirerek, Cemiyete almağa bakıyorduk. Bu kolay olmuyordu. Bir arkadaş seçmek, onu Cemiyete almak, büyük bir mes'uliyeti omuzlamak demektir. Arkadaşımız olduğu her haliyle bizce bilindiği halde, onun üzerinde yine birçok incelemeler yapıyor dertleşme yoluyla kalplerini idealimize çevirmeğe çalışıyorduk”⁵¹⁷

Cemiyet, kendini gerçekte olduğundan çok daha kalabalık ve güçlü göstermek istiyordu. Üyeler sadece birkaç kişiyi tanıdıkları için, onlar içinde buldukları topluluğun çapıyla ilgili fikir verecek tek şey sıra numarasıydı. Kuruculardan sonra ilk kişiye 111 numarası verildiğinden katılanlar, kendilerinden önce yüzlerce kişinin daha bu gizli teşkilata bağlandığını düşünüyordu. Bu sebeple gerçekte kaç üyenin bulunduğu konusunda muhtelif görüşler bulunmaktadır. Knight, *“Meşrutiyetin ilanından hemen önce İttihad ve Terakki Cemiyeti mensuplarının sayısı onbeşbin kişiydi”* diyerek hayli abartılı bir rakam vermiştir. Buxton ise bu sayıyı biraz daha yükseltir: *“İhtilalin son aşamalarında, Rumeli vilayetlerinde yirmibin civarında; Asya'da ise muhtemelen bundan biraz daha az sayıda cemiyet mensubu olduğunu”* iddia eder. Enver Paşa ise kendi bildiği kadarıyla hatıratında *“ihtilal-i umumi için henüz bir karar yoktu. Çünkü teşkilatımız henüz köylere, asıl kuvve-i umumiye-i millete kadar tevessül etmemişti. Bu sırada, Selanik'te dört yüz kadar olmak üzere, bütün Rumeli teşkilatı ancak iki bin kişiyi tecavüz etmiyordu”* demektedir.⁵¹⁸ İhtilalde üyelerin sayılarından çok üyelerin niteliği

⁵¹⁷ Duru, a.g.e., s. 19.

⁵¹⁸ Özdemir, a.g.e., s. 85.

önemliydi, üyeler genellikle devlet pozisyonlarında ve halk içinde etkili mevkilerde olan güvenilir, ketum kimselerden seçilmeye çalışılıyordu.

Tüm bu uğraşlar sayesinde Jön Türkler, Sultan II. Abdülhamid Han karşısındaki mücadelelerinde, Meşrutiyet'in ilan edilmesi yolunda hemen hemen tüm muhalifleri kendi çatıları altına dâhil etmişti. Cemiyet'te etkin olan Kazım Karabekir ve Enver Bey, zabıt arkadaşlarını da ikna ederek çevre yerleşim yerlerinde Cemiyetin diğer şubelerinin teşkil edilmesini sağlamıştı. Bu vetirede zikredilmesi gereken en büyük gelişme Selanik merkezli “Osmanlı Hürriyet Cemiyeti” ile Paris merkezli “Terakki ve İttihad Cemiyeti” nin⁵¹⁹ 27 Eylül 1907 tarihinde birleşmeleri ve “Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti” adını almalarıdır. Hanioglu, birleşme girişiminin Talat Bey'in, Paris'teki Dr. Nazım Bey'e gönderdiği bir mektup ile başladığını ifade eder. Bilahare Mayıs 1907'de Dr. Bahaeddin Şakir İstanbul'a gelerek Selanik grubuyla burada gizli bir buluşma gerçekleştirir. Yapılan görüşme neticesinde birleşme kararı verilecektir. Yeni örgütün yapısının ve hareket planlarının ayrıntılarını belirlemek için ise Paris'ten Dr. Nazım “Hoca Mehmed Efendi” ismiyle tebdili kıyafetle Selanik'e gelmişti. Yapılan tartışma ve oylamalar neticesinde Paris Şubesi ile Selanik'teki “Osmanlı Hürriyet Cemiyeti”, bu birleşmeyi gerçekleştirmiştir. Aslında bu birleşmeden sonra cemiyetin ismi meşhur olduğu üzere tekrar Osmanlı İttihad ve Terakki olarak söylenip kabul edilmiştir. Ancak hatıratlardan anlaşıldığı kadarıyla “İttihad” ve “Terakki” kelimelerinin yer değiştirmesi cemiyetin ismi yazıya geçirilirken bir yanlışlık eseri olmuş ve düzeltme yapıma ihtiyacı duyulmamıştır.⁵²⁰ Ayrıca Paris merkezinin bu birleşmeyi gerçekleştirdiği düşünüldüğünde başlangıçta bilinçli yapıldığı da düşünülebilir. Ancak bir yıl sonra cemiyetin ismi aslına döndürülerek İttihad ve Terakki şeklinde değiştirilmiş ve bundan sonra bu isim altında çalışmalarına devam etmiştir.⁵²¹ Bu birleşme neticesinde Cemiyet biri içeride, diğeri dışarıda olmak üzere iki merkezi umumisi olması kabul edilmiş olup, umumi işlerde birbirinden serbest fakat birbirlerine yardımcı ve haberdar olarak Meşrutiyeti ilan etmeyi hedef kabul etmişlerdir. Bu suretle Paris dış merkez iken

⁵¹⁹ Hatırlanacağı üzere I. Jön Türk kongresindeki ayrışma neticesinde İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Paris merkezi isminde bir değişiklik yapmış “Terakki ve İttihad Cemiyeti” adı altında faaliyetlerine devam etmişti.

⁵²⁰ Duru, *a.g.e.*, s. 21.

⁵²¹ Balkaya, *a.g.e.*, s. 34; Hanioglu, *Preparation for a Revolution*, s. 203; Özdemir, *a.g.e.*, s. 95.

Selanik iç merkez görevini sürdürmüştür. Her iki merkezin de ayrı başkanları bulunmuştur.⁵²²

Böylece Makedonya’da gayrimüslim çetelere karşı mücadele eden subayların dâhil olduğu Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile Avrupa’da fikir bazında mücadeleyi yürüten Jön Türkler kuvvetlerini birleştirmişlerdir. Bu birleşme neticesinde yaklaşık 10 ay gibi bir zaman zarfından sonra ihtilal Makedonya’da başlayacaktır. Çok fazla zaman geçmeden aynı yılın sonlarına doğru Paris’te gerçekleştirilen toplantı, ihtilalin ikinci büyük habercisi olmuştur. Sultan II. Abdülhamid’e karşı şehir terörizmi uygulayan, Osmanlı Bankası’na saldırı (1896) başta olmak üzere, Yıldız’da bomba suikasti⁵²³ (1905) gibi kanlı eylemler yaparak pek çok masum insanı katleden Ermeni Taşnaksutyun⁵²⁴ Örgütü bu toplantıyı düzenlemiştir. Taşnaksutyun davetiyle Paris’te 27-29 Aralık 1907 tarihleri arasında düzenlenen bu kongreye, İttihad ve Terakki ile “Teşebbüs-i Şahsi ve Âdem-i Merkeziyet” örgütü de iştirak etmiştir.⁵²⁵ Bunun dışında “Ermenilerle ve hatta Jön Türklerle yalnızca yok etme zemininde birleşebiliriz. Hem onlar, hem de biz, Türk egemenliğinin otoritesini sarsmak için eylemler yaparız.” diyen İç Makedonya Devrimci Örgütü’nün (İMDÖ) dış temsilcisi Hristo Matov da davet edilmiştir.⁵²⁶

Kongre Katılımcıları sayılarını daha çok göstermek için, üç örgütün adı yerine, yayımcıları kongreye katılan gazetelerin tek tek adlarını liste halinde göstermişlerdi; Şura-yı Ümmet ve Mechveret (TİC’in yayın organları), Droschak (Daşnaksutyun’un yayın organı), Lavara (Mısır’daki İsrail örgütünün yayın organı), Hilafet (Londra), Armenya, Razmik (Balkanlar), Hayrenik (Amerika), Ahd-i Osmani (Mısır), Terakki (Teşebbüs-i Şahsi ve Âdemi Merkeziyet Cemiyeti yayın organı).⁵²⁷ Bu ikinci büyük kongre ilkinde olduğu gibi ayrılığa sebebiyet vermemiş aksine umulduğu üzere bir birleşme meydana getirmiştir. Kongreye katılan cemiyetler ortak karar alarak Sultan’a karşı ihtilal planı hazırlayıp bu hedeflerini bir beyanname ile ilan etmişlerdir. Bu

⁵²² Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, TTK., Ankara, 1996, c. IX, s.13-14; Ramsaur, *a.g.e.*, s. 146.

⁵²³ Osmanlı padişahı II. Abdülhamid Han zamanında Osmanlı Devletinin siyasi yaşamının asıl eksenini oluşturan ana saray.

⁵²⁴ Taşnaksutyun, Dağınık ve iç kavgalardan kurtulamayan Kafkasya Ermenilerini, bir arada ve federasyon halinde toplamak için 1890 yılında Tiflis’te kurulan komiteci, şehir terörü uygulayan sosyalist örgüttür. Detaylı bilgi için bkz. Tunaya, *Türkiye’de Siyasi Partiler*, c. I, s. 593-594.

⁵²⁵ Ramsaur, *a.g.e.*, ss. 124-125.

⁵²⁶ Hacısalihoğlu, *a.g.e.*, s. 160

⁵²⁷ Bayur, *a.g.e.*, s. 400.

beyannamede; “bütün Osmanlı milletlerinin ve muhalefetin birleştiği” söylenerek üç istek belirtilmiştir; “Sultan Hamid’in tahttan inmesi, bugünkü idarenin değişmesi ve meşrutiyet ve meşveret usullerinin kurulması.”⁵²⁸ Eylem planı ise şu şekilde belirtilmiştir:

“1- Hükümetin fiil ve hareketlerine karşı silahla direniş göstermek

2- Siyasi ve İktisadi tatil-i işgalat (grev) ile polis ve memurların işlerini bırakmaları

3- Hükümete vergi vermemek

4- Ordu içinde propaganda

5- Genel İsyân

6- Durum ve Koşullara göre diğereylem biçimleri”⁵²⁹

Böylece Jön Türkler Sultan’ın yönetimine son verebilmek için büyük çabalar göstererek II. Abdülhamid’in muhaliflerini ihtilal yolunda birleştirmiş ve yöntem olarak komita tarzını kabul etmişlerdir.

⁵²⁸ N. Alkan, *II. Abdülhamid ve Jöntürkler*, s. 125.

⁵²⁹ Bayur, *a.g.e.*, s. 399; Ramsaur, *a.g.e.*, s.150.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3 PROPAGANDA

Cemiyet, benimsediği fikri çalışmaları yaymak için propaganda faaliyetlerine kurulduğu andan itibaren önem vermiş ve gazeteler çıkarmaya başlamıştır. Bütün bu yazılanlar memlekete gizli olarak dağıtılmış veya sokulmuş ve halkın anlayabilmesi için de sade Türkçe kullanılmıştır. Bunun yanı sıra Arapların çoğunlukta oldukları yerlere başka, Türklerin çoğunlukta olduğu yerlere ise başka gazeteler sokulmuş ve buna göre bir siyaset izlenmiştir. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin propaganda faaliyetlerine büyük önem verdiğini ve pek çok gazete, kitap neşrederek bunları yurda gizlice sokarak ihtilale temel hazırlamaya çalıştıklarını önceki bölümlerde belirtmiştik. Bu arada gazete ve kitaplardan başka her türlü propaganda faaliyetini de denemişlerdir ki, bu faaliyetlerinden bir tanesi de Cemiyetin görüşlerini ihtiva eden kitapların el ile yazılarak çoğaltılmasıdır. Bu şekilde çoğaltılan kitaplar mümkün olduğu kadar tekrar yazılarak çoğaltılmakta ve yurdun çeşitli yerlerine dağıtılmaktaydı. Dikkati çeken önemli konulardan bir tanesi de ileride görüleceği üzere vatan sevgisi veya Abdülhamid hakkında ileri sürülen tezlerin, gerek ayet ve gerekse hadislerden sık sık alıntılar yapılmak suretiyle desteklenmesidir. Bu konuda, halkın dini duygularına hitap edilmesi ve Hristiyanların yaptıkları zulümlere temas edilerek ajitasyon yapılması ön plandadır. Bu tür propagandalara bir misal vermek gerekirse, “Vaktiyle buraları bizimdi, camilerimiz yıkıldı, kalanların kubbelerine çan takıldı, haç dikildi” gibi kışkırtıcı ifadelerdir.⁵³⁰ Ancak propagandalar tek tek okunacak olursa tezat düşen bazı noktalar ortaya çıkar ki, bunlar şöyle sıralanabilir. Her şeyden önce şunu belirtmek lazımdır, o dönemlerde elimizden çıktığı söylenen bu yerlerin kaybedilmesinde bütün suç birinci bölümde anlatıldığı üzere Sultan II. Abdülhamid'in değildir. Bunun yanı sıra Hristiyanların yaptıkları zulümler dile getirilirken, o dönemlerde “Osmanlıcılık” görüşünü savunan İttihatçılar propagandalarının diğer bölümlerinde “Hristiyanlara dokunmayınız, bizim asıl düşmanımız padişaktır” demektedir.

⁵³⁰ Türkmen Törel, *İttihat Terakki'nin Gizli Propaganda Faaliyetleri ve Abdülhamid*, Kripto Yay., Ankara, 2012, s. 27.

Cemiyet'in propagandalarının genelinde Hristiyan devletlerin yaptıkları oyunlar ve Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahaleleri anlatılmakta ve buna sebebiyet verdikleri için de Sultan II. Abdülhamid suçlanmaktadır. Ancak hemen belirtmek gerekir ki bu zemini yabancı devletlere hazırlayanlar, İttihatçıların selefleri olduklarını ileri sürdükleri Yeni Osmanlılar olmuştur. Gene daha evvel birinci bölümde anlatıldığı üzere bu tavizlerin temeli, Sultan Abdülhamid'den çok önce Tanzimat devrinde ve Avrupa'da tahsil gören ve Avrupa'nın idari yapısına hayran olan o dönemin aydınları ve Mithad Paşa gibi kimseler tarafından atılmıştır. Bu kimseler bütün tebaanın eşit olması halinde, yani Hristiyan topluluklara bir kısım yeni haklar verilmesi ile Avrupa devletlerinin müdahalelerinden vazgeçeceklerini ve bu toplulukların da Osmanlıya sadık kalacağını ümit ediyorlardı. Sultan II. Abdülhamid Han ise bu yöndeki baskılara direnmişti. Bu sebepten, bu konuda da doğrudan suçlanması uygun değildir. Bunun yanı sıra padişahın dini politikasının doğru olmadığı ileri sürülmektedir. Burada hemen işaret etmemiz gereken husus, İttihatçıların bu konudaki suçlamalarının propaganda amaçlı olduğudur. Bunun yanı sıra iktidarı ele geçirmek isteyen bir cemiyetin, büyük çoğunluğu Müslüman olan bir ülkede dini duygulara hitap etmesi ise siyaseten anlaşılabilir bir durumdur. Propagandaların başlıca diğer konusu ise göreceğimiz üzere halkın içerisinde bulunduğu maddi imkânsızlıklardır. Büyük bir meblağ tutan dış borçların II. Abdülhamid döneminde az bir seviyeye indirildiği göz önünde bulundurulduğunda Sultan II. Abdülhamid'in devletin parasını fuzuli yere harcadığı ve refah içerisinde yaşamaktan başka bir şey düşünmediği görüşü ise yine İttihatçıların, padişahı halkın gözünden düşürmek için yaptıkları bir propagandadır.

İttihatçı beyannamesi olarak adlandırabileceğimiz bu propaganda yayınlarında, toplumun her kesiminden insana hitap edilmekte ve insanlar padişaha karşı isyana davet edilmektedir. Bu yapılırken "Osmanlılık" fikri işlenmekte ve bütün milletin birleşmesi istenmektedir. Genellikle millete seslenişten sonra ulema ve askerlere sesleniş başlamakta ve sükût etmemeleri istenmektedir. Özellikle askere sesleniş beyannamelerinde öncelikle Türk askerlerinin kahraman olduğu ve bütün hatanın padişaha ait olduğu ileri sürülmektedir. Daha sonraki bölümlerde görüleceği üzere, Yemen'e asker gönderilmesine şiddetle karşı çıkan Cemiyet, askerlerin burada ölmesinden de II. Abdülhamid Han'ı sorumlu tutulmaktadır. Bu da İttihatçıların diğer görüşleri ile tezat hâlinde olan bir görüştür. Çünkü yeri geldiğinde toprak kaybını kabul

etmeyerek kaybedilen yerlerin sorumluluğunu padişaha yükleyen Cemiyet aynı zamanda Osmanlı ülkesinin toprak bütünlüğünü savunmaktadır. Arapların çoğunlukta olduğu yerlerde de “Osmanlılık” politikasını işleyen cemiyet Yemen’in Osmanlı mülkü olduğunu unutmuş görülmektedir.

Askerlere özellikle subaylara yapılan propagandalarda onların padişaha karşı isyan etmeleri istenmektedir. Bunu ise mekteplilere yapılan çağrı takip etmekte ve öğrencilerin cahil bırakıldıkları işlenerek gazete ve kitap yasağından bahsedilmekte, buna karşı çıkmaları istenmektedir. II. Abdülhamid Han zamanında uygulanan sansür, elbette ki büyük boyutlarda idi. Bundan dolayı padişah sorumlu tutulabilir. Ancak doğrudan kendisini hedef alan bu yayınlarda aynı zamanda mevcut olan idare sistemi de değiştirilmek istenmekteydi. II. Abdülhamid Han bundan dolayı ağır bir sansür uygulamıştır. Fakat netice itibarıyla bu meselede “hatalıdır” şeklinde gözüküyor ise de, devlete yönelik yıkıcı faaliyetler karşısında bu sansürleri yapmak zorunda kalmıştır denilebilir. İttihatçıların II. Abdülhamid’in uyguladığı sansür politikasına karşı yönelttikleri tenkitlerde haklı oldukları nokta sansürle beraber jurnalciliğin de halk arasında yaygınlaşması ve bu arada pek çok suçsuz insanın canının yanmış olmasıdır. Ancak, şunu da ilave edelim ki bu jurnallerin bazıları da bizzat İttihatçılar tarafından rakip gördükleri arkadaşlarını geri bırakabilmek için verilmiştir. Bu sebeple İttihatçılar iktidara geldikten sonra bu jurnaller arasında Cemiyetin ileri gelen isimlerinin de olduğunu görünce jurnalleri toptan imha etme yoluna gitmişlerdir.⁵³¹ Nutuklarda dikkati çeken en önemli nokta II. Abdülhamid’in çok insafsızca eleştirilmesi ve ona ağır hakaretlerde bulunulmasıdır. Hatta bu hakaretler küfre kadar varmaktadır. Ancak İttihatçıların bu konudaki görüşlerinde iktidara geldikten ve Sultan ile yakından tanıştıktan sonra büyük değişiklikler olduğunu da buraya ilave etmemiz gerekir.⁵³²

Bu arada II. Abdülhamid’i kötölemek için, ona ait olmayan pek çok söz ona isnat edilmiştir. Halkın sadece ve sadece can korkusu ile bu idareye bağlı olduğu ileri sürülmüş ve can korkusunun manasızlığı üzerinde durulmuştur. Halk padişaha karşı isyana çağırılırken, diğer milletlerin mücadeleleri, özellikle Rusların Çar’a karşı

⁵³¹ Osmanlı ülkesindeki ahaliyi isyana teşvik eder mahiyette yazılar neşreden Avrupa gazetelerinin Selanik’te alenen okunmakta olduğuna dair Emanuel Karaso Efendi’nin jurnali için bkz. BOA, *Y.EE.* 15/95, h. 6/R/1327 (27.04.1909). (Jön Türkler bu tip jurnaller ile rakiplerini saf dışı etmenin yanında her ihtimale karşı ayrıca Saray’ın güvenini de kazanmaya çalışıyorlardı).

⁵³² Törelî, *a.g.e.*, s. 31.

yürüttüğü mücadeleden örnekler verilmiştir. Yalnız bu yapılırken padişahlık makamına doğrudan bir tenkit yoktur. Bu makamı işgal eden kişi buna layık değildir tezi işlenmektedir, ayrıca halkın dini hassasiyeti gözetilerek hilafet makamı da tartışmaların dışında tutulmuştur.

Bütün bu yazılarda Sultan II. Abdülhamid çok ağır bir şekilde suçlanılmaktadır. Mesela bir risalede “*Abdülhamid, sen kim oluyorsun, ne hakla üstümüze kuruluyorsun*” denilmektedir. Bunun yanı sıra yine yayınlanan risalelerde Sultan Abdülhamid’in dış politikası da şiddetle eleştirilmektedir. Bu minvalde İttihad ve Terakki Cemiyeti, meşrutiyet öncesi ve sonrası halkı bilgilendirmek amacıyla bir takım risaleler yayınlamıştır. Bu risalelerin çoğunluğu yine propaganda amaçlı hazırlanmıştır. Meşrutiyet öncesi yayınlanan risaleler ekseriyetle, İttihad ve Terakki Cemiyeti’nin görüşlerinin, düşüncelerinin ve endişelerinin yanı sıra, özellikle ve sadece II. Abdülhamid idaresinin kötü yönlerini ihtiva etmektedir. Mesela; *Vatan Tehlikede, Neler Olacak, Cemiyet-i Cedide-i Osmaniye, İmamet* ve *Hilafet* risalesi, bu risalelerden bir kaçıdır. İmzasız olarak neşredilen bu risalelerde Osmanlı Devleti’nin terakkisi için acil olarak II. Abdülhamid idaresinin yıkılarak, anayasal meşruti bir düzenin kurulması üzerinde durulmaktadır. İmamet ve Hilafet Risalesi’nde de Abdülhamid idaresi tenkit edilmektedir. Abdülhamid’in “müstebit”, idaresinin de “istibdat” olarak tanımlandığı bu risalede; bu yönetimin ortadan kaldırılıp, yerine meşruti bir idarenin tesis edilmesinin önemi vurgulanmıştır. Meşrutiyet idaresinin ve meşveretin İslâmi olduğuna değinilmiş ve İslâm tarihinden örneklerle bu desteklenmiştir. Ayrıca meşrutiyet, cumhuriyet, meclis-i mebusan kavramlarından da bahsedilmiştir. Bu arada yürütülen bu propaganda çalışmalarında, İttihad ve Terakki Cemiyeti, halk desteği bulmak amacıyla yayınlarında dini konulara da sıklıkla müracaat etmiştir. Bu durum cemiyetin yayımladığı risalelerde açıkça görülmektedir. Hatta bunların, muhaliflerinin kendilerini dinsizlikle suçlamalarına karşı bir savunma özelliği taşıdığı da söylenebilir.⁵³³

Yaklaşık yüz yıldan beri değişik halk gruplarının Osmanlı Devleti’ne karşı çıkardıkları isyanların acısını çeken ve bunun sonucu olarak da aslında ihtilalin en büyük düşmanı olması gereken Müslüman halkın desteğinin sağlanması kolay bir iş

⁵³³ Taner Aslan, “İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Propaganda Araçlarından Hayyeale’l-Felah Risalesi”, *Selçuk Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı 29, Bahar 2011, s. 306.

değildir. Bunun başarılmasını Jön Türkler Makedonya'daki özel koşullara borçluydular. Bu propagandalar sayesinde zamanla Müslüman Arnavutlar Osmanlı hükümetinin bu bölgeleri kendi hükümranlığı altında tutma yetisinden yoksun olduğu fikrine kapılmaya başlamışlardır. Ve reform talepleri gibi dışardan gelen her müdahaleyi bir tehlike olarak görme eğilimine düşmüşlerdir. Buna karşılık Jön Türklerin, tehlikeli görünen yabancı müdahalelerini durduracaklarına dair vaatleri ve mevcut yabancı güçleri, özellikle de Balkanlardaki reform isteyen devletleri devre dışı bırakacaklarına dair verdikleri umutlar, Jön Türklerin Arnavut Müslümanlar tarafından desteklenmesinde olasılıkla en büyük rolü oynamıştır. Neden Arnavutların Jön Türk İhtilali'ne destek verdiklerine dair İsmail Kemal Bey'in açıklaması, bu tespiti destekliyor. İsmail Kemal Bey 1917'de şöyle yazıyor:

*“Makedonya'yla ilgili olayların son evresi ve Avrupa tarafından bu ülkenin düzenlenişiyle ilgili alınan kararlar, Arnavutlara, milli birliklerinden ödün veriyorlarmış gibi gelmişti. Bunun sonucunda aniden endişe duymaya başlayarak, ülkelerinin kaderinin ne olacağını merak ediyorlardı. Tam bu kritik anda Jön Türkler ilk bakışta Arnavutların milli emelleriyle uyuşur gibi görünen çeşitli etnik unsurları aynı adalet ve eşitlik bayrağı altında birleştirme ve böylece de yabancı ülkelerin hasetini alt etmek şeklindeki politik programlarının uygulanmasında onlardan yardım talep ettiler.”*⁵³⁴

Ayrıca meşruti bir yönetim şeklinin Arnavutların ulusal gelişimi için Sultan'ın yönetiminden daha yararlı olacağına inanılmaktaydı. Osmanlı Devleti'ne karşı ulusal hırsları olmayan veya kendini Türk olarak hissedenden diğer Müslümanlara gelince, onların desteğinin kazanılmasında da aynı inanç, karar kılıcı rolü oynamış olmalıdır. Sultan dini ve dünyevi önder konumuna rağmen imparatorluğun geleceğini güven altına alamıyor gözüküyor ve bu yüzden imparatorluğun Makedonya'daki varlığı tehlikede bulunuyordu. Tam burada Jön Türkler onlara “vatanı kurtarma” (selamet-i vatan) sözünü veriyorlardı. İTC tarafından Avrupa güçlerinin ve Balkan devletlerinin konsoloslukları için Fransızca'ya çevrilmiş olan Müslümanlara bu yöndeki hitabı şu sözlerle başlıyordu:

“Ey, Vatanın evlatları! Ey, Osmanlı kardeşler! Ey, Rumeli'nin cesur halkı! Cesaretinizi göstermenin zamanı geldi nihayet. Bir araya gelip, vatanımızı istila etmiş olan zulümlerden kurtarma zamanı geldi çattı. Eğer kendi kendimize yardım etmezsek, bize kim yardım edebilir? Toprak mı, yoksa taş mı? Vatan tehlikededir.”

⁵³⁴ Hacısalihoglu, a.g.e., s. 176. (*The Memoirs of İsmail Kemal Bey*, London 1920, s. 365'den naklen).

Sonra İTC, Müslüman halkın en büyük dertlerine değiniyor:

*“Köylerimiz ve köylülerimiz mahvolmuştur. Çok sevgili evlatlarımız (Halkımızın ışığı) Yemen Çölü’nde ve Rumeli’nin dağlarında şehit olmuştur. Ocaklarımız dumansız, kalplerimiz inançsız, tarlalarımız ekimsiz, kadınlarımız kocasız, ana babalarımız oğulsuz kalmıştır.”*⁵³⁵

Çağrının sonraki bölümünde İTC halkın çektiği tüm acılardan Osmanlı hükümetini sorumlu tutuyordu ve bu “zorba” hükümetin yok edilmesi gerekliliğini vurguluyordu. Eğer Müslümanlar yılanın başını ezmezlerse, bütün dünya, doğru olmamasına rağmen, Osmanlı İmparatorluğu’nun kötü durumunun İslâm olmasından kaynaklandığına inanacaktı, diyorlardı. İTC bu çağrıda Müslümanları, Osmanlı hükümetine ve Sultan’a karşı kışkırtırken öte yandan, Makedonya’daki Hristiyanların bu durumdan sorumlu olmadıklarını, aksine bu durumdan onların da muzdarip olduklarını vurguluyordu. Bu yüzden Müslümanlar ve Hristiyanlar birleşmeliydi:

*“Biliyorsunuz ki Bulgarlar, Sırlar ve Ulahlar bizim düşmanımız değildir. Onlar bize emanettir, bizim kardeşimizdir. Bu yüzden, onların hayatlarını, onurlarını ve mallarını korumak bizim kutsal görevimizdir. Rabbimiz ve Peygamberimiz onları bize emanet etmiştir. Onları sevip saygı gösterin, çünkü onlar özgürlük için bizlerden daha çok kan dökmüşlerdir. Öksüz kalmışlardır. Onları bize düşman gibi gösteren bizim cehaletimizdir. Hayır, onlar bizim dostumuz ve kardeşimizdir. Bu cehalet uykusu, kimin dost kimin düşman olduğunu ayırt etmemize izin vermiyor. İşte düşmanımız hükümettir.”*⁵³⁶

Çağrıda, Ermenilerin Van, Bitlis ve Diyarbakır’daki; Bulgarların Rumeli’ndeki; Arapların Yemen’deki vs. isyanları, hükümetin despotluğuna halkın artık dayanamadığına dair örnekler olarak belirtiliyordu. Müslümanlara cahilliklerinden dolayı sitem ediliyor ve evleri yıkılan ve aileleri dağıtılan Hristiyanların acılarına dikkat çekiliyordu. Sonra İran, Rusya ve Portekiz’deki meşruti hareketlere dikkat çekiliyor ve meşrutiyet talebinin dini kanıtları Kuran’dan da alıntı yapılarak gösteriliyordu: *“Yaptığınız işlerde birbirinize akıl danışın!”* Sultan, halka karşı görevlerini yerine getirmemekle ve Hristiyan halk gruplarını Müslümanların düşmanı yapmakla suçlanıyor, İslâm tarihinden değişik örnekler gösterilerek Müslümanlar, haklarını korumaları için Sultan’a karşı ayaklanmaya çağırılıyor, çağrının sonuna doğru bir kez daha dini kanıtlar gösterilerek Müslümanların ve Hristiyanların birleşmeleri gerektiğine dikkat çekiliyordu:

⁵³⁵ Hacısalıhoğlu, *a.g.e.*, s. 177.

⁵³⁶ Hacısalıhoğlu, *a.g.e.*, s. 177.

“Allah demiştir ki: ‘Müminler kardeştir; Peygamberimiz de reayayı bize emanet etmiştir. O halde birleşelim, kardeş olalım ve yardımlaşalım. Bu acımasız hükümeti ortadan kaldırıp mutlu mesut yaşayalım.’”⁵³⁷

Bu çağrı ile İTC bir yandan Müslümanları ihtilale kazandırmaya çalışırken, diğer yandan onlara devrimin, Müslümanlar tarafından Makedonya’daki huzursuzlukların failleri olarak görülen Makedonya’daki Hristiyan halka yönelik olarak yapılmayacağını açıklamaya gayret ediyordu. İTC burada Müslüman halkı devrimden sonra ortaya çıkacak yeni duruma hazırlamak istiyordu. Devrimden sonra Osmanlı İmparatorluğu’nun politik yaşamında Hristiyanların tam bir bağlantısı öngörülmekteydi. İTC diğer yandan memorandumun (muhtıra) Fransızca’ya çevrilmesiyle herhalde Avrupalı güçlere, Jön Türk Devrimi’nin, Müslümanların Hristiyan karşıtı bir girişimi olmadığını, aksine İTC’nin Müslümanlarla Hristiyanlar arasında kardeşliği savunduğunu kanıtlamak istiyordu. İTC’nin bu tür açıklamaları, Müslüman halkın bir kısmı tarafından Makedonya’da yaşanan huzursuzlukların ve çatışmaların bitmesine dair büyük ümitlerle kabul edildi. O ana kadar devlet gücünü temsil eden subayların ihtilalin liderleri olması, büyük olasılıkla Müslümanların güveninin kazanılmasında önemli bir rol oynadı. Nihayet Sultan’ın hükümetinin acizliğinden emin olanlar, Makedonya’da düzeni sağlayacak ve “vatan”ı batmaktan kurtarabilecek bir otoriteyi Jön Türk hareketinde görmekteydi.⁵³⁸

Jön Türk basınında genelde Osmanlı İmparatorluğu’nun iç ve dış politik durumu ve Sultan II. Abdülhamid rejiminin imparatorluğun problemlerini çözme konusundaki yeteneksizliği işlenmekteydi. Mizancı Murad Bey “hükümsizliği” veya “idare-i mülkte en şedid bir istibdad kisvesi altına girmiş muhrub bir anarşizm’i” Osmanlı İmparatorluğu’ndaki bozuklukların ana kaynağı olarak görmekteydi.⁵³⁹ Ahmed Rıza Bey ise, Osmanlı İmparatorluğu’nun reformu hakkında şunları yazıyordu:

“Ne için milliyet, cinsiyet ayırmayarak ‘umum ahaliyi razı ve memnun edecek ıslahatla düşmanı hayrette bırakmıyoruz, utandırmıyoruz. Bize göre en hayırlı en mü’essir ıslahat kavanın-i mevcudeyi adilane, musavatkarane bir suretde icra ve tatbik eylemektir. Elimizde bugün Avrupa’yı hayran edecek, şaşırtacak kudret, yani kanun ve

⁵³⁷ Hacısalihoğlu, *a.g.e.*, s. 178.

⁵³⁸ Hacısalihoğlu, *a.g.e.*, s. 179.

⁵³⁹ “Asıl noksanımız”, *Mizan*, 27 Mart 1896, sayı 169.

*şeri'at varken ne için milleti böyle Frenklerin haklı şikayetine, acı hakaretine ve bin dürlü muhataraya terk ve hedef eyliyoruz? Yazık değil mi, ayıb değil mi?"*⁵⁴⁰

İTC, yurt içinde ve dışında özellikle Balkanlar'da buldukları mahallere göre bu minvalde broşürler dağıtıyordu. Mesela Ermeniler aracılığı ile Vidin'de, "Ulema-yı Din-i İslâma Davet-i Şeriyye" gibi Sultan'a karşı Jön Türk propaganda broşürleri dağıtmıştı.⁵⁴¹ Bu yayınların okunması için İTC'nin bir yerel üyesi olan Hasan Aziz, 1898 yılında Şumnu'da Milli Türk Kıraathanesi ve Vidin'de Şefkat adlı okuma odaları kurmuştu. Bu odalarda Jön Türk propaganda materyalleri, okuma yazması olmayan Müslümanlara da okunuyordu.⁵⁴² Cemiyet'in resmi gazetelerinden biri olan *Osmanlı* gazetesi düzenli bir şekilde Balkan köylerine kadar dağıtılır ve okuma odaları olarak kullanılan bu mekânlarda halka okunurdu. Bununla beraber İTC'nin yerel liderlerinden olan Ahmed Zeki, Rusçuk müftüsü gibi Osmanlı hükümetinin yerel temsilcilerine karşı kampanya yürüttüğü *Balkan* gazetesini Rusçuk'ta çıkarmaya başlamıştı. Beklenenin aksine kışkırtılan kentin Müslüman halkı 1898'de gazeteye ve İTC'nin diğer faaliyetlerine karşı bir protesto yürüyüşü yaptı. Bu gazete aynı yılın Temmuz ayında yayımını durdurmak zorunda kalmıştı.⁵⁴³

Jön Türkler tarafından özgür bir ülke olarak kabul edilen Bulgaristan, önemli bir faaliyet alanı ve Jön Türklerin siyasal düşüncelerinin Balkanlar'da ve Makedonya'da yayılmasında yararlanan bir üs olarak önemli bir işleve sahipti. Osmanlı hükümetinin diplomatik yollarla çıkardığı zorluklara rağmen Jön Türkler, Bulgaristan'da siyasal faaliyetleri için özgür bir ortam bulmuşlardı. Çok sayıda Jön Türk gazetesi ve dergisi Bulgaristan'da yayımlandı. Mekteb-i Mülkiye mezunu Ali Fehmi'nin Filibe'de çıkardığı Jön Türklerin sürgün gazetesi *Muvazene*'de, bir okuyucu mektubunda Osmanlı İmparatorluğu ile Bulgaristan arasında karşılaştırma yapıyordu: "*Osmanlı İmparatorluğu'nda özgürlük yok; bunun sonucu olarak ilerleme de yok. Eğer bir kişi imparatorluğu kötü durumundan kurtarmak için fikrini söyler ve bir şey yapmaya kalkarsa değişik şekillerde bertaraf edilir ve "Engizisyonlara rahmet okutacak" bir baskıyla engellenir. Buna karşın kısa bir süre öncesine kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olan Bulgaristan'da ise meşruti idare sayesinde oldukça*

⁵⁴⁰ "İmal-ı ahval", *Osmanlı*, sayı 14, 15 Haziran 1898, ss. 1-2.

⁵⁴¹ Hanioglu, *The Young Turks in Opposition*, s. 90.

⁵⁴² Hanioglu, *The Young Turks in Opposition*, s. 123.

⁵⁴³ Hanioglu, *The Young Turks in Opposition*, s. 124.

özgür bir ortam mevcuttur.” Yazara göre Sofya kenti Edirne ile karşılaştırıldığında, bu iki kent arasında büyük farklılık görülmekteydi.⁵⁴⁴ Meşruti idare ve basın özgürlüğü Bulgaristan’da Jön Türklere özgürce hareket etme ve düşüncelerini özgürce savunma olanağı sağlıyordu. Fakat Bulgar devletinin, Jön Türklere doğrudan bir desteği tespit edilememiştir. Ancak yerel bazda Jön Türklerle Makedonya örgütleri arasında değişik türde bağlantılar tespit edilmektedir; mesela Osmanlı gazetesi Rusçuk’ta Georgi Kapcev’in liderliğindeki Makedonya örgütünden yardım görüyordu.⁵⁴⁵

Jön Türklerin 1900 yılına kadar Makedonya sorunu ile ilgili görüşleri ve çözüm taslakları farklılık arz ediyordu. Makedonya çok karışık bir bölgeydi. Öncelikle Rumlar her Makedonyalıya “Sen Rumsun” diyordu. Daha sonra bunu Sırlar ve Bulgarlar da yapmaya başlamışlardı, biri ötekine “Sen Sırpsın, ya da Bulgarsın” diyor birbirlerini zorla asimile etmeye çalışıyorlardı. Bunu izleyen yıllarda Sırp hükümeti propaganda çalışmasını kendi eline aldı. Eğitim ve dışişleri bakanlıklarında Makedonya’daki propaganda faaliyeti için özel bölümler kuruldu. Selanik, Üsküp ve Manastır’da Makedonya’daki Sırp propaganda çalışmalarını koordine eden konsolosluklar açıldı.⁵⁴⁶ Propaganda çalışmalarının 1912’ye kadar temelini oluşturan Makedonya’daki Sırp konsolosların 1891 tarihli çalışma programına göre Makedonya’da, mümkün olan en fazla sayıda okul kurulmalıydı. Bunun sonucu, sonraki yılda Selanik’te bir ilkokulun kurulması oldu. Osmanlı hükümeti 1893 yılında Sırlara, Kosova vilayetinde kendi okullarını bulundurmalarına izin verdi. Yüzyıl başına gelindiğinde propaganda çalışmaları vasıtasıyla Sırp tarafı artık Makedonya Sorunu’nda ciddiye alınacak bir pozisyon kazanmıştı. Böylece Makedonya, Bulgar, Rum ve Sırp tarafların şiddetli bir rekabetine sahne oldu. Burada her bir taraf, diğer tarafların aleyhine kendi etki alanını genişletmeye çalışıyordu.⁵⁴⁷

Balkanlar’daki ulusal hareketlerin oluşumunda Avrupa’nın büyük etkisi vardı. 1795 Haklar Bildirgesi’ndeki “Kendisini oluşturan bireylerin sayısı ve üzerinde yaşadığı toprağın büyüklüğü ne olursa olsun, her halk bağımsız ve egemendir. Bu egemenlik

⁵⁴⁴ “Mektup”, *Muvazene*, sayı 180, 5 Mart 1897, ss. 2-3.

⁵⁴⁵ Hanioglu, *The Young Turks in Opposition*, s. 123.

⁵⁴⁶ Devlet-i Aliyye ile Sırbistan Hükümeti arasında 1896 yılında akd olunan konsolos mukavelenamesi için bkz. BOA, *TFR.I.M.* 10/964, h. 29/Z/1323 (24.2.1906).

⁵⁴⁷ Mehmet Hacısalihoğlu, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*, Çev. İhsan Catay, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2008. s. 45.

başkasına devredilemez” maddesi buna bir örnek olarak verilebilir.⁵⁴⁸ Avrupa’nın da kışkırtması ile bölgede Sırp, Bulgarlar ve Rumlar kendi hâkimiyetlerini cebren oluşturmaya çalışıyorlardı. Bu üç taraflı propagandanın Makedon halkı üzerindeki etkisi hakkında İTC’den Tunalı Hilmi şunları yazmıştı:

*“Görülür ki: (Rum, Bulgar ve Sırp entrikacıları) arasına düşmüş bir bıçare Makedonyalı üç taraftan çekilir, hangi tarafa gideceğini şaşırır, yahud unsuren hangi taraftan olduğunu ta’inde muzattar kalır.”*⁵⁴⁹

Bu durumu besleyen en büyük kaynak Eksarhlık kiliselerinde din eğitimi yerine ulusal propaganda öğretilip yaptırılmasıydı. Bu dönemde Bulgar propagandası birçok özel okulun kurulmasıyla güçlü bir şekilde ilerlemekte ve bu gelişme Rumları ve Sırpırları telaşlandırmaktaydı. Böylece aralarındaki rekabet de kızışmıştı. Tunalı Hilmi, fikri mücadeleden silahlı mücadeleye geçilmesinden Bulgarları sorumlu tutuyordu. Bulgarlar bu rekabet esnasında korkuya kapılmışlardı. Çünkü kiliseleri, okulları ve fikri mücadeleleri diğer grupların bertaraf edilmesine yetmemişti. Bu yüzden ilk kez onlar fikri mücadeleden silahlı mücadeleye geçmişlerdi. Rumları ve Sırpırları “doğrayarak” nüfuslarını azaltmaya çalıştılar. Ama Rumlar ve Sırpırlar da kısa zamanda aynı şekilde tepki vermeye başlamışlardı.⁵⁵⁰

Bulgar komiteciler öğretmen olan komite üyelerinin aracılığıyla Bulgar okullarını denetimleri altında tutmaya ve böylece propagandalarını yaymaya çalıştılar. Örgütün yeni statüsüne göre, Makedonya’nın özerkliği için ortak düşmana, “Türk rejimine” karşı birlikte mücadele etmek için Makedonya’daki değişik halk grupları arasındaki tüm engeller yok edilmeliydi. İç Örgüt, devrimci Ermeni örgütlerle de ilişkileri devam ettiriyordu. G. Delcev, İç Örgüt’e silah sağlamak için 1897 yılında Ermeni devrimcilerle anlaşmayı başardı.⁵⁵¹ İç Örgüt’ün varlığı Osmanlı makamları tarafından ancak 1897 yılı sonuna doğru ortaya çıkarılabildi. Bu durum, bir Türk’ün, Bulgarsitan’dan Makedonya’ya gelen soyguncular tarafından öldürülmesinden sonra yapılan ev aramalarında öğrenilebildi (“Viniska afera” adlı olay). Balkanlar 1897 yılında, Makedonya Sorunu’na etkisi olan diğer bir krize sahne oldu. Girit’teki Rumlar

⁵⁴⁸ Özdemir, *a.g.e.*, s. 35.

⁵⁴⁹ Tunalı Hilmi, “Makale-i mahsus: Makedonya. Mazi, Hal, İstikbal”, *Osmanlı*, no 9, 1 Nisan 1898, ss. 16-17.

⁵⁵⁰ Tunalı Hilmi, *a.g.e.*, s. 22-23.

⁵⁵¹ Makedonya ve Edirne Gizli Örgütü’nün nizamnamesi dahil bkz. BOA, *TFR.I.M.* 3/251, h. 29/Z/1321 (17.3.1904).

Şubat 1897’de adanın Yunanistan ile birleştiğini ilan etti. Bunun üzerine Yunan hükümeti adaya asker yolladı. Bu durum, krizi kontrol altında tutmak isteyen Büyük Güçler’i müdahaleye yöneltti. Büyük Güçler, adaya askeri birlikler gönderdi ve sonra Sultan’ın hükümrانlığında ada için otonom bir idare önerdiler. Osmanlı hükümeti tarafından kabul edilen bu öneriyi Yunan hükümeti reddetti. Bazı Rum birlikleri Osmanlı sınırlarını Makedonya istikametinde geçmeye başladılar. Bunun üzerine 18 Nisan 1897’de Osmanlı hükümeti Yunanistan’a savaş ilan etti. Aynı yılın Mayıs ayında savaş Yunanistan’ın yenilgiyle sona ermesine rağmen Büyük Güçler tarafından adaya özerk bir yönetim verildi ve Yunanistan Prensi Georg, Osmanlı hükümetinin onayı olmadan Girit Valiliği’ne atandı. Bu gibi olaylar özellikle Osmanlı-Yunan Savaşı Makedonya’daki devrimci örgütler için özel bir öneme sahiptir; Örgütler Osmanlı idaresine karşı bir isyan girişiminin Büyük Güçleri müdahaleye yönlendirdiğini ve bu müdahale sayesinde ilgili bölgenin bir özerklik kazanabileceğini gördüler. Bu örgütlerin silahlı mücadelelerinde bir teşvik unsuru oldu. Bu gelişme, Makedonya Sorunu’na yeni bir boyut kazandırdı.⁵⁵²

Bulgar komitesi ayrıca okullar vasıtasıyla Hristiyan Osmanlı vatandaşlarına, Bulgaristan’daki Bulgarlardan daha fazla Bulgar ulusal bilinci aşlamaktaydı. Komite mücadele aracı olarak cinayet, tecavüz, soygun gibi yöntemler kullanmaktaydı. Komitelerin neden olduğu bu uğursuzluğun hedefi Rusya ve Bulgaristan’ın müdahalesini kolaylaştırmaktı.⁵⁵³ Bulgar gazetesi *Den* daha ihtilal olmadan halkın arasında devrime karşı sempatinin arttığını haber vermişti.⁵⁵⁴ İhtilal esnasında da iki devrimci lider, Niyazi Bey ve Enver Bey, aynı şekilde Bulgar halkının desteğini kazandıklarını açıklayacaklardı. Enver Bey (Paşa) bu konuda: “*Hastayı tedavi ettik, Bulgar vatandaşlarımız bizimledir.*”⁵⁵⁵ şeklinde telgraflar çekmiştir. Selanik Bulgar Tüccar Vekili de bunu 10/23 Temmuz tarihli raporunda onaylıyordu. İTC’nin bu başarısı *Den* gazetesinde şöyle aktarıldı:

“*Önceleri harekete karşı kayıtsız kalan köy halkı, Jön Türklerin akıllı ve enerjik propagandaları sonucu şimdi harekete olumlu yaklaşıyorlar*”⁵⁵⁶

⁵⁵² Hacısalıhoğlu, *a.g.e.*, ss. 50-52.

⁵⁵³ “Makedonya”, *Osmanlı*, no. 28, 15 Ocak 1899, ss. 1-2.

⁵⁵⁴ Hacısalıhoğlu, *a.g.e.*, s. 184.

⁵⁵⁵ Enver, *a.g.e.*, ss. 123-123.

⁵⁵⁶ Hacısalıhoğlu, *a.g.e.*, s. 184.

Kaynaklar, özellikle Makedonya bölgesinin kırsal kesimdeki değişik toplumsal tabakaların tepkileri ve bunların gerekçeleri hakkında tam bilgi edinmeyi mümkün kılmıyor. Kırsal bölge halkının Jön Türk çetelerinin olası zoraki yaptırımlarından korkmaları önemi küçümsenmeyecek bir faktördür. Hatırlanacağı üzere aynı halk daha önce değişik komitelerin baskıları altında kendisine dayatılan milliyete tabi olduğunu açıklamak durumunda kalmıştı. Bu küçük toplulukların ihtilal vetiresinde köylerine gelen çetelere sunmuş oldukları erzakları benzer korkular sonucunda vermiş oldukları düşünülebilir. Diğer taraftan değişik kaynaklarda gösterilen, özellikle Bulgar halkının devrime karşı olumlu bir tutum takındığına dair bilgiler Makedonya'daki Eksarhlık taraftarı halkın özel durumuyla açıklanabilir. Ancak ilerde detayıyla anlatılacağı üzere tüm bu propagandalar padişaha karşı kitlesel bir halk hareketini vücuda getirememiştir. Özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun geneli itibara alındığında Müslüman halkın bu propagandalara ihtilal esnasında dahi kıymet vermediği ancak muhtemel olan etkisiyle "tarafsız" kalmayı tercih ettiği görülmektedir.

3.1 İSLÂMİ MEŞRUIYET KAZANMA VE PROPAGANDA TEKNİKLERİ

Jön Türklerin birçok faaliyetinin gizli olması, zaman zaman resmi yayın organlarında ifade edilen görüşün dışında bir politika takip etmeleri bu bölümdeki incelemelerimizi şüphesiz zorlaştırmaktadır. İnanç gibi kişinin tamamen iç dünyası ile alâkalı bir hususu ortaya koyma çabamız, Jön Türklerin hepsinin düşüncelerini yansıtması bakımından mümkün olmamakla birlikte, onlara hâkim olan fikirler ve etkileri konusunda belli bir fikir verebilme özelliğine sahiptir. Mekteb-i Tıbbiye'deki eğitimleri sırasında öğrencilerin dini düşünce yapılarının nasıl değiştiğini belirtmiştik. Bu değişimin doğurduğu önemli bir etki de dinin yerini biyolojik anlamda materyalizmin almasının toplumsal ilerlemeyi sağlayacağı inancıydı. Bununla birlikte bu ilerlemeyi sağlamak ve hattâ biyolojik materyalizmin dinin yerini alması konusunda Osmanlı toplumunda ancak İslâm dininden ve özellikle onun toplumsal içeriğinden yararlanılması gerektiği fikri ortaya çıkmıştı. Bu destek olmaksızın böylesine dönüşümlerin sağlanamayacağı düşüncesi Jön Türklerin genel fikri haline gelmişti.⁵⁵⁷

⁵⁵⁷ Gümüšoğlu, *a.g.e.*, s. 18.

Jön Türkler, İslâm'ın toplum üzerindeki etkisi kayboluncaya kadar, en azından iktidara gelip kurumlara hâkim olmak için İslâmî hassasiyetlere dikkat edilerek hareket edilmesi gerektiğinin farkına varmışlardı. Cenevre'de bile natüralist bir profesörün (Carl Vogt) cenaze merasimine öğretim görevlilerinin ve yabancı talebelerin dışında kimsenin katılmadığını gören bir Jön Türk'ün 1896 yılında Doktor Nazım'a gönderdiği bir mektuptan aktaracağımız şu satırlar Müslüman kitlenin fikirlerinin ve tepkisinin dikkatten uzak tutulmaması gerektiğini ifade etmesi açısından önemlidir:

*“Biz çok vakit zâyi' etmeksizin bir inkılâp yapmaya mecbur olduğumuzdan ekseriyetin fikrine muhalif harekette bulunmamağa itina etmeliyiz. Memleket bir defa tehlikeden kurtulduktan sonra, hürriyet-i şahsiyelerine mâlik olduktan sonra Cemiyetimiz, serbestçe ve daha kolay bir sûretle ahâleden dini taassubu kaldırmaya muvaffak olur...”*⁵⁵⁸

Jön Türkler ve onlara sempati duyan öğrenciler, daha evvel bahsettiğimiz gerekçelerle hedeflerine ulaşabilmek için dinin halk indindeki özellikle Osmanlı toplumu açısından önemini belirtiyor ve *“ilim havasın dinidir, din avamın ilmidir. Din ile ilmin seyyanen terakki ve tekâmül etmesi lüzüm-u içtimaisi bundandır”* şeklinde Jön Türk çevrelerinde revaçta olan sözleriyle bu desteği sağlamanın gerekliliğini belirtiyordu. Kuşkusuz, Gustave Le Bon'un “cumhur ruhu” kuramı, Osmanlı İmparatorluğu'na uygulandığında, bu ruhun oluşumunda en temel etki, İslâm tarafından gerçekleştirilecekti ki bu da konunun ağırlık kazanması sonucunu doğuruyordu. Binaenaleyh ilerdeki sayfalarda değineceğimiz “İctihad” dergisi, II. Meşrutiyet sonrasında İslâm dininin eleştiriye uğratıldığı ilk Osmanlı dergisi olacaktır. Biyolojik materyalizmin, İslâm'ın toplumda oynadığı rolü alabilmesi ve bu düşüncelerin Osmanlı münevverlerine ve vatandaşlarına ulaştırılması için Jön Türkler, eski İslâm düşünürlerinin de biyolojik materyalist düşünürlerle aynı görüşleri savduklarını ileri sürmüşlerdir.⁵⁵⁹ Osmanlı toplumunun geriliği konusunda İslâm dininin oynadığı olumsuz rol üzerinde duran ve tedrici bir şekilde bu etkinin kırılması gerektiğini düşünen tıbbiyeli öğrenciler, bunun için neden bizzat İslâm'ın olumlu toplumsal içeriğinden yararlanılması gerektiğini ise şöyle açıklıyorlardı:

“...Uzun tecrübelerimizle biz Müslüman kafasının doğrudan doğruya Hristiyan âleminde geldiği takdirde aydınlığa bütün girişleri kapayacağını müşahade etmiş bulunuyoruz. Binaenaleyh bizler, Müslüman damarlarına yeni bir kan nakletme

⁵⁵⁸ Hanioglu, *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s. 626.

⁵⁵⁹ Hanioglu, *Doktor Abdullah Cevdet*, s. 129, 130.

*görevini üzerlerine alan bizler, İslâmiyet'te çok miktarda bulunan terakkiperver prensipleri arayıp bulmalıyız...*⁵⁶⁰

Gözden kaçmayan diğer bir nokta tıbbiyelilerin izlerinden yürüdükleri Jön Türkler gibi bu toplum mühendisliği görevini “bir zümre-i münevvere-i İslâmiye” şeklinde vasıflandırdıkları kendileri gibi düşünen bir seçkinler zümresine bırakma düşüncesidir.⁵⁶¹

*“Müslümanlar terakkiyât-ı medeniyeyi ancak Müslüman bir menba'dan istinbad ve kabul ederler. Bu dedikayı anlamayan bizim mülâhazamızı abes görür. Fakat âlem-i İslâmın itilâ ve inkiraz-ı hikmetine muttali olan vakıfın-i kiram isabet-i fikrimizi tasdikde tereddüd etmezler ve bizden razı olurlar.”*⁵⁶²

Bu düşünceler, 17. yüzyıl başlarında Avrupa düşün çevrelerinde hararetli tartışmalara yol açmış olan “Deizm” felsefesi ile şaşılacak bir benzerlik göstermektedir. Newton'un, “Principia”sı ile dini geleneğin pozitif bilimle uyumsuzluğu belirlenince bu felsefenin savunucuları “Tanrı”nın, dünyayı Newton'un öngördüğü düzende yarattığını bunun dışında kişilerin yaşamları içindeki hareketlerle ve bunların sonuçlarına hiç karışmadığını ileri sürmüşlerdi. Bunun sonucunda dinin oldukça basit bir amacı kalyordu ki bu da iyi yurttaşlar yetiştirilmesi ve düzenli bir toplumsal yaşam sağlanması konusunda yardımcı bir araç işlevini görmesiydi.⁵⁶³ Bu bağlamda Jön Türkler arasında genel kabul gören yaklaşım, İslâm'a ilahi esasa dayalı bir din olarak inanma ve hükümlerini uygulama değil de sosyal içeriğinden istifade etme yönündeydi. Jön Türklere göre modernleşme genel mânada pozitivist veya materyalist düşünce ekseninde olmak zorunda olduğundan, istenilen hedefe ulaşmak için İslâm'ın esaslarında reform mânasına gelen değişiklikler yapılmalıydı. Onlara göre modernleşmenin gerçekleşmesinde İslâm bir araç olarak kullanılabilirdi. Jön Türkler, İslâmî ıstıhlara modern düşüncenin ilkeleri doğrultusunda yeni mânalar yükleyerek ıstıhlaların tahrif edilmesini bir yöntem olarak benimsemişlerdi. Bu minvalde onlar, İslâm'a tamamen aykırı bir fikir söylese bile buna bir ictihad imajı vermeye çalışıp, Müslüman umumi efkârında meşruiyet kazanmak için sıkça İslâm'dan referans gösterme gayretinde olmuşlardır. Din kurumunu toplumun gelişmesinin önünde en büyük engel olarak gören ve bu düşüneyi Avrupa'da herkesin anlayabileceği bir dille

⁵⁶⁰ Abdullah Cevdet, “Une Profession de Foi”, *İctihad*, no. 6, Mayıs 1905, s. 89.

⁵⁶¹ Hanioğlu, *Doktor Abdullah Cevdet*, s. 131.

⁵⁶² Abdullah Cevdet, “Mısır'da Necm-ül Terakkî-ül İslâmî Medresesi”, *İctihad*, no. 1, (İkinci Sene), Temmuz 1906, s. 17.

⁵⁶³ Hanioğlu, *Doktor Abdullah Cevdet*, s. 132.

anlatmaya çalışan L. Büchner'in eserini ilk defa Türkçeye çevirmekle övünen Abdullah Cevdet'in, İslâmî değerlerin yok edilmesi için çalıştığı halde "İslâmiyet elden gidiyor" diye Müslüman toplumu galeyana getirmeye çalışması buna bir misal olarak gösterilebilir.⁵⁶⁴

İslâm'ın toplumsal içeriğini ayırdıktan ve onun içinde modernleşmeye uygun noktaları bulduktan sonra yapılacak iş oldukça basitleşiyordu. Örneğin, Osmanlı toplumunda meclis kurulmasını sağlamak için yapılması gereken, bunun Avrupa'daki benzerlerinden uyarlanması yerine sonuç aynı olmakla birlikte; "*Peygamberimiz (s.a.v.) Efendimiz hazretlerinin tesis ve tahsin buyurmuş oldukları bir idare*" olarak tanıtılması gerekmektedir. Pozitivist görüşleriyle dikkat çeken Ahmed Rıza Bey dahi bu konuda siyasi olarak şu açıklamayı yapmaktaydı:

"...Meşveret şeriat-ı İslâmiyenin en mühim bir emridir. Hazret-i Muhammed, kemâlât-ı ulviyesi, iktizası, rey sormağdan müstağni iken cihâr-yâr-ı güzün ve ümerâyı Müslimin ile istişarede bulunurdu... Hazret-i Ömer, her kim bende eğrilik görürse doğruldsun sözleriyle millette ihtarât-ı hayırhânesine lüzûm göstermişti. Müşavere olmayan yerde doğruluk bulunmaz kelâmı Hazret-i Ali'nindir. Gazali, Maverdi... Daha birçok ulema ve fûkehâ-yı İslâm, Meşveret esas-ı diyanetdir fikrinde bulunmuşdur..."⁵⁶⁵

Aynı şekilde reformist Abduh'un Müslümanların gelişebilmeleri için tüm mezhep imamlarını unutarak "İslâm'ın ilk asrındaki aslına döndürülmesi gerektiği düşüncesini" Abdullah Cevdet, modernleşme için uygun bir fırsat olarak değerlendirmişti. Cevdet'in "Asr-ı Saadet'te teessüs eden İslâmi hükümetin bir cumhuriyet olduğunu söylemesi ve içtihat kapısının kapatıldığı"⁵⁶⁶ yönündeki görüşlerinde daha önce Blunt, Afganî ve Abduh gibi kişiler tarafından teşvik edilen reformist düşüncelerin etkisi gözükmekteydi. Buna karşılık onun gerçek düşüncelerini ihtiva eden, meşhur oryantalist Reinhart Dozy'den (1820-1883) çevirdiği İslâm Tarihi adeta İslâm'a bir saldırıydı. Bu kitap Osmanlı Devleti tarafından yasaklanmıştı.⁵⁶⁷ Dozy'nin eserinde İslâm için aşağılayıcı ifadelere yer vermesi ve Abdullah Cevdet'in de

⁵⁶⁴ Hanioglu, *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s. 620.

⁵⁶⁵ Hanioglu, *Doktor Abdullah Cevdet*, s. 134.

⁵⁶⁶ Hanioglu, *Doktor Abdullah Cevdet*, s. 138.

⁵⁶⁷ "Hz. Peygamberin hayatı ile ilgili olarak Danimarkalı Dozy tarafından kaleme alınan ve ancak bir takım iftiralarla dolu bulunan eserin Dr. Abdullah Cevdet tarafından Osmanlıcaya çevrilip neşredildiği bu neşriyatın derdest edilip toplanarak intişarının men'i gerektiği" Bkz. BOA, *DH.MKT.* 2776/68, h. 3/RA/1327 (25.3.1909); BOA, *BEO.* 3525/264307, h. 8/RA/1327 (30.3.1909).

önsözde aynı tonda buna benzer ifadeler kullanması yasaklanmaya sebep gösterilmişti.⁵⁶⁸

Akâide ait istilahlara başta olmak üzere dini kavramların lügavî ve şer'î manalarından koparılıp tarih boyunca kendinden anlaşılan geleneksel manalarından tecrit edilmesi Jön Türkler arasında çok belirgin olarak görülmekle birlikte, modernleşme sürecinde kendisine sıkça müracaat edilen bir yöntemdi. Misal olarak parlamenter sistemin gerekliliği halka telkin edilirken buna karşı koyanların söylediklerine, “Peygamberi (s.a.v.), Kur’an’ı, ma’azallah tahkir etmek” olarak karşı çıkacaklardır. Delil de hazırdır: “... Çünkü Peygamber-i zîşân istişareden istiğna ederek rey-i hodserânesiyle harekât-ı müstebidâne bulunanlar benim nübüvvetimi tahkir ederler buyururlar...”⁵⁶⁹

Açıklık getirilmesi gereken nokta şudur; Jön Türklerle birlikte muhalefet yapan Tanzimat’tan beri geri plana itilmiş bu suretle kendini yetiştirememiş bir kısım ülema da bu sözlerle kafa karışıklığı içine girerek: “...demek oluyor ki bizim dahi yapmak istediğimiz Meclis-i Mebusan bundan bin üç yüz sene evvel Medine-i Münevvere’de, Hazret-i Faruk tarafından küşad olunmuş bir şeydir ki... Hadisi şerifi mentuk-i münişince sebeb-i hidayet ve ayn-ı şeriatımızdır...” şeklinde görüşlere kaymışlardır. Fakat Abdullah Cevdet, Ahmed Rıza gibi pozitivistler açısından İslâm, Batı modeli kurumların imparatorlukta tesisi için bir araçtan başka bir şey ifade etmemektedir. Tabii bu tüm Jön Türkler için geçerli değildir; Cemiyetin en önemli gazetesi olan *Meşveret* gazetesinin başına “görmediğim için Allah’a inanmam” diyen Auguste Comte gibi bir adamın ibarelerini neden koyuyorsunuz! diyenler de vardır. Böyle tepkilerin bir kısmı dahi aslında cemiyet içinde taktikselidir. Çünkü dinin toplumda aşırı derecede belirleyici rol oynadığı Osmanlı toplumunda bu gibi radikal tavırlar rasyonel kimselerce fikirlerin kabulünü güçleştirmesine sebep olacağı düşünülmektedir.⁵⁷⁰

Bu yaklaşımın temelinde, modernleşmeye özeldir ise Jön Türk hareketine İslâmî bir meşruiyet kazandırma düşüncesi bulunduğundan, zamanla İslâmî değerler geri plana itilecek ve pozitivist ve materyalist ilkeler ağırlık kazanarak laik bir düzenin temelleri atılmış olacaktır. Jön Türklerin bu yaklaşımını Hanioğlu şöyle değerlendirilmektedir:

⁵⁶⁸ Berkes, *a.g.e.*, s. 258.

⁵⁶⁹ Abdullah Cevdet, “Tabaka-i Bâlâdan”, *Osmanlı*, no. 5, 1 Şubat 1898, s. 8.

⁵⁷⁰ Hanioğlu, *Doktor Abdullah Cevdet*, s. 135.

“Sonunda istenen laik bir düzen olduğuna ve bu da din farklılığını ortadan kaldırarak, vatandaşlık bilincini kuvvetlendireceğine göre, bu alandaki propagandanın yapabileceği ters işlev istenilenin dışında bir etkiyi ortaya çıkarabilirdi. Kuşkusuz başta mantıklı gelen bu düşüncenin ihmal ettiği bir yön vardır ki o da ahali ve ona ulaşmak için kullanılan bir araç olarak düşünülen “din” kavramlarının, sistemde yalnızca ikincil bir parça olduklarıdır. Toplum, seçkinlerin belirgin bir şekilde etkileyebildiği bir işleyişe sahip olduğuna göre; Jön Türklere göre yapılması gereken; kitleye, kendi benimsedikleri değişiklikleri icabında bir dini elbise içinde halka malettirmekten ibaretti. Pek çok modern fikrin hadislerin desteğiyle ortaya konulmasının nedeni budur. Bunun bir diğer görüntüsü, eski İslâm düşünürlerinden ilginç parçalar bularak, dini toplumsal içeriği dışında kullanılması anlamlı gözükmeyen bir kurum haline getirmektir.”⁵⁷¹

Jön Türklerin siyasi teorilerinde sorumlu hükümet fikrini desteklemek için onlar tarafından ileri sürülen ikinci İslâmi ilke ise hükümdarın halka danışması yükümlülüğü teorisiydi. Ancak İslâm’da bu danışma, toplumun “daha itibarlı kesimi” liyakat sahibi uzmanlar ile sınırlıydı. Bu, aynı zamanda ortaçağ Batı teorilerinin de bir özelliği idi; fakat o zamandan beri Batı’da halk tarafından yönetim fikri doğmuştu. İslâm siyaset geleneği daha farklıydı. Söz konusu olan asli nokta Jön Türklerin modern Batı’daki temsil teorisinin, ferdin sübjektif iradesinin asli değer olduğu inancına dayandığını kavrayamamaları idi. Ne İslâmi gelenek ne de Osmanlı danışma pratikleri böyle bir temele dayanıyordu.⁵⁷² İslam için hürriyet ferdin felsefi değil, hukuki bir mefhumuydu. Temeli: Câmianın bütün fertleri arasında tam bir hak eşitliği olduğu inancıydı. Cevdet Paşa’nın söyleyişiyle: “Emr-i taayyüşçe ağniyâ ile fikarânın halleri mütekaarib ve müteşâbihdir. Cami-i şerifde ise müsâvat-ı tâmm ve hürriyet’i kâmile vardır...” Fukara ile zengin arasında “bir büyük mesafe görünmez.” Ve Hristiyan devletlerinde olduğu gibi, tefrika ve husumet de yoktur. “Binaenaleyh, akvâm-ı İslâmiyede commune ve socialiste ve nihiliste gibi fûrûk-ı itizâliyye” bulunmazdı.⁵⁷³

İslâm’da reform düşüncesinin Jön Türklerin Cenevre’de tanımak ve konuşmak fırsatını bulduğu Muhammed Abduh’dan alındığını belirtmiştik.⁵⁷⁴ Fakat aslında Abdullah Cevdet gibi tıbbiyeden çıkmış Jön Türkler, “İslâmlık”, “İslâmiyet” gibi kavramlarla bir “ethic” den başka bir şeyi kastetmiyorlardı. Bu kavramlara böylesine bir anlam verdiğinden dolayı Jön Türklerin yazılarında Japonları, Müslümanlardan daha

⁵⁷¹ Hanioglu, *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, ss. 623-624.

⁵⁷² Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, s. 445.

⁵⁷³ Meriç, *a.g.e.*, s. 172, 173.

⁵⁷⁴ Hanioglu, *Doktor Abdullah Cevdet*, s. 137.

Müslüman saymak gibi yorumları sık sık görmek mümkündür. Jön Türklerin Muhammed Abduh gibi modernist olarak nitelenen düşünörlere olan muhabbetinin diğer önemli bir sebebi de, bu düşünörlerin siyasi söylemlerinden kaynaklanmaktadır. Abduh, Müslüman ölkelerin gelişebilmeleri için otoriteye karşı olan zincirlerini kırmanın yanı sıra yapılması gereken önemli işlerden birinin dini; onu ilk kuşakların anladığı gibi anlamak olduğunu belirtmesi ve İslâm'ın kendisine özgü sonuçlarına varabilmek için onun bilimsel dallarının orijinal kaynaklarına dönölmesinin gereğine işaret etmesi, Jön Türklerin ona itibar göstermesi için yeterli bir sebep teşkil etmiştir.⁵⁷⁵

Jön Türklerin siyasal düşöncelerinin bir tasnifi yapıldığında bunlardan önemli birinin de Sultan Abdülhamid'in kendilerince, sırf müstebid bir hükümdar olarak görölmemesi, ayrıca İslâmi kaideler gereğince de hilâfetini icra edemeyecek durumda olması şeklindeki iddialara dayandığı görölmektedir. Abdülhamid'e karşı "dinsiz" suçlamasının İttihad ve Terakki Cemiyetinin marşında bile yer alması bu düşöncenin yaygınlığını göstermektedir. Jön Türkleri, İslâm dinini bir muhalefet aracı olarak kullanmaya sevkeden nedenlerin başında ise toplumda meşruiyetin bizzat din hükümlerinden kaynaklanmasıdır. Bunun yanında hepsinin materyalist olduğunu kabul etsek dahi ölkede Batı'lı manada yüksek eğitim görenlerin azlığı bu kimseleri görüşlerini halk nazarında cazip kılabilmek için İslâm dininden yararlanmaya yöneltiyordu denilebilir. Bu durum Jön Türkleri yayınlarının yöneleceği gruplar açısından da ayırım yapmaya zorluyordu:

*"...Avrupa'da bulunan cemiyet memurlarının vazifesi ahali-i müslime olan mahallerde, Mizan, Meşveret, Hürriyet nâm gazetelerle, "Vatan Tehlikededir", "Hareket", "Mahkeme-i Kübra", "ülema-yı Din-i İslâma Da'vet-i Şer'iyye" gibi kitaplarla beraber efkâr beyan ederek taraf peyda etmek, İslâm bulunmayan mahallerde ecnebi hükümet memurlarını ve ahalisini Devlet-i Aliyye-i Osmaniye idare-i hazırası aleyhine teşvik ile hem efkâr eylemek..."*⁵⁷⁶

Bunun yanı sıra, Jön Türk gazetelerini okuyan, onlarla birlikte eylemlere katılan kimselerin önemli bir kısmı da talebe-i ülüm ve çeşitli seviyelerde dini eğitim görmüş kimselerdi.⁵⁷⁷ Bu durum ise Jön Türkleri başlıca iki yolda faaliyete zorluyordu.

⁵⁷⁵ Haniöğlu, *Doktor Abdullah Cevdet*, s. 138.

⁵⁷⁶ Haniöğlu, *Doktor Abdullah Cevdet*, s. 141.

⁵⁷⁷ Jön Türklere katılan derviş ve din eğitimi gören kişiler için bkz. BOA, *BEO*. 1831/137276, h. 10/M/1320 (19.4.1902). Meşveret gazetesinde ilmiyeye mensup kimselerin, çeşitli konularda örneğın saltanat hakkının meşruiyeti konusundaki yazıları için bkz. Tarık-i İlmiyeden Hayreddin, "Hakk-ı Saltanat", *Meşveret*, no. 23 (3.12.1896). Jön Türk yayınları ve beyannamelerinin en iyi dağıtım yeri ise

Bunlardan birincisi Abdülhamid'in hareketlerinin İslâm dinine aykırı olduğunu gene İslâm'ın geniş ve yorumlanabilir içeriğinden yararlanarak halka ve ulemaya ispat etmekte ki bu tüm Jön Türk yayın organlarının büyük kısmını kaplayan bir temaydı:

“...Sultan Hamid dinsizdir. Çünkü din-i mübin İslâm'ın ahkâm-ı mübeccelesinden olan “veşavirhüm fi'l-emr” ferman-ı ilâhisiyle müeyyed bulunan hüküm-ü bülend-i furkanı istihfaf etdi. Meclis-i Meşvereti dağıtdı. Sultan Hamid kâfirdir. Zira feteva-yı şerife ile müeyyed olduğu üzere asrımız padişahlarına âdil demek küfr iken (ilm-ü hâl) Abdülhamid kendisine âdil sıfatını verdiriyor. Velinimet-i âlemiyânım diyerek sıfat-ı kudsiye-i ilâhiyeye iştirak etmek gibi küfr-ü azimide irtikab ediyor. Buhara-yı şerifi ve şerh-i muvafiki ihkâk ve kütüb-ü diniyeyi tahrif etdiriyor...”⁵⁷⁸

Jön Türkler bu kadarla da kalmayıp; “...ûlemâ-yı din hazerâtı tarafından verilen feteva-yı şerife mucibince Abdülhamid'in idamı lâzım geliyor... Bu fetevanm icra-yı hükmü umum âlem-i İslâm üzerine farzdır...” şeklinde şiddetli görüşleri de ileri sürmüştür.⁵⁷⁹ İTC'de Biyolojik materyalistlerin egemen olduğu dönemde *Osmanlı* gazetesinde Sultan Abdülhamid'in Kur'an'dan bazı âyetleri sildirmesi, halife-i gasıb olduğu gibi suçlamalar sürekli işlenmektedir. Aynı duruma Ahmed Rıza'nın yazılarında da rastlanması İslâm dininden bu yoldaki yararlanmanın yaygınlığını göstermektedir.⁵⁸⁰ Bu sayede görüşlerini geniş kitlelere yayma arzusunu gerçekleştiren Abdullah Cevdet ve Ahmed Rıza gibi Jön Türkler düşüncelerini İslâm dininin toplumsal içeriği süzgecinden geçirmek zorunda kalmışlardı. Bu minvalde Ahmed Rıza, Ahmed Saib, İsmail Hakkı, Abdullah Cevdet, Prens Sabahaddin, Ali Haydar ve diğer birkaçı Sultan Abdülhamid yönetimine karşı bir yazı kampanyası açılmasına öncülük etmişlerdir. En ilgi çekici olan yazılarından birisi Halife'nin öldürülmesindeki meşruluğu izah çabalarıdır. Bunlardan bazıları Sultan'ın katlinin barışçı bir eylem olacağını açıklamaya kadar gitmiştir ve örnek olarak “Peygamberin belirttiği anayasal ölçüler yerine kişisel

camilerdi. Yunus Bekir Kayseri, “Filibe'den Mektub; Erbab-ı İnsaf ve Vicdânın İbret ve Merhametine Marûzdur”, *Osmanlı*, no. 39 (1.7.1899), s. 6.

⁵⁷⁸ Abdullah Cevdet, “Redd-ül-Merdud”, *Osmanlı*, no. 12, 15 Mayıs 1898, s. 3.

⁵⁷⁹ Abdullah Cevdet, “Osmanlı”, *Osmanlı*, no. 12, 15 Mayıs 1898, s. 7.

⁵⁸⁰ “Hilâfet-i Osmaniye Tehlikede”, *Osmanlı*, no. 32, 15 Mart 1899, s. 5. Kur'andan bazı âyetleri sildirmesi suçlaması için bkz. “Abdülhamid'in Peygamber'e İsyanı”, *Osmanlı*, no. 16, 15 Temmuz 1898, s. 6. Abdullah Cevdet'in “halife-i gasıb” suçlaması için ise bkz. Bir Kürd (Abdullah Cevdet), “Açık Mektub”, *Meşveret*, no. 20, 30 Eylül 1896, s. 4. “Makam-ı hilâfetde erkân-ı hakiki-i milletçe düşman-ı şân-ı ahkâm-ı İslâmiyet, fikir ve şahsından istikrah ve teneffür olunan bir zât” bulunmaktadır. Bkz. Bir Kürd (Abdullah Cevdet), “Mütalâamız”, *Meşveret*, no. 17, 21 Ağustos 1896, s. 4.

ve keyfî iktidar süren Halife Osman ve Ali'nin iyi Müslümanlarca öldürülmüş olmaları" şeklinde garip açıklamalarıdır.⁵⁸¹

Bu yönelimin başka bir nedeni ise Jön Türklerin yönelebileceği diğer bir güç olan "halk İslâmı"nın (geleneksel İslâm, Ehl-i sünnet vel cemaat) Sultan Abdülhamid tarafında olmasıydı. Bunun yanı sıra çevreye yönelik bu tür yayınların Osmanlı genelinde iyi karşılanabilmesi ihtimali çok azdı. Çünkü imparatorlukta Müslümanların Batı'lılar ile her türlü işbirliğini hoş karşılamamalarına karşın Jön Türklerin en muhafazakârları dahi Batı düşüncelerinin öğrenilmesi ve aktarılmasını gerekli görüyorlardı. Uygulamaya çalıştığı "Panislâmizm" (İslâm birliği-ittihad-ı İslâm) siyasetine de büyük yardımları dokunacağından dolayı imparatorluk içindeki, "halk İslâmı" temsilcilerini elde eden Sultan Abdülhamid'in, Ehl-i Sünnet İslâm temsilcilerine karşı kötülenmesi, Jön Türklerin bu konudaki en önemli çabalarındandı. Onların ulemaya yönelik bu tür çabaları Osmanlı yönetimince büyük bir kuşkuyla karşılanıyordu;

"... Frenkler, İslâmiyet! terakki ve temeddüne mani ve bu zaaf ve inhitata sebeb sanıyorlar. İslâm idaresinden yakasını sıyran bir kavmin az zamanda aksa-yı ikbale doğru hatveendâz-ı terakki olmasını te'yid-i müddeaya delil gösteriyorlar... Abdülhamid'in cehalet ve sefahati, fesad ve istibdadı millet-i ecnebiye nazarında İslâmiyetin itibarını azaltıyor. Hilafetin hukuk-u hükümrânisine hâlel getiriyor. İslâmın ümerâ ve küberâsı bu hakaretden bu tarz-ı cedidde açılan ehl-i salib muharebelerinde gafil midirler?"⁵⁸²

Kendileriyle ortak eleştirilerde bulunan din adamlarını göklere çıkaran Jön Türkler buna karşılık yönetim yanlısı ülemaya yöneltilen eleştirilerde son derece sert bir şekilde tepkilerini ortaya koyuyorlardı.⁵⁸³ Görüldüğü gibi Jön Türkler toplumdaki meşruiyet kaynağı olan dine bir tecrübeden sonra "halk İslâmı" şekliyle yönelmişlerdi. Jön Türkler dinden bir araç olarak yararlanarak merkezin bu konudaki temsilcileri ile iktidar değişikliğini gerçekleştirmeyi arzuluyorlardı. Bundan dolayı Abdullah Cevdet'in yönetimindeki *Osmanlı* gazetesi Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi'ye İslâm'ın fetva temsilcisi olarak Sultan Abdülhamid hakkında bir hal fetvası vermesi için çağrıda bulunuyordu:

⁵⁸¹ Hanioğlu, *Doktor Abdullah Cevdet*, s. 275.

⁵⁸² Hanioğlu, *Doktor Abdullah Cevdet*, s. 144, 145.

⁵⁸³ Hanioğlu, *Doktor Abdullah Cevdet*, s. 147.

“...Şeriat-ı garrâ-i Muhammedinin Emir-ül-Mü'minin'lik makamını işgal eden ferd hakkındaki ahkâmı tebliğe memursunuz. Dünyada ve ukbada azab-ı elim-i samedâni'den kurtulmak için ya ifa-i vazife ya terk-i makam edin. Adl-i ilâhi bundan ziyadesine mütehammil değildir. Başka kavlü-fi'ile hacet bırakmazsınız sanırsınız...”⁵⁸⁴

Damad Mahmud Paşa'nın Cemiyette oldukça etkili duruma geçtiği dönemde, *Osmanlı* gazetesi bu çabalarına daha hız vererek, Faslı bir şeyhden alınan fetva ile Sultan Abdülhamid'in hal'ine karar alındığı açıklamış,⁵⁸⁵ her fırsatta onun halife-i gasıb olduğu tekrarlanmıştır. Bu tür yazılar veliaht Mehmed Reşad Efendi adına hutbe okutturulmasına kadar varmıştır.⁵⁸⁶

Jön Türkler bu gibi yollarla Sultan Abdülhamid'in uygulamaya çalıştığı İslâm birliği siyasetini sarsmaya çalışmaktaydı. Prens Sabahaddin de “*İttihad-ı İslâm fikrinin menba ve naşiri İstanbul ve en büyük hamisinin Abdülhamid olduğunu isbat edecek hiçbir delil...*” olmadığını belirterek bu egemenliği sarsmaya çalışıyordu.⁵⁸⁷ Ancak Sultan Abdülhamid'e karşı ulusçuluk düşüncelerinin İslâm ülkelerinde de gelişmesi sonucunda, Kureyş kabilesinden olmadığından dolayı halife olamayacağı yolunda eleştirilerin yöneltmesine rağmen İslâm birliği ve bu birliğin Osmanlı Devleti etrafında gerçekleşmesi düşüncesi imparatorluğun sınırları dışındaki ülkelerde bile büyük taraftar buluyordu. Bu düşüncenin çöküşü ise II. Meşrutiyetin ilanı ile Sultan Abdülhamid'in, mutlak yönetiminin sona ermesinden sonra gerçekleşecekti.⁵⁸⁸ Sultan karşısında İttihad ve Terakki Cemiyeti, kendisi hakkındaki dini kuşkuları bertaraf etmek için Mısır'da çıkartacağı yeni yayın organlarına özellikle dini yazılar yazdırmasının nedeni de halkla arasında oluşabilecek dinden kaynaklanan bir kopukluğun önüne geçmek isteğiydi.⁵⁸⁹ Bu alanda Jön Türklerin çeşitli gruplarının ortak bir eleştiri kampanyasına giriştikleri görülmektedir. Ancak, veraset usulünde değişim yapmaktan, hükümdarın bu konudaki yetkilerini sınırlamaya kadar çeşitli önerilerin ortaya atıldığı bu eleştirilerin hiç birinde Abdullah Cevdet istisna olarak hanedandan vazgeçilmesi gibi radikal bir düşünce bulunmamaktadır. Abdullah Cevdet'in, Osmanlı hanedanına karşı aldığı tutumun

⁵⁸⁴ “Şeyh-ül-İslâm Semahatlü Cemaleddin Efendiye Açık İhtarname”, *Osmanlı*, no. 39, 1 Temmuz 1899, s. 1. Gene Abdülaziz'in hal fetvasını veren Hayrullah Efendinin övülmesi için ise bkz. “Şeyh-ül-İslâm-ı Esbak Hayrullah Efendi”, *Osmanlı*, no. 39, 1 Temmuz 1899, s. 5.

⁵⁸⁵ “İslâma Tebşir”, *Osmanlı*, no. 75, 31 Aralık 1900, s. 1.

⁵⁸⁶ Hanioğlu, *Doktor Abdullah Cevdet*, s. 148.

⁵⁸⁷ Mehmed Sabahaddin, “On Üçüncü Terakki'de Tenkidinizi Okurken”, *Terakki*, no. 15, Kasım 1907, s. 5.

⁵⁸⁸ Hanioğlu, *Doktor Abdullah Cevdet*, s. 156.

⁵⁸⁹ Kuran, *İnkilâp Tarihimiz ve İttihad ve Terakki*, s. 128,

nedenini ise kendisinin mutlakiyetçi bir yönetimin sakıncalarını düşünerek yönetimin halka bırakılmasını istemesidir. Ancak Abdullah Cevdet'in burada "halk"tan kastettiği daha evvel bahsettiğimiz üzere kendileri gibi bir "elite" den başka bir şey değildir.⁵⁹⁰ Jön Türkler bu siyaseti Osmanlı topraklarında ihtilali gerçekleştirdikleri ana kadar ve hatta devamında dahi uygulamak zorunda kalmışlardır. Bahaeddin Şakir ve Talat Paşa gibi kimseler az bir zaman içinde Osmanlı toplumunu yönetebilmek için kitlelere şekli bazı ödünler vermek zorunluluğunda olduklarını görmüşlerdir. Halkın sempatisini kazanmak için dini söylemlere devam ederek iktidarlarını devam ettirmek adına dindar görünme mecburiyetine boyun eğdiler. Bu durum karşısında istisna olarak beş vakit namaz kılmayan, kılmadığını ve inanmadığını itiraf edebilen tek kişi Ahmed Rıza Bey'dir. Fakat o da bu dürüstlüğü neticesinde hem İttihatçılar tarafından, İttihatçıların ilke fedakârlığına katılmadığı için hem de halk tarafından "dinsiz" olarak addedildiği için gözden düşmüş eleştirilmiştir.⁵⁹¹ Neticede 19. yüzyılın son çeyreğinde bahsedilen tüm bu etkenlerin sonucu olarak din, Osmanlı İmparatorluğu'nda eski kisvesini kaybederek bir "ideolojik" eksen kazanmış ve kitlelerin katılmasıyla ilgili yönü her zamankinden daha önemli olduğundan bir çok kimse tarafından bir propaganda aracı, siyasi bir enstrüman olarak kullanılmaya başlanmıştır.

3.2 ORDUYA SIZMA

İttihatçılar, bütün ihtimalleri gözden geçirdikten sonra Osmanlı toplumunda ihtilal için ordudan başka hiçbir kuruma güvenemeyeceklerini anlamışlardı. Yavaş yavaş hareketin bütün üyeleri bu noktada mutabakat sağlamaya başlamıştır; Hedefe ulaşmak için orduyu kazanmaktan başka çıkar yol yoktur. Ahmed Rıza bu doğrultuda 1906 yılında, "Asker: Ödev ve Sorumluluk" adındaki risalesini kaleme almış, Osmanlı Devleti'nin bekası ve ilerlemesi için orduya düşen sorumlulukları sıralamıştır. Ona göre, ordunun ülke üzerinde oynadığı rol değişmek üzeredir. Ahmed Rıza, askere bu risale aracılığıyla vatanseverliğin, Abdülhamid idaresinin sona erdirerek, anayasayı ihdas etmekten geçtiğini hatırlatmaktaydı.⁵⁹²

⁵⁹⁰ Hanioğlu, *Doktor Abdullah Cevdet*, s. 221.

⁵⁹¹ Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 184.

⁵⁹² Törelî, *a.g.e.*, s. 21.

Jön Türklerin ordu içinde müttelikler bulabilmelerinin birden çok sebebi vardı. İlki daha evvel tahlil edildiği gibi ordunun reformların icrasında etkinlik için taleplerde bulunmasıdır. İkinci olarak ordu, yeniçerilerin ortadan kaldırılışından sonra yeniden oluşturulduğu için, gelenek, anane veya kazanılmış haklara çakılıp kalmış bir yapıya sahip değildi. Kısaca bu dönemdeki insanlar kurumsal teamülleri oturmamış bir yapıya mensup olmakla beraber geleneksel Osmanlı düzenine sahip kimseler değillerdi. Bu, yeni orduyu gelenekçi her kökten koparan iyice düşünülmüş, “Tanzimat” dönemindeki kasıtlı bir politikanın neticesiydi. Üçüncü faktör, bürokratların üstünlüğünün 1826’dan sonra ordunun geri plana itilmiş olması dolayısıyla kazanılmış olmasıydı.

Diğer taraftan 1908 İhtilali’ne giden sürece etki eden olaylara ve askerlerin cemiyet tarafından devşirildiği konulara bakıldığında özellikle subayların ve askerlerin maaşlarını zamanında alamamalarının büyük huzursuzluklara sebep olduğu görülecektir. Cemiyet tarafından bu sorun, ordu mensuplarını kendi taraflarına çekmek için bir propaganda aracı olarak ustaca kullanılmıştı.⁵⁹³ Sultan II. Abdülhamid’in dış borçları bir an önce bitirmek gayreti yüzünden ortaya çıkan bu durum, subayların maaşlarını bazen üç ay geç almalarına neden oluyordu. Bu durum gerçekten de ordu içinde hem mağduriyet hem de huzursuzluk yaratmış ve ihtilâl fitili ateşlendiğinde Cemiyet’in ordu içinden büyük destek almasına sebebiyet vermiştir. Nitekim bu dönemde yaşanan bütün olumsuzluklardan daha önce de belirtildiği gibi Sultan II. Abdülhamid sorumlu tutulmaktadır. Yapılan propaganda faaliyetleri sonucunda maaşların geç alınması, II. Abdülhamid Han’a duyulan öfkeyi katlayarak arttırmıştır.⁵⁹⁴

Ordu içerisinde görülen bu hareketlenmeler aslında 1908 öncesine dayanır. Özellikle 1906 senesinden sonra ordu içerisinde var olan huzursuzluklar ve olaylar artmaya başlamıştır. Bu olaylardan bazılarının sebebi belirtildiği üzere ordu içerisindeki subayların maaşlarını alamamaları, bazılarının ise subayların ve askerlerin verilen emre itaat etmeyip isyan etmeleriydi. Bu dönemde çıkan askeri isyanlara bakıldığında benzer sebeplerle ortaya çıktıkları görülecektir. Bu isyanların Jön Türk hareketiyle veyahut Meşrutiyet isteğiyle herhangi bir bağlantısı bulunamamıştır.⁵⁹⁵ Meşrutiyetle ilgili siyasi

⁵⁹³ N. Alkan, *II. Abdülhamid ve Jöntürkler*, s.157.

⁵⁹⁴ Bayur, *a.g.e.*, c. I, s. 430.

⁵⁹⁵ N. Alkan, *II. Abdülhamid ve Jöntürkler*, s.167.

talepler ancak Resneli Niyazi Bey'in dağa çıkıp isyan etmesiyle birlikte konuşulmaya başlanmıştır.

İsyanların temelini bakıldığında, askerlerin sosyal durumlarındaki bozulmadan veya askeriye içerisindeki sorunlardan kaynaklandığı görülmektedir. Yaşanan askeri ve sivil ayaklanmalar doğrudan doğruya 1908 ihtilâline neden olmasalar da bu dönemdeki otorite boşluğunu ve yaşanan iktisadi sorunları göstermesi açısından önemlidir. Bu hadiseler ileriki dönemlerde ihtilâlin halk tarafından sahiplenilmesi amacıyla bir propaganda faaliyeti olarak kullanıldığından konumuz açısından önemlidir. Nitekim 1908 senesinde dağa çıkan ve siyasi taleplerde bulunan Resneli Niyazi Bey hatıratının birçok bölümünde devlet içerisindeki otorite eksikliğinden ve fakirlikten yakınmakta ve bu eksikliklerin ve sorunların orduda ihtilal düşüncesini yaymış ve kökleştirmiş, olduğunu söylemektedir:

“Yeni askeri muntikalar tesis ediliyor, kumandası erkân-ı harp veya tecrübe edilmiş kabiliyetli zabıtlere veriliyor, büyük bir mesuliyet yükletiliyorsa da bütün bu yapılanlar, aflar dolayısıyla boşa gidiyordu. Ölüm cezasına uğratılmış binlerce insan çeşitli yerlere itimat ederek hayatının af edileceğini, bir gün gelip hapisten çıkacağına kat'i olarak inanıyordu. İşte bu itimat, isyan ve dağa çıkmak için en büyük teşviki. Üzücü olan, bu kadar hadiseye karşı Harbiye Nezareti zabıtlere haksız muameleden çekinmiyor, rütbeleri, makamları, maaş zamlarını bu dağda, bayırda hürriyet için çalışan, vatan için çırpınan zabıtlere değil, damatlara, ajanlara, şakşakçılara veriyordu. Orduda kanun meriyeti yalnız hakkını isteyen ve müdafaa eden küçük rütbeli zabıtlere ezmeye yetiyordu. Erlerin çıplaklığı, kışlaların berbatlığı, asker yiyeceğinin fenalığı, devletin maaşı vermesindeki aksaklığı orduda inkılap fikrini umumileştirmiş ve kökleştirmişti.”⁵⁹⁶

Yaşanan bu olaylarda İttihadçı subaylar bazen asi askerlere müdahale etmemiş, bazen de el altından onlara yardımcı bile olmuşlardır. İttihad ve Terakki Cemiyeti devletin içinde bulunduğu zor iktisadi şartları kısa zamanda lehine kullanmayı bilmiş, erler arasında yaygın ve sürekli bir propaganda etkinliğinde bulunmuşlardır. İmparatorluğun dört bir yanına dağılmış olan Cemiyetin propagandacıları erleri direniş hareketinin haklılığına inandırmış, erlerin birçoğundan ihtilal gerçekleştiğinde devrimcilere karşı hareket etmemeleri konusunda söz almıştı. Bu sayede askerler arasına yavaş ve dikkatli bir biçimde huzursuzluk tohumları ekilmiştir. Halka ve askerlere kolaylıkla ulaşabilmek için devrimciler kılıktan kılığa girmiş, ülkeyi baştanbaşa gezmişlerdi. Cemiyet üyeleri çantalarında propaganda yapmak amacıyla

⁵⁹⁶ Ahmet Niyazi, *Resneli Niyazi Hatıratı*, Panama Yay., Ankara, 2017, s. 50.

devrimci bildiriler ve kitaplar saklayıp ordu içinde fikirlerini yaymışlardı. Bazı cemiyet üyeleri ise dükkân açıp esnaf içine karışmıştır, kimisi de hoca kılığında Anadolu'yu gezip askerler arasında devrimci propaganda yaparak ordudaki erleri ihtilale kazandırmaya çalışmıştır.⁵⁹⁷ Cemiyet mensuplarının İttihad ve Terakki'nin yayın organlarından etkilendikleri bir vakıadır. Ancak Enver Bey ve Kazım Bey (Karabekir), bu yayınların doğrudan üyelere dağıtılmasının sakıncalı olabileceğini düşünmüşlerdi. Onlara göre öncelikle Selanik'teki Merkez-i Umumi tarafından okunmalı ve faydalı olanlar tepki çekmeyecek fikirler uygun bir şekilde diğer mensuplara aktarılmalıydı. Bu amaca uygun olarak cemiyetin Manastır Şubesi'nden Habib, Yusuf Ziya ve Sadık Beyler *Neyyir-i Hakikat* isimli bir gazete çıkarmışlardı. Temel eleştiriler bahsedildiği gibi devletin kötü yönetildiği üzerineydi. Bu konuda Sultan Abdülhamid idaresine dönük, basın yoluyla sert bir muhalefet uygulanıyordu. Bu gazetenin Manastır ve çevresindeki cemiyet mensupları üzerinde hayli etkisi olduğu söylenebilir.⁵⁹⁸

Cemiyete giren askerler birbirlerinden kuvvet bulabilmek için en yakın arkadaşlarını ve devrelerini çeşitli yollarla buldukları gruba dâhil etmeye çalışmıştır. Cemiyet'in ordu içinde yayılması zincirleme şekilde bu suretle gerçekleşmişti. Bir kaç kişi üzerinden örnek vermek gerekirse; Osmanlı Hürriyet Cemiyeti Selanik'te kurulduğunda (Eylül 1906) Ali Fethi de Selanik'te Kesriye'de görevli idi. Kesriye Kasabası bu genç subayın hayatında unutamadığı önemli bir dönüm noktası olmuştu. Çünkü o komitecilikle ilk defa burada temasa geçmişti. Bu geçiş şöyle olmuştur: Kesriye'de Ali Fethi mevki kumandanı iken teftiş bahanesiyle Erkan-ı Harp binbaşlarından İsmail Hakkı gelip, Ali Fethi'ye çok ateşli vatanperverlerden oluşan gizli bir cemiyet teşekkülünden bahsetmiştir. Ali Fethi ordu merkezine devamlı gittiği ve oradaki arkadaşlarıyla devamlı temas halinde olmasına rağmen, bu işten haberi olmamasından dolayı çok şaşırmıştır. İsmail Hakkı ona, Manastır'a gittiğinde Enver Bey'e uğramasını söylemiştir. Birkaç gün sonra Manastır'a giden Ali Fethi, Enver Bey'e uğrar ve onunla görüşmesinden sonra Enver Bey'in delaletiyle Cemiyet'e girer. Kesriye'ye döner dönmez aldığı talimatla orada bir merkez meydana getirir. Böylece

⁵⁹⁷ Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, İletişim Yay., İstanbul, 1995, ss. 111-112.

⁵⁹⁸ Enver, *a.g.e.*, ss. 78-79.

Ali Fethi'nin cemiyete girişi Erkan-ı Harp Binbaşısı İsmail Hakkı vasıtasıyla gerçekleşmiştir.⁵⁹⁹

Enver Bey ise daha önce 52. Sırada ye olarak Cemiyet'e girmiştir. Ondan hemen önce ise ileride Bahriye Nazırı olacak olan Cemal Paşa Cemiyet'de 50. sırayı almıştır. Enver Bey 18 Kasım 1906'da Selanik'te gizli cemiyete katılırken, yakın arkadaşı Kazım Bey'i (Karabekir) de ikna etmeye çalışmıştır. Kazım Bey'in, teşkilat ve nizamnameyi öğrenmek istemesi zerine Enver Bey: *“Ben senin kadar ince eleyip sık dokumadım. Bende de nizamnamesi yok, sen bu cemiyete girmeyi kabul edince Selanik'e gideceksin. Cemiyetin nizamnamesini ve merasim vesaireye ait talimatını sana verecekler. Manastır'da buna göre teşkilata başlayacağız.”* diye karşılık vermiştir. Benzer durum Dr. Nazım Bey içinde anlatılmıştı. Hatırlanacağı üzere 1906 yılında *“Ben on senedir burdayım; ilk defa Kanun-ı Esasi'yi okuyorum”* demişti. Bu yaygın ve ilginç durum Kanun-i Esasi için hayatlarını muhalefete adadıklarını iddia eden muhaliflerin samimiyetlerine gölge düşürmekte ve nizamnamesi bile bilinmeyen bir Cemiyet'e hangi şartlar üzerinden girdiklerine dair akıllara soru işareti getirmektedir. Binaenaleyh nceki bölümlerde anlatıldığı üzere Cemiyet'e katılımın, fikri temelden ziyade başka etkenlere dayandığını açıktır. Devamında Kazım (Karabekir) Bey nihayetinde, *“Esas maksadı hürriyet ve meşrutiyetin ilanı olan OHC'ye girmeyi ve bunun fedai bir azası olmayı kabul ettim, Vallahi ve Billahi”* diye yemin ederek 30 Kasım'da Cemiyet'e katılır. “Hilal” sembolünden hoşlanmaz ve “başka bir işaret bulamamışlar mı? işin içinde İslâmcılık cereyanı mı var? diyerek rahatsızlığını ifade etmiştir.⁶⁰⁰ Bu ifade de daha evvel anlattığımız askeri mekteplilerin fikir dünyalarını bize özetler niteliktedir.

Ali Fethi ise Cemiyet'e girdikten sonra gündüz resmi işlerle meşgul olmuş, gece ise OHC merkezinde gerek fikir, gerekse yazı işlerinde çalışmıştır. Cemiyete girdikten kısa süre sonra Selanik merkezine alınmıştır. Selanik merkezine tayin olduğunda Cemiyetin Selanik merkez heyeti teşekkül ediliyordu. Mithat şükrü, İsmail Canbulat, Topçu Rasim, Hamdi Beylerden oluşan bu heyete Ali Fethi de dâhil oldu. Cemiyetin Selanik merkezi heyetinde olan Ali Fethi bu suretle artık daha bir iştiyak ve heyecanla çalışıyordu. Bu çalışmalarını devam ettirirken Ali Fethi, Manastır Askeri İdadisi'nden

⁵⁹⁹ Balkaya, *a.g.e.*, s. 32.

⁶⁰⁰ zdemir, *a.g.e.*, s. 90.

çok samimi arkadaşlık kurduğu Mustafa Kemal'e Ekim 1907'de Selanik'te kurulan gizli örgütten bahsetti. Zaten Mustafa Kemal de bu işe yabancı değildi. Çünkü o hatırlanacağı üzere Şam'da iken "Vatan" cemiyeti'nin kuruluşunda aktif rol almış, hatta bu işin Şam'dan ziyade Rumeli'de daha kolay gelişeceğini düşünerek Selanik'e gelmiş arkadaşlarıyla bu konuyu görüşüp dönmüştü. Mustafa Kemal yabancı olmadığı bu harekete de Ali Fethi vesilesiyle girmiş ve İttihad Terakki'nin mümtaz bir üyesi olmuştu. Hatta daha sonra cemiyete İsmet Bey (İnönü) de yine Ali Fethi Bey vasıtasıyla girmiştir.⁶⁰¹ Mustafa Kemal ihtilalden hemen önce 1908 yılında atanmış olduğu Manastır'daki görevi ve gizli cemiyetle ilişkisini *Nutuk*'ta şöyle ifade eder:

"Erkan-ı harb yüzbaşısı olur olmaz, Sultan Hamid tarafından Suriye'ye neyf olundum. Orada üç sene kaldıktan sonra, o zaman Üçüncü Ordu mıntıkası olan Makedonya'ya nakledildim. Ordu merkezi Manastır idi. Ordu Karargâhı orada bulunuyordu. Selanik'te başkaca "Üçüncü Ordu Müşiriyeti" ünvanından bir kumanda makamı vardı. Üçüncü Ordu Kumandanu Selanik'te otururdu. Orada da "Maiyet Müşiri Erkan-ı Harbiyesi" diye bir Erkan-ı Harbiye vardı. Ben 132 senesinde, Kolağası rütbesinden bu Erkan-ı Harbiye'de me'mur idim. İstihsal-i hürriyete çalışan, hafî (gizli) Cemiyet ile pek yakından münasebetim vardı. Yanyalı Esad Paşa Üçüncü Ordu Kumandanı idi.

*Süleyman Paşa zede, Ali Rıza Paşa Erkan-ı Harbiye reisimiz idi. Binbaşı rütbesinde bulunan merhum Cemal Paşa ve binbaşı rütbesinde olan Fethi Bey (bugün Paris Sefiri) ve ben, Maiyet Müşiri Erkan-ı Harbiyesi'ni teşkil ediyorduk. Her üçümüz cemiyetin azası bulunuyorduk. Mesaimiz, cemiyetin te'min-i muvaffakiyetine ma'tuf idi."*⁶⁰²

Cemiyet askerler arasında bu şekilde yayılırken Paris ve Selanik'teki teşkilatların birleşmesinden sonra iyice güç alan üyeler daha bir hızla çalışmaya koyulmuştur. Ali Fethi görevli olduğu 3. Ordu'da bir taraftan askeri işleriyle meşgul olurken diğer taraftan teşkilata yeni yeni elemanlar kazandırmanın mücadelesini vermiştir. Cemiyetin mensubu her geçen gün çoğalmıştır. Bunların idaresi için bölükler şeklinde teşkilatlanma yapmış, bu bölükler Ali Fethi tarafından idare edilmiştir. Selanik dışındaki cemiyetler merkezle irtibatlarını Ali Fethi aracılığıyla sağlamıştır.⁶⁰³ Böylelikle Rumeli'deki askerler içinde binlerce kişi Cemiyet saflarına çekilmiştir.

⁶⁰¹ Balkaya, *a.g.e.*, 33.

⁶⁰² Kemal Atatürk, *Nutuk*, c. II, Milli Eğitim Yay. İstanbul, 1969, ss. 733-734.

⁶⁰³ Balkaya, *a.g.e.*, s. 34.

Aydemir (Şevket Süreyya) eserinde Enver Paşa'ya atfen, 1908'de 2000 subayın “ya hürriyet, ya ölüm” sloganıyla gizli cemiyete dâhil olduğunu belirtir.⁶⁰⁴

Cemiyet nizamnamesininin 48. maddesinde tanımlandığına göre “özel görevler için gönüllü olarak yazılan fedailer” ihtilale giden yolda, hatta ihtilal sonrasında da önemli görevlere getirilecektir. Bu İhtilal için motivasyonu arttıran önemli bir vaad olmuştur. Cemiyet adına gerçekleşecek suikastlar ve suikast teşebbüslerinde “fedai”ler hep başrolde olacaklardır. Cemiyetin gizli yazışmalarında “en çok paraya ve fedakârlığa ihtiyaç duyulduğu” üyelerin seçiminde “unvana değil, ruh haline önem verilmesi, gerektiğinde tehlikeye çekinmeden atılacak genç ve bekârların seçilmesi” istenmektedir. Bu nedenle Cemiyet'e alınan zabitlerin çoğu mülazım ve yüzbaşı derecesindeki veya daha küçük rütbedeki fakat büyük istekleri olan kimselerden olmuştur.⁶⁰⁵

Cemiyetin aldığı kararla Osmanlı orduları içinde propaganda yapması ve asker içinde teşkilatlanması, ihtilalin gerçekleşmesindeki belkide en mühim hadisedir. Çünkü 1908 İhtilali, sahada Avrupa'daki entelektüel Jön Türk çevreleri tarafından değil Selanik ve Manastır'daki ordu mensubu çekirdek bir kadronun icraatları sayesinde gerçekleşmiştir. Aynı şekilde Tunaya da “gizli, ihtilalci bir güç” olan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin doğrudan doğruya Osmanlı ordusunun bir girişimi ve eseri olduğunu belirtir.⁶⁰⁶ Kont Metternich de bu iddiaya temel teşkil edecek şekilde, “İnkılap Paris ve Londra'daki Genç Türkler tarafından yapılmadı, fakat yalnız ordu tarafından, Almanya'da yetişmiş subaylar tarafından yapıldı. Bu sadece askeri bir darbe, inkılaptır” demiştir.⁶⁰⁷ Ek olarak Ortaylı'da bu iddiayı destekler nitelikte Alman ordusunda eğitim gören subayların, “sonraları Osmanlı ordusunda Almancı akımın başını çektiklerini, iyi subaylık değil; ama kötü politikacılık yaptıklarını” ifade eder.⁶⁰⁸

3.2.1 Mürzsteg Kararları

1903 yılının Ağustos ayında Rusya'nın Manastır konsolosu bir Osmanlı askeri tarafından öldürülmüştür. Rusların bu olayı bahane edip müdahale etmesine fırsat

⁶⁰⁴ Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, Remzi Kitabevi Yay., İstanbul, 1972, c. I, s. 493.

⁶⁰⁵ Mustafa Ragıp, *Meşrutiyet'ten Önce Manastır'da Patlayan Tabanca*, Haz. Rahşan Aktaş, Bengi Yay., İstanbul, 2007, s. 19.

⁶⁰⁶ Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, s. 22.

⁶⁰⁷ Bayur, *a.g.e.*, s. 235.

⁶⁰⁸ İlber Ortaylı, *İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, s. 68.

vermek istemeyen Sultan II. Abdülhamid, askeri hemen yargılatmış, yargı sonucunda asker suçlu bulunup orada asılmıştır. Fakat “Aya İlya”⁶⁰⁹ ayaklanması patlak verdikten sonra, büyük güçler bu sefer bunu bahane ederek yeniden Osmanlı Devleti üzerine seferber olmuşlardır. Bunun üzerine 30 Eylül’de Rus Çarı II. Nikola ve Avusturya-Macaristan İmparatoru François Joseph Viyana yakınındaki Mürzsteg’de buluşup yeni bir reform programı geliştirmişlerdir. Bu programa göre Makedonya bölgesindeki reformların uygulanmasını sağlamak için umumi müfettişe, biri Avusturyalı diğeri Rus iki sivil memur destek verecektir. Vilayat-ı Selase⁶¹⁰’deki Osmanlı jandarmasının ıslahatı konusu Avrupalı bir generale bırakılacak; onun emrinde de 25 yabancı jandarma subay görev yapacak, büyük güçlerin her biri Makedonya’nın kendisine ayrılmış bir kesiminde asayişten sorumlu olacaktır. Mürzsteg programı 22 Ekim 1903’te Abdülhamid’e sunulmuştur. Sultan, plana karşı çıkmış, engellemeler yapmış bu minvalde Almanya’yı bu dayatmayı defetmek için devreye sokmaya çalışmış, ama ona teklifi kabul etmesini öneren Almanya arabuluculuğu reddetmiştir. 25 Kasım’da Sultan bu şartlar altında hiç istemese de Mürzsteg planını kabul etmek zorunda kalmıştır. Bu doğrultuda Aralık ayında Vilâyet-i Selâse umum müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa’ya yardımcılık edecek sivil memurlar atanmış, jandarma reformu bir İtalyan generaline, Degiorgis’e verilmiş ve her bölge için bir büyük devleti temsil eden beş subay görevlendirilmesine çalışılmıştır.⁶¹¹ Ancak bu yabancı zabitlerin kumanda yetkileri olmayacaktır ve ıslahat da iki senede ikmal edilecektir; bu müddet sonradan iki sene daha uzatılmıştır. Mürzsteg programının bölgelere göre idari teşkilat hakkındaki ağır esasları da kabul edilmemiştir.⁶¹²

Bununla beraber Mürzsteg Kararları’nın büyük bir bölümünün kabul edilmesiyle bir iç mesele olan Makedonya sorunu artık bir dış mesele halini almıştır. Alınan kararlara bakıldığında bölgedeki karışıklıkları çözmekten ziyade bu bölgede yaşayan Hristiyanların haklarını arttırma ve ellerini güçlendirme amacı taşıdığı görülmektedir.

⁶⁰⁹ Bulgar Komiteciler, 2 Ağustos 1903 günü Slavların İlinden dedikleri Aziz İlya (Aya İlya, St. Elie, St. Elijah, İlyas Peygamber) yortusunda Osmanlı Devleti’ne karşı Manastır Vilayeti’nde silahlı bir ayaklanma başlatmıştır. İsyana Makedonya’daki bütün Hristiyanların silahlı olarak katılması çağırısı yapılmıştır. Geniş bilgi için bkz: Yakup Ahabab, “Amerikan ve İngiliz Basınında İlinden İsyanı (1903)” *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü*, 2015, ss. 119-151.

⁶¹⁰ Vilayat-ı Selase; Kosova, Selanik, Manastır vilayetlerini kapsayan bölgeye Osmanlı döneminde verilen ad.

⁶¹¹ Georgeon, *a.g.e.*, s. 423-424.

⁶¹² Danişmend, *a.g.e.*, s. 347.

Aynı zamanda alınan bu kararlar Osmanlı Devleti'nin içişlerine doğrudan müdahale mahiyetinde olmuştur.

Mürzsteg Kararları, Makedonya sorununa çözüm olmadığı gibi sorunu daha da derinleştirmiştir. Bölgede görev yapan ve bölgeyi çok iyi bilen Türk subaylarının hemen hepsi bu kararların bölgedeki sorunları çözmede etkili olmadığını hatıralarında belirtmişlerdir. Bununla birlikte bölgeye gelen Avrupalı subaylardan rahatsızlıklarını dile getirmişler ve bu subayların bazılarının Makedonya'da buldukları yerlerde Bulgar ve Rum komitalarını lojistik olarak desteklediklerini de yine hatıralarında söylemişlerdir. Böylece Makedonya'da yaşanan bu durum özellikle ordu içerisindeki subayların ve daha sonrada halkın tepkisini çekmiş ve bu durum 1908 Jön Türk ihtilâline giden süreci koşar adım hızlandırmıştır. Osmanlı devletinin iç işlerine doğrudan müdahale mahiyetindeki bu kararların alınması, buna mukabil Osmanlı yönetiminin bu konuda çaresiz kalması özellikle Osmanlı subayları arasında huzursuzluğa sebep olmuştur. Mürzsteg kararları bu suretle İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin muhalefetini güçlendirmiş, orduda taraftar bulmasını kolaylaştırmıştır.⁶¹³

3.3 İHTİLÂLE HAZIRLIK: HAYYEALE'L- FELÂH RİSALESİ

Hayyeale'l- Felâh adlı bu eser el yazması bir eserdir. İttihad ve Terakki Cemiyeti uzun bir müddet bu eseri istinsah (elle çıkarma, kopya etme) yoluyla çoğaltmış ve gizli olarak dağıtmıştır. Bu eserin benzerleri çeşitli tarihlerde Osmanlı topraklarının muhtelif yerlerinde de istinsah yoluyla dağıtılmıştır. Ancak 24 Temmuz 1908 tarihinde II. Meşrutiyetin ilan edilmesinden sonraki tarihlerde söz konusu eserin bu sefer matbaada bastırılmak suretiyle çoğaltıldığı görülmektedir. İttihad ve Terakki Cemiyeti tarafından bedelsiz olarak dağıtılmıştır. "Hayyealel-Felâh" adlı el yazması risale toplam olarak, kapak dâhil 33 sahifedir. Akıcı bir Türkçe ile kaleme alınmıştır.⁶¹⁴ Önceki bölümlerde belirttiğimiz gibi çeşitli konular izah edilirken ayet ve hadislerden sık sık alıntılar yapılmıştır. Risaledeki önemli husus İTC ve Jön Türk hareketinde görmediğimiz ve alışık olmadığımız şekilde toplumsal fikirlerine ters olarak "Halk İslâmı" dilinde bir nutuk atılmış olmasıdır. Burada anlaşıldığı üzere Cemiyet amacı için siyaseten bu dili

⁶¹³ N. Alkan, *II. Abdülhamid ve Jöntürkler*, s. 141.

⁶¹⁴ Törelî, *a.g.e.*, s. 25.

kullanmıştır. Özellikle Osmanlı toplumunun genelini oluşturan ehl-i sünnet Müslümanları propagandanın hedefi olmuştur. Osmanlı toplumunun padişaha olan bağlılığının dinden kaynaklandığı bilindiğinden yoğunlaşılacak nokta ayet ve hadis referans gösterilerek padişaha neden isyan etmek gerektiği üzerinde olmuştur. İhtilal için gereken toplumsal patlama, padişahın şahsında devlete karşı isyan hareketini meşrulaştırma çabası, onları gereken tüm İslâmi terminolojileri kullanmaya sevk etmiştir. Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu genel durum ana hatları ile tasvir edilmiş ve eski dönemlerde bütün milletin mutlu ve refah içerisinde yaşadığına özellikle vurgu yapılmıştır. Hatta Yeni Osmanlıların muhalefet ettikleri Sultan Abdülaziz devri dahi görüleceği üzere cennet zaman olarak tasvir edilmiştir. Risaledeki tarihi tezatlıklar ilgililer tarafından açıktır, bir yerde vatan için fedakârlıktan ve vatan savunmasından bahsedilirken başka bir yerde yıllarca yapılan askerlikten ve askeri görevlerden yakınılmaktadır. Bir yerde Hristiyanların zulmü ve gayrimüslim tebaanın Müslümanlardan daha refah içinde olduğundan yakınılırken diğer taraftan gayrimüslimlerin zulüm altında olmasından korunmaya çalışıldığı ve harekete çağırıldığı görülüyor. Risalede yavaş ve dikkatlice Osmanlı toplumunu oluşturan bütün insanlara ayrı ayrı seslenilmiştir. Dini yahut milli tüm hassasiyetlere dokunulmaya gayret edilmiştir. Vatandaşlar, askerler, öğrenciler, hocalar ve toplumdaki sözü geçen bütün insanlara Abdülhamid idaresinin sözde fenalıkları dramatik bir şekilde anlatılmıştır. Sultan Abdülhamid'in tahttan uzaklaştırılarak yerine Mehmed Reşad'ın getirilmesi ve Kanun-i Esasi'nin ilan edilmesi ile bütün kötülüklerin sona ereceği ileri sürülmüştür. İhtilalden hemen önce gizli şekilde dağıtılan bahsi geçen "Hayyeale'l-Felah" adlı bu risale, İhtilal için toplumsal alt yapıyı oluşturması adına ustaca düşünülmüştür. Bilgi kaynaklarının sınırlı olduğu ve propaganda tekniklerinin halk tarafından henüz bilinmediği bir dönemde bu kitapçığın halk üzerindeki etkisi, zihinlerde bıraktığı çalkantı şüphesiz dikkate değer bir durumdur. Bu mühim risalenin latinize edilmiş hali aşağıdadır:⁶¹⁵

⁶¹⁵ Tam metin için bkz. Törelî, *a.g.e.*, ss. 45-87.

HAYYEALE'L-FELAH

Bunu Okuyan Vatandaşlar Allah Aşkına Başkalarına da Okusun ve Okutsun

BİSMİLLAHHİRRAHMANİRRAHİM

Ey Osmanlı Müslüman kardeşlerimiz! Başlarınızı kaldırınız gözlerinizi açınız, etrafınıza bakınız. Kafkasya da, Kırım'da, Türkistan'da, Girit'te, Mısır da, Cezayir'de, Fas'ta, Bosna'da, Tunus'ta Karadağ'da, Sırbistan'da, Bulgaristan'da Hristiyan yumruğu altında inleyen din kardeşlerimizin, eski vatandaşlarımızın hâllerinden ibret alınız. Vaktiyle bu memleketler hep bizimdi. Vaktiyle bu güzel memleketler hep bizim vatanımızdı. Bizim oralarda camilerimiz, mescitlerimiz, evliyalarımızın, şehitlerimizin türbeleri, ecdadımızın mezarları vardı. Şimdi, o camilerin çoğu yıkılıp harab oldu. Kalanların kubbelerine çan takıldı, haç dikildi, ecdadımızın kabirleri çiğnendi. İslâm'ın mal ve mülkü, tarlası zorla elinden alındı, hile ile çalındı. Çocuklara, din ve mezhepleri, dilleri, milletleri unutturuldu. Bazı yerlerde kadınlar zorla Hristiyan yapıldı. Bu zapt edilen memleketlerdeki Müslüman kardeşlerimiz tahkir ediliyorlar, hayvanlar gibi ağır işlerde kullanılıyorlar, her gün, her saat dinlerine, kitaplarına sövülüyor, kadınların ırzlarına geçiliyor.

Şimdi elimizde kalan yerleri de bundan daha fena, daha müthiş bir suretle mahvetmek istiyorlar. Osmanlı tebaası arasına, fesat tohumları ekilerek bizi, biri birimize boğazlatıyorlar. Sonra Frenkler bu karışıklığı bahane ederek, devlet ve milletimizin hakkını ayakları altına alıp, dâhili işlerimize karışıyorlar. Bir kere vatanımızı zapt ile ayak bastıktan sonra bir daha çıkmıyorlar. İngiliz, Fransız, Moskof, Nemçe ve İtalya hükümetleri Rumeli'nde, Selanik, Manastır, Kosova vilayetlerine düzen vermek bahanesiyle oraya da kendilerinden zabıtlar, mülkiye ve mal memurları gönderdiler. Bu vilayetlerin kumandasını ellerine aldılar. Yarın şüphesiz askerlerimizi de oradan kovacaklar. Bizi bu vilayetlerden attıktan sonra Edirne, İškodra, Yanya vilayetlerini de yine böyle kolaylıkla zapt ederek bütün Rumeli'yi elimizden alacaklar. Eyvah, bunun sonu ne olacak? Kendi mülkümüzü, kendi memleketimizi, kendimiz düzeltmeyip ecnebilerin vatanımıza girmelerine, islahat bahanesiyle memleketimizi zapt etmelerine meydan vermek hükümetin hıyaneti hükmederek melunluğu olduğuna şüphe mi vardır? Mademki Padişah millete bu fenalığı yaptı, millet de bu fenalığa karşı susmalı mı idi? Damarlarımızdaki Osmanlı kanlarını hangi günler için saklıyoruz? Askerimizi niçin silahlandırmıyoruz? Vergi namıyla elimizden aldıkları hesapsız paraları sarf ederek, niçin bunları besliyoruz? Elbette böyle günleri görmemek, vatanımızı düşman şerrinden muhafaza etmek için değil mi? Artık millet bu kadar hıyanetlere sükût etmekten vazgeçmeyecek olursa, mutlaka bilmelidir ki, düşmanlarımızın yanı başına sokuldukları İstanbul'u da, Anadolu'yu da bir hamlede alıp bütün memleketimizi, sevgili vatanımızı aralarında paylaşacaklar. Hilafet-i İslâmiye'nin ve Osmanlı hükümetinin adını, dünya yüzünden kaldıracaklar. Bizi ellerinde hayvan gibi kullanacaklar, dinimiz, milletimiz kalmayacak.

Ey Müslümanlar! Ey Osmanlılar! Biz bu kaygısızlıktan, bu nifaktan, bu cahillikten ne zaman kurtulacağız? Düşmanlar memleketimize musallat olarak ahalisini katl, İslâmın mal ve mülkünü yağma ederken, diğer memleketlerdeki din kardeşlerimiz ne yaptılar? Rumeli'de, Bulgarlar bayram namazında Müslümanları keserken, Anadolu'da âyan ve eşraf aşüfte oynattıyordu. Kürdistan'da Ermeni eşkıyası İslâm köylerini basarken, bir kaza aşiretinin Kürt ağaları, düğün dernek yapıyorlardı. Moskoflar memleketimizi işgal edip hükümet konaklarımıza haçlı sancağı asarken İstanbul Beyleri; Şehzadebaşı'nda, Beyoğlu'nda tiyatrolara dalıyorlardı. Girit'te, İslâm kanı sokaklarda seller gibi akarken, Sultan Hamid, Yunan hükümetine nâmeler, hediyeler gönderiyordu.

İslâm hükümetlerinin bugün en büyüğü, en kuvvetlisi Devlet-i Aliyye-i Osmaniye olmak lazım gelirken, yazık ki; hükümet, padişahın emri ve arzusuyla milletimizi, İslâmları; hakaretler, zulümler, hıyanetler altında ezmekten başka bir şey yapmıyor. Biz, bu fenalıklardan zorla kendimizi kurtarıp adam olmazsak dinimizi, hakkımızı, vatanımızı koruyabilmek için kime dayanacağız. Allah'a mı? Cenab-ı Hak, Kur an-ı Kerim'inde "leyse li'linsâni illâ mâ se'â"

buyuruyor. Yani çalışmayanlar insan değildir, diyor. Öyle ise bize kim sahip çıkacak? Halimizi kime şikâyet edeceğiz? Kendi kendimizi kurtarmazsak, bizi, dünyanın en fukara, en aciz, en korkak milleti yapmaya çalışan, doğru söyleyenlerimizi zindanlara gönderen bu zalimlerden bütünüümüzü kurtarmazsak halimiz nereye varacak?

Ey bugünkü haline ve memlekete güvenip, yarınki günü unutan Müslümanlar! Yarın, düşman yurtcu bir kartal gibi başımıza çöktüğü zaman, kendinizi ne ile muhafaza edeceksiniz? O konaklarınızda çiftliklerinizde nasıl yaşayabileceksiniz? Ey ümmet-i Muhammed! Avrupa devletlerini gözdağıyla adalarımızı, vilayetlerimizi basmaya alıştıran kimdir? Frenklere birçok maden ve tren imtiyazı veren kimdir? Denizde donanmamızı, karada askerlerimizi batıran kimdir? Yunan muhaberesinde galip olduğumuz halde, Girit'i Yunan'a veren kimdir? Rumeli'yi Frenk zabitleriyle, Frenk memurlarıyla doldurup, İslâm milletini dünyaya karşı rezil eden kimdir? İstanbul ve sair vilayetlerdeki hafiyelerinin elinde milleti ezdiren rahat ve emniyeti kaldıran, kardeşi kardeşten, evladı babadan ayıran, Müslümanlar arasına fitne ve nifak sokan kimdir? Allah'ın şeriatını tanımayarak milletin akıllılarıyla istişareye tenezzül etmeyerek canımızdan aziz olan milletimizi düşmanlara çiğneten kimdir? Ey Müslümanlar, inanmayınız bu zalim padişaha, onun vezirlerine memurlarına, etrafındaki cellatlarına inanmayınız. Bunu biliniz ki; Padişah camiler yaptırarak tekkelere, medreselere insanlar göndererek milletin gözünü boyamak istiyor, sonra öte taraftan 'beytül-mal'i hafiyelere yediyor. Zavallı köylülerin, zavallı rençperlerin turnağından artırdığı paraları, vergi diye ellerinden zorla alarak dinini, imanını para ile sırmalı elbiseler diktirecek kadar alçak olan vezirlerine, casuslarına, muhafızlarına, yaverlerine, yediyor. Din mahvolursa, devlet batarsa, Müslümanlar sefil kalırsa benim neme lazım. Frenkler İstanbul'u zapt ederse de ben topladığım paralarla elbet istediğim yerde ölünceye kadar rahat yaşarım diyor. Düşününüz, ey Müslümanlar! Böyle bir padişahın hilafeti sahih midir? Onun emri altında bulunmak, Osmanlılar gibi merd ü cevr olan bir millete ayıp değil midir? Onu el birliğiyle tahtından aşağı atmak hepimize farz değil midir? Peygamber Efendimizin hilafet postunda, böyle eli kanlı bir adamın bulunması ve Müslümanların buna karşı susması, Nebi-i zişanımız Efendimizin mübarek ruhunu rahatsız etmez mi?

Ey ahali! Gaflet uykusundan uyanın. Zulüm haddini aştı. Zalime haddini bildirmek lâzımdır. Aranızda ittifak ediniz, biri birinizle dost olunuz, kardeş olunuz, el ele veriniz, hükümetin tebaası olan Hristiyanların ve mülkümüzün misafiri olan ecnebinin mal ve mülküne asla dokunmayınız. Zira dinimiz bunu emrediyor. Cins ve mezhep ayırmayarak bütün Osmanlılarla birleşiniz. Vatan ve millet hainlerini layık oldukları ceza ile terbiye ediniz. Zalimin doğduğu yer Yıldız Sarayı'dır. İslahata, en evvel oradan başlayınız. Ey Allah'a tapanlar! Para için, dünya için, Abdülhamid'e tapan alçaklardan sakınınız. Allah'tan gayri kimseden çekinmeyiniz. Cenab-ı Hak, hayra çalışanı sever ve himaye eder.

Ey Peygamberlerin mirasçıları olmak iddiasında bulunan ulema-yı kirâm. Allah'ımızın kitapları ayaklar altına alındı, ne vakit gözlerimizi açıp da "emr-i bil maruf nehy-i a'nîl münker" mukaddes vazifeyle herkesten ziyade ve herkesten evvel kendinizin mükellef olduğunuzu bileceksiniz? Ne zaman halka 'Lâta ate bil mahlûkunu inde ma'siyetil halik' mealini anlatacaksınız? Ne zaman "Essem'u ve tâte hakkun malem yu'mer bil-mesiyeti feiza umire bi-masiyetin fela sem'a vela taate" hadis-i şerifindeki tembihi öğreneceksiniz? Ne zamana kadar Buhari-i Şerif'ten emaret bahsini hafiyelerine çıkartırıp yaktıran ve "şavirhüm fil-emri" yüce ayetini Şeyhül-islâm'a tezkib ettiren Kur'an düşmanı bir zâlimin hâlâ Mekân-ı Muhaddes-i Hilafet'te oturduğunu görüp seyredeceksiniz? Sizde gayret-i diniye kalmadı mı? Yoksa zulümden, göreceğiniz ezizyetten mi korkuyorsunuz? Doğruluk uğrunda Hz. Peygamber (s.a.v) Efendimizin, Sahabe-i Kirâmının, Hulefa-yı Raşidin efendilerimizin, Hz. İmam-ı Azam'ın nasıl mücahedatta bulduklarını hiç okumadınız mı? Bin üçyüz seneden beridir din ve Kuran'ımız bu kadar hain bir Halifenin hiyanelerini görmüş müdür? O emr-i ilahiyeye uymadıkça, halkın gözünü açmadıkça, ne yüzle, Enbiya varisi olmayı iddia edebilirsiniz. Hindistan'da Mısır'da, Acemistan'da, Tataristan'da ulemaların nasıl çalıştıklarını, halkı

zulümden kurtarmaya ne kadar gayret ettiklerini duymadınız mı? Dinin kıymetini düşürmek için çalışan zalimlere karşı sükût etmenin günahını düşünmüyor musunuz? Sizde gayret-i diniye kalmadı mı?

Ey askerler! Vatani düşmanlara çiğnetmek isteyen Sultan Hamid gibi bir düşmanın elinde, millet tir tir titrerken siz karşıda seyirci olmak için mi bu silahları taktınız? Siz böyle bir padişah uğrunda ölmeyi, vatanımız uğrunda can vermeye tercih mi edeceksiniz? Sizin gibi aslanlar, tilki yürekli bir padişahın kumandası altında mı kalacak? Girit'ten nasıl kovulduğumuzu bilmiyor musunuz? Vatanımızı düşmanlara sattıklarını unuttunuz mu? Yunan ve Moskof muharebelerinde yüz binlerce şehitler verdiniz, aslanlar gibi dövüştünüz, yine memleketimizi elimizden alıp, düşmana verdiler. Bunları, hep bunları yapan Sultan Hamid değil midir? Sultan Hamid her şeyi biliyor, her şeyi işitiyor, her şeyi görüyor, onun her tarafta hafiyeleri var, onun haberi olmayınca hiçbir şey yapılamaz. İyi biliniz ki "Padişahın bir şeyden haberi yoktur, o bir kuş gibidir, fenalıkları, vezirler, paşalar yapıyor" deniliyor. Sizi, aldatıyorlar. Evet, vezirlerin de kabahati var, padişahların da alçaklığı var. Çünkü böyle bir padişaha itaat ediyorlar, ona para için secde ediyorlar, her dediğini yapıyorlar. Sizi Yemen'e, Rumeli'ye gönderip nafile yere düşman elinde öldürten, evlerinizde analarınızı ağlatan, nişanlılarınıza gözyaşları döktüren o zalim padişah değil midir? Zaptiyeler, tahsildarlar memlekette bıraktığınız öküzleri alıyorlar, analarınızı, babalarınızı, çocuklarınızı aç bırakıyorlar. İyi biliniz ki her akşam yoklamalarda dua ettiğiniz, padişahımız en büyük düşmandır. Padişah ekmeği dediğimiz o ekmeğin millet ekmeğidir. Asıl milletin uğrunda ölmeliyiz. Nimetin kadrini bilen, sahibini de bilmelidir. O ekmeği size millet veriyor. Sizi vatan besliyor. Zabıtlarınız arasında padişaha dua edenlere, sizi kendi dindaşlarınız aleyhine silah çektiirmek isteyenlere itaat etmeyiniz. İşte onlar milletin düşmanı, padişahın hafiyeleridirler. Her millette iki sene askerlik ediliyorken, sizi on sene ocağınızdan, köyünüzden, ananızdan, uzak bırakan yine o padişahın zulmüdür. Evet, filhakikat, padişahlık büyüktür ve bunu Allah da emretmiştir. Fakat padişah âdil olmalı ve millete zulmetmemelidir. Âdil olmayıp millete zulmeden Padişaha itaat ederseniz ahirette doğruca gideceğiniz yer cehennemdir.

Ey vicdanlarına itimat ettiğimiz hamiyetli Osmanlı zabıtları! Bütün kuvvet, bütün asker sizin elinizdedir. Bu kuvvetleri, bu askerleri Hak yolunda, vatan uğrunda kullanınız, onları padişahın zulüm aleti yapmamaya çalışınız. Daha geçenlerde, daldığı zevk ve sefahat içinde milletin selametini unutan Sırbistan Kralı Aleksandır'ı birkaç zabıta, bir gece yarısı sarayından aşağı attılar. Mademki ellerinizdeki neferler size Allah'ın birer emanetidir, onları miskin bir itaat ve sadakat hissiyle terbiye etmeyiniz. Meşhur bir edibimizin dediği gibi "Başımızın tepesinde şirpençe illeti çıkmış olsa mevkiinin yüksekliğine bakarak onu eşref-i azamızdan mı addedeceğiz?" Padişah ancak âdil olur ve milletin severse itaat edileceğini hâlbuki Sultan Hamid'in memleketlerimizi düşman pençelerine teslim ettirdiğini, namusumuzun leke dar edildiğini, namuslarımızın zindanlarda tutulduğunu, padişahın en birinci maksadı vatanımızı cahil bırakıp harap etmek olduğunu neferlerinize anlatınız. Askerlerinize ancak vatana muhabbet, millete sadakat etmek, zulümden sakınmak terbiyesini vermeye çalışınız ki; bunlar Osmanlılığın asıl faziletlerini teşkil eder. Maaşlarınızı, tayinlerinizi kesip hafiyelerine yedirerek sizi en sefil bir hâl ve kıyafette bırakan ve buna mukabil daha dünkü çocuklar, paşa babalarının hatırı için büyük büyük mertebelere çıkartan ve sonra sizi onların elinde bir oyuncak gibi ezdiren, kıran bu dinsiz hükümdara, bilmeyerek hürmet eden arkadaşlarınız olursa, onlara doğru yolu öğretiniz. Siz zabıtlarınız, sanatınız zabıtlıktır. Yarın maazallah, vatan bütün bütün mahvolur, elden giderse o zaman ne yapacaksınız? İnsanlara ne yüzle görüneceksiniz? Sizin yüzünüze kim bakacak? Siz, kimin önüne erkeğim diye çıkabileceksiniz? İşte Rumeli elden gidiyor. Bu gidişle aklımız başımıza gelmezse, dünkü yerde olduğu gibi, yarın burada başımıza gelecek bu değil midir? İşte Almanlar Anadolu'ya tırnaklarını sokmağa çalışıyorlar. İçinizde 'Neme gerek burası, varsın düşman eline geçsin, gidecek yerimiz vardır' diye düşünenler bulunursa onların bu fikirlerine, bu alçaklıklarına lanet ediniz. Onların vücudu devlet ve milletimiz için en büyük zarardır. Asker olan daima ileriye gitmeli, düşünmeli, daima zapt etmeye vatan ve milleti uğrunda ölmeye çalışmalıdır. Bir zamanlar Viyanalara kadar

giderek dünyaya şan veren büyük ecdadımız, böyle mi düşünmüştür? Biz onların evladı değil miyiz? Ey zabitler! Vatanın istikbali sizin kılıçlarınızın ucundadır. O silahı öncelikli olarak, memleketimizde zulmü kaldırmak, Kanun-ı Esasimizi iade etmek, Sultan Hamid'in otuz senedir "kapalı tuttuğu" hatırasını milletin zihninden bulup çıkarmaya çalıştığı Meclis-i Mebusânı açmak için kullanınız. Bir takım eski kafalı, cahil düşünceli paşalara tahsis ederek askerinin terbiye-i vatan perveranisıyla ihmal edenler bulunursa da, onları hemen ikaz ediniz. Bir zabıt için müdâheneden, tebessubdan daha adi hiçbir şey, tasavvur olunamaz. Beşiniz, onunuz bir yere gelerek itimat ediniz. Bildiklerinizi bu ittifaka davet ediniz. Bir Bulgar bir Rum veya bir Ermeni eşkıya çetesini dağıtmak, mahvetmek için, ulusu hor ve hakir görürcesine bir cesaretle hücum eden bir zabıt, bütün bu fenalıkları başımıza getirenleri, hasiyetlerimizi inzar-ı âlemde bir paçavra menzilesine indirmek isteyen dâhili düşmanlarımızı cezalandırmaya neden muktedir olamamış?

Ey genç fikirli mektepliler! Sizin henüz fikirleriniz, kalpleriniz, kanınız ateş gibi temiz ve parlaktır. Siz Osmanlı milletinin evladı, istikbali, nur yüzlüsünüz. Şimdiden vatanınızı düşünmeye alışınız. Kitaplarınızdan, vatan kelimesini millet sözünü kaldırdılar. Mekteplerimizden, ne kadar namuslu hoca var ise çıkardılar. Kimisini uzaklaştırdılar, kimisini sürdüler ettiler. Sizi bir sürü cahil, insafsız, dalkavuk, vicdansız herifler elinde eziyorlar. Kendileri gibi cahil bırakmak istiyorlar. Ey mektepliler! Kalplerinizde vatan muhabbeti olmadıkça, okuduğunuz derslerin ne faydası olabilir. Bir zamanlar Mekteb-i Harbiye'de, Mekteb-i Tıbbiye de, Mekâtib-i Mülkiye'de ne aslan kalpli, ne parlak fikirli, talebeler yetişmişti. Birkaç senedir mekteplerinize, hafiyeler doldu. Sakın siz bundan ümitsizliğe kapılmayınız. Vatanı için çalışmaya fırsat bulmak pek kolaydır. Siz bu milletin en seçkin evlatlarıdır. Bu millet sizin fikrinizle, bu vatan sizin gayretinizle kurtulacaktır. Ve azimle çalışacaktır. Biri birinizi ikaz ediniz, aydınlatmaya çalışınız. Başlarınızda zebaniler gibi duran, o cahil hocaların, dâhiliye zabitlerinin nazarından kurtuldukça, fırsat buldukça, zavallı vatanımızın hainler elinde mahv ve harap edildiğini birbirinize söyleyiniz.

Gece gündüz onu düşününüz, onun selâmeti için çalışınız. Padişah mektepleri, kitabın, ilmin düşmanıdır. Eğer kabil olsa mektep ismini dünyadan kaldırırdı. Başka milletlerde, ayda yüzlerce kitap basılır, binlerce gazete çıkar, milyonlarca nüshalar satılırken, Sultan Hamid kitabı, gazeteyi yasak etti. Herkes okur ve aklı başına gelirse, yaptığı fenalıkları görür ve onu derhal hükümdarlıktan indirir diye korkusundan bunları yapıyor. Elimizden Girit gitti, Rumeli'yi mahvetti. Yemen'de seksen beş bin Müslüman kanı döküldü, ordumuz bozuldu, bu gazeteler hiçbir şey yazmadı. Şairlerimizi, âlimlerimizi sürgüne gönderdi, hapsetti. Bugün dünyada marifet hususunda bizden daha geri hiç bir millet kalmadı.

Ey cümle müminlerin valideleri, hemşireleri olan kadınlar! Zulüm gören, hakkı gasp olunan, hapishanelerde çürüyen, ayaklar altında ezilen bütün bu Müslümanlar, sizin evlatlarınız, kardeşleriniz değil midir? Sizin de vazifeniz pek büyüktür. Eski Müslümanlar ve özellikle Araplar kardeşleri, kocalarıyla beraber muharebelere giderler, onların cesaretlerini artırırlardı. Düşmandan yüz çeviren olursa, gayretlerini tazeleyecek sözler söylerdi. Kara Fatma'yu işitmediniz mi? Bu cesur kadın ne muharebelerde bulunmuş, ne cesaretler göstermiş. Öyle ise siz de vatanımızın felâkette kaldığını ve onun için çalışmak lazım olduğunu bilmelisiniz ve buna göre evlatlarınızı terbiye etmelisiniz.

Ey Osmanlı Müslümanları! Zulümden kaçınız, zalimin esiri olmayınız, zira bir memlekette bir millet arasında zulüm başlayacak olursa bunun günahı, zararı yalnız zulmü yapanların boynuna değildir. O memlekette her adam "Emr-i bil maruf nehy-i anil münker" vazifesiyle mükellef olduğu için zulme susan, zulümden korkan da Allah'ın cezasından kurtulamaz, bakınız, Kur'an-ı Kerim ne buyuruyor "Yâ eyyuhâllezîne âmenû lâ tehûnûllâhe ver resûle ve tehûnû emânâtikum ve entum ta'lemûn" Yani; ey Müslümanlar, Allah'a hıyanet etmeyin, bile bile beyninizde emanetlere hıyanet etmiş olursunuz, demektedir. Daha açık tasvir etmek gerekirse, Allah'ın sözündeki emirler, yasaklar ve hükümler sizin elinize, size ilahi bir emanet olarak verilmiştir. Eğer siz, onlara göre iş görmezseniz Allah'a hıyanet etmekle bile bile

birbirinize de hıyanet etmiş olursunuz. Yine, Allah'ı azimüşşan Kur'an-ı Kerim'de buyuruyor ki "Vettaku fitneten la tusibennellezine zalemu minküm hassete va 'lemû ennellahe şeddidül ikab". Yani, "Ey müminler! Fenalığın belası yalnız içinizdeki zalimlere isabet etmekle kalmayıp sizi de onlarla beraber yakacak, kül edecek. Fitneden aranızdaki zulüm sebebiyle dünyada da ahrette de zalimlerle beraber sizin de uğrayacağınız rezaletten sakınınız. Malumunuz olsun ki; Allah'ın cezası şiddetlidir". İşte daha böyle birçok ayet-i ilahiye, padişah olsun halife olsun her kim zulmederse, onun zulmüne karşı gelmeyen insanların da ahrette cenab-ı hakkın cezasından, cehennem azabından kurtulamayacağını gösteriyor. Hem bir insan halife olmakla mutlaka neden iyi adam olsun? Herkesin iyisi, fenası olduğu gibi padişahların da, halifelerin de, iyisi, fenası vardır. Hz. Hüseyin efendimizi şehid eden Kerbela meydanını kana bulayan Muaviye'nin oğlu Yezid, halife değil miydi? Cengiz'i, İslâmiyet'i ezmek için Bağdat'a çağırın ve nice Müslümanlar'ın kanını döktüren Nasır, halife değil miydi? Şimdi bu adamlara ettikleri fenalık, yaptıkları cinayet açıkça meydanda dururken, iyi adam demek muvafık mıdır?

Bir figan avazesi çıkmaktadır efraddan,

Kardeşi kardeşten ettik, valideyi evladdan,

Ey Halife söyle, farkın var mıdır celladdan?

Yüreğinden Allah korkusunu çıkarın millet, perişan olur "Res'esul hikmeti mehafetullah." Allah'tan korkan insan, nasıl olur da başkasından korkar? Sultan Hamid gibi, ayet ve hadisi ateşte yakarak küfrünü ispat eden bir padişahın korkusunu, Allah korkusundan daha büyük tutanların sonu böyle olur. Eyvah! Bin kere, yüz bin kere eyvah ki; otuz senedir Osmanlı milletinin başına musallat olan bu hain, daha tahta çıktığı gün, eline geçen vatanımızın dörtte üç bölüğünü kasten düşmana verdi. Birçok Müslüman kardeşlerimizi esir etti. Geri kalanları da eli altında esir ediyor. Eyvah! Bin kere yüz bin kere eyvah; otuz senedir hakkı gasp olunun koca İslâm milleti, koca Türk kavmi içinde beylerden, paşalardan, ulemalardan, şeyhlerden namuslu bir millet babası çıkmadı "Ey Allah'tan korkmaz zalim! Nedir bu ettiğin" diyemedi. Vekillerinden birisi cesaret edip "Behey zalim utan, milleti bitirdin" diyemedi. Ulemadan biri bir camiye çıkıp "Ya eyyühennas şer'an böyle bir adamın saltanatı, hilafeti batıldır. Buna itaat Allah'a isyandır" diyemedi. Hiçbir şeyh müridini başına toplayıp "Bu şeriat düşmanı katile karşı cihat ederek Allah yoluna ölmeyi" göze alamadı. Namuslu hiçbir bey evden sokağına fırlayıp "Ey ahali! Gelin şu vatan düşmanlarını mahvedelim" diyerek meydana atılmadı. Niçin gayrete gelip de zindana atılsak, zincirlere bağlansak hatta darağaçlarına çekilsek, o hain Sultan Hamid'in zulümlerini yüzüne çarparak, hainlere kahkahalarla gülerken mertliğimizi gösteremiyoruz?

Dünyada bizden başka ne kadar millet var ise, Acemler de dâhil olduğu halde bu suretle cesaretler göstererek, esaretten kurtuldular, mesud oldular. Akacak kan damarda durmamalıdır. Duymadınız mı? Rumeli'de bir Bulgar çetesinin iltica ettiği evi top mermileri, çayır çayır yakarken bunlar, vatan şarkıları söyleyerek birbirlerine sarılıp askere teslim olmamak için ellerindeki kamalarla kendilerini telef ederek hayatlarından vazgeçiyorlar. Hâlbuki Bulgarlardan bin kat daha üstün olduğunu yüz bin kere ispat eden bir Müslüman Osmanlı'ya "Yerin kulağı, pencerenin gözü vardır" gibi korkularla hakikati söylememek yakışır mı? Bu hal bütün bir millet için en çirkin bir ayıp değil midir? Rusya'da on beş yaşında genç kızlar zalim valilerin, polislerin başına bombalar yağıdırıyor, kurşun atıyor ve siyaset meydanında, güle güle vatani uğrunda öldüğünü düşmanlarının yüzüne haykırıyor. Sonra biz de otuz yaşında kahraman geçinen erkekler korkak bir padişahın korkusundan bir dostuna selam vermiyor, vatana hizmet etmeyi ziyade buluyor. Hafiyeleri şüphelendirmesin diye diye akrabalarının evine gitmekten çekiniyor eğer Hilafet-i İslâmiye namına padişaha hizmet etmek lazım ise, Sultan Murad (V. Murad) gibi bir muhterem şehide niçin hürmet edilmedi? Sultan Hamid'in emri ile otuz sene sarayında mahpus kalarak dünyanın bütün azaplarını, sıkıntılarını, hakaretlerini, bedbahtlıklarını gördü. Hiçbirimiz ne sesimizi çıkardık ne de ağızımızı açtık. Ve

hele hele asıl veliahtımız Reşad Efendi Hazretleri, yine aynı zulüm ve işkence altında kahretmek isteyen bu padişaha neden itaat ediyoruz?

Düne kadar bizim gibi yaşayan, bizim gibi zalim şahların ve zalim vekillerin, zalim vali ve memurların elinde ezilen Acemler, nihayet buna dayanamayıp ve ulemanın nasihatleriyle milletçe birleşerek ve hatta bu uğurda kan dökerek, Millet Meclisini açtılar, Şah'a vekillerine haddini bildirdiler. Şimdi dünyada bizden başka padişah keyfi, padişah zulmü altında kan ağlayan hiçbir millet kalmadı. Rusya'da da böyle idi. Onlar da yine kan dökerek meclislerini açtılar, daha kuvvetli, daha mesut oldular.

Ey gayr-i Müslim Osmanlılar! Biz, sizi vatandaş tanıyoruz. Sultan Hamid'in yalnız bize değil size de ettiği fenalıklar inkâr olunamaz...

Ey vatandaşlar! Öyleyse ne duruyorsunuz, kimden korkuyorsunuz? Sizi tiril tiril titreten kimdir? Millet haini, din düşmanı Abdülhamid midir? Abdülhamid kimdir ve nedir? Hasta, kurumuş, korkak bir kişi! Hâlbuki Osmanlı milleti tam otuz milyon insandan oluşmaktadır. Otuz milyon insanın bir korkak padişahın çekilmesi kadar, dünyada görülecek, acınacak bir şey var mıdır? Cesaretle şöhret bulan ve mertlikle nam alan bir millete bundan daha ayıp ne olabilir? Abdülhamid'in askeri vardır diyorlar. Abdülhamid'in askeri mi? Haşa! Onlar milletin evladı, vatanın göz bebeğidirler. Onlar Sultan Hamid gibi müstebit bir padişahın kuvveti olamazlar. Millet gözünü açıp bir an birlik olsa, bu bela derhal zail olur. Abdülhamid vatanımızın yarası, namusumuzun yüz karası, istikbalimizin düşmanıdır. Onu muhafaza etmekle kendi kuyumuzu kazıyoruz. Ecdadımızın kanları pahasına taksim eden bu dinsiz herifi muhafazanın sonu nereye varacaktır. Mekke-i Mükerrreme'nin yolu olan Mısır, ne oldu? Millete ettiği fenalıkları düşünmek istemediğimiz bu insan kıyafetindeki şeytan tabiatlı yılanın, daima bizi zehirlemeye çalıştığını, Girit işinde bile anlayamadık mı? Mademki, Abdülhamid Girit adasını ve içindeki yüz bin kişiden ziyade Müslümanı, Yunanlılara tepelettirerek Yunan Kralının oğluna hediye edecekti, Yunana niçin cenk açtı? Hastalıktan, açlıktan, yirmi bini müteceviz vatandaşlarımızı niçin öldürttü? Görmüyor musunuz? İşitmiyor musunuz? İşte Rumeli'yi de elimizden alıyorlar. Halamı sabır edeceğiz? Hala mı bu uykudan uyanmayacağız?

Hazret-i Muhammed (s.a.v) Efendimiz vasıtasıyla Cenab-ı Hakk'ın bize ihsan buyurduğu bir din-i mübini ve o dine iman eden İslâmları, düşmanlara vermeye cahil ve perişan etmeye çalışan böyle muzır bir mahlûkun, şer-i şerif mucibince kafasını ezmek her müminin en birinci vazifesidir. Bu vazifeyi yapmaktan geri duranların dünya ve ahrette mes'ûl olacakları ve cehennem azabından kurtulamayacakları nice ayet-i kerime ve hadis-i şerife ile bildirilmiştir.

Ey yıldız taburlarını teşkil eden Araplar, Boşnaklar, Kürtler, Çerkezler, Arnavutlar! Sultan Hamid zalimini muhafaza etmekle dinden çıkıyorsunuz. Neüzü-billah; ruhunuzu imansız edeceksiniz. Ayda aldığımız kırk, elli kuruş ve yediğiniz zerde, pilav için mi dininizi satıyorsunuz? Ey Araplar! Müslüman kardeşlerinizi öldürdüklerini, diri diri gömdüklerini işitmediniz mi? Ey Boşnaklar! Bosna ve Hersek'te hemşerilerimizin başına gelen felaketleri duymadınız mı? Ey Arnavutlar! Arnavutluk'ta birçok kardeşinizi hapislerde çürüten, Diyarbakırlara gönderen, evlerini yakan Sultan Hamid'in askeriyiz, demekten utanmıyor musunuz? Gelecek padişahımız Reşad Efendi Hazretleri size daha ziyade maaş ve ihsan vermez mi zannediyorsunuz? Memleketlerinizdeki hemşerilerinize daha güzel bakmaz mı, fikrinde bulunuyorsunuz?

Ey Osmanlılar, İçinizde Sultan Hamid ile onun haşin memurları yüzünden çektiği eziyetleri, gördüğü fenalıkları anlamayacak kadar akılsız ve cahil bir adam yoktur. Bugün hangi insan vardır ki yoksulluk ve fukaralık içinde akşam yiyeceği bir lokma ekmeği düşünmesin? Hangi ana vardır ki, ya Girit'te, ya Rumeli'de veyahut Yemen'de şehit olan evladının acılarıyla yüreği dağlanmamış olmasın? Hangi baba vardır ki tahsildar ile zaptiyelerin kapılarına dayanıp haksız yere istedikleri vergiyi verdikten sonra kan ağlamasın? Bakınız, her taraf ateşler içinde yanıyor. Dul ve biçare kalmış kadınların feryadı, öksüz ve yetim çocukların bir dilim ekmek için ağladıkları, evlatlarını askere gönderdiği için tarlasını

süremeyen ailelerin bedbahtlıkları, çaresizlikleri gözümüzün önünde durdukça nasıl içimiz rahat ediyor? Milletimizi, din kardeşlerimizi bu hale getirenlerden intikam almak, onların hakkından gelmek için çalışmazsak, kendimize ne hak ile insan diyebiliriz? Asıl insan, asıl Müslüman; dinini tehlikede, vatanını düşman pençesinde gördüğü zaman aslanlar gibi hücum ederek kurtarandır. Asıl insan; memleketinden zulmü kaldıran, hain ve zalimlerin cezasını vermek için elinden geldiği kadar çalışandır. İşte ey Osmanlılar! Biz hepimiz, cevr adamlar olduğumuz halde akıl ve fikrimizi, kuvvet ve cesaretimizi kullanmanın yolunu bilmiyoruz. Öyle ise, bunu öğrenmeye çalışalım. Bilirsiniz ki düşman iki türdür. Birisi içimizden olan düşmanlardır. Bunlar millet uykudadır, diyerek mevki ve memuriyetlerinin iktidarına güvenerek, herkesin malını, canını, ırzını çalanlardır.

Ey vatan evlatları! Bir kere düşünelim, padişah nedir? Haşa gökten inmiş bir melek midir? O da bizim gibi iki gözlü, iki kollu, iki bacaklı et ile kemikten yapılmış Allah'ın bir kulu değil midir? Demek ki Cenab-ı Hak yaratılıştaki padişah denilen adamla bizim aramızda bir fark koymamış, onu da tıpkı bizim gibi yaratmıştır. Yalnız padişahın oturduğu halifelik postu çok büyüktür, buna hepimiz inanmalıyız. Amma halife olan padişah, milletini gözbebeği gibi sevmeli, vatanını, dinini düşmanlara çiğnetmemeli, askeri, senelerce boş yere silahaltında tutup açıktan, çıplaklıktan, soğuktan öldürmemeli, yedirmemeli, milletin akıllılarını, ulemalarını bir araya toplayıp onların sözünü dinlemeli, millet meclisi açılmalıdır. Kaymakam, mutasarrıf, vali, vezir her kim olursa olsun ufacak bir haksızlık eder, bir kimseyi incitirse hemen onu azl ve hapsedmeli ve kimsenin hakkını kimsede bırakmamalıdır. İşte böyle yapmayan padişaha itaat, dinen haram olduğundan, Sultan Hamid'e itaat küfürden başka bir şey değildir.

Padişahın haşa gökten inmiş hazinesi yoktur. Verdiğiniz vergiler bir araya toplanıyor ki, buna Müslümanın kamu malı derler. Peygamberimiz Efendimiz Müslümanın kamu malından zerre kadar bir şey çalan veyahut kendi keyfi uğruna sarf eden olursa mahşer gününe kadar cehennemde yanacaktır buyuruyor. Hâlbuki İstanbul'a gidenler ve şehirlerdeki, hain mutasarrıfların, vicdansız kaymakamların, müdürlerin konaklarındaki ziynetleri görenler, bunların sabahtan akşama kadar güneşler altında çapasıyla, sabanıyla, öküzüyle çalışan köylünün kan ağlayarak biriktirdiği paralar sayesinde olduğunu düşünmüyorlar mı? Açlık, kesatlık veyahut tahsildarların sizden aldığı fazla vergiler yüzünden ambarlarınızda zahire kalmamış, davarlarınız, hayvanlarınız, açıktan, soğuktan ölmüş. Karadağ ve Bulgar hududunda, Yemen çöllerinde bir seneden beri mektup alamadığınız oğlunuzun ne vakit geleceğini, sağ mı, ölü mü olduğunu düşünüyor o hain memurlar, sizden zorla alınan paralarla satın alınmış ipeklî döşekler içinde, sıcak odalarında, zevklerine, eğlencelerine bakarlar. Allah'tan korkmaz Peygamberden utanmazlar. Bunların dini, imanı merhameti yoktur. "Cenab-ı Hak cezasını ahrette verir. Dünyada ise kimseden korkum yoktur, ahali hakkını sormuyor, aramıyor ki kimseden korkum olsun" diyerek rahatlarına bakarlar. Ey Ahali' Bu çektiğiniz sükûtumuzun cezasıdır.

Padişah ölürse yerine başka padişah bulunabilir. Maazallah, millet ve vatan elden gidecek olursa, din mahvolursa bizim günümüz neye varır. Cenab-ı Hak bu kara günleri göstermesin. Vatan ve dinimizin uğruna binlerce padişah feda olsun. Padişah fena ise yerine iyisini getirmek milletin elindedir. Millet isterse her şeyi yapar.

Veliahtımız Reşad Efendi Hazretleri millete, Meclis-i Mebusan verecek, mahpuslarda haksız yere inleyen mahpuslarımızı azat edecek ve Sultan Hamid'in zamanında cehennem haline gelen vatanımızı, imar edecektir. İhtiyar babalarınızdan, atalarınızdan işittiniz mi? Sultan Mecid ve Sultan Aziz zamanında ahali ne kadar rahat idi. Askerin, askerliğin şerefi var idi, düşmanlarımız bizden korkuyorlardı. Sivastopol'de ordularımız, Moskofları tepelediler. Tuna'dan zora düşürdüler. Hükümet memurları millete evlat gibi bakıyorlar, haklarını arayıp soruyorlardı. Ortalıkta bereket var idi. Herkesin yüzü gülüyor idi. Şimdi öyle mi? Bakınız, hepimiz kan ağlıyoruz. Fakat yalnız ağlayıp kalmayalım. Ağlamak çocuklara, kadınlara yakışır. Mademki bu dünyada dinimiz, namusumuz ve vatanımız için yaşıyoruz, vatanımıza dokunanlarla, milletimizin namusunu lekelemeye çalışanları mahvetmekten büyük gaza olamaz.

Hamd olsun millet uyanmaya başladı. Allah'ın inayetiyle, Peygamber Efendimizin yardımı ile yakında bu zalimlerin ellerinden kurtulacağız. Hak ta'ala zalimlerle uğraşanların yardımcısıdır. "İnnelleha layuhibbuzzalimin" öyleyse ey vatandaşlar aşağıdaki nasihatlerimizi can kulağıyla dinleyiniz. Bu nasihatlerle amel eden Müslüman, Cenab-ı Allah'ın mağfiretine layık olur.

Ey köylüler kimden korkuyorsunuz? Size kim dokunabilir zannediyorsunuz? Askerler mi? Onların sizin evlatlarınız, din kardeşlerinizdir. Hiç size karşı silah kullanabilirler mi?

Hristiyanlarla Yahudilere sakın dokunmayınız. Bilakis, onların malını ve canını kendinizkinden daha ziyade muhafaza ediniz. Fakat dikkat ediniz ki aralarında hainlik olmasın.

Sultan Hamid'e itaat lazımdır diye sizi aldatmak isteyenlere cevaben deyiniz ki; adil olmayan milletin hakkını, malını yiyen, Müslümanın kamu malını hainlere dağıtan düşmanları, memleketlerimize çağırın bir padişaha itaat küfürdür. Hocalarınıza sorunuz, size söylesinler. Sultan Hamid din kitaplarını yaktı. "Ahmediye"yi, "muhammediye"yi yasak etti. Eski zamanlarda aslan yürekli atalarımız, millete fenalık ettiği için nice padişahı tahtından aşağı indirdiler ve yerlerine iyi padişahlar getirdiler. Hiç korkmayınız, Peygamberimiz Efendimizin ruhaniyetine sığınarak ittifak ediniz. Zira Cenab-ı Allah'ın nusret ve selameti daima sizinledir. Din ve vatanımız elden gidiyor, bütün ticaret Hristiyanların ellerinde kaldı. Hükümetin zulmünden göz açamayan biz İslâmlar fakir olduk, hakir olduk, elimizde sanat olarak yalnız nalcılık leblebicilik gibi şeyler kaldı.

Ey sevgili vatandaşlarımız! Korkmayalım, ittihad edelim, muhakkak emin olunuz ki; yarın içinizden mert ve cesur bir adam çıkıp "Ey ümmet-i Muhammed, Ey Osmanlılar; ne duruyorsunuz, kalkınız, şeref ve namusunuzu mahvettiler, bizi düşmanlara çiğnettiler, rezil ve bednam ettiler" diye bağırarak sizin önünüze düşecektir. İşte o intikam gününe, o birlik zamanına hazırlanmak için şimdiden aranızda gizli gizli cemiyetler, ittifaklar yapmaya çalışınız. Zira din ve vatan hepimizindir, onu kurtarmak hepimizin borcudur, hepimize farzdır. İçinizde köylülerle münasebette bulunan nüfuz ve itibarı olanlar, bu biçare kardeşlerimizin yardımına koşsun. Onlarla el ele vermeye gayret etsin, zira biz hiçbir şey bilmediğimiz, cahil olduğumuz için mahvoluyoruz. Bizi bu gaflet uykusundan uyandıracak gazeteleri, kitapları her tarafa götürünüz. Biri birinize okuyunuz, köylülere anlatınız, herkesin gözü var, vicdanı var, bu fenalıkları herkes görüyor nefret ediyor artık bıçak kemiğe dayandı, kanlarımızın sel gibi akıp gittiği zaman, o çok sevdiğimiz istirahatın hiçbir şeye yaramadığını göreceğiz. Fakat heyhat, o vakit iş işten geçmiş olacaktır.

Son pişmanlık fayda vermeyecek öyle ise henüz vakit varken aklınızı başımıza toplayarak bu fırsattan istifade edelim, nefsimizi islah eyleyelim. Otuz seneden beridir hükümetin zulmü ve kendi cehaletimiz yüzünden müdafaa etmediğimiz vatanımızı, o sevgili validemizi kurtarmaya çalışalım. Selametın tek çaresi olan millet meclisini isteyelim. Sultan Hamid'in keyfine kurban olmayalım. Akrabalarımıza, dostlarımıza, vatan kardeşlerimize vatanın tehlikede olduğunu ve bu gidişle Maazallah Hükümet-i Osmaniye'nin munkariz olacağını anlatalım. Elimizden geldiği, gücümüzün yettiği kadar milletimizi, memleketimizi bu kara günlerden, bu pasif hükümetten, bu kara yüzlü zalimlerden kurtarmaya çalışalım. Ümit edelim, cesur olalım, Cenab-ı Hakkın rahmeti bizimle beraberdir.⁶¹⁶

⁶¹⁶ Hayyeale'l- Felâh adlı bu eser el yazması bir eserdir. 1907-1908 tarihleri arasında ihtilalden hemen önce yazılmıştır. İttihad ve Terakki Cemiyeti uzun bir müddet bu eseri istinsah (elle çıkarma, kopya etme) yoluyla çoğaltmış ve gizli olarak dağıtmıştır. Eserin orijinali toplam olarak kapak dâhil 33 sahifedir.

3.4 REVAL MÜLAKATI

Meşrutiyeti tekrar ilan etmeyi hedef haline getiren cemiyet, propagandalarına hız kesmeden devam ederken bir taraftan da teşkilatlanmasını süratle tamamlıyordu. 1908 yılının ortalarında, artık Makedonya ve hükümet cephesindeki gelişmelerle meşrutiyetin ilanına uygun ortam hazırlanmıştı. 1908 yılı, Rumeli’de kurulan çetelerin ıslahat projesi adı altında bölgeye yerleşen İtalyan, Fransız, Rus, İngiliz, Avusturyalı mali teşkilat memurları ve bu devletlerin subayları tarafından desteklendiği bir yıldır. Bu olumsuz durumun yanında Reval şehrinde İngiliz kralı ile Rus Çarı’nın bir araya gelmeleri İTC’nin bekledikleri meşru zemini oluşturmuş ve onları harekete geçirmiştir.⁶¹⁷ Makedonya’nın son durumu ve Reval görüşmesinin etkisi Cemiyet’in teşkilatını süratle geliştirmesine ve isyan harekâtının çabuklaştırılmasına imkân sağlamıştır.⁶¹⁸

9-12 Haziran 1908 tarihinde bugünkü Estonya’nın başkenti Tallin’in o dönemki ismi olan Reval’de Rus Çarı II. Nikola ile İngiltere Kralı VII. Edward Makedonya sorununu ve Avrupa’daki devletlerarası rekabetleri görüşmek amacıyla bir araya gelmişlerdir. İngiliz ve Rus kraliyet aileleri arasında, Kral Edward’ın kız kardeşi Alexandra’nın Nikola ile evli olmasından dolayı bir akrabalık ilişkisi de bulunuyordu.⁶¹⁹ Makedonya sorununun bir uzantısı olan Reval görüşmesi, 1908 İhtilali’ni başarıya götüren sebeplerden biri, belki de en önemlisidir. Bu toplantının yapılması özellikle İttihad ve Terakki Cemiyeti üyeleri üzerinde büyük bir etkiye sebep olmuştur. Cemiyet’in propagandası sonucu askerler Rusların ve İngilizlerin, Osmanlı Devleti’ni masada paylaştıkları zannına kapılıp büyük bir dehşete düşmüşlerdir. Bu etkinin büyüklüğünü anlamak için 1908 İhtilali’nin baş aktörlerinden Niyazi Bey’in o günkü düşünceleri, dönemin atmosferini anlamamız adına yardımcı olacaktır. Reval Görüşmesi ile Resneli Niyazi Bey’in dağa çıkması arasında yaklaşık üç haftalık bir süre vardır:

“Bütün bu elemelerin ruhumu sardığı bir sırada Reval mülakatı oluvermişti. Bu toplantıda Rusya ve İngiltere tarafından kararlaştırılan neticeyi düşünerek üç gün, üç gece heyecanlar ve helecanlar içinde çırpındım. Ölümünden başka bir kurtuluş yolu göremiyordum. Nihayet kanlarla dolu gördüğüm ufuk, kararmış geleceğinde milletin selâmeti için karşımda bir ışık gibi beliriverdi. Evet, arzularına nail olma taraflarını kafamdan geçirmiştım. Kurtuluşu fedakârlıkta, ölümden buluyor, Reval mülakatının bütün Türklüğün gönlünde yarattığı karanlığı, ancak milletçe bir ölümü göze almak

⁶¹⁷ Balkaya, a.g.e., s. 34.

⁶¹⁸ Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 306.

⁶¹⁹ Özdemir, a.g.e., s. 114.

suretiyle nihayet bulacağını düşünerek, tesirlerini her gördüğüm münevverin yüzünde okuyordum. Hepimiz ve Cemiyete aza münevverler memleketimiz için verilen kötü kararı öğrenmiştik. Hiç tenakuza düşmedik. Bir çete meydana getirmek fikrini kafamdan geçirmeye başladım.”⁶²⁰

Reval Görüşmesi sadece İttihad ve Terakki mensuplarının dikkatini çekmemiş ayrıca Osmanlı Sarayı da çıkan söylentiler sebebiyle görüşmeleri dikkatle takip etmiştir. Bu konuyu Tahsin Paşa hatıratında şu ifadelerle anlatmıştır:

“Sultan Hamid bu mülakattan hayli kuşkulandı ve bir cuma günü Rusya Sefiri’nden bu mülakat hakkında izahat istedi. Rusya Sefiri Reval Mülakatı’nın Tibet arazisi üzerinde İngilizlerle bir anlaşmadan ibaret olduğunu söylemiş ve meseleyi ehemmiyetten ari ve sırf iki devlete ait gibi göstermeye çalışmıştı. Abdülhamid buna ne dereceye kadar inandı bilemesem de her halde işin vahametini layığıyla takdir ettiği görülüyordu.”⁶²¹

Bu dönemde de İttihad ve Terakki, devletin başına gelen bütün olumsuz durumlardan yine Sultan II. Abdülhamid’i sorumlu tutmuştur. Reval görüşmesi sırasında ve sonrasında ortaya çıkan söylentilerin İttihad ve Terakki tarafından bir propaganda malzemesi olarak kullanıldığı bir gerçektir. Orhan Koloğlu, konu ile ilgili geniş araştırmalarına binaen “Reval buluşması sadece bir bahane olmuştur. Bahane haline getirilmiştir” demektedir.⁶²²

Mustafa Ragıb’ın aktardığına göre, Reval’de görüşülenler konusunda net bir bilgiye sahip olunmadığı halde “bu mülakatın doğuracağı feci akıbetleri telkin” hususunda propaganda yapmaya karar verilir.⁶²³ Bunun için de Reval kararları konusunda bir hayli metin hazırlanır. Kendisi de bir İttihatçı olan Tahsin Uzer, Reval kararları başlığı altında, içinde “Maliyenin tamamen büyük devletlerin kontrolü altına alınması”, “Makedonya’nın ayrı bir bütçesi olması ve bu bütçede askeri masrafların bulunmaması” ve “Makedonya’ya özel ve ayrı bir idare şekli verilmesi”⁶²⁴ de bulunan teknik hatalardan ibaret beş madde sıralar. Ayrıca, söz konusu kararların en geç altı ay içinde uygulanması için Bâb-ı Âli’ye bir nota verildiğini belirtir. Aynı şekilde Andonyan da, Makedonya’daki Osmanlı ordusunda subaylar tarafından yürütülen

⁶²⁰ Ahmet Niyazi, *Resneli Niyazi Bey’in Anıları-Balkanlarda bir Gerillacı*, Çev. İhsan Ilgar, Çağdaş Yay., İstanbul, 1975, ss. 77-78.

⁶²¹ Tahsin Paşa, “Tahsin Paşa’nın Yıldız Hatıraları”, *İkinci Meşrutiyetin İlanı*, Haz. Ö. Andaç Uğurlu, Örgün Yay., İstanbul, 2008, s. 500.

⁶²² Orhan Koloğlu, “Reval’de Osmanlı Devleti Gerçekten Paylaşıldı mı?”, *Tarih ve Toplum Dergisi*, sayı 24, İstanbul, Aralık 1985, s. 19.

⁶²³ Ragıb, *a.g.e.*, s. 124.

⁶²⁴ Tahsin Uzer, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, TTK. Yay., Ankara, 1999, s. 86.

ihtilalci propagandanın “Sultan’ın memleketi sattığı” iddiası üzerine temellendiğini ifade eder.⁶²⁵ Ancak görüşmelere bakıldığında Makedonya’nın veya Osmanlı Devleti’nin paylaşılması konusunda bu iki devlet tarafından alınan nihai bir karar olmadığı anlaşılmıştır. Ayrıca dönemin keskin şartlarına bakıldığında İngiltere ve Rusya’nın, Almanya, Avusturya-Macaristan, İtalya ve Fransa gibi devletleri hesap etmeden Osmanlı Devleti gibi büyük ve değerli topraklara sahip bir ülkeyi kendilerince paylaşmalarının mümkün olamayacağı açıktır.

Reval mülakatı ile ilgili İttihadçılar ilgilendiren diğer önemli bir nokta da, bu toplantı hakkında onlara Osmanlı’nın paylaşılacağı mesajını ulaştıranların İtalyan ve Almanlar olmasıdır. Bunun altında yatan gerçek ise aslında bu tarihlerde dünyanın paylaşılması hususunda iki grubun kendini göstermeye başlamış olmasıydı. Avrupa’daki grup, Almanya-Avusturya-İtalya’ya karşılık, dünyayı zaten paylaşmış olan Rusya, İngiltere ve Fransa’dır. Dolayısıyla büyük gruba karşı İttihadçılar, Almanlar ve İtalyanlar tarafından kışkırtılmıştır. Bunu destekleyen diğer husus ise “Reval’de Türkiye’nin taksimine karar verildi” sözünün ilk çıkış noktasının yine Avusturya ve Almanya’nın Yahudi basını olmasıdır.⁶²⁶ Özellikle Fethi Okyar hatıralarında bu bilginin Almanlar tarafından yayıldığını söylemiştir.⁶²⁷

Reval buluşmasında gerçekte nelerin konuşulduğunun tespit edilmesi için en önemli araştırmalardan biri, I. Dünya Savaşı öncesi ve sonrasındaki diplomasi tarihini konu almış, en kapsamlı eser olan “Geschichte der Diplomatie”dir. Burada Osmanlı Devleti ile ilgili olarak sadece, İngiliz Hariciye Müsteşarı Hardinge’in, Rus Hariciye Nazırı İswolski’yi İngiltere’nin Makedonya reform programını desteklemesi için ikna etmeye gayret ettiği bildirilmektedir. Burada görüşmeye katılanlar arasında Osmanlı Devleti’nin paylaşılması hakkında bir karar alındığına dair herhangi bir bilgi geçmemektedir. İngiliz zabıtlarında araştırma yapan Koloğlu’nun kanaatine göre de ortada bir anlaşma yoktur. Genel durum hakkında görüşme söz konusudur. Rusya’nın görüşmeye daha yetkin bir kadroyla gelmesine karşılık, İngiltere karar verecek bir kadro ile orada olmamıştır, yalnızca görüşleri dinlenmiş, herhangi bir vaatte de

⁶²⁵ Aram Andonyan, *Balkan Savaşı*, Çev. Zaven Biberyan, Aras Yay., İstanbul, 2002, s. 157.

⁶²⁶ Suat Zeyrek, “II. Meşrutiyet’in İlanı Üzerine Bazı Düşünceler: Darbe mi? Devrim mi?” *OTAM*, S. 32, 2012, s. 211.

⁶²⁷ Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, Tercüman Yay., İstanbul, 1980, s. 9.

bulunmamıştır.⁶²⁸ Son olarak döneme şahitlik eden Mehmed Salahaddin Bey de, Reval Mülakatı'nın cemiyet tarafından bir sermaye addedilerek kullanıldığını ve “vatanseverlik maskesi” altında yanlış amaçları ve kuruntuları için orduyu galeyana getirdiklerini söylemiştir.⁶²⁹

Bu tespitlerle beraber Jön Türklerin tarih sahnesine çıktıkları andan itibaren matbuatla ilgilenip, propaganda silahını çok iyi kullandıklarından bahisle, İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni yöneten Merkez-i Umûmi (Genel merkez) üyelerinin böyle bir habere anında inandığı ve bu sebeple ihtilale kalkıştıkları ihtimali çok düşüktür. İttihadçılar, siyasi bir hareketin mensubu olarak mücadele ettikleri II. Abdülhamid Han'a karşı bu hadiseyi bir propaganda aracı olarak kullanmak istemişlerdir. Böylece vatan elden gidiyor diyerek isyanlarını meşrulaştırmaya çalışmışlar ve bu konuda başarılı da olmuşlardır.

Nitekim İsmail Hami Danişmend'de, Reval mülakatı propaganda yayınlarını değerlendirerek, bunların “İttihadçı propagandası” olduğunu, Reval mülakatında konuşulan şeylerin son derece gizli tutulduğunu, sonraları yapılan ifşaattan anlaşıldığı üzere Reval mülakatının Türkiye'den ziyade Almanya aleyhine bir teşebbüs olduğunu tahkikleri sonucunda dile getirmiştir.⁶³⁰

⁶²⁸ Koloğlu, *Reval'de Osmanlı Devleti Gerçekten Paylaşıldı mı?*, s. 18.

⁶²⁹ N. Alkan, *II. Abdülhamid ve Jöntürkler*, ss. 152-153.

⁶³⁰ Danişmend, *a.g.e.*, c. IV, s. 355.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4 İHTİLAL

İhtilalin habercisi diyebileceğimiz ilk gelişme Talat Bey ve Emanuel Carasso'nun İstanbul ziyaretleridir. Bu ziyaretten takriben bir ay sonra ihtilal fiili olarak başlayacaktır.⁶³¹ Üç gün süren bu ziyaretin içeriği ve kimlerle görüşüldüğü hakkında net bilgiler bulunmamakla beraber Veliahd Reşad Efendi ile anlaşmak için geldikleri rivayet edilir. Hikmet Bayur, bu ziyaret hakkında önemli din adamları, iş adamları ve masonların ileri gelenleri ile görüşülüp anlaşıldığını bildirmiştir.⁶³²

Makedonya'da ihtilali başlatmak için yıllardır çalışan Cemiyet, 1908 baharında hazırlıklarının sonuna gelmiştir. Jön Türklere gizli sempatisi olan ve onlarla dolaylı olarak ilişkisi bulunan Hüseyin Hilmi Paşa'nın Makedonya'ya umumi müfettiş olarak tayini, İTC'nin ihtilal yolunda işlerini kolaylaştırmıştır. Bu durum, Hüseyin Hilmi Paşa'nın bu vazifeyi sekiz sene sürdürmüş olmasına rağmen Saray'a buradaki ahval hakkında gerektiği gibi raporlar göndermemiş olmasıyla sabittir. Hüseyin Hilmi Paşa ancak 1908 senesinin Haziran ayında yani isyandan bir ay önce ihtilal komitelerinin harekete geçeceğini Saray'a bildirmiştir.⁶³³ Bu haber 1907 kongresinden ve ilan edilen kararlarından itibaren Yıldız tarafından zaten bilinmekte olan havadistendir. Padişahın ona bahsettiği mevkii onu bölgedeki en önemli Osmanlı idarecisi yapmasına rağmen Paşa, Cemiyet'in tarafında yer almıştır. Kendisi Resneli Niyazi Bey'in isyan hazırlıklarını ve isyanın günü ile saatini çok önceden öğrendiği halde buna engel olmak için teşebbüste dahi bulunmamıştır.⁶³⁴ Ek olarak Hüseyin Hilmi Paşa 2 Mayıs 1908'de ittihatçı olan Galip Bey'le bir görüşmesinde Cemiyet'in Ordu içine sızdığını bildiğini de açıkça söylemiştir.⁶³⁵

İhtilalin gerçekleşeceği Temmuz ayına yaklaşıldığında Sultan Abdülhamid gelen jurnaller üzerine Rumeli'de vazifeli, güvendiği paşalardan bir komisyon kurdurarak ihtilalci fikirlere bulaşmış subayların tespit edilmesini istemiştir. Bu subaylar gizlice bir

⁶³¹ N. Alkan, *II. Abdülhamid ve Jöntürkler*, s. 173.

⁶³² Bayur, *a.g.e., c. I*, s. 438.

⁶³³ Tahsin Paşa, *a.g.e.*, s. 495.

⁶³⁴ N. Alkan, *Selanik'in Yükselişi*, s. 348.

⁶³⁵ Süleyman Külçe, *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet*, Haz. İsmail Dervişoğlu ve ark., Kitabevi Yay., İstanbul, 2013, s. 3.

bir tespit edilirken, bu karar Hüseyin Hilmi Paşa tarafından mason localarına sızdırılmıştır.⁶³⁶ Sarayın direktifleri doğrultusunda İttihad ve Terakki ile bağlantısı olan subayları öğrenmeye çalışan Selanik Merkez Kumandanı Albay Nazım Bey, bu isimlere oldukça yaklaşmış olan görevlilerden birisidir. Bunun üzerine Cemiyet deşifre olmamak için onu öldürmeye karar vermiştir. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin meşrutiyet lehine yaptığı ilk fiili hareket bu olmuştur. İsmail Canbolat, Enver Bey ve Mustafa Necip Bey'in tertip ettiği bir suikast sonucunda öldürülmeye çalışılan Nazım Bey, Yıldız Saray'ı taraftarlarından olup, ayrıca Erkânıharp binbaşlarından Enver Bey'in (Paşa) eniştesiydi. Buna rağmen cemiyet üyelerini ortaya çıkarmaya uğraştığı için bu suikastı Enver Bey de uygun bulmuş ve eniştesinin ortadan kaldırılmasına rıza göstermiştir. Hatta hadise esnasında eniştesinin evinde tertip maksatlı misafir bulunan Enver Bey suikastın icrasına da yardım etmiştir.⁶³⁷ Fakat Nazım Bey şans eseri yalnızca yaralanmış, suikast teşebbüsü bu suretle neticesiz kalmıştır. 11 Haziran 1908'de yapılan ve başarısızlıkla sonuçlanan bu suikast girişiminin ardından yaralı Nazım Bey İstanbul'a götürülmüş, Enver Bey ise yakalanıp tutuklanmamak için Tikveş'e gidip saklanmıştır. Nâzım Bey olayı üzerine Erkânıharp, Enver Bey'e de arama çıkartarak tutuklanması istemiştir. Enver Bey bu sebeple ihtilalin ilk günlerine kadar bölgedeki köylerde gizlenmek gereğini duymuştur.⁶³⁸

Nazım Bey suikastının hemen ardından görevlendirilen İsmail Mahir Paşa başkanlığında bir araştırma komisyonu Selanik'e gelerek Sultan Abdülhamid Han'a çarpıcı bir tahkikat raporu sunmuştur. Bunun üzerine kovuşturma genişletilerek sadece Selanik'te değil, Vilayat-ı Selase'de de gizli cemiyeti araştırmak için müfettişler görevlendirilmiştir. Şemsi Paşa'nın görev yaptığı Mitroviça'ya gelen İbrahim Bey, padişaha son derece bağlı olan Paşa'ya (Selanik ve Manastır bölgesini kastederek) "aşağılarda padişahımızı öldürmek için zabitan bir cemiyet yapmış" şeklinde bilgi vermiştir. İhtilal öncesinde Jön Türkler ile yakın ilişkide olan Rus yazar Tatarine, ihtilal öncesindeki bu durumu "tüm ordunun devrimci edebiyat salgınına yakalandığı" şeklinde tasvir etmiştir. Diğer taraftan Tikveş bölgesinde kaçak olarak bulunan Binbaşı

⁶³⁶ Mevlânâde Rıfat, *Türk İnkılabının İçyüzü*, Pınar Yay., İstanbul, 2000, c. I, s. 76.

⁶³⁷ Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 308.

⁶³⁸ Bayur, *a.g.e.*, c. I, s. 439.

Enver Bey, teftiş için gönderilen paşaların geri çekilmesi, aksi halde bazı olaylar çıkacağı hususunda bölgedeki paşalara tehdit mektupları göndermiştir.⁶³⁹

Zincirleme hadiseleri tetikleyen bu olayın iç yüzü oldukça ilginçtir; O tarihlerde 3. Ordu mıntikasına dâhil Serez'deki fırkanın ve Serez mıntikasının kumandanı müşir rütbesinde bir zat idi. Bu zat, Sultan'ın fevkalade emniyet ve itimadına mazhar bulunuyordu. Rütbesinin müşir olmasına, Esat Paşa'dan alt rütbede bulunmasına rağmen, İstanbul ile Makedonya arasında emniyetli bir mıntika tesisi maksadıyla Serez'den uzaklaştırılmazdı. İşte bu mühim kumandan, Müşir İbrahim Paşa idi. Oğlu Nurettin Bey (Paşa) de babasının yanında bulunurdu. Meşrutiyet ilanından evvelki günlerde Müşir İbrahim Paşa'nın mıntikasında, bir binbaşı, istibdat idaresi aleyhinde beyanatta bulunmuştu. Bir hafiyeye bunu jurnal etmiş akabinde mahallinde durumun araştırılması için o zaman Selanik'te Merkez Kumandanı bulunan Kaymakam Nazım Bey İstanbul'dan görevlendirilmişti. Selanik Merkez Kumandanı Kaymakam (Yarbay) Nazım Bey, başarılı bir memurdu. Selanik'te gizli örgüte dönük incelemelerinde bazı ipuçları yakalamıştı ve bunu İstanbul'a rapor etmişti.⁶⁴⁰ Saray ve merkez komutanlığı arasındaki bu iletişim, telgrafhane veya ilgili resmi kurumlardaki gizli cemiyet mensubu memurlar tarafından öğrenildi. Akabinde bu yazışmaların muhtevası Cemiyet mensuplarınca cemiyetin merkez-i umumisine bildirilmişti. Bu minvalde Nazım Bey, Cemiyet hakkında topladığı bilgi ve belgeler hakkında gecikmeden İstanbul'a çağırıldı. Cemiyet bunun üzerine deşifre olmamak için Nazım Bey'i ne pahasına olursa olsun durdurmak üzere hakkında idam kararı vermişti.⁶⁴¹ Bahsedildiği gibi Cemiyet, Nazım Bey'i, bu vazifeyi yapmaktan men etmek üzere vurdurdu. Hadiseden sonra vakıanın araştırılmasına, İstanbul'dan değil, ancak orduca tayin olunacak bir memurun gidebileceği fikri telkin olundu. Bu memur ise daha evvel bahsedildiği üzere kendisi de Cemiyet mensublarından biri olan Mustafa Kemal idi. O dönem kolağası rütbesinde bulunan Mustafa Kemal *Nutuk*'ta hadiseyi şöyle ifade etmiştir:

“Ben memur oldum. Bittabi vazifem, istibdat aleyhinde bulunmuş olan binbaşiyi kurtarmak idi. Evvela Serez'e gittim. Müşir İbrahim Paşa'yı ziyaret ettim. Görüşme esnasında anladım ki, Paşa'nın büyük bir endişesi vardır. İbrahim Paşa, kendi mıntikası dâhilinde Sultan Hamid ve istibdat idaresi aleyhinde hiçbir fert bulunmadığını ve bulunamayacağını Sultan'a temin etmişti. Buna rağmen, söz konusu binbaşı hakkındaki jurnal, Sultan Hamid'in Müşir

⁶³⁹ Özdemir, *a.g.e.*, s. 122.

⁶⁴⁰ İSAM, *HHP*. 4/206, r. 22 Haziran 1323 (5.7.1907).

⁶⁴¹ Ragıp, *a.g.e.*, s. 39.

İbrahim Paşa'ya olan itimadını ortadan kaldıracak mahiyette idi. Bu jurnal muhteviyatının tahakkuku, İbrahim Paşa'nın aleyhinde idi. Bunu istemiyordu. Ben, derhal Paşa'nın endişesini anladım ve dedim ki: "Paşa Hazretleri, mıntikanızda Zatı Şahane aleyhinde his besleyen bir ferdin bulunabileceği beklenmez. Verilmiş olan jurnal muhteviyatının mahallinde araştırılması, tarafınızdan tesis olunmuş disiplin ve telkin edilmiş olan sadakat hislerini kolaylıkla ortaya çıkaracaktır. Arzu buyurursanız, yapacağım tahkikat raporunun bir suretini zatı devletinize de göndereyim." İbrahim Paşa, bu beyanatımdan çok ferahladı. Benden memnun oldu ve oğlu Nurettin Bey'i çağırıp benim ağırılanmamı ve vaka mahalline seyahatim için kolaylık gösterilmesini emretti. Tahkikatımın neticesi, binbaşığı kurtardı. Jurnal vereni müfteri cezasına çarptırdı."⁶⁴²

Görüldüğü üzere alınan istihbaratlarla isyan başlamadan önce ihtilal hareketi belki geciktirilebilir belki de önlenebilirdi. Ancak Saray'a karşı itibarını kaybetmek istemeyen Paşa'nın hadiseyi örtbas etmek istemesi ve Nazım Bey'in tespit ettiği ittihatçı binbaşının farkında olunmadan gene bir ittihatçı subaya tahkik ettirilmesi bölgedeki bilgileri dezenformasyona uğratmış, Yıldız Sarayı'nın gevşemesine ve hadisenin ehemmiyetle üzerine gitmemesine sebebiyet vermişti.

Nazım Bey'in ortadan kaldırılma teşebbüsü sonrasında Makedonya'da suikastlar art arda devam etmiştir. Devamında şehirde İttihatçılar hakkında bazı bilgiler topladığı haber alınan Manastır Polis Müfettişi Sami Bey ve Topçu Alay İmamı Mustafa Efendi de Selanik'te birer kurşunla yere serilmiştir.⁶⁴³ Diğer taraftan Sultan Abdülhamid büyük hafiye teşkilatı ile Makedonya'daki bu hareketlenmelerin çoğundan haberdardı. Bir isyanın vuku bulacağını seziyor ancak düşmanın kimler olduğunu bilemiyordu. Bu sebeple örgütün elebaşlarını belirlemek ve sorunu kökten çözmek için dikkatli bir siyaset izliyordu. Teşhisi tam olarak koymadan ortaya atılmak istemiyordu. Aksi halde kontrol altına alınamayacak gelişmeler olabilirdi. Bunun için hükümetin bütün resmi teşkilatı, vesaiti, yüzlerce hafiye ve memuru bu tehlikenin başındakileri keşfe çalışıyordu. Sultan bunu yaparken oldukça temkinliydi; özellikle, bölgedeki sorunları bahane edecek bir yabancı müdahalesine fırsat vermek istemiyordu.⁶⁴⁴ İki taraf birbirine galebe çalmak için doğru zamanı kollarken, bu gelişmeler neticesinde Manyasizâde Refik Bey'in evinde cemiyet ileri gelenleri toplanma kararı almışlardı. Refik Bey toplananlara Sultan II. Abdülhamid'in, Cemiyet'i ortadan kaldırmak ve cemiyete girmiş subayların tasfiyesi için geniş yetki ile Birinci Ferik (Orgeneral) Şemsi Paşa'yı memur ettiği haberini vermişti. Şemsi Paşa'nın üstlendiği görevde Cemiyet'e dönük topyekûn

⁶⁴² Atatürk, *a.g.e.*, ss. 734-735.

⁶⁴³ Danişmend, *a.g.e.*, s. 361.

⁶⁴⁴ Ragıb, *a.g.e.*, s. 21.

bir temizlik harekâtı görüntüsü bulunmaktaydı.⁶⁴⁵ Bunun üzerine yapılan gece toplantısında iki görüş ileri sürüldü.

1- Şemsi Paşa faaliyete geçmeden, kendilerine sadık kuvvetlerle birkaç subay fiilen karşı çıkmalı, isyan etmeli yani o günün tabiriyle dağa çıkılmalıdır.

2- Şemsi Paşa gerekirse öldürülmeli ve faaliyetlerine engel olunmalıdır.

Sabaha kadar süren toplantıda bu görüşler tartışılmış ve uygulanacak planlar hazırlanmıştır. Hazırlanan bu planlar yavaş yavaş uygulamaya konulmaya başlanacaktır. İlk harekete geçecek olan kişi de ileride anlatılacağı üzere Resneli Niyazi Bey olacaktır.⁶⁴⁶

Buna mukabil Yıldız Sarayı’da Makedonya’da her türlü tehdidi özellikle ordu içinde olabilecek müdahaleleri asgariye indirmeye çalışıyordu. Bunu fark eden Cemiyet, bütün Makedonya’da teşkilat ve faaliyetini artırmaya yönelmişti. Selanik’te, ordu müşiriyetinde bulunan Esat Paşa’ya itimat kalmamıştı. Erkânı harbiye Reisi olan Ali Rıza Paşa hakkında şüpheye düşülmüştü. Bu isimlerin birer birer Sultan Abdülhamid tarafından sorgulanmak için İstanbul’a çağırılması bu durumu doğurmuştu. Ordu müşirliğine, daha evvelden bahsi geçen Müşir İbrahim Paşa tayin olundu ve gönderildi. Sertliği ile tanınan İbrahim Paşa’nın Selanik’e gelmekte olduğu haberi üzerine, bazı zabıtlar tedirginliğe düşerek her ihtimale karşı bir vesile ile merkezden uzaklaştı. İhtilalin bizzat içinde bulunan Mustafa Kemal, Cemiyet’in telaşını ve İbrahim Paşa’ya karşı yapılan tedbirleri Nutuk’ta şu şekilde dile getirmiştir:

“Arkadaşım Fethi Bey, zaten daha evvel Jandarma Mektebi Kumandanlığı’na geçmişti. Merkezde ordu kumandanı, erkânı harbiye reisi namlarına yalnız ben bulunuyordum. Yeni gelen kumandana 3. Ordu Kumandanlığını ben devir teslim edecektim. Hakikaten öyle oldu. İbrahim Paşa, refakatinde oğlu Nurettin Bey olduğu halde, trenle geç vakit Selanik’e vardı. Doğru kumandanlık dairesine geldi. Orada kendisine vaziyeti takdim ettim. Gece olmasına rağmen, ordu erkânı harbiyesinde vazifeli bütün reisleri birer birer görmek istedi. Herkes gelip kendini takdim ediyordu...”

(...)Şimdi efendiler, gelelim ihtilal ve inkılap safhasına... İbrahim Paşa’nın, yıldırma politikası, ihtilal komitesinin tehditkâr vaziyetiyle karşılandı. Paşa hiddet ve şiddetini bir tarafa bırakmak mecburiyetini hissetti. Bazı arkadaşlar, bu arada en çok Cemal Bey (Cemal Paşa) vasıtasıyla ihtilal cemiyetinin kuvvetinden ve teşebbüsündeki ciddiyetten İbrahim Paşa’nın oğlu haberdar edildi (korkutuldu). Babasının cemiyet aleyhine harekette bulunmaması ihtar ve Paşa’dan teminat talep olundu. Mesela, “Kumandan Paşa cemiyet aleyhinde hareket

⁶⁴⁵ Özdemir, a.g.e., s. 150.

⁶⁴⁶ Balkaya, a.g.e., s. 35.

etmeyeceğini işaret etmek üzere, cuma namazını filan camide kılacak ve ikinci safta yer alacaktır” gibi birtakım taleplerde bulunuldu. İşte Nurettin Bey bu gibi tebligatı pederine duyurmak için vasıta olarak kullanıyordu...

Meşrutiyet ilanı meselesinin tamamen içinde bulunduğum ve bütün teferruat ve safhalarıyla şahsen ve yakından münasebetli olduğum için, bu husustaki hatıralarım aynen hafızamdadır.’’⁶⁴⁷

Cemiyet mensupları ifşa olmamak için giriştiği bu korkutma hareketleri ve suikast eylemlerinde amaçlarının tersine kendilerini açık etmiş, ister istemez bir karar noktasına gelmişlerdi. Ya Abdülhamid Han yönetiminin sıkı takibatı sonucunda tamamen deşifre olup bir daha toparlanamayacak şekilde ortadan kaldırılabilecekler, ya da hemen harekete geçip ne pahasına olursa olsun bunu engelleyeceklerdi. Kurulan tahkikat komisyonunun cemiyeti deşifre etmeye yaklaştığını haber alan ihtilalci zabitan, bunun üzerine zaten zamanı geldiğine inandıkları ihtilali gerçekleştirmek üzere dağlara çıkarak açık isyan bayrağını çekmeye karar vermişlerdir.⁶⁴⁸ Selanik’teki İngiliz Konsolosu Sir Robert Graves, Talat, Rahmi ve Cavid Bey gibi bazı tanınmış Jön Türklerin kendisiyle temasa geçerek, “ülkeyi mahveden Abdülhamid’e karşı bir isyan girişimi başlatmak” istediklerini, bunun için İngiltere’nin kendilerini destekleyip desteklemeyeceklerini sorduklarını aktarır. Graves de “ordunun ve polisin desteği arkanızda olmadığı sürece bu fikri kafanızdan atın” diyecektir. İngiliz Büyükelçiliği tarafından hazırlanan “1908 Türkiye Raporu”nda İttihatçılar, “orduyu yanlarına çekmedikçe, her hareketin başarısızlığa uğrayacağını anlayacak kadar irfan sahibiydiler” diye anlatılır. Aynı belgede, Temmuz’un ilk günlerinde Manastır’daki İngiliz Konsolosluğu’nun da ziyaret edildiği ve “birkaç gün içerisinde bir devrim yapılacağı, bunun Hristiyanlara karşı düşmanlık anlamına gelmediği bildirilerek, Büyük Britanya’nın tutumunun ne olacağı” sorulur.⁶⁴⁹

Selanik merkezi, fedai hücrelerini oluşturduktan sonra, muhtemel icraatlarda kullanmak için silah temin etme girişiminde bulunmuştur. Bunun için Paris’ten bombalar ve Parabellum silahları istenir. Ancak onların temini gecikince, daha kolay ulaşabildikleri Webley-Scott revolver tabancaları kullanmaya karar verirler.⁶⁵⁰ Özellikle Terakki ve İttihad Cemiyeti’nin Paris ve Selanik merkezleri arasındaki haberleşme ve

⁶⁴⁷ Atatürk, *a.g.e.*, ss. 736-737.

⁶⁴⁸ Ramsaur, *a.g.e.*, s. 158.

⁶⁴⁹ Özdemir, *a.g.e.*, s. 108.

⁶⁵⁰ Hanioglu, *Preparation for a Revolution*, s. 228.

bu cemiyetin Büyük Güçler'e yönelik açıklamaları yardımıyla görülüyor ki, Jön Türk İhtilali beklenmedik bir olay veya tesadüfen ortaya çıkan bir vaka değildir. Eldeki bilgilerle kesin olarak anlaşılıyor ki bu hadise, İTC'nin Selanik ve Paris merkezleri tarafından gerçekleştirilen hazırlık sürecinin bir sonucu olarak gerçekleşmiştir. İttihatçı kaynaklar, Cemiyet'in Selanik'teki yönetiminin "Kanun-ı Esasi'nin iadeten tesisini cebren temin edecek isyanın 1324 (1908) Ağustos'unda yapılmasını münasip gördüğünü"⁶⁵¹ belirtirler. Ağustos'ta yapılacak umumi kıyam muntazam bir program ile ve her şey hesap edilerek tatbik edilecekti. Plan zaten hazırды, Reval Mülakat'ı, Cemiyet'e isyan için halk nezdinde meşru zemin oluşturabileceği düşüncesi üzerine hareketi daha evvel yapabilme imkânı sağlamıştı. Tahkikat komisyonu ise tüm bu hazırlıkları hızlandırmıştı. S. Kaftanov'un ve A. Korickov'un 1945 tarihli bir mektubuna göre yıllarca bağımsız Makedonya için çetecilik yapan ve Osmanlı müfrezeleriyle çatışmış Bulgar Sandanski dahi Mayıs 1908'de yakında gerçekleşecek olan Jön Türk İhtilali'nden haberi vardı.⁶⁵²

1908 İhtilali'nde hürriyet kahramanı olarak gösterilen Enver Bey'in (Paşa) bu konumu itibarıyla ihtilaldeki rolüne kısaca değinmek gerekir. Hadiselere kronolojik olarak baktığımızda ihtilali tetikleyen ilk olay, Enver Bey'in eniştesi Nazım Bey'in 11 Haziran 1908'de Jön Türklerce başarısız suikast girişimine uğramasıydı. Aynı günlerde bir taraftan Rus Çarı ve İngiliz Kralı arasında Reval Görüşmesi de yapılıyordu. Hadiseden sonra 12 Haziran'da Jön Türkleri araştırmak için bir heyetin Selanik'e gönderilmesi Cemiyeti telaşlandırmıştı. Aynı ay Emanuel Carasso ve Talat Bey İstanbul'a gizlice giderek bazı çevreleri ziyaret etmişti ve 25 Haziran'da Enver Bey yakalanmamak için Tikveşe geçip saklanmıştı. Devam eden bu günlerde Niyazi Bey'in dağda olduğu hengâmda, Enver Bey'in Tikveş'te saklanması cemiyet efradınca rahatsızlık uyandırmıştır. Bu rahatsızlığı fark eden Talat Bey duruma müdahale etmek için iki arkadaşıyla cemiyetin toplanma merkezi meyhanelerinden biri olan Münih-Yonyo birahanesine gidip gazinonun ortasındaki masalardan birine oturup yüksek sesle: "*-Yahu! Haberiniz yok mu? Enver Bey dağa çıkmış! Hükümeti tanımıyormuş.*" diyerek Enver Bey'in durumunu mugalata yaparak hem cemiyeti cesaretlendirmeye hem de

⁶⁵¹ Ragıb, *a.g.e.*, ss. 121-122.

⁶⁵² Hacısalihoğlu, *a.g.e.*, s. 162.

Enver Bey'in İTC'deki itibarını kurtarmaya çalışmıştır.⁶⁵³ Cemiyette önemli bir yer tutan ve kurmay olması sebebiyle Talat Bey tarafından her zaman öne çıkarılmaya çalışılan Enver Bey, cemiyet merkez heyeti tarafından "Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Rumeli Müfettiş-i Umumisi" olarak görevlendirilmişti. Bu görevlendirme yazısını kendisine ulaştıran kişi ise 1907'de Cemiyete giren ve o sıralarda Selanik-Üsküp Demiryolu Müfettişliği yapan Kolağası Mustafa Kemal olmuştu.⁶⁵⁴

İhtilal'den sonra Jön Türk devriminde başkahraman olarak gösterilen, fotoğrafları kartpostallara bastırılan Enver Bey'in aslında mevcut bilgilere göre 1908 Jön Türk İhtilali sırasında yapmış olduğu faaliyetler bununla sınırlı ve ihtilalin başarıya gitmesi yolunda etkisizdir. İlgili çalışmalarda aksi yönde düşünmeye yetecek bilgi bulunmamaktadır. Niyazi Bey'e göre ihtilal esnasında Tikveş civarlarında gezip dolaşmıştır. Fakat ihtilal başarıyla gerçekleşikten sonra mevcut tarih kurgusunda Enver Bey'in ismi, hadiselerin gerçek kahramanlarından Niyazi Bey ve Eyüp Sabri Bey'in adlarını geçmiş ve ihtilalin merkezine yerleştirilmiştir.⁶⁵⁵ Bunun sebebi tamamen siyasidir. Ayrıca ileride değinileceği üzere Cemiyet'teki Selanik-Manastır çatışmasının bir tezahürü, Carraso ve Talat Bey'in başını çektiği oluşumun güçlerini diğerleriyle paylaşmak istememesinin sonucudur.

4.1 RESNELİ NİYAZİ BEY'İN İSYANI BAŞLATMASI

Jön Türk ihtilali, Resneli Niyazi Bey'in çetesiyle birlikte isyan ederek dağa çıkması ve bildiriler yayınlamasıyla açık olarak başlamıştır. Her ne kadar Niyazi Bey hatıratının ilerleyen bölümlerinde bu kararı cemiyet için kendi başına verdiğini kendine hayran bir tavırla iddia etse de dönemin kaynakları bu konuda hem fikir değildir. Zaten tezat olarak Niyazi Bey kendisiyle çelişerek söz konusu hatıratının giriş bölümünde ise tam tersi ifadelerde bulunmuştur:

*"Ben ne yaptım, bilmem? İttihad ve Terakki Cemiyetinden aldığım bir emri; beni Resne'de bulunduran talih başka bir arkadaşın başına konmuş olsaydı, benden daha az mı yerine getirecekti?"*⁶⁵⁶

⁶⁵³ Süleyman Kani İrtəm, *Yıldız ve Jön Türkler, İttihat-Terakki Cemiyeti ve Gizli Tarihi*, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yay., İstanbul, 1999. s. 304.

⁶⁵⁴ N. Alkan, *II. Abdülhamid ve Jöntürkler*, s. 208.

⁶⁵⁵ N. Alkan, *II. Abdülhamid ve Jöntürkler*, s. 211.

⁶⁵⁶ Niyazi, *Resneli Niyazi Bey'in Anıları-Balkanlarda bir Gerillacı*, s. 17.

İlerleyen bölümlerde ise: “Biz birliğimizle kendi arzularımız için isyan etmiş değil, İttihad ve Terakki Cemiyetinin emriyle bu teşebbüse katıldık.”⁶⁵⁷ demektedir.

Cemiyetin Paris Merkez başkanı Ahmed Rıza Bey de, kararın Cemiyet’in olduğunu belirterek bu konuda; yeterince propaganda yapıldığına ve epey yandaş sağlandığına değinerek, toplanan paralarla beraber Niyazi’nin dağa çıkararak “ilan-ı hürriyet” etmelerinin uygun olacağı yönünde Paris’ten bir karar bildirildiğini iddia etmiştir.⁶⁵⁸ Fethi Okyar ise isyan etme fikrinin daha önce belirtildiği üzere Selanik merkez reisi Refik Bey’in evinde alınan kararın sonucu olduğunu söylemiştir. Bununla beraber Mustafa Ragıb da bir emir verilmediğini fakat engelde olunmadığını, takip edilip desteklendiğini belirtmiştir.⁶⁵⁹ Hikmet Bayur’da Mustafa Ragıb’ı destekler nitelikte Niyazi Bey’in hareketinin Cemiyet tarafından beğenilip desteklendiği yönünde yorumda bulunmuştur.⁶⁶⁰

Niyazi Bey, 3 Temmuz 1908 tarihinde bulunduğu garnizonda efrad ve subayların Cuma namazında olmalarından bilistifade, yanlarına gerekli cephaneye ve tüfekleri alarak, ayrıca kışla sandıklarındaki kilitleri baltaları ile kırıp 550 lirayı da alarak, birliğindeki iki-üç subay ve 150-200 kişi ile Resne’den Lahça istikametine doğru harekete geçmiştir. Resne’den ters yönde çıkan Niyazi Bey, isyan amacıyla harekete geçtiğinin anlaşılmasında için, çıkış sebebi olarak daha evvel anlaştığı ve bölgeye çağırdığı Bulgar çetesini bahane etmiştir.⁶⁶¹ Bu tertip Niyazi Bey’e zaman kazandıracaktır. Niyazi Bey kışladan çıktığı esnada Bulgar çetesinin üzerine yürüdüğünü sanan askerlerin birçoğu, isyan için kışlayı terk ettiklerini bilmemektedir, bu gerçeği daha sonra öğrenmişlerdir.⁶⁶² Niyazi Bey hazırlamış olduğu bu planın tahakkuk etmesini hatıralarında şöyle nakletmektedir:

“Gönülden dostum, kardeşim, sır arkadaşım olan bölüm kumandanlarından Tayyar ve Süleyman beylere, namus ve insanlığıyla tanınan Erkan-ı Harp Binbaşı Remzi Bey’e de isyan edeceğimiz akşam malumat verdim. Para, silah, cephaneye ve malzeme için hiçbir şey düşünmeye lüzum yoktu. Yalnız toplanmayı, Resne’den çıkışı ve bu çıkışı kolaylaştırmak için devletin askeri kuvvetlerini tanımak lazım geliyordu. Bunun da kolayı bulundu. Toplantı gününde hareketten evvel bize taraftar olanlardan bir kalabalık İsmilovo mıntıkasında çete ile takip edeceğim yolun,

⁶⁵⁷ Niyazi, *Resneli Niyazi Hatıratı*, s. 147.

⁶⁵⁸ Ahmed Rıza, *Anılar*, Yeni Gün Yay., Ankara, 2001, s. 24, 31.

⁶⁵⁹ N. Alkan, *II. Abdülhamid ve Jöntürkler*, s. 181.

⁶⁶⁰ Bayur, *a.g.e.*, s. 442.

⁶⁶¹ Balkaya, *a.g.e.*, s. 35; Niyazi, *Resneli Niyazi Bey’in Anıları- Balkanlarda bir Gerillacı*, ss. 83-88.

⁶⁶² Niyazi, *Resneli Niyazi Bey’in Anıları- Balkanlarda bir Gerillacı*, ss. 90-91.

*gideceğim yerin aksi istikametinde yüz erlik bir Bulgar çetesinin görüldüğünü haber verecekti. Bu haberin doğruluğunu belirtmek için de o mıntıkaya gidenler ateş ederek bir müsademe taklidi yapacaklardı. Bunlar tertiplenmiş, lazım gelen yerlere malumat verilmişti. Böylece tabura yirmi gün evvelden gelen Erkan-ı Harp Binbaşı Refik ve vaziyeti önceden bilen Avcı Taburu Kumandanı Binbaşı Remzi beylerle taburun kolağaları ve taburumun Mülazımı Sadi'den başka diğer zabıtları, bütün askerleri, kışlayı birkaç nöbetçinin müdafasına bırakarak kısım kısım müsademe yerine doğru gitmeye mecbur olacak ve cemaat, namaz zamanı camilerde bulunacağından benimle beraber isyana iltihak edecek olanlar da kışlada hareketlerini ve çıkışlarını temin edebileceklerdi.*⁶⁶³

Depodaki silah ve cephaneyi alan Niyazi Bey, sözde başka bir istikametten Bulgarların gelmekte olduğunu bildirerek, herkesi gönderdiği yere uğramadan, Resne'den ayrılmıştı. Şimdilik erleri yüz elli olan birliğini, ilerde çoğaltmak üzere her erin ikişer silah almasını kararlaştırmıştı. Gece hususi şifre ile Prespe'ye yazdığı telgrafta onunla Lahça'da buluşması lazım gelen Mülazım Osman'ın sabahın erken saatinde hareketini emretmişti. Resneli Niyazi Bey'in bu harekette kumandası altına giren kendi hesabıyla yüz altmış efrat içinde taburundan yalnızca dokuz er vardı. Bu zavallılar hakiki vaziyeti bilmiyorlardı. Kendilerini Avcı Taburundan Bulgarları takibe çıkan müfrezelerin yardımına giden bir bölük sanmaktaydılar. Bazı askerler durumdan şüphelenmeye başlamıştı, fakat ses çıkartmıyorlardı. Niyazi Bey, bu düşünceler içinde bir dere içinde saklanmış iki ere rastladığında onların silahlarını alarak kendilerini kışlaya göndermişti. Çete iki saat kadar yürüdüktan sonra Resne-Lahça, Prespe-Lahça yollarının kesiştiği sırada, Mülazım Osman'ı kendi kuvvetleriyle ona doğru aynı istikametten ilerlemekte olduğunu sevinçle gördü. Gece yapılan şifreli görüşme neticesinde Osman Bey'in refakatında Mülazım Sadık, dört er ve inkılap gayesiyle yanıp tutuşan otuz kadar kişi burada Niyazi Bey'e katıldılar.⁶⁶⁴

Erlere pek bir şey bilmiyorlardı. Yüzlerde bir telaşın, bir aceleciliğin emareleri de görünüyordu. Bu vaziyet karşısında Niyazi Bey fikir ve kararlarını izah etme mecburiyetinde olduğunu zabıt arkadaşlarına söyledi. Onlar da içtimada bulunanlara bildirince, bundan böyle her şeyi aleni bildirmek ve istikameti kat'i olarak çizmek için Niyazi Bey toplananlara:⁶⁶⁵

"Vatandaşlarım, muhterem kardeşlerim! Biz biraz dinlenmek için oturduğumuz bu yerde şu zümrüt gibi yeşilli ve güzellikler içinde Prespeli arkadaşlarımız beklediğimizden daha evvel bize iltihak ederek mukaddes bir vazifeye beraber gideceğiz. Size burada neden içtima

⁶⁶³ Niyazi, *Resneli Niyazi Hatıratı*, ss. 96-97.

⁶⁶⁴ Niyazi, *Resneli Niyazi Hatıratı*, s. 104, 105.

⁶⁶⁵ Niyazi, *Resneli Niyazi Hatıratı*, ss. 106-108.

ettiğimizi izah etmeyi, kâfi kararımı tebliğ etmeye beni vicdanım zorluyor. Bu güzel karşılaşmanın tahakkukunda yüce Allah'a şükrettikten sonra gayemize de vasil olacağımızın bir müjdecisi gibi bakıyorum."

Herkes evet, evet cevabını vermişti.

"Arkadaşlar! Vatanımızın büyük tehlikelerle karşı karşıya kalması üzerine onun kurtuluşu için Allah'ın adına ettiğimiz yemini, yaptığımız vaadi hatırlıyor musunuz? İşte bugün şu dakikada bu zavallı vatan bizden o fedakârlığın yapılmasını bekliyor. Bütün millet böyle bir yolun açılmasını istemektedir. Vatanın kurtuluşu temin edilmedikçe dönmemeye, bu uğurda seve seve ölmeye, Türk'ün büyük karakterine yakışır bir emsal göstermeye hazırsınız? (...) Benimle bu istikamette yürümeyi ve ölmeyi gözüne kestiren arkadaşlarımın elimden geldiğince ihtiyaçlarını temin edebildim. Evleri için kendilerine üçer lira dağıtabileceğim. Tütün parası olarak ayrıca ikişer gümüş mecdiye vereceğim. Bütün ihtiyaçlarını karşılayacağım. Arkadaşlarımın giyeceğini, yiyeceğini, içeceğini ben temin edeceğim. İşte arkadaşlar, vatanın kurtarılması için düşündüğüm bu şartlarımı kabul etmek isteyenler, bu mesuliyete seve seve katlanacaklar kimlerdir bunu bilmek istiyorum. Bu şartları kabul eder misiniz?"

Niyazi Beyin sözlerinden Resne'den gelen dokuz erden dördü çekinmeyerek dönmelerine müsaade istediler. Bu askerlerin silahları alınarak, kendilerinin isyan hareketinden malumatları olmadıkları tembihlenerek tabura geri gönderildi. Bu erler gibi birisi daha isteksizlik gösterdi. Niyazi Bey bu erleri zayıf kalpli insanlar olarak nitelemektedir. İhtilal vetiresinde bu şekilde fırsatını bulup çeteden kaçmaya çalışan daha pek çok er olacaktır. Bu konudaki kızgınlığını Niyazi Bey şöyle ifade etmektedir:

"Birkaç er benden müsaade isteyerek bu erleri yok etmek üzere gönderilmelerini beyan etmişlerdi. Firarilerin cezasını vermek isteyenler beşe varınca, bu intikam işinin ifası için firarilerin Resne İttihad ve Terakki teşkilatı tarafından imha edilmesini, Ohri merkezine yazdığım bir mektupla bildirdim. Askerlerimde bu hareketimden sonra intikamlarını almış gibi sükûn bulmuştu. Birliğimle kuvvet göstererek istediğim müsavat arzumu intikal ettirmek için çalıştığım İstarova'ya gitmekten alıkoyan bu firardan dolayı ben de bütün arkadaşlarım gibi bu fenalığı yapanlara kızmaktan kendimi alamıyordum."⁶⁶⁶

İlk günlerde geri gönderilen isteksiz askerlerden birine görev olarak, Saray'a, Umumi Müfettişe, Manastır Valisine, Manastır Jandarma Kumandanına, Tabur Kumandanına ve Resne Nahiye Müdürlüğüne yazılmış olunan beyannameleri taşıyan kapalı ve mühürlü bir zarfı Nahiye Müdürlüğüne ulaştırması vazifesi verilmişti. Bu zarfın içinde Nahiye Müdürü'ne yazılan beyannamede bunların hepsinin acele yerlerine ulaştırılması büyük bir gözdağı ile belirtilmişti.⁶⁶⁷ Resneli Niyazi Bey'in "Hürriyet" ilanını isteyen beyannamesi ise şöyle idi:

⁶⁶⁶ Niyazi, *Resneli Niyazi Hatıratı*, s. 125.

⁶⁶⁷ Niyazi, *Resneli Niyazi Hatıratı*, s. 109.

“3 Temmuz 1908 Cuma

Yıldız Sarayı Başkâtipliğine Rumeli Umumi Müfettişliğine, Manastır Valiliğine,

Bütün milletin arzusu Kanun-i Esasi'nin meriyete konmasıdır. Erzurum'da yapılan zulüm, milleti korkutmamıştır. Aksine daha da bu istikamette mukavemet etmeye amil olmuştur. Padişahına karşı millet, şimdiye kadar yapılanlardan herhangi bir hesap sormamaktadır. Gayemiz bundan sonra medeni milletlere benzeyecek bir idarenin tesisidir. Kanımız pahasına müdafaa ettiğimiz vatanın otuz seneden beri maruz kaldığı taksimattan kurtarmak için vatan sathına yayılmış olan dünün nifaklarını kaldırmak ve bugün karanlık olan geleceğimizi aydınlığa kavuşturmak ve sağlam bir temele oturtmak kararındayız. Bu uğurda hesaplı ve düşünceli çalışıldığı bir sırada, Selanik'e bir sürü hafiyeler dolarak istikrarı bozucu teşebbüslere başlamışlardır. Bu mel'un insanların hareketlerine göz yummak, dâhili ve harici düşmanlara karşı vaziyetin daha kötüye gitmesi demek olduğundan milletçe lüzumlu teşebbüslere geçilmiştir. İlk hareket olarak silahlarıyla iki yüz vatan çocuğu, bugün Resne'de vazifeye başlamıştır. Şimdilik üç zabıt kumandasında Rumeli'deki halklardan müteşekkil müfrezeler harekete geçmiştir. Gayemiz ordu ve münevver vatan çocuklarını lekelemeye çalışan bu hafiyelerin cezasını vermektir. Selanik'e gelen dört-beş jurnalci paşayla, hususi defterle temin edilen adamları, üç gün kadar Selanik'ten trenle çıkıp gitmezlerse, mıntıkadaki bütün münevverler bize iltihak edeceklerdir. Biz Kanun-i Esasi'nin hemen bugün meriyete koyulmasını istiyoruz. Eğer hükümet bunu sağlamazsa millet zorla alacaktır. Teşkilatımız bu milli arzuyu tahakkuk ettirmek, hürriyetimizi ele geçirmek kuvvetini temin etmek gayesindedir. Bunu en kısa zamanda yapacağız. Bugün için vatani kötü bir vaziyete düşürecek hareketlerde bulunmak, millet ve memleket menfaatine değilse de yukarıda anlattığımız insanların uzaklaştırılması padişah ve sarayın şerefine muhafazası için elzemedir. Vatan çapında kuvvetli bir teşkilat olan İttihad ve Terakki, Millet Meclisinin hemen içtima etmesini arzu eder. Bu yapılmadığı halde mesuliyet hükümetin olacaktır.”⁶⁶⁸

Bu beyanname gerçekten hadisenin çıkışını ele aldığımızda önceki söylemlerle çelişkili ve şaşırtıcıdır. İhtilale zemin oluşturulmak üzere yapılan propagandaların temelinde Reval mülakatı sebebiyle Rumeli'nin kaybedilme korkusu üzerinde durulurken, başlayan isyan hareketinde bu konu ile ilgili herhangi bir talep bulunmamaktadır. Görüldüğü gibi vurgulanan husus İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni deşifre için Selanik'e gönderilen hafiyelerin geri çekilmesi ve meclisin tekrar açılmasıdır.

İki gün sonra yani 5 Temmuz'da Manastır'daki cemiyet merkezi de harekete geçerek aynı şekilde bir beyanname kaleme almıştır. Niyazi Bey, isyanı sırasında büyük devletlerin konsolosluklarına gönderdiği muhtıranın iki yerinde devletlerin ihtilale destek vermesini ve Osmanlı Devleti'ne müdahalesini istemiştir. Bu beyannameleri tetkik eden İsmail Hami Danişmend bu konuda şu tespitlerde bulunmuştur:

⁶⁶⁸ Niyazi, *Resneli Niyazi Hatıratı*, ss. 111-112.

“(…) İstibdad-ı hazırı yıkmak, hürriyete ve aydınlığa çıkmak için bize bi-t-te’sir yardım ediniz! (…)

Bu feci talep, *Hatırat-ı Niyazi'nin 51-61 inci sayfelerini dolduran o uzun muhtıranın sonunda şöyle tekrar edilmektedir:*

“(…)idare-i müstebiddanenin ifratatına bir an evvel nihayet verilmesi için İstanbul’da tazyikaat (zorlama, baskı) icrası! (…)”

Bu suretle Makedonya meselesinde devletlerin müdahalesine mecburiyetle tahammül ettiğinden dolayı Sultan Hamid’i ihanetle ithama kalkışan “İttihad ve Terakki” komitesi, aynı devletlerin meşrutiyet meselesinde dâhili işlerimize karışıp “Bi-t-te’sir yardım” ve “Tazyikaat” icrası, gibi ağır şekillerle müdahalesini bizzat istemiş demektir.

İşte bundan da anlaşılacağı gibi cemiyet, Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan namına Türklüğe karşı Bulgarlık, Sırpılık ve Yunanlılık gayretiyle yıllardan beri Makedonya’yı kan ve ateş içinde bırakan ve bilhassa Sofya, Belgrad ve Atina merkezlerinden idare edilen milli hareketlerin mahiyetini zerre kadar kavrayamadan ortaya atılmıştır.”⁶⁶⁹

6 Temmuzda ise Cemiyet bu beyannameleri teşvik edici ve hareketi yönlendirici mektubuyla Niyazi Bey’e yeni talimatlar vermiştir. İttihad ve Terakki’nin Manastır merkezinden gönderilen aşağıda yazılı emirde özellikle dikkat çeken husus, Müslüman halkı ihtilale çekmek için dini söylemlerin kullanılması, gayrimüslimlere kesinlikle ilişilmemesi, halkta ihtilale nefret uyandırıcı hareketlere kesinlikle taviz verilmemesi gibi konulardı:

“Kolağası Niyazi Efendi kardeşimize;

Muhterem kardeşimiz!

Gönderdiğiniz mektubu hürmet ile aldık. Allah yardımcımız olsun. Manastır’da yapmayı düşündüklerimiz için gösterdiğiniz arzuya teşekkür ederiz. Fakat çeteyle buraya gelmek zahmetine değmez ve hem de doğru olmaz. Hristiyanlara neşrettiğiniz beyannameler, münasip ve yerindedir. Kalp kazanmak, gayelerimize neşretmek istikametinden bu hareket çok münasiptir. Malumat aldığımız göre Manastır’dan köylere nasihat vermek için heyetler çıkarılacak, bunlarla Kanun-i Esasinin kötülüğü anlatılacak, bunu kabul etmenin kadınları Hristiyanlar gibi açık gezdirmek demek olduğu neşir edilecektir. Bu bakımdan halkın kulağına koymak ve aldanmamalarını temin etmek için Kanun-i Esasi’nin evvelce din bakımından da fetvası alınarak kabul olunduğunu ve otuz iki sene evvel milletin her taraftan milletvekillerini İstanbul’a göndererek orada topladığı, ancak bu hal padişahın işine gelmediğinden, Meclisin sözde yine içtima etmek üzere dağıldığını ve her sene çıkarılan salnamelerde açıklandığı halde bir daha toplanmadığını iyice anlatmak lazım gelmektedir. İhtiyaçlarınızı, mümkün ise şimdilik yalnız Ulah ve Müslüman köylerinden yapınız. Bulgar, Sırp, Rum köylerinden en ufak bir şey bile almamaya gayret gösteriniz. Resne’ye Nazmi Paşa kumandasında iki tabur gönderildi. Bunlardan birinin kumandanıyla beraber bütün zabıtları bizdendir. Hatta gedikli zabıtları da bizim kadrodandır. Hükümetin politikası nasihat ve vaatlerle sizinle beraber olanları dağıtmak, sizi yalnız bırakmaktır. Vaziyeti buna göre idare ediniz. Emrinizde bulunan birliğin disiplinini

⁶⁶⁹ Danişmend, a.g.e., ss. 360-361.

muhafazaya gayret gösteriniz. Daha çok ırz ve namus yolunda dikkatli olmak lazım gelir. Hiç tefrik yapmadan kimseye yan gözle bakılmamalıdır. Çünkü düşmanımız pek çoktur. Çeşitli iftiralarda bulunacakları katidir. Irz bakımından saldırıya kalkanların cezası acımadan ölüm olmalıdır. Bunu birliğinize bildirmenizi rica ederiz. Yanınıza yakında doktor ile lüzumlu ilaç gönderilecektir. On veya on dört güne kadar yanımıza mühim iki zat katılacaktır. Biz Kazani'ye göndereceğiz, oradan size yollanacaktır. Siz bu ikisini oradan teslim alırsınız. Onlar, Kazani'nin nihayetinde ve Manastır'dan giderken sağ soldaki eve başvurarak Haydar adında bir adam isteyeceklerdir. Sizin orada bulunduracağınız adamlar bu adı duyunca onları alarak çetenize götüreceklerdir. Bize gönderdiğiniz beyannamenin şartlarını Avrupa gazetelerinde neşrettireceğiz. Müslüman köylerine vereceğiniz senetleri yerinde gördüm. Lüzumu halinde, sizi silahlı bir müsademeye itecek olanlarla şimdilik karşılaşmaktan kaçınmaya, bu imkânsızsa kat'i bir müsademeyi kabul etmemeye çalışmalısınız. Hükümeti şaşkırtmak üzere etrafta kaza ve nahiyelerde hazırlanmış olan çeteler harekete geçmeye amadedir. Yakında Enver Bey'in de aynı şekilde isyan edeceğini biliyoruz. Bu bakımdan bazı mühim haberleşmelerde şifre kullanacağız. Bilin ki her şeyimiz sizin içindir...⁶⁷⁰

Resneli Niyazi Bey'e göre bu beyannameler, İttihad ve Terakki'nin kuvveti ve istikametini bütün azameti ile ortaya çıkarmıştı. Onun beyannamelerini neşreden Bulgar ve Avrupa gazeteleri de Cemiyete, çeteye methiyelerde bulunuyor, birçok gazete onları tutan yazılar neşrediyordu.⁶⁷¹ Bundan başka Cemiyet 6 Temmuz'da Manastır sokaklarına ilanlar yapıştırmış, Valiye tehdit içerikli mektuplar da göndermişti. Bu yazılarda ise şöyle deniyordu:

"Bugünkü zalim idare milletçe kabul edilmemektedir. Kanun-i Esasi ile devletin idaresinin meşrutî olması lazım gelirken, meriyetten kaldırarak istibdat idaresine devam edilmesiyle birçok zavallının kanları akıtılmaktadır. Bugünkü insanlık anlayışı, hakkını isteyen ve bu hakkı otuz iki seneden beri ortadan kaldırarak istibdat idaresini devam ettiren hükümetin tavrını ve haksızlığını şüphe ile karşılar.

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetinin mukaddes vazife ve mevcudiyeti bundan böyle sizce de malumdur. Siz de çok iyi biliyorsunuz ki, teşkilatımızın şahısla hiçbir alakası ve hakkında fena nazar ve fikri yoktur. Millete münasip meşrutî bir devleti tesis etmekten başka bir gaye takip etmiyoruz. Bütün gayemiz son devrin üzerinde durduğu 1876 Kanun-i Esasisinin tatbiki konulmasından, kötü istikamete yol açanların vazifesinden uzaklaştırılmasından başka bir şey değildir. Her insanın hayatını müdafaa etmesi tabii bir kanundur. Bu uğurda bütün kuvvetiyle mukavemet edebilirler. Bu tadil olunmaz bir kanundur. Her hücum bir mukavemeti lüzumlu kılar. Gerek istibdat idaresinin ve gerek ona bağlı olan bazı kötü vatandaşların yükselme arzusuyla, İttihad ve Terakki'ye karşı teşebbüs ettikleri hücumlar, bugün olduğu yerde durdurulmalıdır. Artık kınından çıkmış olan adalet kılıcı, kendisine çarpanlara elim nihayete hazırlayacaktır..."⁶⁷²

7 Temmuz 1908 Cuma günü ise Cemiyet'in Manastır merkez heyeti kontrolü tam anlamıyla ele almak için Niyazi Bey'e ikinci bir mektup göndermişti:

⁶⁷⁰ Niyazi, *Resneli Niyazi Hatıratı*, ss. 142-144.

⁶⁷¹ Niyazi, *Resneli Niyazi Hatıratı*, s. 136.

⁶⁷² Niyazi, *Resneli Niyazi Hatıratı*, ss. 151-152.

“Muhterem kardeşimiz,

Bulgarlardan ve diğer Hristiyan azınlıklardan çetenize cebren kimseyi almamanızı kat'iyetle rica ederiz. Bu sebeple bu istikametteki gayretinizi büyük bir sabırsızlıkla beklemekteyiz. Tarafınızdan saraya, umumi müfettiş ve valiye yazılmış olan mektupların suretlerini kat'iyetle bize gönderiniz. Bunları kendi gazetemizde neşredebileceğimiz gibi, tercümelerini de Avrupa matbuatına göndererek neşrettireceğiz. Bu bakımdan ehemmiyetleri büyük olduğundan gerek bunların ve gerekse bundan sonra yazılacak olanların birer suretlerini ilk vasıta ile bize göndermenizi kat'iyetle rica ederiz.”⁶⁷³

Resneli Niyazi, dağa çıktından sonra geçtiği her kasaba ve köyde, köy meydanında toplanan insanlara memleketin içinde bulunduğu kötü durumu anlatarak, hürriyet davasında desteklerini talep etmiştir. Bu taleplere rağmen takip eden günlerde çete mensuplarının sayılarında belirgin bir değişme görülmeyecektir. Köylülerin korku ve çekinmeyle onları destekler gibi görünmelerine rağmen, yine de aktif faaliyete katılmadıkları anlaşılmaktadır.⁶⁷⁴ Ancak eşkıyalardan katılanlarla beraber çete sayısını yavaş yavaş arttırmıştır. Bu konuda Selanik'teki Umumi Müfettişe ve Manastır valiliğine yazılan telgraflardan Asuvanlı Tevfik, Bisocanlı Emin, Novosilli Kortiş gibi çetelerin de Niyazi Bey grubuna iltihak etmiş bulunduğu anlaşılıyor. Niyazi Bey bu durumu, “Bugüne kadar vahşi hayvanlar gibi dağlarda dolaşarak köy ve şehre saldıran “Malisyalı” gibi daha birçok suçlu ve firari, yaptıklarından pişman olarak bizimle beraber çalışıyorlar” diye özetlemektedir.⁶⁷⁵ Bunun yanı sıra Müşir İbrahim Paşa'nın 11 Temmuz'da Manastır Mıntıka Kumandanlığına gönderdiği telgraf, bölgedeki köylerin Niyazi Bey'in hareketine neden katılabileceğini anlatmaktadır:

“Manastır mıntıkasındaki Hristiyanların vaziyeti iki sebebe dayanabilir. Bunlardan biri Niyazi'nin çetesiyle evlerine ve köyelerine saldırma korkusudur, diğeri ise Bulgaristan'ın bir hücum tertip etmek istikametinde yaydığı ve böylece halkın heyecan ve korkuya düşerek bir türlü kötülüklerin doğmasına yol açmasıdır. Bu istikametteki rivayetlerin ve heyecanın yok edilerek sükûn ve istikrarın temin edilmesi için çibanbaşı olanların gözaltında bulundurulması, Yıldız Sarayı tarafından tebliğ edilmiştir, lazım gelenin ehemmiyet verilerek neticenin ulaştırılması...”⁶⁷⁶

Aynı gün Müşir İbrahim Paşa'nın Manastır Mıntıka Kumandanlığı'na gönderdiği başka bir telgrafında:

“Manastır'daki fesat Cemiyetinin hapisshanede bulunan hükümlüleri firar ettirmek istediği bir ecnebi kaynaktan öğrenilmiştir. Bunların doğruluk derecesi bilinmemekte ise de firar etmiş olan hükümlülerle dağa çıkmış birçok mel'un insanın Niyazi Bey ve adamlarına

⁶⁷³ Niyazi, *Resneli Niyazi Hatıratı*, ss. 154-155.

⁶⁷⁴ Özdemir, *a.g.e.*, s. 135.

⁶⁷⁵ Niyazi, *Resneli Niyazi Hatıratı*, s. 146.

⁶⁷⁶ Niyazi, *Resneli Niyazi Hatıratı*, s. 249.

*iltihak ettikleri çeşitli kaynaktan öğrenildiğine göre, lazım gelenin buna göre yapılması Manastır Vilayetine bildirilmişse de askeri bakımdan da lüzumlu tertibatın alınmasını teklif ederim.*⁶⁷⁷

Böylece askerden, ahaldiden ve eşkıyadan gittikçe iltihak edenlerle bu çete nihayet bin kişiyi bulmuştur. Niyazi Bey Arnavutluk'ta Türk hâkimiyetine isyan eden Toska ihtilal reisi Çirçis'ten de yardım almış ve güçlerini birleştirerek ihtilal yolunda birlikte hareket etmişlerdir.⁶⁷⁸ Bu ittifak Niyazi Bey'in Çirçis'e gönderdiği bir mektupla vuku bulacaktır:

*“Aziz Çerçis, Vatanımın uğradığı felaketi nazarı itibara alarak düştüğü taksim edilme istikametinden kurtarmak için hayatımız pahasına silahlanarak iki yüz erimle istibdat idaresine karşı bayrak kaldırarak Balkana çıktım. Takip ettiğiniz istikamet vatanın felaketine sebep olacağından seninle en çok mücadele eden bendim. Fakat şimdi sana elimi uzatıyorum. Bundan böyle birleşip beraber çalışmanın zamanı geldi. Arzu ettiğin şartlar içinde nerede dilersem görüşelim, el ele vererek vatanın kurtuluşuna beraber çalışalım. Çünkü sürüden ayrılanı kurt kapar.*⁶⁷⁹

Çirçis'in ihtilalin başlamasıyla beraber şiddet eylemlerini arttırdığı da Üçüncü Ordu Müşiri İbrahim Paşa'nın 4 Temmuz 1908 tarihli telgrafından anlaşılmaktadır:

“Manastır Mıntika Kumandanlığına

Çerçis mel'ununun Ergiri mıntikasında kötülüğünü devam ettirmekte olup gittikçe kuvvetlendiği malum olmuştur. Bunun yakalanması için gönderilecek olan Üçüncü Avcı Taburunun gelmesi beklendiği Yanya vali ve kumandanlığı tarafından gönderilen telgrafla tebliğ edilmektedir. Çerçis'in yakalanması için Avcı Taburu ayrılmışsa da Resne'de vazifesini tamamladıktan sonra yola çıkabilecektir...

*Üçüncü Ordu Müşiri İbrahim*⁶⁸⁰

Bunun yanında Niyazi Bey'in Arnavut çetelerinin desteğini kazanabilmek için onlara “özerklik” vadettiği de iddia edilir. Niyazi Bey'in 3 Temmuz 1908'de dağa çıkarak başlattığı isyan toplam 23 gün, 22 gece sürmüştür. En uzununu 40 km olmak üzere, günde ortalama 16 km yol alarak toplamda yaklaşık 375 km mesafe kat etmiştir.⁶⁸¹ Niyazi Bey'in dağa çıkmasından sonra Ohri taraflarında, Resne Belediye Başkanı Hoca Cemal, Vergi Kâtibi Tahsin, Polis Komiseri Tahir, Mülazım Yusuf Efendi ve Resneli Sırp Mektebi Muallimi Eyüp Sabri, Tikveş ve havalisinde Enver Bey,

⁶⁷⁷ Niyazi, *Resneli Niyazi Hatıratı*, s. 250.

⁶⁷⁸ Danişmend, *a.g.e.* s. 361.

⁶⁷⁹ Niyazi, *Resneli Niyazi Hatıratı*, ss. 122-123.

⁶⁸⁰ Niyazi, *Resneli Niyazi Hatıratı*, s. 244.

⁶⁸¹ Özdemir, *a.g.e.*, ss. 135-136.

Selahattin ve Hasan Tosun Beyler, Arnavutluk'un muhtelif kısımlarında oluşturdukları milli alaylar ile ona katılacaktır.⁶⁸²

Niyazi Bey dağlarda dolaşırken cemiyet zaman kazanmaya, Yıldız ise durumu anlamaya ve itidalli davranmaya çalışmıştır. Fakat Cemiyetin başta gelen alametifarikalarından olan örgüt gizliliği ve derin yapılanma, yönlendirilen gerçek dışı istihbarat bilgileriyle sarayın elini kolunu bağlamıştır. Buna örnek olarak Niyazi Bey'in isyan ettiği gün, Cemiyetin Manastır şubesinin kurucusu olan Kazım Bey'in (Karabekir) İstanbul'da olması ve hemen ertesi gün Saray tarafından Resneli hakkında sorgulanmak için çağırılması verilebilir. Görüşmede geçen bilgiler dikkat çekicidir:

"(...) İsmail Paşa: Peki! Ya bu Niyazi Bey'in şevket-meâb efendimize karşı olan duyguları hakkında neler biliyorsun?"

Karabekir: Bir lahza düşünmeden hemen şu cevabı yapıştırdım:

— Niyazi Bey'in ağzından şevketmeâp efendimize karşı sık sık hayırlı dualar işitirdim. Eğer başımızda padişahımız bulunmasaydı daha 93 Rus mağlubiyetinden sonra Rumeli elimizden gitmişti. Allah onu üzerimizden eksik etmesin, dediğini de bu kulaklarımla duydum. Onun nasıl olup da herhangi bir sebeple bir çete halinde dağlara çıktığına hayret ediyorum. Acaba sebebini kimseye söylemiyor mu?"

İsmail Paşa: Kâzım Bey, cevaplarına çok memnun oldum...

Karabekir: Evet, paşa hazretleri Niyazi Bey'i padişahımıza sadık ve onu candan sever tanırım. Her ne zaman emrederseniz başka tanıdığım zabıtlar hakkında da malumat arz ederim."⁶⁸³

Diğer taraftan Cemiyet, çetenin üzerine sevk edilecek askeri kuvvetleri yanlış yönlendirmek amacıyla, kasıtlı olarak farklı yönlerde hareket ettikleriyle ilgili etrafa haberler yaymaktadır. Mesela, Niyazi Bey'in hatıratına göre, çetenin tamamı 6 Temmuz 1908'de Felafojde'de bulunmaktadır. Oysa Ohri Kaymakamı üç ayrı gruba bölünen çetenin, bir kısmının İstarova (Pogradec) diğer grubunun da Çermenka tarafına gittikleri istihbaratını aldığı Selanik'e iletmiştir. Kaymakam Süleyman Kani (İrtem) Bey'in de gizli bir İttihatçı olduğu göz önünde bulundurulduğunda, bu yanlış yönlendirmelerin bizzat kaymakam tarafından yapıldığı görülür.⁶⁸⁴

Resne ve Prespe'de meydana gelen isyanın hızlı bir şekilde Ohri'de duyulması ve kontrolsüzce bölgeye yayılması halk üzerinde olumsuz bir etki oluşturabileceğinden İttihatçılar endişeye düşmüştür. Bu sebeple İttihatçılar kendilerini hükümet güçlerine

⁶⁸² Balkaya, *a.g.e.*, s. 35.

⁶⁸³ Karabekir, *a.g.e.*, ss. 309-310.

⁶⁸⁴ Özdemir, *a.g.e.*, ss. 160-161.

ihbar etme cüretinde bulunacak olanları öldürmekle tehdit etmişlerdir.⁶⁸⁵ Bununla beraber 6 Temmuz 1908'de "Osmanlı Terakki ve İttihad Heyet-i İctimaiyesi" tarafından şehrin sokaklarına bir beyanname asılmıştır.⁶⁸⁶ "*Mevcut gayrimeşru yönetimin Manastır valisine verilen muhtıra suretidir*" cümlesiyle başlayan bu yazı içeriğinde şehre gelen teftiş heyetinden duyulan rahatsızlık vurgulanmaktadır. Beyannamede, Meşrutiyet esaslarına göre, kanunlarla oluşturulan devlet sisteminin otuz yıldan beri totaliter bir şekle dönüştüğü ve bu durumun insanlık vicdanında mahkûm edildiği vurgulanır. Anayasanın tekrar uygulanmasından başka hiçbir şahsi arzu ve istekleri bulunmadığı bildirilir. Gerek hükümetin, gerekse yandaşlarının faaliyetleri durdurulmalıdır. "Aksi halde kınından çıkan adalet ve cesaret kılıcıyla, uğrayacakları kötü sondan kendileri sorumlu olacaklardır" şeklinde tehditler savurulmaktadır.⁶⁸⁷

Cemiyet'i dağıtmak için görevlendirilen Mitroviça Kumandanı Şemsi Paşa, Mitroviça'daki 18. Nizamiye Fırkası'nın başına vekil olarak Erkan-ı Harb Miralayı Fevzi Bey'i (Çakmak) bırakır. Ancak, aldığı özel vazifeyle ilgili herhangi bir bilgi vermez. Çünkü Paşa, Fevzi Bey'in de İttihatçılarla ilişkisi olduğundan şüphelenmektedir. Bu konuda Paşa hislerinde yanılmamaktadır. Fakat İTC'nin Mitroviça fırkasıyla temasa memur ettiği topçu zabiti Salih vaziyete dair Fevzi Bey'e tam zamanında malumat vermiş ve onun Firzovik toplantısına karşı Cemiyet lehine bir vaziyet almasına sebebiyet vermiştir. Dönemin şahitlerinden Süleyman Külçe bu konuda şu tespitlerde bulunmuştur: "*Demek ki Fevzi Bey hükümet namına hareketsiz görünmesi ile bir taraftan cemiyeti, diğer taraftan Arnavutları takviye ve teşci (cesaretlendirme) etmekle kalmamış aynı zamanda onları desteklemiştir de .*"⁶⁸⁸

4.2 FİRZOVİK TOPLANTISI

Resneli Niyazi Bey'in isyanı devam ederken cereyan eden diğer bir hadise de Firzovik Toplantısı'dır. Bu günlerde Kosova vilayeti de oldukça hareketli günler geçirmektedir. Üsküp'te faaliyet gösteren ve Arnavut gençlerin ahlaki değerlerini zayıflattığı yönünde şikâyetlere maruz kalan kumarhane ve gece kulübü gibi çeşitli

⁶⁸⁵ İSAM, *HHP*. 25/1686-4, r. 23 Haziran 1324 (6.7.1908).

⁶⁸⁶ BOA, *Y.PRK.ASK*. 258/79 (7.7.1908).

⁶⁸⁷ Özdemir, *a.g.e.*, 158.

⁶⁸⁸ Külçe, *a.g.e.*, ss. 100-101.

mekânlar Avusturya-Macaristan konsolosunun himayesi altındaydı. Arnavutların ileri gelenleri bu durumdan son derecede rahatsız oluyor ve Avusturya nezdinde yabancılara karşı büyük bir nefret duyuyorlardı. Bir süredir bölgede toplumu kışkırtan garip olaylar vuku buluyordu. Prizren'in en işlek yerinde bulunan Sinan Paşa Camii'ne bir kesik domuz başı bırakıldığı söylentisi üzerine, şehirdeki Arnavutlar ve Sırlar arasındaki tansiyon hayli yükselmişti. Ancak bu kışkırtıcı faaliyetlerin kim tarafından yapıldığı tespit edilemiyordu.⁶⁸⁹ 1908 Jön Türk ihtilali'nin başarılı olmasında önemli bir yere sahip olan Firzovik Toplantısı böyle bir ortamda vuku bulmuştu. Başlangıç tarihi tam olarak belli olmamakla beraber, 10 Haziran-20 Temmuz 1908 tarihleri arasında olduğu sonucuna varılmıştır. Bölgedeki Arnavutların toplanması sonucu oluşan bu organizasyon ihtilalin ardındaki tek sivil destek olması sebebiyle büyük öneme sahiptir. Üsküp'de bulunan gayrimüslimlerin okul gezisi, tiyatro ve panayır olarak planlanan eğlencelerine karşı, Arnavutların manevi hassasiyeti sonucu başlayan Firzovik toplantısı kısa zamanda İttihad ve Terakki tarafından amacı saptırılıp farklı yönde bir propagandaya sevk edilmiştir. Propaganda faaliyetleri o denli etkili olmuştur ki civar köylerden bile bu bölgeye gelenler olmuştur.⁶⁹⁰

Kalabalığın sayısı haddinden fazla artınca bölgeye gelen Manastır Müftüsü Recep Cudi Bey, toplantıda hazır bulunanlarla bizzat görüşüp rencide oldukları gezi ve tiyatro hadisesini büyütmemeleri gerektiği telkininde bulunmuştur. Devamında Arnavut ileri gelenlerinden almış olduğu cevabın bir kısmı şu şekildedir:

*"(...) Evvela bu tiyatronun ilk görünüşü cism-i nizar ve vatan ve millette bir çibandır. Fakat git gide vatan ve milleti mahv ve ihlake mü'eddi bir kangıran halini alacak isti'dadını haiz bir çıkandır. (...) İşte bu tiyatro ile dostlarımız demir gibi olan millet ve İslâmiyetimizi yavaş yavaş delüp deşecek büyük rahneler açarak hafif ve zayıf düşürecekler(...) Kosova sahrasında velinimetimiz Sultan Murad'ın türbe-i şerifesiyle karşılıklı tiyatro müsaade ediyorlar. Hasbinallah ve nime'l-vekil. (...)"*⁶⁹¹

Anlaşıldığı üzere Arnavut halkı, tiyatronun halkın ahlakını bozacağına inanmış ve bunun Kosova Savaşı'nın cereyan ettiği ve Sultan Murad'ın türbesinin bulunduğu yerde yapılmak istenmesine karşı çıkmışlardır. Devam etmekte olan hazırlıklar, danslar için kurulan sahneler tepkileri büyütüştür. Bunun yanında Avusturya-Macaristan'ın

⁶⁸⁹ Özdemir, a.g.e., s. 123.

⁶⁹⁰ N. Alkan, *Selanik'in Yükselişi*, s. 238.

⁶⁹¹ N. Alkan, *Selanik'in Yükselişi*, s. 242.

bölgede yapmak istediği demiryolu projesinin ve Reval Görüşmesi'nin de toplantıya sebep olan gerilimde payı büyüktür.

Ahmet Bedevi Kuran ise bu hadiseye bambaşka bir boyut getirerek yaygın olan kanaat dışında Firzovik'teki toplananların başlangıçta Avusturyalı yabancıları protesto etme görüntüsü altında, gerçekte ise Şemsi Paşa için toplandıklarını tespit etmiştir. Kuran, bu konuda: “*Şemsi Paşa'nın işaatı cahilanesine tebean on beş, yirmi bin kişi Firzovik civarında toplanmış ve hükümete müzaheret (destekleme, yardım) için silahlanmış idi.*” demektedir.⁶⁹² Çalışmamızda bu iddiayı desteklemektedir. Esasen Şemsi Paşa Prizren'den Firzovik'e gelirken, sessizce ve akıllıca çevre şehir ve kasabalardaki hemşehrileri Arnavut ileri gelenleriyle temasa geçmiş ve silahlı bir milis kuvveti oluşturma girişiminde bulunmuştur. Daha sonra Firzovik toplantısını manipüle edecek olan ihtilalcilerden Galip Bey'in aldığı bilgilere dayanarak verdiği rapor bunu ispat eder niteliktedir:

*“Şemsi Paşa merhum Prizren'den Manastır'a hareket ederken kendisince muayyen olan eşhasa ve Firzovik'e kadar yolun tarafeynindeki kurâ ve bir taraftan Yakova ve Mitroviça'ya serian haberler göndererek “dinini, devletini, vatanını seven arkamdan gelsin, Firzovik'te içtima etsin, vatan elden gidiyor, Manastır ve sair kasabat ve kurâ-yı İslâmiyyeyi basmış katliam ediyorlar. Firzovik'e mikdar-ı kâfi mavzer, esliha ve cephanesi derdest-i celb ve iddihardır. Orada teçhiz olunacaksınız. Suret-i hareketinizi telgrafla bildiririm. İmdad-ı İslâm için yetişiniz, emirlerime intizar ediniz. İrade-i seniyye-i hazret-i padişahi bu merkezdedir” tarzında heyecanamız sözlerle ictima'a sebebiyet vermiş. (...)*⁶⁹³

Süleyman Külçe'de bu konuyla ilgili benzer ifadelerde bulunmuştur:

*“Şemsi Paşa Prizren'den hareket ederken icap eden reislere de şu haberi göndermiştir: “Manastır'da bulunan mektepli zabıtlar, Jön Türk ve Bulgar komiteleriyle birleşerek İslâmlar aleyhine taarruzda bulunuyorlar. Padişahı düşürüp vatanı satacaklar. Dinini, devletini, vatanını seven arkamdan yetişsin”(...) bunun üzerine Firzovik içtimai vuku bulmuştur.”*⁶⁹⁴

Tespit edilen bilgilere göre ayrıca Şemsi Paşa Manastır'a giderken Yakova, Malisiyas, Gans kabilesi reisi ona şu haberi göndermiştir:

“Firik Şemsi Paşa Hazretlerine,

Askerin acele Firzovik istikametiyle lazım gelen yere gittiklerini müşahede ettik. Padişahımıza, din ve devletimize hayatımız müddetince canımızı verircesine hizmet ettiğimiz malumdur. Müsademe bakımından verdiğiniz kararı kabilece binlerce insan toplanarak

⁶⁹² Özdemir, a.g.e., s. 150.

⁶⁹³ İSAM, HHP. 19/1288, r. 5 Temmuz 1324 (18.7.1908); BOA, YA.HUS. 523/130 (18.7.1908).

⁶⁹⁴ Külçe, a.g.e., s. 5.

düşündük. Din ve vatan uğrunda her nereye lazım geliyorsa gitmek için hazır olduğumuzu şahsım ve halkım adına arz ederim. Gans Kabilesi Reisi Rüstem Ağazade Selim”⁶⁹⁵

Firzovik’te toplananlar başta asıl amaçlarını gizlemek için görünürde gayrimüslime karşı toplanmış havası verirken, tansiyonu yüksek Arnavutların bölgeye akın etmesiyle durum önü alınamayacak bir hale varmıştır. Toplananların sayısı arttıkça ortam iyice gerilmiştir, Bunun üzerine Üsküp’te hazırlık yapan gayrimüslimler gelişmelerden haberdar edilip bölgeye gelmekten vazgeçirilmiştir. Bu şekilde meselenin halledildiğini öğrenen halk, rahatlamış ve korudaki eşyaların yakılmasının ardından sakinleşerek dağılmıştır. Hadisenin kapandığı ve halkın evine döndüğünün zannedildiği bir sırada ilginç bir söylenti etrafa yayılmıştır. Kaynağı belli olmayan söylentiye göre; “Üsküp’ten Sarayeşte’ye gelecek olan yabancıları Avusturya askerleri takip ederek Kosova’ya inceklermiş.” Bunu duyan halk galeyana gelerek tekrar Firzovik’te toplanmıştır.⁶⁹⁶

Toplantının İttihad ve Terakki lehinde sonuçlanmasındaki en önemli ayaklardan bir tanesi ise kendisi de Arnavut olan Şemsi Paşa’nın Firzovik’e yetişmeden öldürülmesidir. İttihad ve Terakki’nin en gözü pek üyesinin bile korkulu rüyası haline gelen Şemsi Paşa’nın öldürülmesiyle bu toplantı kontrolden çıkmıştır. Ayrıca yerine geçen vekili Fevzi Bey’in (Çakmak) toplantıya müdahale etmemesi de toplantının İttihad ve Terakki lehine istenilen sonucu doğurmasında önemli olmuştur.⁶⁹⁷ Bu konuda Firzovik Belediye reisi Ferizzade Şehsuvar Bey’in kanaati oldukça mühimdir:

*“Firzovik içtimainın yapılp, Meşrutiyetin ilanının çabuklaştırılmasında en büyük amil Mitroviça fırkası kumandan vekili erkânıharp miralayı Fevzi (Çakmak) Bey’dir. Şemsi Paşa, vurulduktan sonra Fevzi Bey, beraberinde Firzovik’e getireceği bir tabur asker ile işi istediği tarafa çevirebilirdi. Onun kendi mintikasında bu olup bitenlere müsamaha etmesi İttihad ve Terakki’ye ve tarihe en değerli hizmetidir.”*⁶⁹⁸

Jön Türk’leri ortadan kaldırmak için padişah tarafından görevlendirilen Şemsi Paşa’nın, Firzovik’te topladığı, göndereceği talimata göre hareket etmelerini istediği Arnavutlar sözlerini yerine getirmişler; onun talimatını beklemişlerdi. Ancak paşanın yapmayı planladığı büyük operasyon, ilerde anlatılacağı üzere beklenmedik bir kurşunla akim kalmış, Saray’ın planları boşa çıkmıştı. Şemsi Paşa’dan sonra karamsar bir hal

⁶⁹⁵ Niyazi, *Resneli Niyazi Hatıratı*, s. 163.

⁶⁹⁶ N. Alkan, *Selanik’in Yükselişi*, s. 243.

⁶⁹⁷ Danişmend, *a.g.e.*, c. IV, s. 361.

⁶⁹⁸ Külçe, *a.g.e.*, s. 102.

etrafı kaplamıştı. Tahsin Paşa, “*Sultan Hamid’in bütün Rumeli’de yegâne istinat kuvvetini teşkil eden Arnavutlar da sarsılmıştı. Onlardan da nahış haberler geliyordu. Bilhassa Firzovik’teki içtima açıktan açığa bir tehdit ifade etmekte idi*” diyerek bu duyguyu ifade etmiştir.⁶⁹⁹ Firzovik’te toplananların sayısı hızla artıyordu, ama kendilerine hiçbir bilgi verilmediği için, hiçbiri de tam olarak ne amaçla oraya geldiklerinin farkında değildi. Paşa’nın öldüğünden de henüz haberdar değillerdi.⁷⁰⁰

Avusturya’nın bölgeye geleceğine inanan Arnavutlar bu suretle çevre köylerden gelenlerle beraber sayılarını takriben 30.000’e kadar çıkarmıştı.⁷⁰¹ Suikast sonrasındaki değişim, özellikle Arnavutların kullanılmasıyla ilgili planlarda olmuştu. Şemsi Paşa’nın çağrısıyla Firzovik’te toplanan sayıları on binlerle ifade edilen silahlı topluluk, amaçsız ve hedefsiz bir şekilde ortada kalmıştı. Adeta onları ikna edecek ve kullanacak kişileri bekliyorlardı. Olaylar önü alınamayacak duruma doğru giderken Müfettiş-i Umûmîlik ve III. Ordu Komutanlığı’nın oluruyla, Kosova Valisi Mahmud Şevket Paşa 7 Temmuz 1908’de, Firzovik toplantısını dağıtmak için Galip Bey’i görevlendirmiştir.⁷⁰² Aslında o da gizli bir Jön Türk’tür. Erkân-ı Harbiye Mektebi’nden mezun olan ve aynı zamanda Enver Bey’in de yakın arkadaşı olan Kalkandelenli Galip Bey, Osmanlı Hürriyet Cemiyeti’nin, merkezi Üsküp’te bulunan Kosova vilâyet örgütünü kurmuştu. Galip Bey ve arkadaşları 1907’de Kosova’daki subayların yaklaşık üçte ikisini cemiyete üye etmiş, aynı zamanda iyi ilişkiler sayesinde sivil halktan ve eşraftan da bazı önemli kişileri kazanmayı başarmışlardı.⁷⁰³ İşte bu aşamadan sonra rengi tamamen değişen olaylar neticesinde toplantı Sultan II. Abdülhamid karşıtı bir hal alacaktır. Böylelikle göreve getirilen Galip Bey toplananların sayısını arttırırken bir yandan da Arnavutları Kanun-i Esasi’yi istemeye kışkırtmıştır. Mahmud Şevket Paşa da bu vetirede İttihad ve Terakki Cemiyeti yanında ihtilal akımına katılmıştır.⁷⁰⁴

Aslında Galip Bey’in başında bulunduğu heyetten, Firzovik’te toplanan ahaliye nasihat ederek, taşkınlığa mahal verilmemesi için tedbir almaları istenir. Heyet tesadüf olmayan bir şekilde, Üsküp’teki Terakki ve İttihad Cemiyeti’ne mensup yirmi kişiden

⁶⁹⁹ Tahsin Paşa, *Abdülhamid ve Yıldız Hatıraları*, s. 268.

⁷⁰⁰ Özdemir, *a.g.e.*, s. 200.

⁷⁰¹ Bayur, *a.g.e.*, s. 450.

⁷⁰² İSAM, *HHP*. 20/1295, r. 5 Temmuz 1324 (18.07.1908); Külçe, *a.g.e.*, s. 79.

⁷⁰³ Özdemir, *a.g.e.*, s. 204.

⁷⁰⁴ Bayur, *a.g.e.*, s. 459.

oluşmaktadır. Bu heyetin başlangıçtaki asıl amaçlarının ne olduğu tartışılabilir, sonuç olarak toplanan grubun arasına karışarak, gizliden gizliye ittihatçı propaganda yapmaya başlamışlardır. İçlerinde Üsküp Müftüsü Mehmed Arslan Efendi, Necip Draga (1867-1921) ve Kalkandelenli Emin Bey'in de bulunduğu tamamı cemiyet mensuplarından oluşan heyet Firzovik'e giderek "on iki gün zarfında bu silahlı kitleyi cemiyete hizmete hazır vaziyete" getireceklerdir. Başlangıçtaki niyetleri, Arnavutları dağıtmak ve Avusturyalılara karşı bir saldırı yapmalarını önlemek, dolayısıyla yabancı müdahalesine maruz kalma riskinden kurtulmak olduğu iddia edilmişse de, Galip Beyin başarılı çalışmalarıyla İttihatçıların lehine işleyecek yeni bir durum meydana gelmiştir. Buxton, İttihatçıların Firzovik'te oldukça akıllı bir propaganda faaliyeti yaptığını vurgular. Buna göre, hükümetin Arnavutlara karşı yaptığı katliamları, onların kendi kültürlerine göre eğitim alma haklarını engellediğini, ekonomik refahları için hiç bir çaba gösterilmediği gibi, Avusturyalıların Arnavut topraklarındaki faaliyetlerine göz yumulduğunu vurgulayan kışkırtıcı bir ikna programı uygulanmıştır. Andonyan da Şemsi Paşa tarafından İttihatçıların üzerine gönderilmek gayesiyle toplanan Arnavutların, Jön Türkler tarafından yönlendirildiğini belirtir. Hareket gayelerinin "ülkeyi yabancı müdahalesinden korumak" olduğuna Arnavut cemaatini ikna etmişlerdir.⁷⁰⁵

Firzovik'teki İttihatçılar, Arnavutların hassasiyetlerini gözardı etmeden şiddetli bir propagandaya girişmişlerdir. Galip Bey'in Firzovik'te tatbik ettiği esas çalışma, sorunların kaynağının aslında yönetim biçiminden kaynaklandığını halka telkin etmek ve Kanun-ı Esasi'nin tekrar ilan edilmesiyle tüm sorunların ortadan kalkacağına halkı inandırmaktır. Bunu yaparken Müslüman halkın padişaha olan bağlılık hislerini zedelememeye gayret etmiş ve suçu, hükümdar ile millet arasına giren zalimler diye isimlendirdiği idarecilere yüklemiştir. Özellikle padişaha karşı bağlılık hislerini incitecek sözlerden kaçınılmıştır. Meşrutiyet'in, İslâm'daki şura prensibiyle ilişkisi vurgulanıp, bunun toplumun düzeni için en uygun yol olduğu telkin edilmiştir. Bu yapılırken de, insanların yanlış anlayıp aşırı tepki vermesine yol açmamak için azami dikkat gösterilmiştir. Halkın manevi hissiyatını iyi bilen Galip Bey gizlice görevlendirdiği Gırlıçeli (Kaçanikli) Hacı Şaban gibi ulemadan kimseleri de camilerde düzenlediği toplantılarda meşrutiyet yönünde konuşmalar yapması için

⁷⁰⁵ Özdemir, *a.g.e.*, ss. 204-205.

görevlendirmişti. Elinde Kur'an-ı Kerim'le konuşma yapan bu zatlar halka, meşveret usulünün tesisine lüzum olduğunu ve meşrutiyeti istemenin Allah'ın kitabını dinlemek olacağını şiddetle telkin etmişlerdir.⁷⁰⁶

Galip Bey'in cemiyete kazandırdığı Hacı Şaban'ın cami kürsüsünden yaptığı konuşma, cemaat üzerinde oldukça büyük tesir uyandırmıştı. Büyük bir cesaretle, “meşrutiyet istemek, meşveret istemektir, Allah'ın kitabı Kuranı istemektir!” diyerek, dindar Arnavut halkına oldukça açık ve etkili bir şekilde hitap etmiştir. Halk nezdinde karşılık bulacak olan bu “Meşrutiyet ve Kanûn-ı Esâsi” isteği, başlangıçtaki toplanma amacından hayli uzaklaşmış olan bu büyük kitle için “tek gaye” hâline gelecektir. Yaklaşık üç haftadır süren bu bekleyişin bir amaca yönelmesi, hem toplananları, hem de onları misafir etmek zorunda kalan Firzovik ileri gelenlerini rahatlatmıştı. Elbette, padişaha ve toplumsal geleneklere candan bağlı olan muhafazakâr Arnavutların bu kıvama getirilmesi, en çok da ittihatçı muhalifleri sevindirmişti.⁷⁰⁷

Bu propaganda tarzı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin halk üzerinde uyguladığı en önemli silahlarından biridir. Enver ve Niyazi Beyler ve diğer Jön Türkler örneğinde olduğu gibi, cemiyet dini ciddi bir propaganda aracı olarak kullanmıştır. Meşruti yönetimin gerekliliğini anlatabilmek ve halkı kendi yanlarına çekmek için bütün kurgu ve nutuklar İslâmi terminoloji üzerine kurulmuştur. Nitekim Enver Bey de diğer Jön Türkler gibi ihtilal sürecinde köylülere yapmış olduğu pek çok konuşmada: “*Padişah, hazreti peygamberden akıllı değil ya? Peygamberimiz müşavere etmeden bir şey yapmazdı*”⁷⁰⁸ şeklinde meşrutiyet yönetiminin İslâmi bir emir olduğunu defaatle vurgulamıştır. Fethi Okyar'da Firzovik toplantısı için “büyük bir emek ve propaganda” sayesinde bu kalabalığın toplandığını belirterek, şayet Şemsi Paşa toplantıyı dağıtırsa, çok büyük bir emeğin boşa gideceğini ve saray üzerindeki “baskının” kalkacağını dile getirmiş,⁷⁰⁹ Firzovik toplantısının arkasındaki gerçeğin İttihad ve Terakki Cemiyeti olduğunu söylemiştir. Sonuç olarak bu halk toplantısının etkisiyle Rumeli'nin Kosova, Selanik, Serez, İstip, Priştine ve diğer yerlerine yayılan gösteriler ve buralardan çekilen

⁷⁰⁶ N. Alkan, *Selanik'in Yükselişi*, s. 250.

⁷⁰⁷ Özdemir, *a.g.e.*, s. 220.

⁷⁰⁸ N. Alkan, *II. Abdülhamid ve Jöntürkler*, s. 209.

⁷⁰⁹ Okyar, *a.g.e.*, ss. 12-13.

telgraflar hükümet merkezini büyük bir halk hareketi karşısında bulunduğu inandırmış ve dehşet içinde bırakmıştır.⁷¹⁰

Akabinde Miralay Galip Bey'in gizli cemiyet lehine yaptığı propaganda Yıldız Sarayı tarafından öğrenilmiş ve kendisinin Firzovik'ten uzaklaştırılması emredilmiştir.⁷¹¹ Ancak artık iş işten geçmiş, süreç geri döndürülemez bir kıvama getirilmişti. Günlerdir gizlice yapılan propagandalar ve etkili âlimlerin dini referanslarla propagandacılara destek vermesi, Kanun-ı Esasi'nin yeniden ilan edilmesiyle alakalı talepleri artık yazıya dökmüştü ve alınan bu kararlar üzerine Arnavutlara bir de "besa" (yemin) yaptırılmıştı. 20 Temmuz 1908'de Galip Bey tarafından hazırlanan bölge halkının ileri gelenlerinden müteşekkil imzaların bulunduğu bu telgraf metninde açık bir şekilde Kanûn-ı Esâsi'nin yeniden ilanı ve İstanbul'da bir millet meclisi açılması istenmiştir.⁷¹²

"(...) Padişah-ı a'zamileriyle tasdik ve i'lan buyurulmuş olan Kanun-ı Esasi ahkâmı vechiyle meşveret usûl-i meşrutîyesinin yeniden iade ve ikamesinden başka çare olmadığını teyakkun ederek Dersaadet'te bir Millet Meclisi'nin celb ve cem'ine müsaade-i seniyye-i cenab-ı şehinşahîlerini istirham ve istid'aya müttehiden ve müttefikan karar verdik.

*Binaenaleyh taleb ve istid'a-yı meşru'amız kabul ve is'af buyurulacağından ümidvar olmakla beraber kemal-i halisiyyetle vuku' bulan ve sadakat ve emniyet hüsn-i niyyetimizi te'yid ve takviye edecek olan işbu istirhamatımızın cevab-i kabul ve is'afına dair irade-i seniyye-i cenab-ı şehriyar-ı a'zamailerini kemal-i suzişle arzu ve intizar eyleriz. Ol Babda ve katibe-i ahvalde emr u ferman hazret-i veliyyü'l emrindir. Sekizyüzü mütecaviz imza vardır."*⁷¹³

Böylece cemiyet meşrutiyet yolunda artık sivil desteğe de sahip olmuştur. Telgraf çekildikten sonra Yıldız'dan herhangi bir karşılık gelmez. Bunun üzerine Priştine Belediye Reisi Sudi Bey "muvaafık cevap gelmezse, mutlak reddolunursa vehamet muhakkaktır" cümlesiyle biten bir telgraf daha gönderir.⁷¹⁴ Firzovik'te toplananlar telgrafla temas kurdukları Sadrazam Ferid Paşa'ya da "günlerdir beklediklerini, artık sabırlarının kalmadığını, konunun hemen padişaha arz edilmesini" bildirdiler. Yaptıkları girişimler hakkında kendisinin düşüncesini soran Sudi Bey'e, Ferid Paşa sadece Arnavutların anlayabileceği bir cevap verir: *Fort mire peto pota!* (Çok iyi, Aferin!) Sadrazam Ferid Paşanın bu sözü Firzovik'te toplanan Arnavutları destekleyip teşvik ettiğini gösterir. Süleyman Külçe'ye göre bu cevap meşrutiyetin ilanının bir

⁷¹⁰ Balkaya, *a.g.e.*, s. 36.

⁷¹¹ Özdemir, *a.g.e.*, s. 221.

⁷¹² N. Alkan, *II. Abdülhamid ve Jöntürkler*, s. 224.

⁷¹³ Özdemir, *a.g.e.*, s. 222.

⁷¹⁴ Külçe, *a.g.e.*, s. 90.

müjdecisi telakki edilmiştir.⁷¹⁵ Nitekim Ferid Paşa'nın Cemiyet'e karşı geçmişten beri var olan müsamahası ve bu gibi hareketleri, Enver Bey'in hatıratından anlaşıldığı üzere, pek çok Cemiyet üyesi tarafından onun dahi cemiyetten olduğunun zannına sebep olmuştur.⁷¹⁶ Ferid Paşa, ileriki zamanlarda Galip Bey'le karşılaştıklarında "Size taraftar olduğumu anlamışsınızdır" diyerek o günleri hatırlatacak ve verdiği mesajı tekrar teyit edecektir. 22 Temmuz tarihi, Saray ve hükümet için çok önemli bir gündür. 15 Ocak 1903'ten bu yana sadrazamlık makamında bulunan Avlonyalı Ferid Paşa nihayet azledilir. Arnavut asıllı Ferid Paşanın Firzovik toplantısı ve olayları konusundaki tavrının bu azilde büyük etkisi vardır. İsyanın başlangıcında padişaha basiretli ve müsamahalı bir tepki gösterilmesini önermiştir. Ancak olaylarının zirveye çıktığı dönemde kendisinden bilgi ve tavsiye almak için Yıldıza çağrılan Ferid Paşa bu davete icabet etmemiştir. Sadrazamlığının son günlerinde, ülkedeki durumu padişaha aktardığı bir raporda, Kanun-ı Esasi ve meclisin açılması ile ilgili taleplerin değerlendirilmesini tavsiye ettiği, ama Sultan Abdülhamid'in bunu dikkate almadığı belirtilir. Ek olarak İstanbul'daki Avusturya kaynakları, Ferid Paşanın Makedonya'daki Arnavut hareketini kayırdığını da rapor etmiştir.⁷¹⁷

Abdülhamid'e sadakatleriyle bilinen Arnavutlar, Firzovik'teki günlerce süren ikna faaliyetleriyle netice olarak şuna inanmışlardı: "Hürriyet ilan olduğunda Padişah efendimiz tam bir fazilet devri açacak, çevresini kuşatan kötü adamlar yönetimden uzaklaşınca, düşmanlar artık ülkemize göz dikemeyecekler." Buna ilaveten Firzovik Camii'nde Arnavut lisaniyle şariat ve meşrutiyet hakkındaki demeçler de o kadar ileri götürülmüştü ki, hürriyet verildiği gün her tarafın cennet olacağına inanmayan kalmamıştır.⁷¹⁸ Anlaşıldığı üzere Şemsi Paşa'nın çağrısıyla, İttihatçıları yok etmek amacıyla Firzovik'te toplanan silahlı Arnavutlar, İTC'nin etkin propagandasıyla devlet için ciddi manada sıkıntı olmuşlardır. Şemsi Paşa'nın beklenmedik ölümü üzerine amaçsız bir şekilde ortada kalan bu kitle, geleneksel olarak Abdülhamid'in destekçisi olmasına rağmen, artık tam tersine onun yönetimi için en büyük tehdide dönüşmüştür.

⁷¹⁵ Külçe, *a.g.e.*, s. 91.

⁷¹⁶ Enver, *a.g.e.*, s. 38.

⁷¹⁷ Özdemir, *a.g.e.*, s. 227, 228.

⁷¹⁸ Özdemir, *a.g.e.*, s. 236.

4.3 ŞEMSI PAŞA'NIN KATLI

Altmış yaşını geçmiş olan Şemsi Paşa'nın isminin anılmasının dahi İttihad ve Terakki üyelerini rahatsız ettiği ve hatta korktuğu cemiyet üyelerinin hatıratlarının hemen hepsinde vurgulanarak belirtilmiştir.⁷¹⁹ O, askeri zekâsı, kararlılığı, eşkiya takibindeki başarısı, hızlı ve keskin sonuç alan icraatlarıyla isyancıların korkulu rüyası haline gelmiş bir komutandır. Onun sayesinde Rumeli'de devlet otoritesi sağlanmıştı. Sultan'a sadakat ile bağlı olan bu komutan, o zamana kadar kendisine verilen tüm görevleri başarıyla yerine getirdiği için Abdülhamid Han'ın itimadını sarsılmaz şekilde kazanmıştı. İttihad ve Terakki Cemiyeti gözüyle bakan Mustafa Ragıb hatıralarında onu şu şekilde özetlemiştir: “*o kalbini padişahın irade ve fermanına bağlarken vatanına da hizmet ettiğini düşünüyor, bu düşüncenin verdiği inanışla ölümü hiçe sayacak suretle çalışıyordu.*”⁷²⁰ Şemsi Paşa'nın, 1906 yılına kadar 1897 Türk-Yunan Savaşı da dâhil olmak üzere girdiği hemen her savaşta gösterdiği üstün gayret ve başarıları neticesinde rütbesi albaylığa kadar yükseltilmiştir. 1908 yılına gelindiğinde göstermiş olduğu gayretli çalışmanın devam etmesi üzerine birinci ferik rütbesine ulaşmıştır. Oldukça dindar olan Şemsi Paşa, hacda “*Beytullah huzurunda padişah yolunda ölmeyi aht ve Peyman ettiğini*” Cemiyet dâhil kimseden çekinmeden ulu orta söyleyecek kadar da padişaha sadık bir asker olmuştur. Aynı şekilde Sultan II. Abdülhamid'in de Şemsi Paşa'ya karşı teveccüh ve itimadı oldukça fazladır.⁷²¹ İttihatçılar tarafından alaylı olması sebebiyle hakkında söylenen cahil eleştirileri ideolojik kaynaklıdır; Paşa Türkçe, Boşnakça, Arnavutça, Arapça ve Rumca bilen Avrupa sosyal hayatı konusunda bilgi sahibi, yabancı gazeteleri dahi takip eden bir kişilikti. Verilen görevlere bizzat katılan Paşa en ince ayrıntılara bile müdahale eden bir yapıdaydı. Adeta bir canlı harita gibi Rumeli coğrafyasını adım adım bilirdi. İçkiden uzak duran, namazlarını düzenli olarak kılan bölgede cesur bir kişi olarak bilinmekteydi.⁷²² Kendisi de Cemiyet'e bağlı olan Fethi Okyar hatıratında, neferlikten paşalığa cesareti ve fedakârlığı ile yükselmiş Şemsi Paşa'yı “ölüme cesaretle yürümüştür, tarih sadakatini tescillemiştir”,⁷²³ diye ifade etmiştir. Şemsi Paşa her kesimden çekinilen ve saygı duyulan bir paşaydı.

⁷¹⁹ Bayur, *a.g.e.*, c. I, s. 450, 453.

⁷²⁰ Ragıb, *a.g.e.*, s. 12.

⁷²¹ Tahsin Paşa, *Abdülhamid ve Yıldız Hatıraları*, s. 267.

⁷²² Özdemir, *a.g.e.*, s. 144.

⁷²³ Okyar, *a.g.e.*, s. 15.

Öldürüldükten sonra hakkında yabancı matbuat Pester Lloyd'da çıkan bir haberde, “İslâm'a ve Halifesine bağlı kahraman bir Boşnak” olarak tanıtılmıştır.⁷²⁴

Saray tarafından isyanın boyutu anlaşılınca isyanın bastırılmasında en maharetli olabilecek kişi üzerinde düşünülmüş ve bahsedilen özellikleri sebebiyle Şemsi Paşa ismi üzerinde karar kılınmıştır.⁷²⁵ Düzenlenen görevlendirme yazısı Tahsin Paşa'nın imzasıyla Şemsi Paşa'ya ulaştırılmıştır.⁷²⁶ Şemsi Paşa'ya ulaştırılan bu yazı bir emir yazısı olmasının yanında Resneli Niyazi Bey'in hangi güzergâhta olduğunu, dağa çıkarken ne gibi hazırlıklarda bulunduğunu, elindeki cephanenin neler olduğunu ve Resneli Niyazi Bey ile gidenlerin kimler olduğu hakkında bilgiler vermekteydi:

“Yıldız'dan, Birinci Ferik Şemsi Paşa Hazretlerine,

Resne'de bulunan Seksen Sekizinci Alayın Üçüncü Tabur Kolağası Niyazi Efendi adında lanetin biri ile Resne Belediye Reisi Hoca Cemal, Vergi Kâtibi Tahsin, Polis Komiseri Tahir, Mülazım Yusuf Efendi ile halk ve askerden müteşekkil yüz kadar eratin tabur deposunu kırarak mevcut mavzer tüfeklerinden yüz kadarıyla cephane ve tabur kasasında bulunan parayı alıp İstinye istikametine savuştukları malum olmuştur. Prespe'de bulunan bu tabura bağlı iki zabitin de yetmiş kadar mavzer ve cephane ile Asuman köyüne giderek oradaki halkı silahlandırdıkları, sonra da Resne'ye doğru gittikleri erlerden dördü ile mülazımlardan birinin avdet ettiği tebliğ edilmiştir. Kolağası Niyazi ile arkadaşlarının bu mel'un hareketi ve yedikleri ekmeğe karşı nankörce davranmaları karşısında cezalandırılmaları lazım gelmektedir. Mıntıkada bir melanet ve emniyetsizlik husul edecek olan bu insanların, başkalarına emsal olacak bir şekilde ele geçirilerek mıntıkanın temizlenmesi padişahımız tarafından sizin büyük muvaffakiyetinizden beklenmektedir. Padişahımız eskiden beri malum bağlılık ve muvaffakiyet kuvvetinizden hadisenin bir an evvel bastırılmasını Anadolu'dan gönderilecek olan tümenin gelmesine kadar zaman geçirmeyerek orada elde bulunan taburlar ile o istikamete gitmenizi emir vermekte olduğundan nerelerden hangi taburların alınacağımin ve bu mevzudaki mütalaalarınızın kendilerine tebliğ etmek üzere makine başında ulaştırılmasını arz ederiz.

3 Temmuz 1908 - Başkâtip Tahsin”⁷²⁷

Şemsi Paşa ise saraya bu vazifeye tayin edilmesinden dolayı şu teşekkür telgrafını çekmiştir:

“Her zaman büyüklük ve ihsanlarıyla karşı karşıya bulunduğün padişahımın bu kere de yeni bir vazife ve selamları ile mükâfatlandırılmam bana hayatımın en büyük hediyesi oldu. En samimi kendisine bağlı kulları olduğumu tebliğ ederek saltanat ve ömürlerinin uzun seneler devamını niyaz ederim.

3 Temmuz 1908 - Ferik Şemsi”⁷²⁸

⁷²⁴ N. Alkan, *Selanik'in Yükselişi*, s. 260.

⁷²⁵ Tahsin Paşa, *Abdülhamid ve Yıldız Hatıraları*, s. 268.

⁷²⁶ Bayur, *a.g.e.*, s. 452.

⁷²⁷ Niyazi, *Resneli Niyazi Hatıratı*, ss. 158-159.

⁷²⁸ Niyazi, *Resneli Niyazi Hatıratı*, s. 159.

Telgraf gönderildiği sırada Şemsi Paşa, Müslümanlar ve Hristiyanlar arasında ihtilafların halledilmesiyle ilgili bir vazifeyi yerine getirmek için Prizren’de bulunuyordu. Aynı gün, padişahın özel selamıyla bir telgraf daha gönderilir ve Anadolu’dan gönderilecek birliklerin gelmesini beklemeden, Mitroviça’daki 18. Nizamiye Fırkası’ndan lüzumu kadar taburun alınıp özel bir trenle hemen Manastır’a gitmek üzere hareket edilmesi emredilir. Eğer mevcut birlikler yeterli olmazsa, işe yarayacağına güvenilen gönüllülerin de, askeri kıyafet giydirilerek tabura dâhil edileceği ifade edilir. “Erbab-ı mefsedete” (bozgunculara) etkili bir ibret olacak şekilde şiddetle karşılık vermesinin beklendiği vurgulanır:

“Evvelki telde tebliğ edildiği gibi Anadolu’dan gönderilecek taburların yerine sonradan ikame edilmek üzere Metroviçe tümeninden lüzumu kadar taburları alarak tanzim edeceğiniz hususi trenle hemen acele olarak Manastır’a giderek Niyazi ile ona iltihak eden zabıt ve erlerle arkadaşlarını ele geçirmek üzere lazım gelen çalışmaların yapılması ulvi şahsiyetinizden beklenmektedir. Ayrıca birlik kâfi görülmediği takdirde askeri elbise giydirilerek işe yarayacağına itimat ettiklerinizi de gönüllü olarak taburlarınıza alabilirsiniz. İşin genişleyip başka muntikalara da sıçramasına meydan vermeden isyan eden bu askerlerin, ders verici bir misal olacak şekilde şiddetle mani olunması size olan yüksek itimat ve muvaffak şahsiyetinizden beklendiği padişahımızın emirleridir. Üçüncü Ordu Müşirliğine lüzumu için malumat verilmiştir. Padişahımız selamlarını da arz etmeme vasıta olmamı istediler.

3 Temmuz 1908 - Başkâtip Tahsin”⁷²⁹

Şemsi Paşa’nın, Resneli Niyazi Bey önderliğindeki isyanın bastırılması için görevlendirildiği duyulduğunda başta Resneli Niyazi Bey olmak üzere bütün İttihad ve Terakki mensupları tedirgin olmuş ve hatta büyük bir ümitsizliğe kapılmışlardır. Dönemin şahitlerinden Süleyman Külçe, Şemsi Paşa’nın cemiyet üzerinde ki etkisini şu şekilde anlatmıştır:

“Selanik, Manastır yerinden oynuyordu. Padişaha harp ilan eden cemiyete hükümdar taarruza karar vermiş, çok çetin ve şöhretli bir adamını seçmişti. Şemso!... O, astığı astık, kestiği kestik bir adam tanınmıştı. Herkes titriyordu. Herkesin üzerinde teneffüslerini darlaştıran bir baskı vardı. Selanik, Manastır merkez heyetleri korkunç bir kâbus geçirerek kaçacak delik arıyorlardı. İçtimalara kimse gelmiyor, fedailer ortada yok...”⁷³⁰

İlk gün gönderilen her iki telgraf, Şemsi Paşa’nın Mitroviça’da bulunmadığı için kendisine gecikmeli olarak teslim edilmiştir. Aslında İstanbul’dan gelen bu acil ve çok önemli mesajlar Prizren’de bulunan Paşa’ya hemen gönderilebilirdi; ancak, bunun yapılmamış olması Mitroviça’daki İTC mensubu subayların kasıtlı bir hareketi olarak değerlendirilebilir. Dönemin kaynaklarından Mehmed Selahaddin’e göre, Şemsi

⁷²⁹ Niyazi, *Resneli Niyazi Hatıratı*, s. 160.

⁷³⁰ N. Alkan, *Selanik’in Yükselişi*, s. 261.

Paşa'ya son derece geniş yetkiler verilmiştir; İTC'nin kökünün kazınması için “beraberindeki subayları istediği gibi görevlendirileceği” ve girişeceği her türlü “zalimane hallere” de izin verildiği belirtilmiştir.⁷³¹ Bu minvalde Şemsi Paşa Manastır'a gelmeden önce Gegalık'ta birçok içtimalar yaptırmış, kendisine yardım etmek üzere birçok Arnavut kabilelerinden “Besa” (yemin) almıştı. Maiyetinde iki tabur asker ve 30 kadar Arnavut silahşor bulunan Şemsi Paşa emir üzerine Manastır'a gelerek çalışmalara başlamış ve isyana katılanları ve onlara destek verenleri oldukça rahatsız etmiştir. Manastır'da Cemiyet şaşkınlık ve telaş içinde ilk hengâmda paniklemiştir. Fakat Cemiyetin güçlü olduğu merkezlerde Paşa yeterince bilgi toplayamamıştır. Ne Selanik'te alay kâtibi olan damadı Salâhaddin Bey, ne de Manastır'da merkez komutanı olan başka bir damadı Rıfat Bey Cemiyetle ilgili kendisine hiçbir bilgi vermemiştir. Çünkü Şemsi Paşa'nın her iki damadı da gizli ittihatçıdır. Hatta Yaver ve kâtibi Süleyman Sırrı Bey de cemiyettendir.⁷³²

Ayrıca Cemiyet Makedonya bölgesinde tüm telgrafhanelerde dönmeler vasıtasıyla örgütlenmişti. Şemsi Paşa önce Firzovik'teki kalabalığı dağıtmak istediğini Saray'a bildirdiğinde aynı anda telgraf şifreleri cemiyetinde elinde oluyordu. Buna rağmen Şemsi Paşa'nın telgraflarını okuyan cemiyet üyeleri her defasında telaş ve endişe içine düşüyordu.⁷³³ Manastır'da Cemiyet'in örgütlenmesi o kadar genişlemişti ki, Mıntıka Kumandanı'nın ya da Şemsi Paşa'nın en yakınındaki kişiler; İttihatçıları araştırmak veya yakalamakla görevlendirilenler dahi aynı zamanda İttihatçılardandı. İttihad ve Terakki Cemiyeti 1908 İhtilali vetiresinde cemiyete 2000 kadar üye kaydetmeye muvaffak olmuştu.⁷³⁴ Yabancı kaynakların verdiği sayılar çok daha kabarıktır. Üsküp'teki Rus konsolosu Orvlov'un raporunda Türk ordusundaki subayların %75'inin Jön Türk olduğu belirtilmiştir.⁷³⁵ Bu durum İttihad Terakki Cemiyeti'nin Makedonya'da ve orduda ne derece örgütlendiğinin açık bir kanıtıdır.

⁷³¹ Özdemir, *a.g.e.*, ss. 148-149.

⁷³² Bayur, *a.g.e.*, s. 453.

⁷³³ Okyar, *a.g.e.*, s. 12.

⁷³⁴ Hanioglu, *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s. 586.

⁷³⁵ N. Alkan, *II. Abdülhamid ve Jöntürkler*, s. 127. (Petrosyan, *Sov. Gözüyle Jöntürklük*, s. 303'den naklen).

Şemsi Paşa Manastır'dayken Saray'a ayrıca bu vaziyeti uzun uzun izah eden bir telgraf göndermiştir. Bütün görüş ve fikirleriyle tahkikatının son durumunu şu şekilde arz etmiştir:

"Padişahımın emriyle yanımda iki tabur olduğu halde bu sabah Manastır'a vasıl olduğumu arz etmiştim. Gerek Selanik'te ve gerekse burada bazı itimat ettiğim eski arkadaşlarımla görüşerek buralarda mel'un istikametlere sapmış bazı insanların bulunduğu malumattar oldum. Hususi olarak Manastır'da askeri disiplinin pek gevşek olduğunu üzüntüyle müşahede ettim. Tesis etmiş olan Cemiyetin nerelerde yuvalandığı ve kimlerden meydana geldiğine dair ne vilayet ne de kumandanlıkta doğru bir malumat vardır.

*Dün akşam Manastır'ın bazı caddelerine içinde birçok saçmalıklar bulunan yaftalar asılmış olduğunu öğrendim. 7 Temmuz 1908 tarihli Cemiyetin arzularını bildiren bu yazılarda büyük bir teşkilatın harekete geçmek üzere olduğu ve kendisine de birçok büyük rütbeli sivil ve zabıtların iltihakı bildiriliyordu. Padişahımın emriyle bu mel'un teşkilatın imha edilerek, taraftarlarını yakalayarak, hadiseyi kökünden yok etmeye hayatım pahasına da olsa çalışacağımı arz ederim. Altmış Dokuzuncu Alayın Yakova'dan hareket ettirilen dördüncü taburu da bana iltihak etmek için trenle buraya gelmek üzere yola çıkmış bulunmaktadır. İpek, Yakova, Be-rana ileri gelenlerinden aldığım telgraflarda padişahlara bağlı olduklarını bildirmekte dirler. Bu gaye ile de padişahları uğrunda çalışmak için bana yardıma hazır olduklarını arz ediyorlar. Allah korusun, bu taraf halkıyla din düşmanı ve yedikleri ekmeğe nankörlük eden zabıtların bu gibi isyanlara teşebbüs ettikleri zaman Arnavutluk'tan binlerce insanı getirebilirim. Yalnız böyle bir şeye teşebbüs edebilmem için padişahımın emirlerini almam lazım gelir. Mıntıkada istikrarın temin edilebilmesinin ve gayeye vasıl olabilmenin buna bağlı olduğu hakkındaki fikirlerimin arzıyla bundan sonra karşılaşılabilecek vaziyetler hakkında terakkileri ayrıca arz edeceğim."*⁷³⁶

Şemsi Paşa, Ordu Müşiri İbrahim Paşa'dan Metroviçe Tümen Kumandanlığı'na tebligat yapılmasını ve ellerindeki tüm kuvvetlerle kendisine katılmaya hazır olmalarını istemiştir. Bu birlik teçhizat bakımından mükemmel ve takviyeliydi. Şemsi Paşa bu birlikle Firzovik'te toplananları rahatça dağıtabilir, devamında Niyazi Bey'i kolaylıkla teslim mecbur bırakabilir ve hatta ihtilale destek veren tüm çeteleri yok edebilirdi. Bunun üzerine İTC tarafından, Metroviçe Tümeni Kurmay Başkanı Yarbay Kavaklı Fevzi Bey'e (Fevzi Çakmak) derhal haber gönderilmiş, gönderilecek kuvvetlerin mümkün mertebe az olması istenmişti. Cemiyete bağlı olan Fevzi Bey'de cemiyetin isteğini çeşitli tehlikeleri göze alarak kısmen yerine getirebilmişti.⁷³⁷

Her şeye rağmen Şemsi Paşa'nın cesaretle Cemiyetin üzerine gitmesi, çalışmalarını yoğunlaştırması ve Cemiyet üyelerini psikolojik olarak sindirmesi, İttihad ve Terakki merkezini umutsuzluğa ve telaşa sokmuştur. Paşa, Abdülhamid Han'a bu konudaki kararını ve inancını şöyle aktarmıştır: *"Zat-ı şahanelerine arz ederim ki isyan*

⁷³⁶ Niyazi, *Resneli Niyazi Hatıratı*, ss. 164-165.

⁷³⁷ Okyar, *a.g.e.*, s. 13.

halinde bulunan zabitleri ya hayyen veya meyyiten istisal ederek (kökünü kazıyarak) bu gaileyi ortadan kaldıracığım. Allah'ın izni ve zat-ı şahanenin emir ve müsaadesiyle buna muvaffak olacağıma emin bulunuyorum. Bu maksatla şimdi Manastır'dan hareket ediyorum. Ol babda emr ü ferman hazret-i men lehü'l emrindir.”⁷³⁸ Diğer taraftan Niyazi Bey'in yakın dava arkadaşı olan Ohri redif kumandanı Eyüb Sabri Bey, dağdayken kendisine bir mektup göndermiştir. Mektupta, Şemsi Paşa'nın üç tabur asker ve özel silahşorleriyle birlikte Manastır'a geldiği ve çetenin üzerine yürümeye hazırlandığı bildirilir. Bu haber hem Niyazi Bey'de hem de çeteye katılanlarda derin bir endişe uyandırmıştır. Çünkü Şemsi Paşa'nın gücü açık bir şekilde Niyazi Bey çetesini felce uğratacak mahiyettedir.⁷³⁹ Bunun üzerine Cemiyet, Şemsi Paşa'yı ortadan kaldırılmaya karar vermiştir. Fakat bu kolay iş değildir, Şemsi Paşa'nın Cemiyeti içine düşürdüğü bu durumu Atıf Bey'e anlatan Mehmed Ali Bey sözlerine şöyle devam etmiştir: “Sabahtan beri bir fedai aranıyor. Hatta cemiyet, para ile bile birini bulmak için uğraşılıyor, fakat şimdiye kadar bir netice çıkmadı. Kimse kendisinde böyle bir cesaret bulamıyor. Paşa'yı vurmak şöyle dursun, ona yanaşmak bile kabil değil.”⁷⁴⁰ Resneli Niyazi Bey bu kararı alanların vatanın selameti adına İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Manastır şubesi olduğunu belirtip, harekâtın sorumluluğunu ve uygulamaya konulmasını da yine bu şubenin üstlendiğini hatıratında ifade etmiştir.⁷⁴¹ Ali Fethi Bey ise diğer cemiyet ileri gelenleri ile Refik Bey'in evinde toplandığını söylemekte ve görüşmeler sırasında, Mülazım (Teğmen) Atıf'ın, Şemsi Paşa'nın öldürülmesi gerektiğini yoksa çok kan akacağını, bu işin maddi ve manevi sorumluluğunu kendisinin üstleneceği şeklindeki görüşünü anlatmaktadır. Bu görüşün herkes tarafından düşünülüp söylenemeyen bir karar olduğunu ifade eden Ali Fethi, genç teğmeni gözlerinden öperek kutlamıştır.⁷⁴² Şemsi Paşa'nın öldürülme kararının alınmasından sonra alınan bu kararı kimin uygulayacağı meselesi de kısa sürede çözüme kavuşmuş, Atıf Bey kendi teklifi üzere ortaya atılıp, maddi ve manevi mesuliyeti üzerine alarak bu görevi üstlenmiştir.⁷⁴³

⁷³⁸ Özden, a.g.e., s. 54.

⁷³⁹ Ragıp, a.g.e., s. 618.

⁷⁴⁰ Ragıp, a.g.e., s. 420.

⁷⁴¹ Niyazi, Resneli Niyazi Bey'in Amları- Balkanlarda bir Gerillacı, ss. 135-136.

⁷⁴² Balkaya, a.g.e., s. 37.

⁷⁴³ Okyar, a.g.e., s. 13.

Bu karar Atıf Bey için zor bir karardı. Mehmed Ali Bey, Şemsi Paşa'nın gelişini öyle bir anlatmıştı ki Atıf Bey, şimdiye kadar aldığı her görevde muvaffak olan Paşa'nın Cemiyet'in kökünü kazıyacağını düşünmeye başlamıştı. Mehmed Ali Bey kurnaz ve ketum birisiydi, ısrarla Cemiyet'in para karşılığında bile fedai bulamadığını söyleyerek rezil olduklarını dile getiriyordu. Bunun yanında Cemiyet'in aldığı karar üzere Resne'ye gidecek olan Şemsi Paşa'ya ayrıca Gevat Boğazı'nda pusu kuracaklarını söylemiyordu. Bunun üzerinde çaresizliğin ağırlığına artık dayanamayan genç zabıt, *“Yapacağım teşebbüste muvaffakiyet olmazsa bile, şu korkan, çekinen muhitte bir fedakârlık misali vereyim; başka çare yok: Şemsi Paşa'yı ben vurmalıyım!”* diyerek ortaya atılmıştır.⁷⁴⁴

Atıf Bey Cemiyet'in Manastır Şubesi'ne fedai olarak kayıt olmuş, bölgeyi çok iyi bilen yetenekli bir teğmendi. Atıf Bey, görevi aldıktan sonra Şemsi Paşa'nın Manastır'a doğru hareket etmekte olduğunu aynı gün öğrenmiştir. Bu haberi öğrenir öğrenmez aynı gecenin sabahında şehre ulaşmıştır. Şehre gelip bir iki araştırma yapmış Şemsi Paşa'nın şehirdeki telgrafhanede olduğunu öğrendikten sonra telgrafhane yanındaki kahvelerden birinde saatlerce Paşa'nın çıkmasını beklemiştir.⁷⁴⁵

Tahsin Paşa'nın aktardığına göre Şemsi Paşa telgrafhanede Yıldız Sarayı ile son muhaberesini yaptıktan sonra: *“irade-i seniye dairesinde işe başlamak için hareket etmek üzere bulunduğunu beyan ederek birçok iltifat-ı şahaneye mahzar olduktan sonra telgrafhaneden çıkmıştır.”* Ahmed Ziya'nın tanıklığıyla, *“Bu muhaberat ile icraat-ı istibdadkarane tezekkür edilmiş ve kanlı bir netice, kat'i surette tahakkuk ve taayyün etmiş olmalı ki, işte gidiyorum, hepsini kesip oraları kana boyayacağım!”* diyerek telgrafhaneden ayrılmıştır.” Bu ifade belki abartılmış olsa da bu telgraf kudretli kumandanın ölümünden önceki son sözlerinden biri olacaktır.⁷⁴⁶

Suikast zamanı geldiğinde Atıf Bey planladığı yerde mevzilenmiş, Şemsi Paşa'yı daha önce hiç görmediğinden, onu gördüğünde tanıyıp tanıyamayacağını vermiş olduğu endişeyle beklemeye koyulmuştur. Bundan başka Şemsi Paşa'nın maiyeti ve muhafızları tarafından göreceği hürmetli muamele Şemsi Paşa'yı Atıf Bey'e

⁷⁴⁴ Ragıb, a.g.e., s. 423.

⁷⁴⁵ Niyazi, *Resneli Niyazi Bey'in Anıları- Balkanlarda bir Gerillacı*, s. 158.

⁷⁴⁶ Özdemir, a.g.e., s. 169.

göstermiş olacaktır.⁷⁴⁷ Atıf Bey önce telgrafhane yakınındaki bir lokantaya girer ve “son yemek” olduğunu düşünerek kendisine güzel bir ziyafet çeker. Sonra cemiyet üyelerinden Prevezeli Talat Bey’in vasıtasıyla bir Nagant tabanca temin eder. Tekrar telgrafhane binasının yaklaşık yüz metre yakınındaki kahvehanelerden birine oturup beklemeye başlar. O esnada cemiyetin ileri gelenlerden olan Manastır Numune Mektebi Müdür Muavini Süleyman Askeri Bey’le karşılaşır. Kendisine, eğer girişeceği bu tehlikeli işin sonucunda ölürse, İstanbul’daki anne, babası ve kız kardeşini cemiyetin himaye etmesini vasiyet eder. Atıf Bey, Prevezeli Talat Bey’den ayrıldıktan sonra Drahor boyunda aşağı yukarı dolaşmaya başlamıştır. Telgrafhane binasının önünde Arnavut silahşorler dolaşmaktadır. Bunu gören Atıf Bey’in artık, Şemsi Paşa’nın telgrafhanede bulunduğuna şüphesi kalmamıştır.⁷⁴⁸

Bu sırada Şemsi Paşa telgrafhanede isyanı bitirmek için işe başlayacağını Saray’a beyan etmiş, karşılığında birçok iltifatı şahaneye mahzar olmuştur. Telgrafhanede son yemek yenmiştir, Şemsi Paşa sofradan kalktıktan sonra abdest alıp oraya serilen bir seccadede son namazını kılıp, kılıcını kuşanarak artık buradan çıkacaktır. Telgraf muhabere memuruna kendisi arabaya biner binmez Yıldız Telgrafhanesi’ni bulmasını ve kendisinin hareket ettiği saat ve dakikayı mabeyne bildirmesini emretmiştir.⁷⁴⁹ Telgraf dairesinde çalışmaktan yorgun düşen Şemsi Paşa, oradan ayrılmak üzere kapıya doğru yöneldiğinde vakit ikindi civarındadır. Telgrafhane kapısı önüne arabaların gelmesini ve burada muhafızların, Paşa’yı resmen selamlamak üzere hazırlıklarını gören Atıf Bey artık zamanın geldiğini anlamıştır. Atıf Bey, Paşa’yı görmek üzere telgrafhane önüne gelen halktan ve zabitlerden oluşan kalabalığın kendisine verdiği avantajla, kalabalık arasına karışarak Şemsi Paşa’ya ateş edebilecek en müsait noktayı seçmiştir. Bu sırada telgrafhanenin içinden bir iki kişi çıkmış, bir an içinde bir hareketlenme olmuş, hareketlenmeyi, –geliyor, geliyor fısıldamaları takip etmiştir.⁷⁵⁰ Tam bu sırada Paşa, eldivenlerini yukarıda unuttuğunu fark etmiş ve Mülazım Hüseyin Ağa’ya eldivenlerini getirmesini söylemiştir. Şemsi Paşa, Hüseyin Ağa’ya bu emri verdikten sonra arabaya binmek üzere ilerleyip telgrafhane kapısının eşiğine gelmiştir. Şemsi Paşa’nın kapıda görülmesiyle silahına sarılan Atıf Bey, silahını

⁷⁴⁷ Ragıb, *a.g.e.*, s. 460.

⁷⁴⁸ Ragıb, *a.g.e.*, s. 437-438.

⁷⁴⁹ Ragıb, *a.g.e.*, s. 461.

⁷⁵⁰ Ragıb, *a.g.e.*, s. 465.

yavaşça ve etrafındakilere göstermeksizin kaldırarak seri bir şekilde tetiğe basmış, çıkan ilk kurşun Şemsi Paşa'nın kulağını sıyrarak arkasındaki duvara saplanmış. Bunun üzerine birdenbire ortalık karışmış, herkes şaşırmış, ne yapacağını, neye uğradığını tayin etmekte aciz bir halde kalmıştır. Bu sırada Şemsi Paşa ilk ateşten sonra kaçmamış ayakta dik bir halde kurşunun geldiği tarafa bakmıştır. Paşa'nın bu halinden ve etraftaki kargaşadan istifade eden Atıf Bey, büyük bir dikkatle tabancasına istikamet vererek tekrar tetiği çekmiştir. Bu atış etrafı bir mahşer yerine döndürmüştür. Paşa artık vurulmuş ve acı bir sesle: -Ah! diyerek yere serilmiştir. İkinci kurşun Şemsi Paşa'nın kalbine isabet etmiş ve onu derhal orada devirivermiştir. Arnavutluk dağlarının koruyucusu, şimdiye kadar mağlup edilememiş ve kendisine kurşun işlemez zannedilen efsane Paşa artık yere devrilmiştir. Cemiyet Fedaisi Atıf Bey, hedefini devirmesine rağmen işini şansa bırakmak istemeyerek tekrar tabancasını çevirip bir kurşun daha sıkıyordu. Şemsi Paşa bu sırada yukarıdan eldivenlerini getiren Mülazım Hüseyin Ağa'nın kolları arasına dayanarak bir adım atabilmiş, üçüncü kurşun Şemsi Paşa'nın yere kapanan vücudunun üstünden aşır gitmişti. Paşa artık yürüyecek halde değildi. Hüseyin Ağa'nın kolları arasına dayanarak kapı önünde duran telgrafhanenin sandıkları üzerine otururken bitkin bir sesle Hüseyin Ağa'ya son söz olarak: -Beni zabıtlar bitirdi diyerek, kelime-i şehadet getirip onbeş dakika⁷⁵¹ zaman zarfında orada canını teslim etmiştir.⁷⁵²

Şemsi Paşa'nın oğlu Müfid Şemsi farklı olarak, *“atılan kurşunlardan birincisi isabet etmiş ve revolver (tabanca) sesi üzerine, babamın sesin geldiği tarafa dönmesi, tam hedef teşkil etmesine rağmen kurşunların havaya gitmesine sebep olmuştur.”* diyerek Atıf'ın, Paşa'nın heybeti karşısında irkilip korktuğunu, bu yüzden sonraki kurşunların boşa gittiğini iddia etmiştir. Devamında:

“Katil bu uğursuz günde, birkaç hayatın daha sönmesine bilerek sebep olmuştur. Babama telgrafhane içinde saldırmak mümkünken, kurtulmak ihtimali az bulunan ve alçaklığı kadar korkak olan katil, halk arasında saldırmayı tercih etti(...) ne cereyan ettiğini ve edeceğini bilmeyen seyircilerden bazısının kaza olarak ölümüne ve can korkusuyla kendilerini Drahor'a

⁷⁵¹ Şemsi Paşa vurulduğu an itibari ile hemen ölmemiştir. Günümüze ulaşan resmi belgelerde, Şemsi Paşa'nın yaralandıktan sonra “15 dakika” zaman zarfında vefat ettiği ve son sözünün “beni zabıtlar bitirdi” olduğu açık bir şekilde yazılmıştır. Bkz. İSAM, HHP. 8/419-2, r. 24 Haziran 1324 (7.7.1908).

⁷⁵² Ragıp, a.g.e., ss. 462-468; N. Alkan, *Selanik'in Yükselişi*, a.g.e., s. 268.

atan (telgrafhane bitişindeki nehir) diğer bazılarının da kımıldayamaz hale gelmelerine sebep oldu.” demektedir.⁷⁵³

Bütün hadise kısa bir zaman içinde cereyan eden kanlı bir sahneydi. Atıf Bey hedefini devirdiğine emin olduktan sonra etrafındaki insanların kaynaşmaları, birbirini itip kakmaları arasında yerini değiştirerek at arabalarının altından geğererek can havli ile kaçmaya başladı. Suikastın hemen ardından olay yerinden kaçan Atıf Bey, cemiyetten Süleyman Askeri Bey’in suikasttan önce ayarladığı Mahmud Bey’in evine doğru kaçmaya çalışıyordu.⁷⁵⁴ Bu esnada on adım kadar ayrılmıştı ki, arkasından atılan mavzer kurşunlarından biri sağ bacağını deldi. Fakat can derdi ile koşmaya devam etmiş ve bir kunduracı dükkânına girip oradakileri tehdit ederek kepenkleri kapattıktan sonra arkasındakileri atlatarak cemiyetten Mahmud Bey’in evine girebilmişti. Ertesi gün Mahmud Bey’in evinden ayrılarak kadın çarşafı altında tabur kâtibi Mehmed Rağıb Bey’in evine nakledilir. Atıf Bey, bir gece daha Manastır’da saklandıktan sonra buldukları evin hükümet tarafından öğrenilmesi üzerine yine kadın kılığında cemiyet tarafından Resne’ye kağırılmıştır.⁷⁵⁵ Kısa zaman içinde suikastı gerçekleştiren zabitin “Binbaşı Ali Barut Bey’in taburundan” olduğu söylentisi çıkmıştı. Nitekim bu taburdan iki zabıt, mülazım-ı evvel Mehmed Ali ve Atıf kayıptır. Dikkatli ve titiz bir inceleme yapılmış olsa olayı kısa zamanda açığa çıkarmak için elde epeyce bilgi ve bulgu mevcut idi. Ancak, bölgedeki adli birimlerde çalışan devlet görevlilerinin çoğunun cemiyet mensubu olması, bunu imkânsız hale getiriyordu. İttihatçı bir sorgu hâkimi olan Kemal Bey’in sunduğu rapor konuyu kapatmak istediğini açıkça göstermektedir.⁷⁵⁶

İlk ölüm haberi, Paşa’nın damadı Miralay Rıfat Bey tarafından şöyle bildirilmiştir:

“Me’muriyet-i mahsusa ile Manastır’a gelmiş Birinci Ferik şemsi Paşa buğün saat yedide Resne’ye geçmek üzere telgrafhaneden çıkıp arabaya bineceği sırada eşhas-ı mehule tarafından endahat olunan rovelver kurşunlarıyla katl ve itlaf edildiği kemal-i teessüfle arz olunur.”⁷⁵⁷

Bu olay İttihad ve Terakki cemiyeti üyelerinin hemen hepsi tarafından oldukça mühim bir olay olarak hatıratlarda işlenmiştir. Hatta ihtilalden sonraki yıl şemsi

⁷⁵³ Müfid şemsi, *şemsi Paşa, Arnavudluk ve İttihad-Terakki*, Haz. Ahmed Nezih Galitekin, Nehir Yay., İstanbul, 1995, ss. 81-82.

⁷⁵⁴ Rağıb, *a.g.e.*, s. 447.

⁷⁵⁵ Özdemir, *a.g.e.*, s. 179, 181.

⁷⁵⁶ Özdemir, *a.g.e.*, s. 195, 197.

⁷⁵⁷ İSAM, *HHP*. 19/1277-1, r. 24 Haziran 1324 (7.7.1908); BOA, *BEO*. 3352/251386 (7.7.1908).

Paşa'nın öldürüldüğü caddeye Atıf ismi verilmiş ve ilk yıldönümünden itibaren bu tarih ve bu yer 1935'e kadar Türkiye Cumhuriyeti'nde resmi bir bayram hüviyetinde kutlanmıştır.⁷⁵⁸ O dönemde bu isyanı bitirecek belki de tek kişi olan Şemsi Paşa'nın öldürülmesiyle olayların seyrinin değiştiği aşikârdır. Özellikle Resneli Niyazi Bey'in, Şemsi Paşa'nın öldürüldüğünü duyduğunda dile getirdikleri hadisenin önemini, Cemiyet'in Şemsi Paşa karşısında düşüncelerini ortaya çıkarmaktadır:

“Aman Allah'ım neler öğreniyordum. Şemsi Paşa'nın halk içinde öldürtülmesi, yapanın muhafazası(...) bu haberler benim hareketlerimi kırbaçlıyor, gayretimi arttırıyordu(...) Beni Şemsi Paşa ile çarpışmaktan men eden bütün milletin öpmek istediği bu eli hayatım müddetince mukaddes sayacağım. Zira bu kahraman ve kavi el, beni ve bütün milleti perişan etmek üzere hazırlanan bir zulüm ve zalim idarenin hareketine nihayet vermiş, beni kurtarmıştı. Manastır İttihad ve Terakki merkezinin bu muvaffakiyeti bence çok mühimdi. Şemsi Paşa gibi cahil ve gururlu, gururlu olduğu kadar da atak, hareketlerinde hile ve melanet malum olan bir kumandanın karşıma çıkması, zavallı milletim için büyük bir kötülük olacaktı.”⁷⁵⁹

Dönemin Ohri Kaymakamı ve aynı zamanda gizli bir ittihatçı olan Süleyman Kani Bey (İrtem) de bu suikasti benzer şekilde değerlendirmiştir: *“Bence hâsıl olan kanaat şudur ki Cemiyet büyük bir felakete, izmihlale uğramaktan kurtaran şey, Şemsi Paşa'nın bu suretle itlaf edilmesi olmuştur.”⁷⁶⁰* Şemsi Paşa suikastı hakkında derin çalışmalara sahip olan, son dönem konunun uzmanlarından Özdemir'in genel tespiti de bu hadisenin önemini vurgulamaktadır: *“Atıf'ın kurşunu -1908 İhtilali sonrasındaki gelişmeler gözönüne alındığında -Osmanlı İmparatorluğu'nu “bitiren” kurşundur.”⁷⁶¹* Şemsi Paşa eğer böyle bir suikastle öldürülmemiş olsaydı, ihtimal ki o güne kadar üzerine aldığı tüm vazifeleri eksiksiz yerine getiren Paşa, İttihatçıları etkisiz hale getirecek hatta Cemiyet'in belini doğrultamayacak derecede kıracaktı. Tahsin Paşa'nın ifadesi ile Şemsi Paşa *“Kuvvetli bir ümit”* olarak görülmekteydi.⁷⁶² Sonuç olarak, dönemin kaynaklarına ve konu hakkındaki araştırmaların ortak kanaatine göre, Şemsi Paşa'nın katli, açık bir şekilde Jön Türk İhtilali'nin başarıya ulaşmasındaki en büyük

⁷⁵⁸ 27.5.1935'te çıkarılan kanunla “23 Temmuz Hürriyet Bayramı” Ulusal Bayram niteliğinden çıkartılmıştır. (Ulusal Bayramlar ve Genel Tatiller Hakkında “239 sayılı” kanun)

⁷⁵⁹ Niyazi, *Resneli Niyazi Hatıratı*, s. 155, 157.

⁷⁶⁰ Süleyman Kani İrtem, *Meşrutiyet Doğarken, 1908 Jön-Türk İhtilali*, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yay., İstanbul, 1999, s. 20.

⁷⁶¹ Özdemir, *a.g.e.*, s. 178.

⁷⁶² Tahsin Paşa, *Abdülhamid ve Yıldız Hatıraları*, s. 268.

amil olmuştur.⁷⁶³ Manastır'da patlayan tabancadan çıkan kurşun önce Şemsi Paşayı; ardından da Sultan II. Abdülhamid'i devirmiştir.⁷⁶⁴

4.4 MÜŞİR OSMAN PAŞA'NIN ESİR ALINMASI

Resneli Niyazi Bey'in dağa çıkmasını takip eden günlerde, cemiyetin Manastır Merkez Heyeti'nin aldığı karara göre Eyüp Sabri Bey'de Ohri'de her an harekete geçmeye hazır bir askeri kuvvet oluşturacaktı. Ohri'de toplanacak bu tabura "Ohri kaymakamı" kendisi de Jön Türk olan Süleyman Kani Bey "*Milliye Taburu*" adını vermişti.⁷⁶⁵

Eyüp Sabri Bey'in Ohri'deki İttihad ve Terakki mensupları ile tam kaynaşması ise Enver Bey'in Ohri'ye gelişi sırasında olmuştur. Enver Bey ve Eyüp Sabri bugünleri gündüz Bulgar komitesi ile ilgili bilgi toplayıp geceleri de cemiyete üye katmaya çalışarak geçirmişlerdi. Enver Bey'in Ohri'den ayrılışına kadar yaklaşık kırk kişi bu çalışmalar sonucunda cemiyete katılmıştı.⁷⁶⁶

Sultan Abdülhamid'in olayları güç kullanarak bastırma politikası, Şemsi Paşa'nın beklenmedik bir şekilde öldürülmesi ile değişecektir. Baskı yöntemleri yerine, uzlaşma esasına dayalı bir politika uygulanması için Müşir Tatar Osman Paşa, Şemsi Paşa'nın katlinden sonra Niyazi Bey isyanını bastırmak üzere hükümet tarafından Manastır'a yollanmıştır. Bu konuda Umumi Müfettiş Hüseyin Hilmi Paşa ve Üçüncü Ordu Kumandanı Müşir İbrahim Paşalara lazım gelen tüm yardımın yapılması padişahın emri olarak vurgulanmıştır. Tahsin Paşa imzalı Padişah'ın öngörülerini de ihtiva eden bu telgraf Şemsi Paşa'nın ölümünden sonra 9 Temmuz 1908 tarihinde Umumi Müfettişliğe yollanmıştır:

"Umumi Müfettiş Hüseyin Hilmi Paşa Hazretlerine

Rumeli'nin Manastır muntıkasında halktan ve askerden bazıları tarafından birtakım teşebbüslere kalkışıldığı bildirilen haberler üzerine, yüksek askeri murakabe heyeti azalarından Müşir Osman Feyzi Paşa, bu muntıkaya yüksek kumandan adıyla vaziyetin tanzimiyle vazifelendirilmiştir. Selanik'e geldiklerinde, Müfettiş Hüseyin Hilmi ve Üçüncü Ordu Kumandanı Müşir İbrahim Paşalarla görüşerek lazım geleni kararlaştırıldıktan sonra devlete

⁷⁶³ N. Alkan, *Selanik'in Yükselişi*, s. 259.

⁷⁶⁴ Özdemir, *a.g.e.*, s. 283.

⁷⁶⁵ N. Alkan, *Selanik'in Yükselişi*, s. 273.

⁷⁶⁶ Emine Gümüşsoy, "II. Meşrutiyeti Hazırlayan Bir Merkez: Ohri", *SDÜ, Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2008, Sayı 18, s. 57.

ait olanlar müfettiş paşa, orduya ait olanlar ordu kumandanı tarafından tanzim edilerek, lazım gelen tertibat alınıp tebliğ edilecektir. “Bir kötü bir orduyu berbat eder sözü” öteden beri geçerli bir atasözüdür. Şemsi Paşa gibi tecrübeli, namuslu, sadık bir kumandana karşı teşebbüs edilen bu saldırının, başkalarına emsal olmak üzere cezalandırılması için ne lazım gelirse yapılmaktan geri kalınmaması, eğer suçlu bulunmazsa bu vazifede bulunan mesul şahısların, böyle hadiselere yol açacağını düşünerek, suçlunun mutlaka yakalanması lazımdır.

Rumeli’de devlet istikrarının ve devamının temin edilmesi askerin intizam ve tertip içinde bulunmasıyla mümkündür. Halk içinde çıkacak fenalığın önü, ancak askeri kuvvetle alınacağından, her şeyden evvel ordu içinde böyle kanun ve sadakate ve itaate aykırı bir vaziyet varsa, onun giderilmesine çalışmak lazımdır.

Sultan Mahmut devrinde büyük fedakârlıklarla tesis edilen ordunun emniyeti temini mevzuunda gösterdiği gayret, bütün dünya tarafından bilinmektedir. Şimdi ise askerin Rumeli’de emniyeti temin edemediği ileri sürülerek, Avrupalılar tarafından yeniden birçok şikâyete kapı açacaktır. Avrupalılar Rumeli’de asker yerine jandarma kullanılması yolunda bir teklif getirmek arzu ettikleri işitilmekte ve buna mani olunması çaresi aranıldığı bir sırada, devletin nasıl müşkül bir vaziyete düşeceğini anlamak herhalde kolaydır.

Avrupalı devletler, bütün dünyada Müslümanların arasına fitne sokarak birbirine düşürmekte oldukları gibi Rumeli’de de böyle hareketlere teşebbüs etmiş olup, bu istikametten muntakanın ele geçirilmesine çalışacakları ve Bulgarlarında Edirne’ye ve daha ileriye doğru yürümek için faydalanmaya kalkacakları ortadadır.

Yukarıda anlatıldığı üzere, ordu içinde en ehemmiyetsiz bir şeyin belirmesi, pek büyük görüleceğinden, padişahımızın buyurdukları bu ileri görüşü iyi karşılayarak ona göre hareket edilmesi Allah’ı da memnun edeceğinden Müşir Fevzi Paşa’nın yüksek şahsiyetiyle ona lazım gelen yardım yapılması padişahımızın emirleridir.

Baş Kâtip Tahsin⁷⁶⁷

Sultan Abdülhamid Han, gücüne, sadakatine ve bölgedeki nüfuzuna en çok güvendiği komutanın, ordu içinde bir subay tarafından öldürülmüş olmasından son derece müteessir olmuştu. Son gelişmeler neticesinde artık askeri tedbirlerle mücadele etmekten vazgeçmiş, ince bir siyasetle, genel af gibi stratejilerle, nasihat yoluyla ikna yoluna giderek cemiyetin mensuplarını cemiyetten koparmaya çalışıyordu.⁷⁶⁸ Bu minvalde Kosova ve Manastır valilerine gönderilen tahriratta “Ordu-yı Hümâyun’da bulunan zabıtların erbâb-ı fesattan olanlarının olmayanlardan ayrılması için Ferik Rahmi Paşa ile Şükrü Paşa’nın Selânik’ten başlayarak Manastır ve Üsküp’e giderek gerekli işlemleri yapacaklarına dair” bilgi verilmekteydi.⁷⁶⁹ Bu doğrultuda 9 Temmuz 1908 akşamı Selânik’te yapılan strateji toplantısında şu kararlar alınmıştı:⁷⁷⁰

1- Firar edenlerin “korkmadan geri gelmeleri ve mukaddes askerlik mesleğini bağlılık ve sadakatle icra etmeleri” sağlanmalıdır. Bu aynı zamanda, henüz açık bir

⁷⁶⁷ Niyazi, *Resneli Niyazi Hatıratı*, ss. 245-246.

⁷⁶⁸ Özdemir, *a.g.e.*, s. 207.

⁷⁶⁹ İSAM, *HHP*. 8/479, r. 26 Haziran 1324 (09.07.1908).

⁷⁷⁰ İSAM, *HHP*. 19/1251, r. 26 Haziran 1324 (09.07.1908).

şekilde isyana katılmamış, ama gizliden gizliye İttihatçılarla işbirliğinde olan subaylar için bir mesajdır.

2- Niyazi ve adamlarına dönük takibat aynen devam etmelidir.

3- “Anadolu kuvâ-yı redîfiyesinin sür’at-i mümkinê ile vüsûlü” şart olarak görülür. Rumeli askerine güvenilmediğinden, Anadolu’dan getirilecek redif birlikleriyle askerî müdahalenin gerçekleştirilmesine karar verilir.

4- “Zabitan arasında cemiyet-i fesadiyeye dâhil ve mütemayil” olanlar ile, bunların başında oldukları askerî birliklerin hâlen buldukları yerlerden, daha az zararlı olabilecekleri yerlere kaydırılması planlanır.

5- Yukarıdaki nakli doğrudan doğruya yapmak başka sakıncalar doğuracağından, “cemiyet-i fesâdiyeye dâhil ve mütemâyil” olan söz konusu “taburların el-yevm buldukları mahal ve mıntikalardan takib-i eşkiyâ vesilesiyle kaldırılarak” farklı bölgelere naklinin yapılmasına karar verilir. Böylece, hem bu “fesad yuvası” birliklerin birbirleriyle teması önlenmiş olacak; hem de onların yerine, Anadolu’dan gelen yeni ve “fikirleri bozulmamış” birlikler yerleşeceklerdir.

6- Terfilerin ve maaş ödemelerinin gecikmesi gibi sorunların da, -huzursuzluk kaynağı olmaması için acilen halledilmesi gerekmektedir.

7- (Ülkenin ve padişahın kötülüğünü isteyen) “bedhâhanın külliyyen izale ve tarîk-i dalâlet ve mefsedete sapmış olanlar var ise makûlelerden ordu-yı hümâyûnun tathîri irade-i seniyye-i hazret-i hilâfet-penâhi iktizâ-yı âlîsinden olarak” uygulanacaktır.

Osman Paşa’nın, üzerinde mutabık kalınan bu stratejiyi ve taktik planlarını uygulamak ve “minval-i maruz dairesinde teşebbüsatta bulunmak üzere bimennihi teâlâ Pazar günü (12.07.1908) Manastır’a azimet edeceği” bildirilir.⁷⁷¹

Rahmi ve Şükrü Paşa’lar Selanik’teki ümerâ ve zâbitana bu talimatnameyi icra etmeye başlamıştı.⁷⁷² Osman Paşa’da Manastır’da göreve başladığında gerekli tedbirleri alarak⁷⁷³ şiddet göstermeksizin af ilan etme yoluyla cemiyeti dağıtma planına girişmiş, ayrıca kendisine gelen istek üzerine Rumeli’ye sevk edilen kuvvetlerinin terhisine ve

⁷⁷¹ İSAM, *HHP*. 19/1253, r. 26 Haziran 1324 (9.7.1908).

⁷⁷² İSAM, *HHP*. 5/251, r. 26 Haziran 1324 (9.7.1908).

⁷⁷³ İSAM, *HHP*. 4/231, r. 26 Haziran 1324 (9.7.1908).

silahlarının toplanarak depolara konulmasına karar vermişti.⁷⁷⁴ Sultan II. Abdülhamid'in geniş selâhiyetlerle Manastır Fevkalade kumandanlığına tayin ettiği müşir Tatar Osman Paşa, cebir ve şiddetten ziyade tedbir ve ihtiyat ile hareket etmeye çalışmıştır. Şemsi Paşa'nın katledilmesi ordu üzerinde cemiyetin kuvvet ve ciddiyetini anlatan önemli bir hadise olmuştur. Bu suretle Şemsi Paşa kadar cesaretli olmayan pek çok paşa İTC'nin karşısında durmaktan sakınmıştır. Mirliva Osman Hidayet Paşa'nın, Selanik Müşirlik Makamı'na yolladığı telgraf bu durumu açık bir şekilde göstermektedir:

“Selanik Müşirlik Makamına

11 Temmuz 1908 şifre ve çok aceledir:

11 Temmuz sayılı emirlerinizi okudum. Vazifemin yapılmasında dikkatle hareket etmem tabiatım gereğidir. Şemsi Paşa kendi emirleri gereğince kendi adamları tarafından alınmış olan muhafazası sırasında öldürülmüştü. Bense kendimi muhafazayı düşünmeyerek en tehlikeli yerde, onun yanında bulunmaktaydım. Osman Paşa'nın gelmesi hakkında şimdiye kadar bir malumatımız yoktu. Bu gece, Manastır Valisi Paşa tarafından bildirilmesi üzerine, ne zaman gelecekleri bilinmediğinden, hemen tertibat alınması merkez kumandanlığına tebliğ edilmiştir. Kendisinin kumandanlık vazifesiyle gelecekleri birkaç gündür burada söylenmekteydi. Osman Paşa'nın gelişini gizlemeye imkân yoktur. Her tarafta kolu ve kulağı olan Cemiyet, bunu çoktan öğrenmiş ve lazım gelen hazırlığını yapmıştır.

*Müşirin hayatının muhafazası için her şey yapılacaktır. Bundan böyle kimin Cemiyete iltihak etmiş, kimin etmemiş olduğu buradaki yüksek rütbeli zabitler ve halk arasında bilinmediği için, böyle mühim bir vazifeyi yapamayacağımı ve mesuliyeti üzerime alamayacağımın bilinmesini benim de aynı şekilde hayatımın tehlikede olduğunu arz ederek bugünden itibaren bu ağır yük altından kurtulmamın temin edilmesini arz ederim.”*⁷⁷⁵

Bu şartlar altında Osman Paşa esaslı bir iş için Anadolu'dan tertip edilen kuvvetlerin Rumeli'ye gelmesini beklemiştir.⁷⁷⁶ Diğer taraftan Niyazi Bey cihetinde, Şemsi Paşa'nın öldürülmesi ve ordunun İttihatçı subayların kontrolü altında olması nedeniyle artık korkulacak bir şey kalmamıştı. Bundan sonraki günler, Ohri'nin kuzeyindeki köylerin gezilmesi ve halka cemiyetin amaçları hakkında bilgilendirme yapılması ile geçer. Radoviş'te halkın çeteyi köye almaması üzerine bazı sürtüşmeler yaşanır. Bunun dışında, genel olarak herhangi bir sıkıntı olmadan çetenin faaliyetleri devam etmiştir.⁷⁷⁷

⁷⁷⁴ Gümüüşsoy, a.g.e., s. 65.

⁷⁷⁵ Niyazi, *Resneli Niyazi Hatıratı*, s. 248, 249.

⁷⁷⁶ İrtem, *Meşrutiyet Doğarken, 1908 Jön-Türk İhtilali*, s. 20.

⁷⁷⁷ Özdemir, a.g.e., s. 215.

Diğer taraftan Eyüp Sabri Bey'in harekete geçmek üzere beklediği Ohri'ye, her gün Manastır merkezinden gizli bir kurye gelmekte ve meşrutiyet için cemiyetin yeni faaliyetlerini bildirmekteydi. Telgraf memurlarının çoğunun cemiyet üyesi olmasından, cemiyetin gizli şubeleri arasında istihbarat aktarımı ve haberleşme zor olmuyordu.⁷⁷⁸ Cemiyet, Ohri şubesinden son olarak Müşir Tatar Osman Paşa'nın dağa kaldırılmasını istemiştir. Bu işe de Ohri sınıfısâni redif alay kumandan vekili kolağası Eyüp Sabri Bey memur edilmiştir. Eyüp Bey bunun üzerine Niyazi Bey ile derhal birleşmek için 17 Temmuz 1908 de ona mektup göndermiştir:

"Kahraman kardeşim! Manastırdan gelen mühim bir malumata göre bazı mevzuların görüşülmesi için mektubumu alır almaz hemen buraya gelmenizi rica ederim. Birliğiniz erlerinizi şehre yakın itimat edilir bir yerde bırakıp, yalnızca siz gelirsiniz. İlave: İstarova'ya dün yazmıştık. Bugün öğrendiğimize göre buralarda olduğunuz anlaşıldığından işin ehemmiyeti dolayısıyla mektubumu alınca hemen gelin kardeşim.

*Kolağası Eyüp*⁷⁷⁹

Cemiyetin emri üzerine Eyüp Bey Temmuz'un yirminci günü ikindiye doğru Ohri "Milli Taburu" ismi takılan 450 kişilik kuvvetiyle Manastır'a hareket etmiştir. Fakat yüksek makamlara yazdığı telgrafnamelerde gittiği yönü saklamak üzere Arnavut çeteleriyle birleşmek için güney Arnavutluk'a gittiğini bildirmiştir.⁷⁸⁰ Aslında cemiyetin emri üzere Niyazi Bey'in kuvvetleriyle birleşmek için Manastır'a doğru hareket etmişti.⁷⁸¹ Bu tertibi dönemin Ohri kaymakamı olan Süleyman Kani İrtem şu şekilde anlatmıştır:

*"(...) Eyüp Bey hareketinden evvel İttihad ve Terakki Ohri Şubesinin işlerini bana tevdi eylemişti. Ben de şube azasıyla birlikte çalışmağa başladım. Milli Taburun Manastır'a gitmekte olduğunu hükümetten gizlemek için ne lazımsa hepsi yapıldı. Taburun iâşesi Ohri'ce temin edildi. (...)"*⁷⁸²

İsyan ettiğini ilan eden Eyüp Sabri Bey Manastır'a baskın öncesinde Niyazi Bey'le kuvvetlerini Lahça'da birleştirmeye karar vermiştir. Yolda katılanlarla beraber 1000 kişilik kuvvetiyle Lahça'ya gelen Eyüp Bey, Niyazi Bey'le kuvvetlerini birleştirerek devamında birliklerini takriben 2200 kişiye kadar yükseltmişlerdir.⁷⁸³ Kolağası Eyüp Bey 20 Temmuz 1908 sabahı erkenden, Ohri İttihad ve Terakki

⁷⁷⁸ Gümüşsoy, a.g.e., s. 66.

⁷⁷⁹ Niyazi, *Resneli Niyazi Hatıratı*, s. 223.

⁷⁸⁰ İrtem, *Meşrutiyet Doğarken, 1908 Jön-Türk İhtilali*, s. 33.

⁷⁸¹ Gümüşsoy, a.g.e., s. 66.

⁷⁸² İrtem, *Meşrutiyet Doğarken, 1908 Jön-Türk İhtilali*, s. 33.

⁷⁸³ Niyazi, *Resneli Niyazi Bey'in Anıları- Balkanlarda bir Gerillacı*, ss. 197-200.

Cemiyeti İdare Heyeti azalarıyla beraber Niyazi Bey'in yanına gitmiştiler. Cemiyetin Manastır'a gidilmesi hakkındaki emriyle buna ilave talimatı ona gösterdiler. Talimatta Ohri'den ve Resne mıntikasından Cemiyet'e iltihak etmiş olan iki bin kişiyi silahlandırarak, bunlardan iki milli tabur meydana getirerek Eyüp Bey'in, Niyazi Bey'in emrinde olarak acele Manastır üzerine yürümesi tebliğ ediliyordu. Bu emrin nasıl tatbik edileceği de görüşmelerle kararlaştırıldı.⁷⁸⁴

Niyazi Bey ve Eyüp Sabri Bey hemen harekete geçerek Osman Paşa'ya baskın yapılacak Manastır'ın yakınlarındaki Dölice'ye varmışlardı. Burada Cemiyet'e taraftar olanlardan Resneli Kolağası Osman ve Mülazım Esat kumandasında elli er, bu birleşik çeteyi karşılamaya çıkmış bekliyordu. Kolağası Osman Bey, Niyazi Bey'e kapalı ve mühürlü bir zarf uzattı. Bunda Müşir Osman Paşa'nın evinden alınıp götürülmesi hakkında Cemiyet'in kararlaştırdığı plan vardı. Bu plan, idare heyetinin emri gereğince okunup anlaşıldıktan sonra yakılarak tatbikine geçildi. Planda kararlaştırılan tanzimler, Manastır merkezinden ayrılan vazifeli zabıtların kılavuzluğu ile büyük bir itina ve intizam içinde temin edildi.⁷⁸⁵ Cemiyet tarafından Eyüp Sabri Bey'e, hareket emri ile beraber Müşir Osman Paşa'ya verilecek mektup da teslim edilmişti. Burada Osman Paşa'nın esir alınması için gerekli plan yapıldıktan sonra hemen harekete geçilmiştir. Plana göre Osman Paşa'nın Dırahor boyunda bulunan evi çetelerden tertip edilen kuvvetlerle kuşatılacak, aynı anda merkezle irtibata geçilmemesi için telgraf telleri kesilecektir. Plana aynen uyan ve harekete geçen baskın kuvvetleri Müşir Osman Paşa'nın konağı önündeki askerleri etkisiz hale getirerek silahlarını toplamıştır. Resneli Niyazi Bey bu baskını detaylı bir şekilde hatıratında şu şekilde anlatmıştır:

“Bizi karşılamaya gelen Kolağası Resneli Osman Bey ile Mülazım Esat'ın kılavuzluğu ile Müşir Osman Paşa'nın Dırahor boyunda bulunan evleri karşısında Dırahor'un öbür istikametinde hükümet konağı, merkez kumandanlığı birliğimizden ayrılan kuvvetlerle kuşatılıp ele geçirildi. Aynı zamanda telgraf tellerini de kestik. Müşirin konağında nöbet tutan erlerin silahlarını aldık. Bir aralık nöbetçilerden biri silaha davranarak mukavemet etmek istediye de, kısıvrak bağlanarak ateş etmesine imkân verilmedi. Bu telaştan faydalanan Cemiyet taraftarları, konağın içerisine girdiler. On erden meydana gelen birliğin silahlarını aldılar. Resucanlı Emin ile kardeşim Osman Efendi, yatak odasına sokuluyorlardı. Gürültüden uyanan Paşa, gelenleri kızgınlıkla karşıladı. Kollarından, ellerinden tutarak telaş ve kızgınlığa kapılmamasını anlattılar. Paşa fena halde köpürmüştü. Eyüp Bey'le ben müşiri saran kalabalığı yarararak ilerledik. Kendilerine asla bir fenalık düşünmediğimizi anlatmaya çalışarak serbest bıraktık. Eyüp Bey karşısında ciddi ve terbiyeli bir asker duruşuyla selamladıktan sonra,

⁷⁸⁴ Niyazi, *Resneli Niyazi Hatıratı*, s. 225.

⁷⁸⁵ Niyazi, *Resneli Niyazi Hatıratı*, s. 234.

*“Paşam! Müsterih olunuz, bize itimat ediniz, içimizde size melanet edecek kimse yoktur. Büyük bir gaye ve mukaddes bir vazife taşıyoruz. Sizi buradan alıp kılınıza bile dokunmadan bir zaman misafir yapacağız. Cemiyetimizin hususi hürmet ve iyi niyetini gösteren şu mektubu arz etmeyi şeref bilirim. Buyurunuz okuyunuz...”*⁷⁸⁶

Osman Paşa gelenlerin kim olduğunu öğrendiğinde Şemsi Paşa'nın başına gelenlerin kendisinin başına da gelmesinden korkarak *“-Ohrililer benim Yunan muharebesinde Gabrova'da Ohri redif taburunu nasıl kurtardığımı unuttunuz mu?”* diyerek kendisini müdafaa etmeye çalışmıştır. Osman Paşa mektubu okuduktan sonra yalnızca Ohri'de misafir edilmek istendiğini anlayarak sakinleşmiş, Ohri'ye değil Resne'ye gitmek istediğini belirtmiştir. Eyüp Sabri Bey cevap olarak bunun yalnızca Manastır merkezinin kararı olacağını söylemesi üzerine Manastır'dan cevap beklenmiştir, Resne için izin çıkıncada Osman Paşa yaverleriyle birlikte Resne'ye götürülmek için hazırlıklara başlanmıştır.⁷⁸⁷

Bu sırada Osman Paşa yolculuk için geceliklerini müsait bir yerde değiştirmek istemiştir, ancak koridorda dolaşan cemiyet azalarından biri bağırarak, *“Yalnız bırakmayınız, intihar etmesin,”* demesiyle, harp sahalarında sert bir kumandan olarak tanınan Osman Paşa sesini çıkarmayarak, çete mensuplarının önünde soyunmak mecburiyetinde kalmıştır. Ancak sokak kapısına çıkıldığında Osman Paşa, *“Bir kumandan olduğumu unutmayınız, bana ve yaverime at hazırlayınız!”* diyebilmiştir.⁷⁸⁸

Müşir Osman Paşa'nın esir alındığı haberi bölgede görevli olan Müfettiş-i Umumi Hüseyin Hilmi Paşa, Üçüncü Ordu Müşiri İbrahim Paşa ve Manastır Valisi Hıfzı Paşa tarafından hemen Mabeyn başta olmak üzere Sadaret, Harbiye ve Dâhiliye nezaretlerine bildirilmiştir. Osman Paşa'nın esir alınması ihtilalin başarısı önündeki son engeli de ortadan kaldırmıştır. Aynı zamanda 3. Ordu'ya mensup asker ve subayların Şemsi Paşa ve ondan sonra Tatar Osman Paşa tarafından bastırılmak istenen isyancılara karşı oluşturulan birliklere katılmama gibi tavırları, Bâb-ı-Âli'yi iyice çaresiz ve ümitsiz durumda bırakmıştır.⁷⁸⁹ Bunun yanında o sıralarda Manastır'da vali sıfatıyla bulunan kendisi de gizli bir Jön Türk olan Hıfzı Paşa'nın gerek saraya, gerek Umumi Müfettişliğe gönderdiği resmi telgraflarda kasıtlı olarak İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni olduğundan çok daha fazla kuvvetli ve kudretli göstermesi Yıldız Sarayı'nı büsbütün

⁷⁸⁶ Niyazi, *Resneli Niyazi Hatıratı*, ss. 234-235.

⁷⁸⁷ Gümüşsoy, *a.g.e.*, s. 66.

⁷⁸⁸ Niyazi, *Resneli Niyazi Hatıratı*, s. 258.

⁷⁸⁹ Balkaya, *a.g.e.*, s. 37.

şaşırtmış ve karamsar bir hal içine düşürmüştür.⁷⁹⁰ Manastır valisi Hıfzı Paşa'nın 18 Temmuz 1908 tarihinde Yıldız Sarayı'na yolladığı telgraf, Cemiyet'in hükümette çaresizlik hissiyatını arttırarak teslimiyete sevk etme gayretlerinin en güzide örneklerinden birisidir:

“18 Temmuz 1908’de Niyazi Bey ve adamlarının takip edilerek ele geçirilmesi emredilmekte ise de, mevcudiyeti, yaptığı şiddet hareketleriyle malum olan İttihad ve Terakki Cemiyetinin taraftarları yalnız ondan ibaret değildir. Birçok defa gönderilen yazılarımızda arz ettiğimiz gibi, bütün zabıtlar kendisiyle beraber olduğu, halkın da onlarla fikir beraberliğinde buldukları anlaşılmalıdır(...) Bu bakımdan kendisini takip etmek şöyle dursun, herhangi bir tetkikatı üzerine almaya da kimse cesaret edememektedir. Şükrü Paşa'nın reisliğinde teşekkül eden komisyon azaları gizlice yapılan tehditler üzerine işten el çekmek mecburiyetinde kalmışlardır. Ohri'den köylülere nasihatte bulunmak üzere çıkarılan heyete dolaşmaları sırasında imha edilecekleri Cemiyet tarafından tebliğ edilmesi üzerine, dönmek mecburiyetinde kaldıkları kazadan bildirilmiştir. Ben de başta olduğum halde, vazifelilerin hepsinin hayatları tehlikededir. Tetkikatta ileri gitmek isteyenler, ölümle korkutulduğu gibi, Cemiyetin bunu yapmak kuvvetinde de olduğu ortadadır(...) Tesis edilen komisyon azaları, yukarıda arz ettiğim gibi, korkutulduğundan, polis ve adliye memurları sıkıştırılacak olursa hayatlarını korumak için vazifeden ayrılmak mecburiyetinde kalacaklarını bildiriyorlar. Ben, dört asırdan beri devletin ekmeği ile büyümüş olan bağılılardan olduğum gibi kendim de kırk senedir değişik devlet vazifelerinde bulundum. Böyle karışık bir zamanda vazifeden ayrılmayı kadirbilmezlik sayarak, bütün ailemle beraber bu tehlikelere göğüs gererek vazifeye devama ve zabıtlar ve onlara iltihak edenleri bu işten döndürmeye çalışmakla beraber hakikati de bütün aleniyetiyle arz etmeyi bir vicdan vazifesi addetmekteyim.

Cemiyetin tuttuğu istikamet, erler tarafından da kabul edilmiş olduğundan takibe teşebbüs ile askerinin Cemiyete karşı silah kullanmayacağı Resne'ye gönderilen altı taburun orada durup kalmasından ve kumandanlarının bir şey yapamadıklarından anlaşılmalıdır. Şemsi Paşa'nın kendisini müdafaa için getirttiği Arnavutlarla hadise mahallinde bulunan asker ve jandarmaların ateş eden zabiti sanki takip için silahlarını ona değil, havaya atmış olmaları da bunun ispatıdır. Mahrem olarak malumat alındığına göre, buraya gönderilmesi arzu edilen Anadolu'dan gelecek tümen birliklerinin de aynı hareketi yapacakları tahmin edilmektedir. Bu vaziyet yalnız burası için değildir. Malumat aldığımızı göre, Selânik ve Üsküp vilayetleri de aynı hareketin içindedir. Buna göre işin ehemmiyeti ve nazarı itibara alınarak daha başka istikametlere sıçrayıp genişlemekte olan İttihad ve Terakki'nin arzuları devletçe dikkate alınarak başka mel'un hallerin çıkmasına meydan bırakılmamak üzere zamanı geçmiş olan nasihat etme ve mecbur bırakmadan çok, vaziyete münasip tertibatın acele alınması lüzumu bağılıklarımızla beraber arz olunur.

Manastır Valisi Hıfzı ”791

16 Temmuz 1908’de Anadolu’dan 27 tabur (yaklaşık 18.000) asker Selânik üzerinden Manastır’a gönderilmiştir. Ancak bölgeye İzmir’den redif birliklerinin geleceğini bilen Cemiyet, çok önceden askerinin içine Dr. Nazım Bey gibi İttihatçıları sızdırması sayesinde, bu birlikler kendilerine verilen emri yetine getirmeyecek ve

⁷⁹⁰ Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türklük*, s. 308.

⁷⁹¹ Niyazi, *Resneli Niyazi Hatıratı*, ss. 216-218.

İstanbul'un çaresizliğini biraz daha arttırmış olacaktır. İzmir ve Tire redif firkalarından Manastır'a gelen taburlar "Ohri'ye gitmek istemediklerini" beyan ederek, dolaylı olarak isyancılara destek vermişlerdir.⁷⁹² Manastır Valisi Hıfzı Paşa'nın 18 Temmuz'da sadarete gönderdiği telgrafta İttihatçıların şehirdeki etkin ve güçlü yapısının kasıtlı olarak mübalağalı anlatımı bu hadiselerle desteklenmiştir.

Diğer taraftan Firzovik'teki Arnavutlar telgraflarına cevap bulamadıklarından sabırsızdır ve kızgınlıkları gittikçe artmaktadır. Eğer istekleri yerine getirilmezse silahlı en az otuz bin Arnavut'un İstanbul'a yürümesi söz konusudur. Yıldız Sarayı, bu tehdidin fiiliyata dönüşmemesi için harekete geçmiştir. Firzovik'ten İstanbul yönüne hareket edildiğinde geçilecek ilk şehir, Kosova vilayet merkezi olan Üsküp'tü. Bu sebeple İbrahim Paşa, Kosova valisinden Üsküp'e gelmeye çalışanlara karşı tedbir almasını istemişti. Ancak İttihatçılara yakınlığı ile bilinen ve bu sıralarda safını tam olarak İTC tarafında seçen Vali Mahmud Şevket Paşa bunu dikkate almamıştır.⁷⁹³ Hüseyin Kazım Kadri'ye göre, "vazifesi münhasıran harbe hazırlanmaktan ibaret olan ordunun siyasiyyatdan ayrılmamasına sebebiyet veren kişi Mahmud Şevket Paşa'dır." Zaten Paşa'nın ihtilâl sonrasında geleceği önemli konular, Paşa'nın Kosova valiliği sırasındaki bu uygulamaları ve İttihatçı subaylarla olan ilişkisine dayanır. Paşa, bölgedeki gizli cemiyet örgütlenmesine göz yummuş, Şemsi Paşa suikastı sonrasında başsız kalan Arnavutları yönlendirecek olan İttihatçı subayları bizzat Firzovik'te görevlendirerek ihtilal sırasında da açık bir şekilde İTC'nin yanında yer almıştır.⁷⁹⁴ Artık durum içinden çıkılmaz bir hale gelmiştir, öyle ki Umumi Müfettiş Hüseyin Hilmi Paşa Selanik'ten yazdığı bir telgrafnamede biraz mübalağaya da kapılarak "*burada benden başka İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne dâhil olmayan kalmamıştır.*" diyerek durumun vahametini Saray'a bu şekilde bildirmiştir.⁷⁹⁵

Diğer taraftan Selanik merkezinde İttihad ve Terakki ileri gelenleri ise sık sık toplantılar yaparak, ihtilalin kontrolünü kaybetmemeye çalışıyorlardı. Bu gizli toplantıların birinde alınan bir kararla Cemiyet, Serez ve Drama'dan İstanbul'a

⁷⁹² BOA, Y.EE. 71/80, h. 22/C/1326 (21.7.1908).

⁷⁹³ İSAM, HHP. 9/517, r. 9 Temmuz 1324 (22.7.1908).

⁷⁹⁴ Zekeriya Türkmen, *Osmanlı Meşrutiyetinde Ordu-Siyaset Çatışması*, İrfan Yay., İstanbul, 1999, s. 140.

⁷⁹⁵ İrtem, *Meşrutiyet Doğarken, 1908 Jön-Türk İhtilali*, s. 48.

telgraflar göndererek meşrutiyete geçilmesini “şiddetli” bir şekilde isteyecektir.⁷⁹⁶ Nihayet 22/23 Temmuz 1908 gecesi Selanik’te Refik Bey’in evinde, Manastır, Üsküp delegeleri ile yapılan toplantıda artık Meşrutiyet’in ilanının açıklanması gerektiği konuşulmuş, Cemal Bey’den (ileride Bahriye Nazırı) askeri vaziyetin uygunluğu görüşü alınınca, herkes artık Meşrutiyet’in ilanı konusunda hemfikir olmuştur. Talat Bey (Paşa), bir beyanname hazırlanarak halka duyurulması teklifini yapmış ve genel kabulle beyannameyi hazırlamakla Ali Fethi görevlendirilmiştir. Toplantı devam ederken Ali Fethi diğer bir odada yıllardır mücadelesini verdikleri Meşrutiyet’i ilan için kendi kalem ve kelimelerinden oluşan söz konusu beyannameyi hazırlamıştır.⁷⁹⁷

Ali Fethi bu beyannameye Jön Türklerin genel propagandasını devam ettirmiştir. Vatanın refah ve saadetini teminle, hak ve hukukun muhafazasıyla, asayişini sağlamak, iç ve dış emniyeti halletmekle mükellef olan hükümetin 30 küsur yıldır bütün bunları yerine getirmedeği, aksine bütün mesaisini vatanın parçalanıp mahvolması ve halka zulme ayırdığını giriş kısmında izah etmektedir. Mevcut hükümetin milletin sadakatini suistimale birkaç edepsizin milyonlarını artırmak ve hayvani heveslerini tatmin etmek için her türlü zalimane ve hainane vasıtaları kullanarak milletin kanını emdiğini ve dünyaya karşı zelil ve hakir olarak kullanmaktan çekinmediğini yazmıştır. Halkın sefil bırakılıp döktürülen kanlara mukabil, vatanın mukaddes yerlerinin birer ikişer elden gittiğini, milletin hürriyet hakkından mahrum edilerek her gün daha çok zulüm ve esarete düşüğünü, dünyanın en zengin hazinelerine sahip memleketin gittikçe perişan ve harap olduğunu, asırlardır bir arada yaşayan değişik din ve dinlere sahip milletlerin aralarına fesat tohumlarının ekilerek, birbirlerinin canlarına düşman edildiklerini iddia etmiştir.⁷⁹⁸ Bütün bunları saydıktan sonra:

“...Ey Vatandaşlar! Bu acı hakikatlerle kalbinizin her gün azaldığını hissetmez misiniz? Bu idare-i müstebide ile akıbetinizin ne olacağını düşünmez misiniz?... Şevkat ve hayat bulduğunuz bu vatanınızdaki uğursuz felaket ve zulmetden kendinizi nasıl uzak sayarsınız?...Zulüm ve esaret altında ömür sürmek insanlığınıza ağır gelmiyor mu? Bilmiyor musunuz? Hergün hakarete tahammül etmek, en mukaddes hukukunu gasp ettirmek, kendini düşünmeyen hayvandan farklı olmayan şerefsiz bir insandır.

Ey ahali! namuskarane çalışıp kazandığımız ve geçiminizden ayırdığımız paralarla, İstanbul’daki aşağılıkların keselerini doldurmasına, sefahat ve rezaletlerini devam ettirmesine, milyon sarfiyla köşkler yaptırılmalarına daha ne kadar yardım edeceksiniz?”

⁷⁹⁶ N. Alkan, *Selanik’in Yükselişi*, s. 280.

⁷⁹⁷ Okyar, *a.g.e.*, ss. 16-19.

⁷⁹⁸ Balkaya, *a.g.e.*, s. 38.

Şeklinde devam eden sorularla daha evvel belirttiğimiz propaganda yöntemleri ile hareketlerinin meşruiyetlerini dile getirerek; “Artık yeter!” feryadı ile, bütün Osmanlı ahalisinin hür olması için bir araya gelmiş olan Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti’nin çatısı altında toplanmış olan şahsiyetlerin, mazlumun hakkını zalimden almak, Millet Meclisi’ni açtırmak kararında olduğunu ve bunu bütün vatandaşlara duyurulmasını belirtmiştir. Ali Fethi en son cümlelerini şöyle tamamlamaktadır: “*Cenab-ı Hak zalimlerin düşmanı, hak ve adalet isteyenlere mukayyedir, Yaşasın Vatan, Yaşasın Millet, Yaşasın Hürriyet.*” Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Selanik Merkezi yazılı mühürle, mühürlenmiş bu beyanname bütün Rumeli’ye dağıtılmış, cadde ve sokaklara yapıştırılmıştır.⁷⁹⁹ İttihad ve Terakki Cemiyeti ile Manastır valisi tarafından Yıldız Sarayı’na çekilen 22 Temmuz 1908 tarihli telgrafta ise şöyle deniyordu:

“Mukaddes Halifemizin Ali Makamına

Tarafınızdan meriyete konulan Kanun-i Esasinin tekrar meriyete konulmasına müsaade bulunulmasını, sadakatimizin zedelenmemesi istikametinden arz etmekteyiz. Pazar gününe kadar milletvekillerinin toplanmasına emir buyurulmadığı halde, istemeyerek Manastır vilayeti içindeki bütün sivil memur, ordu, zabıt ve üst zabitleriyle er, dini vazifelileri ile ileri gelenler halkın ve azınlıklarının Allah adına yemin ederek birlik halinde toplanacaklarını arz ederiz.

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Manastır Merkezi”⁸⁰⁰

Cemiyet, 23 Temmuz sabahı Manastır’daki İngiltere Konsolosluğu’na da haber göndererek, meşruti yönetimin ilan edileceğini bildirilmiştir. Aynı şekilde Eyüp Sabri Bey de gelişmeleri padişaha bir telgrafla bildirmiştir. 23 Temmuz sabahı kararlaştırıldığı gibi Manastır’da meşruti yönetim ilan edilecektir. Manastır’da 23 Temmuz 1908’de büyük bir miting hazırlığı yapılır. Her tarafa müjdelere verilerek Kanûn-ı Esâsi’nin top atışlarıyla ilan edileceği bildirilir. Bunun üzerine İslâm, Rum, Bulgar, Ulah, Musevi, bilcümle efrad-ı millet bölük bölük şehre akın ederler. Meşrutiyet’in Cemiyet tarafından ilanı, Ohri Milli Alayı Cemiyeti’nin merkez bölgelerinden biri olan Manastır’da halk tarafından coşkuyla karşılanmıştır. İttihad ve Terakki Cemiyeti de devamında Ohri’de ve ardından Selanik’te de 21 pare top atışıyla kendi kendilerine meşrutiyeti ilan etmiş ve Mabeyn Başkâtipliği başta olmak üzere Harbiye Nezareti’ne son durumu bildirmiştir.⁸⁰¹ 1908 İhtilali her ne kadar bir halk

⁷⁹⁹ Balkaya, *a.g.e.*, s. 39.

⁸⁰⁰ Niyazi, *Resneli Niyazi Hatıratı*, s. 252.

⁸⁰¹ N. Alkan, *Selanik’in Yükselişi*, s. 280.

hareketi olarak gösterilmeye çalışılsa da bu süreçte âdeta bir kazan gibi kaynayan Selanik, Manastır ve Kosova'yı içeren Vilâyât-ı Selâse dışında imparatorluğun diğer topraklarında meşrutiyet isteklerine dönük hiçbir hadise yaşanmamaktadır. Hatta Rumeli vilayetleri olan Edirne, Yanya ve İşkodra'da dahi neredeyse bahsedilen olaylarla ilgili hiçbir harekete rastlanılmamıştır.⁸⁰²

Meşrutiyet'in, Makedonya'da "fiilen" ilan edildiği gün 23 Temmuz 1908 Perşembe günüdür. Ancak, bu ilanı ve şenlikleri organize edenler de çok iyi biliyorlardı ki, iki temel husus gerçekleşmeden meşrutiyet mümkün olamazdı. Bunlar: Kanûn-ı Esâsi'nin yürürlüğe konulması ve Meclis-i Mebûsân'ın açılması... Her ikisinin de sağlanması gecikmeyecek ve üç önemli merkezden gelen telgraf yağmurunun bunda büyük etkisi olacaktır. Bu merkezler: Manastır, Siroz (Serez) ve Firzovik'tir.

Rumeli'den Saray'a gönderilen telgrafnamelerde Sultan Abdülhamid Han'a karşı son derece saygılı bir lisan kullanılırken aynı derecede tehditkâr ifadeler içeren imalar da yer almıştır. Aslında bu telgrafnameler padişaha verilmiş bir ültimatomdan başka bir şey değildir. Telgraflardan artık Rumeli'de Padişah'ın istinat edebileceği hiçbir kuvvetin kalmadığı anlaşılmaktadır. Özellikle Sultan Abdülhamid'in Arnavutların her bir hareketini yakinen takip ettiği, onların taleplerine ve tepkilerine karşı son derece hassas karşılık verdiği de bir vakıadır. İsmail Kemal Bey, Firzovik'in Abdülhamid üzerindeki etkisini şöyle ifade eder: "*15 Temmuz 1908'de onbin silahlı Arnavut Frizovik'te toplandılar ve Sultan'ın üzerine o güne kadar Jön Türklerin ve Avrupalıların protestolarından çok daha büyük tesir oluşturacak olan meşhur telgrafi gönderdiler*" Sadakatleriyle bilinen Arnavutlardan gelen bu şaşırtıcı sertlikteki telgraf üzerine Paris'te bulunan İsmail Kemal Bey Saray'a şöyle seslenmiştir; "Tüm Osmanlı halklarının majestelerine bağlılığını garanti edecek yegane çözüm, hiç zaman kaybetmeden Kanun-ı Esâsi'nin ilan edilmesidir."⁸⁰³ Enver Bey ise daha sert bir tutum içindedir. Avusturya gazetesi Neue Freie Presse'ye, eğer Sultan Meşrutiyet'i tekrar uygulamaya koymazsa Jön Türk ordusunun İstanbul'a doğru harekete geçeceğine dair tehdit içerikli bir açıklama göndermiştir.⁸⁰⁴

⁸⁰² Özdemir, *a.g.e.*, s. 240.

⁸⁰³ Özdemir, *a.g.e.*, s. 219.

⁸⁰⁴ Hacısalihoğlu, *a.g.e.*, s. 202.

4.5 II. MEŞRUTİYET'İN İLANI

Sultan Abdülhamid siyaseti, devlet işlerinde buhranı geçiştirinceye kadar itidal ile hareket etmekte. Bu, Sultan Abdülhamid'de yer eden kanaatlerden biri olmuştur. Padişah, bu telgraflar karşısında da soğukkanlılığını her zamanki gibi korumuş, paşalarına konu hakkında istişarede bulunmalarını istemiştir. Saray'a meşrutiyetin ilanına dönük yığınla telgraf geldikten bir müddet sonra İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin telgrafları artık susmuştur. Cemiyet yazacağı her şeyi yazmış, arzu ve fikrini belirtmiş, olmaz ise yapacaklarını bildirmiş, artık cevap beklemeye başlamıştır. Dönemin kaynaklarına göre Sultan II. Abdülhamid derin tefekkürler sonunda cevabı, Mabeyn Başkâtibi Tahsin Paşa'nın dediğine göre: “*Suyun akıntısına gideceğim*” olmuştur.⁸⁰⁵ En büyük dayanaklarını kaybeden ve çevresi tarafından yalnız bırakılan Sultan Abdülhamid Han'ın artık daha fazla direnebilmesinin imkânı yoktur. Hatta Sultan'a göre bu hal, isyanların ülke geneline ve İstanbul'a sıçramasına yol açarak imparatorluğa göz dikmiş rakip devletler karşısında memleketi acze düşürerek daha büyük sıkıntılara gebe bırakabilirdi. Tüm bu ahval ve şerait içinde Sultan gece yarısı aldığı bir kararla, 24 Temmuz Cuma günü meşrutiyeti ilan etmiştir.⁸⁰⁶

Sultan bilinçli bir şekilde meşrutiyetin ilanını gazetelerde sıradan bir ilan olarak yayınlamıştır. *İkdam* ve *Sabah* gazetelerinin ilk sayfasında, ama oldukça küçük bir sütunda yer alan bu resmî ilan hiç de dikkat çekici değildir. Sıradan bir ilan gibi yer aldığı için, İstanbul münevverleri de dâhil olmak üzere ilk başta halk ne olduğunu anlayamaz. Bunun dışında İstanbul başta olmak üzere, ülkenin genelinde, “hürriyet”in ne demek olduğunu bilmeyen çok sayıda insan bulunmaktaydı. Bu konuda bilinçli olanlar da, gazetelerde çıkan bu ilanının bir aldatmaca olmasından şüphelenmişlerdi. Oysa Makedonya'da hürriyet çoktan kutlanmaya başlanmıştı.⁸⁰⁷ İTC, 1908 Jön Türk İhtilali esnasında ve sonraki bağış toplama faaliyetlerinde Selanik'te ve diğer Makedonya şehirlerinde en büyük katkıyı Yahudilerden sağlamışlardı. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Yahudiler ve Dönme'ler yardımlarının karşılığını görmüşlerdi. İTC

⁸⁰⁵ Tahsin Paşa, *Abdülhamid ve Yıldız Hatıraları*, s. 265.

⁸⁰⁶ “Tebliğat-ı Resmîye”, *İkdam*, Sayı 5087 (24.7.1908); “Tebliğat-ı Resmîye”, *Sabah*, Sayı 6763 (24.7.1908).

⁸⁰⁷ İrtem, *Meşrutiyet Doğarken, 1908 Jön-Türk İhtilali*, s. 31.

kurucularından İshak Sükûti'nin hayranlarından ayrıca kendisi de bir Jön Türk olan⁸⁰⁸ Dr. Rıza Nur hatıratında ihtilalden sonra Yahudilerin ve Dönme'lerin devletteki nüfuzlarına ve İTC ile olan ilişkilerine şu şekilde değinmiştir:

“Enver Harb-ı Umumi'de Harbiye Nazırlığında müthiş bir irtikâp (kötü bir iş) yapmıştır. Şuna –buna binlerce altın vermiştir. Bunları sırf kendi emriyle Harbiye Bütçesinden vermiştir. Bu paralar bu adamların yed'i irtikâbında kalmıştır. Bilhassa Dönmeler çok para alıp yemişlerdir.(...) İttihadcılar niçin düştüler, niçin mahvü perişan oldular, niçin memleketi inkıraz mezarına koydular? ... Hem de Dönmelerin, Yahudilerin avucunda idiler. Mesela Talat'ın en baş müşaviri ve sırdaşı Yahudi Metrsalem idi. En baş dostu, Yahudi Karasu (Carasso) idi. Yapacağını bunlara sorardı. Bu Yahudilerin ikiside Fransızlara İtalyanlara satarlardı. İkisini de müthiş zengin etmiştir.”⁸⁰⁹

24 Temmuz'u izleyen birkaç gün içinde başta Manastır ve Selanik olmak üzere, bölgedeki şehirlerde Bulgar, Rum, Ulah, Sırp, Yahudi, Arnavut ve Türklerden oluşan binlerce vatandaş günlerce süren şenlikler yapıp hürriyeti kutlarlar. İnsanlar hürriyet sancakları ile resmi dairelere doğru yürüyüp şenliklerle yirmi bir pare top atışı yaparlar. Hafiyelik kaldırılır, bu karmaşa ortamında siyasi suçlular affedilir; ardından çıkan kargaşa üzerine de bütün mahkûmlar anlamsız bir şekilde serbest bırakılır. Toska liderlerinden Çirçis (Topulli) ve Erseke bölgesinden çete reisi Âdem Bey, beraberlerindeki adamlarıyla 24 Temmuz akşamı Resne'ye gelir ve Resnelilerin büyük ilgisi arasında “vakar” içinde ilerleyerek Niyazi Bey ile buluşurlar. 25 Temmuz 1908'de Niyazi Bey, Çirçis, Âdem, Apostol, Milahaki ve diğer çete reisleri Manastır'da gövde gösterisi sayılabilecek bir yürüyüş düzenlerler. Şenlikler günlerce devam edecektir. Diğer taraftan bu durum Cemiyet içinde bazı kesimleri rahatsız etmiştir. Terakki ve İttihad Cemiyeti'nin ülke içindeki merkezi Selanik'te olmasına rağmen, bu birkaç hafta zarfında gelişen olaylar ve ihtilâl sürecine ivme kazandıran hareketler daha çok Manastır ekibinin sayesinde gerçekleşmektedir. Cemiyetin Manastır şubesinin kazandığı bu saygınlık Selanik'te bir nevi kıskançlık ve kelimelere dökülemeyen bir rekabet olarak gün yüzüne çıkmıştır. Üstelik 23 Temmuz'da Manastır'da büyük ve tantanalı meşrutiyet kutlamaları yapılırken Selanik'te benzeri bir hareketten eser yoktur. Ziya Şakir bu durumu oldukça açık bir şekilde ifade eder:

“Umumi Merkez azaları, buna tahammül edemediler fakat vaziyet o kadar nazikti ki, hürriyet ve meşrutiyetperver kitlesinin ikiye ayrıldığını kimseye bildirmek istemediler. Derhal

⁸⁰⁸ Ahmet Kanlıdere, “İttihat ve Terakki'nin Gölgede Kalmış Simalarından Doktor İshak Sükûti (1868-1902)”, *Tarihçiliğe Adanmış Bir Ömür, Prof. Dr. Nejat Göyünç'e ARMAGAN*, Selçuk Üniversitesi Matbaası, 2013, s. 212.

⁸⁰⁹ Rıza Nur, *a.g.e.*, c. III, s. 928.

Selanik ve havalisinde de meşrutiyeti ilan ettiler. Ve Niyazi Bey'e daha faik bir hürriyet kahramanı olmak üzere Enver Bey'i meydana çıkarmaya karar verdiler."⁸¹⁰

Gizli cemiyetin arka planını tam anlamıyla bilmenin mümkün olmadığını kabulle, hakikatte 1908 İhtilali, Niyazi Bey'in ortaya atılması, Atıf Bey'in fedailiği ve İttihad ve Terakki Cemiyeti Manastır Merkezi'nin cüreti ile başarılmıştır diyebiliriz. Halk tarafından zahiren görünen budur ancak bu başarı Manastır ekibine bırakılmayacak kadar önemli ve değerlidir. Dolayısıyla kısa bir süre içinde İTC'nin Selânik Merkezi ve Avrupa'daki Jön Türkler bu başarıyı sahiplenip ön plana geçmeye çalışmıştır.⁸¹¹ Bu durumu dönemin şahitlerinden Ahmed Bedevi Kuran şu şekilde özetlemiştir:

*"Meşrutiyet'ten sonra bir müddet için İstanbul'da da yaratılan o sevimli ve heyecanlı hava, Avrupa'daki Jön Türk'lerin vatana dönüşlerinin ardından bir iki çıkarıcının; kötülükleri veya aklı kıt bazı kimselerin çılgınlıkları yüzünden kısa zamanda uçmuş gitmiş, vatan ufukları yeniden kararmıştır. Ve ne yazık ki, o sıra affedilmez hata ve gafletler, yalnız Hristiyan unsurlara değil, fakat Müslümanlar arasına bile yeni yeni nişak ve fesat tohumlarının ekilmesine neden olmuştur!"*⁸¹²

Köprülü (Veles) civarında saklanan Binbaşı Enver Bey Meşrutiyet'in ilanından ve yönetimin ihtilâlcilere boyun eğdiğinden emin olduktan sonra Selânik merkezi tarafından bahsi geçen rekabetten ötürü 26 Temmuz Pazar günü trenle Selânik'e çağırılmıştır. Burada kendisi için, beklediğinden çok daha büyük bir karşılama töreni hazırlanmıştır ki, Ahmed Refik'in ifadesiyle "böyle bir ihtiramın dünyada bir misali daha görülmemiştir." Talat Bey'in organize ettiği bu tören bir "kahraman yaratma" projesidir. Enver Bey'e zorlama ile nutuk söylenmiş, evine gidene kadar arkasından bando ayrılmamıştır.⁸¹³ Enver Bey'in yanı sıra Selânik'teki törenlerde ünlü Bulgar çete reisi Yane Sandanski de ağırlandı. Akşam Selânik'teki saz bahçesinde Rum ve Bulgar çete reisleri ile İttihatçılar topluca eğlenerek karşılıklı nutuklar atmışlardır. Tahsin Uzer anılarında o günlerin şaşkınlığını ve devletin otorite kaybetmesini şu şekilde anlatmıştır:

"Bir ay kadar Selânik'te hay huy içinde, şöleden şölene dolaşıp durduk. Nutuk nutuk ve hep nutuk dinledik... Bulgarları, Rum'u, Arnavut'u ve Türk'ü hepsi sürekli olarak Sultan Abdülhamid'den söz ederek, bütün bu sonucu onun zulmünde ve müstebit idaresinde

⁸¹⁰ Özdemir, *a.g.e.*, s. 250, 251, 256.

⁸¹¹ Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul, 2012, s. 470.

⁸¹² Kuran, *İnkılap tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 307.

⁸¹³ Enver, *a.g.e.*, ss. 94-95.

bulduklarını ifade ediyorlardı. Her nutuk kesinlikle “O otuzüç senedir çektiğimiz zulüm ve baskı ile başlar ve mutlaka kahrolsun istibdat” cümlesi ile son bulurdu Meğer herkes nutuk çekme hastalığına müptela imiş.

Kosova’dan Manastırdan, Yunanistan’dan Bulgaristan’dan ve Sırbistan’dan heyetler geldiler. Hükümet yok gibiydi. Herkes nikâh ve nafaka davasından tut ta en büyük cedleri için, İttihad ve Terakki Cemiyetine başvuruyordu. Bu durum iyi bir alamet değildi.”⁸¹⁴

Şenlikler bu şekilde devam ederken 26 Temmuz 1908 Pazar günü Yıldız’a yürüyen 50-60 bin kişilik halk topluluğu “Otuz üç yıldır hainler tarafından kendilerinden gizlenen padişahlarını” görmek istediklerini söylemişlerdi. Bunun üzerine Sultan, mabeyn dairesinin penceresinden kalabalığa şu şekilde seslenmiştir: “Cülusumdan beri memleketimin saadet ve selametine bütün gayretimi sarfettim. Şimdi en büyük arzum evladımdan farklı tutmadığım tebaamın saadet ve selâmetidir.” Sultanın bu sözleri, Hamidiye Camii ile Yıldız Sarayı arasını dolduran kalabalıkta olumlu bir hava oluşturmuştu. Hatta bu sözler padişah ile sorunu olmayan halk tarafından bir alkış tufanı ile karşılanmıştı.⁸¹⁵ Topluluğu yönlendiren İttihatçılar, “Padişahım çok yaşa!” haykırılarıyla inleyen bu bağlılık gösterisinin Sultan Abdülhamid’e cesaret vereceğinden endişelenerek daha fazla uzatmadan sonlandırmayı tercih etmişlerdi. Akabinde şehirdeki taşkınlıklardan dolayı endişelenen cemiyet bir bildiri yayınlamak lüzumunu hissetmiştir; “Artık herkes iş ve gücü ile meşgul olsun. Osmanlılık şânını muhafaza etmek, namus ve hamiyetten ayrılmamakla olur. Vatan bizden bunu istiyor.” Cemiyet böylelikle hem mensuplarını, hem de kontrol dışına çıktığı görülen halkı uyarmış ve padişahın elinin güçlenmesini önlemeye çalışmıştı.⁸¹⁶

Padişahın mutlak otoritesini ve halkın ona karşı duyduğu sarsılmaz sevgiyi kendilerine her zaman tehdit gören İTC ihtilalden sonra dahi propagandalarına devam etmiştir. İttihad ve Terakki’nin ileri gelenlerinden olan pozitivist ve materyalist düşünceye sâhip olmakla meşhur Ahmed Rızâ Bey, Sultan Abdülhamid Han’a yıllarca düşmanlık yapmış olmasına rağmen hakkında çıkartılan iftiralara dayanamayarak Merkez-i Umûmî’de Talat Paşa ve Eyüb Sabri’nin yanında şu itirafta bulunmuştur:

“Ayıp.. Ayıp.. Bu adam otuz iki sene “Hakan” ve “Halife” idi. Hakkında bu kadar edepsizce hücumlar, ona bu kadar tahammül etmiş olan bizler için de yüz karasıdır. Sultan Abdülhamid için şu söylenen, yazılan, çizilenlerin büyük kısmının yalan ve iftirâ olduğunu

⁸¹⁴ Uzer, a.g.e., s. 226.

⁸¹⁵ İrtem, *Meşrutiyet Doğarken, 1908 Jön-Türk İhtilali*, s. 80.

⁸¹⁶ Özdemir, a.g.e., s. 253.

bildiğimiz halde, nasıl tahammül edip imkân veriyoruz? Bu iftira selinin yarınki muhatapları da bizler olacağız. Buna da inanın!”⁸¹⁷

Halkın Sultan Abdülhamid’e olan sevgisinden İttihad ve Terakki Cemiyeti’nin rahatsız olduğu bilenen bir gerçektir. Muhtemeldir ki bu hadiseden sonra Cemiyet, Sultan’a gözdağı vermek için yeni bir tertibe gitmiştir. Yıldız Sarayı önünde yapılan kutlamalardan kısa bir zaman sonra, 31 Temmuz 1908 Cuma günü yapılan selamlık merasiminde bazı tatsız olaylar meydana gelmiştir. Durup dururken Sultan, askeri öğrenciler tarafından şiddetle protesto edilmiştir. Kendisini protesto eden Harbiye öğrencilerininin tavrından dolayı büyük üzüntü duyan Abdülhamid Han: *“Ben onları saraydan nefret ettirecek bir şey yapmadım Onlar okumaktan ziyade entrikalarla, politika ile meşgul oldular; ahlâklarını kendileri bozdular. Sebep olanlara lânet olsun. Ben bunların kinlerini nasıl izale edebilirim. Zor ile güzellik almaz ya”* diyerek, ordunun siyasete bulaşmasından dolayı duyduğu üzüntüyü ifade etmiştir. Bu günlerde Ordu’da disiplin kalmamıştır, İTC’nin Edirne şubesinin kurucularından olan İsmet Bey (İnönü), Meşrutiyet’in ilanı sonrasında İstanbul’da yapılan bazı taşkınlıkları ifade ettikten sonra şu tespitlerde bulunmuştur: *“Ordunun vaziyeti bu inkılap günlerinde çok şikâyet olunacak hâle gelmişti. Kışlalarda vazifeler eksik kalıyor, herkes her yerde devletin bütün işleri için nutuklar söylüyordu.”⁸¹⁸*

1908 İhtilali’nin hemen arkasından halk tarafından “hürriyet” algısının pratikte nasıl karşılık bulduğu şu şekilde ifade edilebilir: “Hürriyet”, her şeyin bedava olması, vergi ödememek, hırsızlık yapılırsa ya da adam öldürülürse cezasını görmemektir. İnsanların uğruna canlarını verdikleri, hayatlarını ortaya koydukları “hürriyet” elde edilmişti ama sanki daha fazla bir şeyler gerekiyordu. Hürriyetin “kâbesi” Selânik’ten hürriyet ayağıyla gelecekmiş diye İstanbul rıhtımına gidenler olduğu gibi, onu “ecnebi ülkelerin birinden gelmiş bir rahibe” olarak anlatanlara da rastlanılıyordu. Hürriyet’in aşırı serbestlik olarak yorumlanması, ülkedeki işçilerin ücret artışı istekleri ve ardından greve çıkmalarına da neden olmuş ve çeşitli şehirlerdeki önemli iş kollarında ekonomik hayatı etkileyecek sonuçlar yaşanmıştı. Tunaya, bu günleri, *“ani bir refah ihtiyacının ifadesi olan büyük bir ümit ile başladığını, ama ardından her türlü asayiş silip süpüren*

⁸¹⁷ Kolektif, *Sultan İkinci Abdülhamid Han hakkında Meşhurların itirafları*, Haz. Yavuzhanlı Osmanoğlu, Hamidiye Kitaplığı Yay., İstanbul, 2015, s. 53. (Şerâfeddin Mağmûmî, “Hakikât-ı Hâl”, İstanbul, 1330, s. 26’den naklen).

⁸¹⁸ Özdemir, *a.g.e.*, s. 271.

bir sarhoşluk devresi... ”⁸¹⁹ şeklinde vurgular. Vakanüvis Abdurrahman Şeref Efendi de, “İstibdadın aletleri” olarak yaftalanmamak için polislerin bir kenara sindiğini ve İstanbul’daki güvenlik zaafiyeti nedeniyle, güpegündüz soygunlar olduğunu, silahların ortalık yerde satıldığını ifade eder ve devam olarak: “Devr-i dilârâ-yı meşrutiyette vergi verilir mi efsanesi vilâyât ahalisinin işine gelerek tahsilat durdu. En vâridatlı olan İzmir vilâyetine bile İstanbul’dan para göndermek lazım geldi”⁸²⁰ demektedir. 1908 İhtilali’nin ilk günlerinde Türk köylüsünün “hürriyetin anlamını yanlış yorumlaması” nedeniyle çeşitli ödeme sıkıntıları yarattığından şikâyet eden Düyûn-ı Umûmiye İdaresi Başkanı Sir Adam Block ise, “ancak yeni rejimin devrim olmadığı belli olduktan sonra” Borçlar İdaresi’nin fazla bir zarar görmeden tehlikeyi atlattığını ifade etmiştir.⁸²¹

İhtilâl sonrasındaki bu kargaşa ortamında eski yönetimin adamları büyük bir endişeye kapılmıştı. Mevcut pozisyonlarını korumak ve kendilerine bir zarar gelmeden bu süreci atlattıkları için İttihatçılara şirin gözükme çabaladılar. Nitekim Selanik’teki III. Ordu Komutanı İbrahim Paşa ordu içinde ihtilâli gerçekleştiren subaylardan “görevde kalıp kalamayacağını, can güvenliğinin sağlanıp sağlanamayacağını bildirilmesini” istemiştir. Söz konusu teminat, cemiyet adına Üsküp-Selanik hattından sorumlu olan Mustafa Kemal tarafından verilmiştir. Ancak İbrahim Paşa bir süre sonra maruz kaldığı bireysel müdahalelere dayanamayarak görevinden ayrılmak zorunda kalmıştır.⁸²² Temmuz 1908 sonrasında birçok üst rütbeli subayın ordudan uzaklaştırılması, bazılarının rütbelerinin sökülmesi gibi olaylar büyük bir endişe ve huzursuzluk yaratmıştı. Jön Türk hareketini yönlendiren subayların kısa sürede baş döndürücü bir şekilde elde ettikleri bu başarı sonrasında ordu, politize olmuş genç ve tecrübesiz subayların eline geçmişti. İhtilâl sırasında, meşrutiyet için Makedonya’da bilinen toplam 20 kişi öldürülmüştü. Ağustos ve Eylül aylarında neredeyse tamamen ortadan kalkmış olarak gözüken İTC tarafından düzenlenen siyasi cinayetler Ekim’den itibaren tekrar başlamıştır. Abdülhamid taraftarı oldukları düşünülen kişilere karşı şiddetli bir mezalim gerçekleştirilmişti. İhtilâl sonrasında İttihatçıların tecrübesizliği nedeniyle oluşan kargaşayı Ziya Şakir şöyle ifade eder:

⁸¹⁹ Tarık Zafer Tunaya, *Hürriyet’in İlanı*, Yenigün Yay., İstanbul, 1998, s. 69.

⁸²⁰ Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Muhasebeleri*, Haz. Übeydullah Kısacık, Kapı Yay., İstanbul, 2012, s. 314.

⁸²¹ Özdemir, *a.g.e.*, s. 254.

⁸²² Atatürk, *a.g.e.*, ss. 738-739.

*“İnkılap hiçbir feyzini göstermiyordu. Vilayetlerdeki anarşi, gündün güne genişliyordu. Her taraf isyanlar ve ihtilâllerle sarsılıyordu. Anasır mücadelâtı, devletin istikbalini tehdit edecek tehlikelere doğru yürüyordu.”*⁸²³

Netice olarak “İstibdat” devrilmişti. Ancak İttihatçılar meşrutiyetin ilanına hazırlıksız yakalanmışlardı. Ülke yönetimi için belirgin bir planları olmadığı gibi, başkent İstanbul’da neredeyse hiçbir siyasi örgütlenme de mevcut değildi. Abdülhamid Han’a şiddetle muhalefet edenler sabırsızlıkla şimdi yeni bir mucize bekliyorlardı. Ahmed Rıza Bey’in de itiraf ettiği gibi cemiyet üyeleri arasında ağırbaşlı, deneyimli, bilgili kimseler pek azdı. İnkılabı yapanlar birdenbire koca bir dünyaya karşı direnen, her çarkı arızalı koca bir devlet makinesinin karşısında aciz kalmışlardı, bu çarkların nasıl işlediğini bilmiyorlardı, bu işe alışık değillerdi, yıllardır yaptıkları yalnızca muhalefet üretmek buna kâfi görünmüyordu. Kısa bir zamanda devlet gerçekliği ile karşılaşan Cemiyet bu nedenle kendini geri planda tutmak mecburiyetinde kalmıştır. İşin ilginç ve ironik tarafı Jön Türk’lerin yıllardır Abdülhamid yönetimine karşı kullandıkları en büyük eleştirinin, cahil ve beceriksiz insanların yönetimi ele geçirmiş oldukları olmasına rağmen o gün kendilerinin yönetimdekilerden çok daha liyakat sahibi olmadıklarını fark etmeleriydi.

Bu sebeplerle 1907’de Paris’te aktolunan Jön Türk kongresinde, Abdülhamid’in saltanatından feragat etmesi zaruri görülmüş olmasına rağmen Meşrutiyet’in umulan ve planlanandan daha erken gerçekleşmiş olması ve Cemiyet’in devlet tecrübesinden yoksun bulunması şartları değiştirmiş, Kanûn-ı Esâsi’ye sadık kalması koşuluyla Abdülhamid’in tahttan indirilmesi gündemden çıkarılmıştı. Bu noktada cemiyetin memleket dâhilindeki azasıyla hariçteki bütün Jön Türkler arasında ihtilaf kalmamıştı. Bundan yalnızca Prens Sabahaddin Bey şahsen ve kalben memnun olmamıştır.⁸²⁴

Büyük vaatlerle gelen, hamasi nutuklarla ortaya atılan İttihad ve Terakki Cemiyeti, hürriyet şenlikleri sırasında çok geçmeden Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu kargaşa ortamından fırsat çıkartan rakip devletlerin saldırısına maruz kalmıştır. Yabancı baskısı, kapitülasyonlar ise yerli yerindedir. Konunun uzmanlarından Tunaya, yıllardır “istibdat perdesi” altında üretilen muhalefetin maskesi düştüğünde ortaya çıkan gerçekliği şöyle ifade etmektedir: *“Halk devlet işlerini yakından görmek*

⁸²³ Özdemir, a.g.e., s. 262.

⁸²⁴ İrtem, *Meşrutiyet Doğarken, 1908 Jön-Türk İhtilali*, s. 115.

için sabırsızlanmış, padişahın cebindeki anahtarla girilmesi yasak olan odayı açınca bütün hakikati anlamıştır. Sosyal seviyenin geriliği, siyasi yapının noksanları ve nihayet yabancı baskısı, Meşrutiyetin de muvaffak olamayacağı inancını kuvvetlendirmiştir.” İhtilalden sonra benzer ifadeleri Jön Türk liderlerinden Sabahaddin (Prens) Bey’de dile getirmiştir: “Bir kasırga ile savrulan yapraklar gibi düştüğümüz boşluklar içinde yapışacak, tutunacak bir yer arıyor, fakat hiçbir şey bulamıyoruz. Meşrutiyetten beklediğimiz ona verilen istikamet işte bu ümitsizlik gayyasına sürüklemiştir.”⁸²⁵

Bu konuda diğer bir Jön Türk lideri Ahmed Rıza da aynı fikirdedir. İhtilalden sonra yönetim hususunda kendilerindeki yetersizliği, devlet gerçekliği ve Sultan Abdülhamid’in devlet yönetimi ile fark eden Ahmed Rıza, bu durumu gerçekçi ve samimi bir itirafla, yıllardır muhalefetini yürüttüğü *Meşveret*’teki son yazısında dile getirmiştir. Fransız okuyucularına veda ederken Ahmed Rıza Bey, belkide meşrutiyetin sevinciyle yıllardır söylediği zem, iftira ve tahriklerin tam tersini dile getirerek okuyucularını şu şekilde şaşırtmıştır:

“Bu hadisenin –Meşrutiyet inkılabı- Abdülhamid saltanatında vukuu memleket için bir saadettir. Zira hiçbir devlet adamı onun kadar Avrupa diplomasisinin ledünniyatını⁸²⁶ bilemez! Hiçbir hükümdar onun kadar tecrübeli değildir, hiçbir memur onun kadar çalışamaz. Abdülhamid geniş siyasi bilgisinden, faaliyetinden, sebat ve metanetinden milleti müstefid (istifade eden, fayda gören) ederek, kendi kudretini ayan ve mebusan meclislerinin maddi ve manevi kuvvetine teşrik eyleyerek yalnız muazzam devlete değil, insaniyet davasına da büyük hizmet eyleyecektir.”⁸²⁷

İTC Merkez-i Umumi üyelerinden Rahmi Bey’de İTC’nin kendi gerçekliğinin farkına varmasını cemiyet adına *Le Temps* gazetesine yaptığı bir açıklamada dile getirmiştir. Bu açıklama ihtilâl sonrası sürece dair İttihatçıların bakışı hakkında önemli bir ipucu da barındırmaktadır:

“Siyasi programımızı soruyorsunuz. Böyle bir programımız yoktur. Bugüne gelinceye kadar yıkmak için uğraştık. Şimdi Kanun-ı Esâsi’yi harfiyen muhafaza etmeğe uğraşıyoruz. Daha sonra memleketin geleceği için, terakkisi için çalışacağız. Zira Cemiyet ortada görünmez olmayacaktır. Hükümet ile beraber iş görmeğe devam edecek, şayet hükümet doğru iş görmezse onu doğruluğa sevk edecektir.”⁸²⁸

Diğer taraftan Karabekir gibi bazı cemiyet mensupları, Temmuz 1908 İhtilâlini büyük bir muvaffakiyetle gerçekleştiren gizli cemiyetin üstündeki gizem perdesinin bir

⁸²⁵ Tunaya, *Hürriyet’in İlanı*, s. 75.

⁸²⁶ Ledünniyat, Allah vergisi olan manevi, gizli ilimler, bir şeyin iç yüzü.

⁸²⁷ İrtem, *Meşrutiyet Doğarken, 1908 Jön-Türk İhtilali*, ss. 116-117.

⁸²⁸ Özdemir, *a.g.e.*, s. 273.

süre daha korunmasını savunuyorlardı. Karabekir, Cemiyet'in kendisini açıkça ortaya koyması konusunda, “*Terörle hürriyetin ilanını kabul eden Sultan Hamid ve saray erkânının üzerine, gizli kaldığımız derecede tesirli olmaz*” diyerek; varlığını açıkça ortaya koyan örgütün yaptırım gücünün azalacağını düşünmekteydi. Karabekir, Cemiyet'in kimlerden ibaret olduğunun ortaya çıkmaması ve mevcudunun belli edilmemesi hususunda ısrarcıydı. Çünkü devleti yönetmeye talip bir cemiyetin yöneticilerinin farklı din ve ırktan, bir kolağası, bir muharrir, bir sarıklı, bir avukat ve bir postacı vb. gibi kişilerden oluştuğunun ortaya çıkması İTC'nin itibarını ve güvenilirliğini zedeleyebilirdi. Bu konuda hiç de haksız sayılmayacağı tarihin ilerleyen safhalarında görülecektir. Ama asıl calib-i dikkat husus, İttihatçı bir subay olan Kazım Karabekir tarafından “1908 Hürriyet İhtilâli'nin” ve “Meşrutiyet” ilanının terörle yapıldığının açık itirafıdır.⁸²⁹

Osmanlı İmparatorluğu'nda Meşrutiyet'in ilanına, Türk topraklarına göz diken Büyük Avrupa devletlerinin tepkisi ise oldukça olumludur. İngiltere Jön Türk İhtilali'ni sevinçle karşılayacak ve Türkiye ile ilişkilerin restorasyonu açısından bir umut olarak değerlendirip hemen hükümeti tebrik edecektir. İngiltere Dışişleri Bakanı Grey, “güçlü ve yeniden doğmuş bir Türkiye için yapabileceğimizin en iyisini sağlamaya niyetlendik” demiştir.⁸³⁰ Diğer taraftan Osmanlı İmparatorluğu'nda ihtilal sonrasında yaşanan siyasi otorite boşluğunu ve yaşanan büyük kargaşayı fırsat bilenler derhal harekete geçmişlerdir. 1878'de özerk bir Bulgar Prenslğine dönüşen Bulgaristan 5 Ekim 1908 Pazartesi günü bağımsızlığını ilan etmiştir. Hemen ardından 6 Ekim Salı günü Avusturya hükümeti Bosna-Hersek'i ilhak etmiştir. Bir gün sonra da Girit Meclisi Yunanistan'la birleşme kararı almıştır.⁸³¹ Bu yeni rejim için büyük bir şoktur. Ne yapacaklarını bilemeyen İttihatçılar halkın rahatsızlığını kontrol altında tutmak için Cemiyet'in yayın organı olan *Tanin* gazetesinde durumu büyütmeden geçiştirmeye çalışmıştır. Hüseyin Cahit (Yalçın) *Tanin*'deki başyazısında: “*Bu Osmanlıların kalbine vurulmuş bir darbedir. Fakat bir milletin büyüklüğü böyle vahim buhran dakikalarında belli olur.(...) Bu müşkülâtı metânetle karşılayalım ve eski metin, hamiyetli Osmanlıların kendilerine layık evlâdları olduğumuzu ispat edelim.*” diyerek halka

⁸²⁹ Karabekir, *a.g.e.*, s. 360.

⁸³⁰ Özdemir, *a.g.e.*, s. 261.

⁸³¹ *Tanin*, Sayı 68 (7.10.1908).

galeyana gelmemesini telkin etmiştir.⁸³² Yine ilginçtir ki yıllardır Sultan Abdülhamid’i Girit olayları ile veyahut Rumeli’deki küçük tavizlerle şiddetle tenkit eden Cemiyet, vatanın bu büyük toprak kaybını ancak metin olalım diyerek geçiştirmiştir. İhtilalin hemen arkasından yaşanan bu siyasi krizin askeri yöntemlerle aşamayacağı kısa zamanda idrak edilmiştir. Sultan’ın denge ve taviz politikası bu suretle anlaşılacak ve bu büyük kayıplara karşı İttihatçılar ancak göstermelik olarak Avusturya’ya yönelik 5 aylık bir iktisadi boykot kararı alabilecektir.⁸³³

Bunların dışında neticede Jön Türklerin meşrutiyet mücadelesi, toplumsal bir altyapıdan ve geniş kitlesel taleplerden yoksun olarak, kendisini aydınlanmış ve kurtarıcı zanneden elit bir zümrenin “millet için ve millet adına” giriştikleri bir “askeri isyan-darbe” olarak başarıyla neticelenmiş,⁸³⁴ daha sonra bu “elit” grubun sınırlı taleplerini gerçekleştiren bir ihtilal haline dönüşmüştür. Jön Türkler böylece emellerine ulaşmışlar ve bu sürecin sonunda iktidarı ellerine almışlardır. 24 Temmuz 1908’de Meşrutiyet, Sultan II. Abdülhamid Han tarafından yeniden ilân edildiğinde Sultan’ın etrafındakiler ve yıllarca ona sadrazamlık ve nazırlık görevleriyle hizmet edenler artık, “onun adamı değil günün adamı olmuşlardır.”⁸³⁵ 1908 İhtilali’nde yaşananlar Sultan’ın vehimlerinde çok da haksız olmadığını göstermiştir. Kurulan yeni düzende Sultan Abdülhamid’e ve onun geleneksel fikriyatına ve Batı karşısında bu fikriyatın direnişine yer olmadığı kısa bir zaman sonra görülecek ve Sultan’ın temsil ettiği duruş ve değerler yokluğa terk edilecektir. Bu “yokluk” bir 10 yıl geçmeden altı buçuk asırlık bir imparatorluğun yok oluşunu da beraberinde getirecektir.

⁸³² *Tanin*, Sayı 67 (6.10.1908).

⁸³³ *Tanin*, Sayı 70 (9.10.1908).

⁸³⁴ N. Alkan, *II. Abdülhamid ve Jön Türkler*, ss. 35-36.

⁸³⁵ Ali Haydar Mithat, *Hatıralarım (1872-1946)*, Akşit Yay., İstanbul, 1946, s. 190.

SONUÇ

Avrupa topraklarına yönelik Osmanlı fetih hareketinin durması ve bu durumdan cesaret alan Avrupalı devletlerin, Osmanlı topraklarına başlattıkları saldırılara karşı mukavemet edebilmek amacıyla girişilen ıslahat teşebbüsleri, zamanla renk ve muhteva bakımından değişim içine girerek Batı Avrupa tarzı yenileşme faaliyetleri şeklini almıştı. Keşifler, sömürgecilik, vb. harici şartlarla ve Osmanlıların tam olarak anlam veremediği sebeplerle Batı'lı rakipleri karşısında rekabette geri kalmaya başlamış, aranın iyice açılmasıyla da bir kesim tarafından Batı, “mutlak güç” ve “medeniyet” olarak addedilmişti. Zamanla yenileşme hareketinin bir taklit şeklini alması ve Avrupa'ya karşı ve Avrupa'ya rağmen batılılaşmaya gayret edilmesi sosyo-psikolojik anlamda daha önemli bir sorunu da doğurmuştu; “Batı'ya hayran bir zümre” Yeni Osmanlıların ferdi teşebbüslerinin tesiriyle Batı taklidi bir meşrutiyet ve demokrasi fikri artık Osmanlı İmparatorluğu'na girmişti. Bu fikirlerin belli çevrelerde yayılmasıyla Jön Türklerin bir kısmı bu doğrultuda gizli faaliyetlere başladı. Mayıs 1876'da Sultan Abdülaziz Han'ın tahttan indirilmesinden sonra Veliht Murâd Efendi tahta geçince, idareye hâkim olan Şûrâ-yı Devlet Reisi Midhat Paşa ve arkadaşları, sürgünde olan Jön Türkleri de çağırıp çeşitli vazifelerde görevlendirmişlerdi. Sultan V. Murad'ın rahatsızlığının iyice ilerlemesi üzerine başka seçenek kalmayınca, Midhat Paşa Veliht Abdülhamid Efendi ile konuşmuş ve Maslak'ta gerçekleşen görüşmede meşrutî bir idare uygulanması şartı ile değişiklik yapılması kararlaştırılmıştı. Ancak kısa bir zaman zarfında idarenin iplerini eline alan Abdülhamid Han, Birinci Meşrûtiyet'in verdiği serbestlik havasından istifâde eden Jön Türkler (Yeni Osmanlılar) Cemiyeti'nin memlekete zararlı faaliyetlerde bulunduğunu düşünerek kapatmıştı.

Jön Türklerin, Sultan II. Abdülhamid'in 93 Harbi neticesinde Kanun-i Esasi'yi askıya alıp meclisi süresiz tatil etmesiyle başlayan örgütlü mücadeleleri, başta yalnızca matbuat vasıtasıyla entelektüel fikirler üretmek olmuştu. Bu fikirlerin mekteplere yayılmasıyla 1889'da kurulan İttihad ve Terakki Cemiyeti de aynı şekilde isteklerini ve muhalefetlerini gazeteler, kitaplar ve dergiler çıkartarak ortaya koyuyordu. Jön Türkler 1905 senesi öncesinde siyasi bir amaçtan ziyade, toplumsal gelişmenin önünü tıkadığını düşündükleri, geleneksel düşünceler yerine pozitif bilimleri hâkim kılma gibi felsefî düşüncelerin ve çeşitli ideolojilerin peşinde koşmuşlardı. Jön Türkler Avrupa'daki gibi

meşruti bir idare getirmek istemişler, ancak bu konuda hiçbir Avrupa devletinin meşruti yapısını, anayasasını incelememişlerdi. Ayrıca Osmanlı Devleti’ni bu devletlerden biri ile karşılaştırmak düşüncesinden uzak kalmışlar, Osmanlı halkının böyle bir idareye hazır olup olmadığına, halkın gelenek, görenek, dini ve etnik yapısının böyle bir idareye imkân verip vermediğine bakmamışlardı. Nitekim iki defa ilân edilen meşrûtiyet neticesinde Osmanlı idaresinde yaşayan azınlıklar, daha ilk senede bağımsızlık istemeye başlamışlardı.

Jön Türkler gerçekten “milliyet” konusunda yetersiz fikirlere sahiptiler. Türkler için en önemli siyasi yaratıcılık belirtisi “devlet kurma” olduğu için “devlet’e zeval gelmemesi de en önemli siyasi faaliyet sayılmıştır. Ancak geleneksel düşüncelere kapalı olan Jön Türkler, memleketin servet kaynaklarının Türklerin elinde bulunmadığı bir anda, dış güçleri hesap etmeden yalnız bir Osmanlılık teorisini yaymak suretiyle uyumlu bir toplumun meydana getirilemeyeceğini fark edememişlerdi. Jön Türklerin uzun yıllar devam eden faaliyetlerinde ön plânda yalnızca meşrûtiyet ve hürriyet fikirleri görülüyorsa da, her grup veya şahsın ayrı ayrı maksatları vardı. Azınlıklar; istiklâl, hiç değilse muhtariyet elde etmek, şahıslar ise; şahsi hırs ve arzularını gerçekleştirmek peşindeydiler. Bunları destekleyen devletlerin gayesi de Osmanlı’yı zayıf düşürerek kendi emelleri doğrultusunda kullanmaktı. Büyük güçler bu gaye ile Şark ve Afrika Araştırmaları (Orient) Enstitüsünü kurmuştu. Batı düşüncesi ve çıkarları açısından İslâmî ilimler dâhil doğu kültür ve medeniyeti incelenerek modern esaslar çerçevesinde düşünceler ortaya konulacak ve İslâm’da reform yapılarak yeni bir din anlayışının oluşmasına uğraş gösterilecekti. Bu kısaca İslâm’ın, Batı’nın menfaatleri ve kalıcı sömürgecilik amaçları doğrultusundan şarkiyatçılar eliyle yeniden formüle edilmesiydi. Masonlarla ilişki halinde bulunan Abduh ve Cemaleddin Afgâni gibi modernist ve maceracı olan aktivistler bu doğrultuda ulema kisvesinde İslâm ülkelerinde Batı siyasal ve felsefi fikirlerinin yeşermesine imkân sağlayacak bir temel görüşü Müslümanlara kabul ettirmenin yollarını aramışlardı. Bu hareketin merkezi olan Mısır’ın Osmanlı’daki muhalefete olan etkisi son ana kadar büyük ve derinden olmuştu. Ayrıca Mısır “Arap Hilafet” projesinin de merkeziydi. Modernist İslâm anlayışı Mısır, Ürdün ve Suriye gibi ülkelerde İslâm konusunda söz sahibi olan bazı kesimleri etkileyerek, kendilerini “selefi” olarak ifade eden bazı insanlara da çeşitli noktalarda ilham kaynağı oluyordu. Böyle bir fikir atmosferinde Mısır’a yolu düşen Jön Türkler,

Blunt, Abduh ve Afgâni'nin önderliğinde gelişen ve "İslâm'da reform yapılması fikrini savunan" kişilerin etkisinde kalmışlardı. İslâm'da reformu öneren ve bu istikamette yeni icihadların yapılmasını teklif eden Batılı fikir adamları ve onlarla aynı düşünceyi paylaşan Afganî ve Abduh'un etkisi, Jön Türklerin mütedeyyin olanlarını dahi etkisi altına almıştı. Bu suretle meşrutiyet, hürriyet gibi kelimelerin dini terminalojilerle sunulmasının cazibesinden ve moda hâline getirilmesinden dolayı bilhassa Batı kültürü ile yetişmiş veya bu kültürün hayranı olanların faaliyetleri, Osmanlı Devleti'nin yıkılışını hızlandıran belli başlı âmillerden olmuştu.

Jön Türklerin, Batı dünyası karşısındaki tavırlarının taklitten öteye geçmemesi, devlet kademelerinde yer almak, meşhur olmak, hatta kendi ailelerini hânedan ailesi yapmak için azınlıklarla, eşkıyalarla, Rum, Bulgar ve Ermeni çeteleri ve Avrupa devletleriyle işbirliği yapmaktan çekinmemeleri bu faaliyetlerin en acı taraflarıydı. Ancak Avrupa'da birkaç kişilik belirti halindeki bir merkez ve matbuat mücadelesi ile hedeflerine ulaşmaya çalışan Jön Türkler, Sultan Abdülhamid karşısında başarı elde edemiyorlardı. Büyük kitlelerin Padişah'a kolay zedelenmeyen bir saygıyla bağlandıkları bir imparatorlukta bu gibi bir davranışın çabuk sonuç vermesi beklenemezdi. Zamanla Jön Türkler de bunu kavradılar ve halka hitap edeceklerine Osmanlı İmparatorluğu içinde istenen hareketi meydana getirebileceklerine inandıkları bir unsura, "subaylara" propagandalarını yöneltmeye başladılar. Dr. Nazım ve Bahaeddin Şakir gibi teşkilatçı Jön Türklerin bu doğrultuda yeniden örgütlediği Terakki ve İttihad Cemiyeti yeniden yapılanmış, akabinde Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile 1907'de birleşerek ihtilalci bir yapıya dönüşmüştür.

Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıldaki kötüye gidişini kendilerine dayanak yapan Jön Türkler bu minvalde devlet kurumları içinde örgütlenmiş, Osmanlı Devleti ile mücadele eden çeşitli etnisite odaklı ayrılıkçı çetelerle meşrutiyet yolunda iş birliğine girmiş, hedefleri doğrultusunda büyük devletlerle ve beynelmilel yapılanmalarla ortak hareket etmiştir. Bundan sonra propaganda faaliyetlerini kesif bir şekilde arttıran Cemiyet, Makedonya bölgesinde görev yapan ve bölgeyi çok iyi bilen Jön Türk subaylarıyla Mürzsteg kararları ve bu kararlardan duydukları rahatsızlıkları ve askerlerin alamadıkları maaşları propaganda malzemesi olarak kullanmak suretiyle orduya sirayet etmişlerdir. Jön Türklerin mücadeleleri iki aşamada cereyan etmiştir: Propaganda ve İhtilal, birinci aşama olan propaganda önemli bir araç olarak

kullanılmıştır. Çıkarılan onlarca gazete ve dağıttıkları sayısız el ilanları, yazma metinler Sultan Abdülhamid'in hem yönetimini hem de şahsiyetini hedef almıştır. Özellikle de yurt dışında basılan yayınlar, Osmanlı sınırlarının içinde faaliyette bulunan yabancı postahaneleri, konsolosluklar ve iş yerleri vasıtasıyla her tarafa gizlice ulaşabilmekteydi. Propagandalarda bir takım gençlerin Sultan tarafından öldürülüp denize atıldığından bahsedilmiş, hapisanelerde ve sürgünlerde öldürülenler, devletin paralarının çarçur edilmesi, Sultan'ın dinsizliği, halife olamayacağı gibi asılsız iddialar sıklıkla gündeme getirilmiştir. Özellikle yapılan propagandalarda, dini araçlar ve İslâmi terminoloji yoğun bir şekilde kullanılmıştır.

Teşkilatlanmalarını masonları örnek alarak oluşturan Jön Türkler aynı zamanda Sultan Abdülhamid'in hareket sahasının kısıtlı olduğu Selanik'te Mason localarına katılarak buradan aldıkları destekle ihtilal hazırlıklarına başlamışlardı. Yahudiler ve Dönmelerin hareket içinde önemli bir yeri vardı. Onların finansal desteği, Selanik'in zengin Dönmeleri ve Yahudilerinin yanında Viyana, Budapeşte, Berlin, Paris ve Londra kapitalistlerinden geliyordu. Özellikle Selanik'teki localar, Slav veya Yunan tehlikesini hisseden Yahudilerin etkisi altındaydı. Carasso'nun ve Dönmelerin bekalari adına Jön Türklerle ortak çalışması, Türkler üzerine vurgu yapmaları özünde bu nedenleydi. Türk unsuru giderse kendilerine hayat hakkı kalmayacağını Yahudiler biliyorlardı. Nitekim Balkan Savaşı'nda Yunanlılar Selanik'e yerleşir yerleşmez Yahudilerin tasfiyesine başlamışlardı.

1905'ten sonra Cemiyet'in örgütlenme biçimi ve hareket tarzı için, ideal için anarşi yapma, insan öldürme ve kitleleri kazanmak için sözlü ve yazılı propaganda yapmak gibi ortak özellikler zikredilebilir. Bu minvalde Ermeni Taşnaksutyun Örgütü'nün organizasyonu ile 1907 yılında düzenlenen büyük kongreyle Jön Türkler, meşrutiyetin tekrar ilan edilmesi için diğer çetelerle beraber silahlı direniş ve genel isyanı başlatma kararı almışlardı. Jön Türkler, Reval Mülakatı'nı da II. Abdülhamid Han'a karşı kullanarak isyanlarını başarıyla meşrulaştırmıştı.

Harici sebeplerin ihtilale geçiş sürecini hızlandırdığı bir ortamda ihtilali başlatacak ilk hadise olarak yorumlayabileceğimiz ilk hareket, Selanik Merkez Komutanı Nazım Bey'in Cemiyet'e yönelik başlattığı araştırmalardan dolayı başarısız bir suikasta maruz kalmasıdır denilebilir. Bu hadise Cemiyet'i telaşlandırarak ihtilale

giden vetireyi hızlandırmıştır. Yine bu sıralarda İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin önemli simalarından Talat Bey ve Emanuel Carasso'nun Haziran 1908'de İstanbul'a yaptıkları ziyaret ve muhtevası tam olarak bilinmeyen görüşmeleri ihtilalin ayak sesleri olarak yorumlanabilir. Tüm bu hazırlıklar ve buna mukabil hazırlıkların öğrenilmemesi için girişilen suikastlar, Selanik'e Saray tarafından bir tahkikat heyetinin gönderilmesine sebep olmuş ve bu hareketlenme İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni oldukça telaşlandırmış ve endişelendirmiştir. Bu gelişme neticesinde Niyazi Bey, Ağustos veyahut Eylül ayında yapılması planlanan ihtilali, kendi inisiyatifini kullanarak, Cemiyet'in de tasdik etmesiyle öne almış ve ihtilal sürecini başlatmıştır. Başta Niyazi Bey olmak üzere Jön Türkler propaganda aracı olarak kullandığı dini terminoloji ile dolaştıkları bölgelerde halkı ihtilal lehine kazanmaya uğraşmışlardır. İhtilalin başarısını belirleyen diğer bir gelişme ise sivil desteği göstermesi açısından Firzovik toplantısıdır. Toplantının çıkış noktası çok başka olsa da, Jön Türkler propaganda alanındaki başarılarını bu misalde de çok iyi göstererek takriben 30 bin Arnavut'u siyasi talepleri için kendi yanlarına çekmişlerdir.

Sultan II. Abdülhamid'e sadakatle bağlı, isyanı bastırmakla görevlendirilen ve Jön Türklerin kendisinden korktukları Şemsi Paşa'nın katledilmesi de ihtilalin önündeki en önemli engeli ortadan kaldırılmıştır. Ardından Eyüp Sabri Bey'in Ohri'de isyan ederek kuvvetlerini Niyazi Bey ile birleştirmesi ve akabinde Şemsi Paşa yerine tayin edilen Osman Paşa'nın esir edilmesi süreci tamamlamıştır. Osmanlı'nın son muktedir imparatoru Sultan Abdülhamid Han'ın bu noktadan sonra artık yapabileceği pek fazla bir şey kalmamıştı. Özellikle Makedonya bölgesinde bulunan askeri ve sivil yöneticilerin hemen hemen tamamına yakınının Jön Türk tarafına geçmesi ve ihtilale destek vermesi, olaylara müdahale etmesi gereken Makedonya'daki yöneticilerin kahir ekseriyetinin hadiselerle gözlerini kapamaları Sultan Abdülhamid gibi zeki ve kabiliyetli bir padişahı dahi çaresiz bırakmıştır.

Bu gelişmelerin ardından Sultan II. Abdülhamid Han devleti daha büyük problemlerle karşı karşıya bırakmamak için meşrutiyeti tekrar ilan etmek zorunda kalmıştır. Devamında orduda hiyerarşi ve disiplin bozulup, devlet otoritesi zayıflarken, İttihad ve Terakki Cemiyeti devlet içinde ayrı bir güç olmuştur. İTC, 1908 Jön Türk İhtilali sırasında ve sonraki bağış toplama faaliyetlerinde Selanik'te ve diğer Makedonya şehirlerinde en büyük katkıyı Yahudilerden sağlamıştı. II. Meşrutiyet'in

ilanından sonra Yahudiler yardımlarının karşılığını görmüşler, Osmanlı topraklarında artan Yahudi göçmen nüfusuna paralel olarak Siyonizm ideolojisi de büyük rağbet görmüştür. Yahudi-Masonlar hükümetin önemli kadrolarında yer alarak İttihad ve Terakki'yi sosyal, siyasal ve ekonomik alanlarda etkilemişlerdir. Yahudi mektepleri, Jimnastik kulüpleri, Alliance'ın faaliyetleri bu tür çalışmalardandır. Trablusgarp ve Balkan Savaşlarında Yahudilerin özellikle tıbbî desteğinden memnun kalan İttihad ve Terakki Cemiyeti, bu suretle Filistin'e Yahudi yerleşiminin şartlarını da müzakereye başlamıştır. Bunun yanında Dönmeler farmasonlukta, İTC'de ve 1908 Meşrutiyet İhtilali'nde ve İhtilalden sonraki Osmanlı siyasetinde büyük rol oynamışlardır. Dönmelerin Osmanlı Devleti'nin ihtilal sürecine girmesine etkileri daha 1890'larda bağlı buldukları cemaatin okulu olan, "Terakki Mektebi"nde öğrenciyken başlamıştı. İhtilalden çok önce, buldukları muhitlerdeki güvenli evleri ve gizli haberleşme ağları sayesinde İTC'ye Selanik'te teşkilatlanmak için hazır bir sistem sunmuşlar ve ihtilalin hazırlık zeminin oluşmasında büyük katkı sağlamışlardır.

Jön Türkler, meşrutiyetin ilanı ile tüm sorunların çözüleceğine ve Osmanlı'ya bağlı milletlerin kardeşçe yaşayacağına inandıklarından veyahut en azından bu yönde iddiada bulduklarından günlerce sürecek hürriyet kutlamaları yapmışlardır. Fakat ortaya çıkan kargaşa ve otorite boşluğunda Bulgaristan bağımsızlığını ilan etmiş, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Bosna-Hersek'i topraklarına katmış, Girit de Yunanistan'a bağlanma kararı almıştı. Akabinde azınlıkların ve temsilcilerinin meşrutiyeti ve parlamentoyu bağımsızlığa giden bir basamak olarak görmesi ve Balkan devletlerinin topraklarını Osmanlı aleyhinde büyütme politikası, Balkan Savaşlarına sebebiyet vermiştir. İkinci Meşrutiyet'in ilanının ardından kısa bir süre için gözlemlenen çeşitli ve demokratik siyasi atmosfer ise 1908'de yurda dönen siyasal mülteciler ile İttihad ve Terakki yönetiminin çatışması sebebiyle yok olmuştur. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin kısa süre sonra iktidarı darbe yaparak ele geçirmesiyle de "hürriyet" yalnızca nutuklarda kalmıştır.

İttihad ve Terakki Cemiyeti başlangıç hedeflerinden hiçbir sapma olmadan başlattıkları bölgesel isyanı tutarlı bir şekilde başarıyla sonuçlandırmıştır. Mümkün olduğunca az kan akıtılmasına çok büyük önem verilmiş ve bu büyük ölçüde başarılmıştır. Bunun sebebi, devrimci Jön Türklerin halk yığınlarından ziyade hâkim sistemden tamamen izole edilmiş bir toplumsal gruptan olmayıp aksine devlet

memurlarından ve subaylardan yani profesyonel bir ekipten oluşmasından kaynaklanmaktadır. Bu yüzden Jön Türk hareketi çeşitli tarihçiler tarafından ihtilal, devrim olarak değil de daha çok hükümet “darbesi” olarak yorumlanmıştır. Her ne kadar Türk tarih yazımında literatüre “İhtilal” geçtiği için çalışmamızda bizde bu kavramı kullansak da bizim de kanaatimiz “darbe” niteliğinde olduğudur. İhtilalden sonra Sultan Abdülhamid’in tahttan indirilmemesinin temel sebebi ise 1907 kongresinde alınan kararların en mühimlerinden birisi, tahtın el değiştirmesi olmasına rağmen İttihatçıların devlet gerçekliği ile karşılaştıklarından sonra ilk hengâmda devlet mekanizmasını doğrudan ele almaya cesaret edememelerinden kaynaklanmaktadır. Aynı şekilde bu hareketin bir askeri darbe niteliğinde olduğu, Balkan devletlerinin tarih yazımlarında ve çok sayıda Avrupalı yazarın eserinde de görülür.

Kafaları karışık Jön Türklerden ziyade İttihatçılık anlayışı, muazzam teşkilat yapısı, propaganda teknikleri ve örgüt kültürü ile propagandanın tanınmadığı, iletişim kaynaklarının kısıtlı olduğu ve algı yönetiminin bilinmediği bir dönemde pek çok vatanseveri cezbetmiştir. Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu bu sıkıntılı dönemde vatansever insanların neşredilen eserler ve çıkartılan söylentilerle bir buhrana sürüklenmesi ve çare olarak tek kurtuluşun Cemiyet olarak gösterilmesi, özellikle heyecanı yüksek, vatanını samimi olarak çok seven insanların ve ateşli gençlerin İttihatçılık büyümesine kapılmalarına sebebiyet vermiştir. Başka türlü Cemiyet içindeki bir takım kişilerin ölüm pahasına giriştikleri mücadele açıklanamaz. Şahsi hesaplar peşinde koşan veya başka milletler yahut kurumlar hesaplarına çalışan fesad erbabları hariç tutulmak şartıyla memleketi kurtarmak hissiyle İTC’ye katılanların kendilerince kurdukları bu maslahat anlaşılabilir bir husustur. Ancak sebepler ne olursa olsun sonuç olarak Cemiyet’in kimlerden müteşekkil olduğunu hatta nizamnamesini bile bilmeden bu harekete katılan heyecanlı ve bilgisiz bu kimseler, bir takım kişilerin şahsi menfaatleri, uluslararası masonik yapılarla ilişki halinde ve “Büyük Devletler”in siyasi emelleri doğrultusunda ve amaçlarının aksi istikametinde hareket ederek devleti yıkıma sürüklemiştir. Netice olarak tüm bu yaşananlar Osmanlı topraklarındaki sulh ve sükûnu, dört bir yandan patlak veren isyanlar, hükümet darbeleri ve savaşlar ile yok etmiş, çıkarılan kargaşa ve savaş ortamları devletin ve milletin felaketine sebep olmuştur. Kısa süre sonra İTC’nin katılacağı birinci Cihan Harbi de, Jön Türkler iktidarı ile beraber Osmanlı İmparatorluğu’nun sonunu getirmiştir. Bu hazin son göstermiştir ki

Jön Türklerin Osmanlı Devleti’ni kurtarma, yükseltme, birleştirme ve ilerletme planları ve iddiaları sadece sözde kalmıştır. Birçok tarihçi, İTC tarafından verilen kararların ve eylemlerin Osmanlı İmparatorluğu’nun dağılmasına yol açacak olaylar zincirini harekete geçirdiğine işaret etmiştir. Bununla birlikte ülkeye getirdikleri Batı menşeli fikirler ve oluşturulan yeni zihniyet, yetiştirdikleri kadrolarla birlikte Modern Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulmasına zemin hazırlamıştır. Ancak bu kadrolar kurulan yeni Cumhuriyet’e, Jön Türk ideologlarından miras alınmış olan “elite” yönetimi anlayışını ve “millet için ve millet adına” yapılması lazım gelen darbe geleneğini de beraberinde getirmiştir.

KAYNAKÇA**A) Arşiv Belgeleri:****1-Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA):**

BEO. 160-5/16, 1379/103359, 1831/137276, 1867/140020, 2082/156122, 2188/164074,
2443/183220, 3352/251386, 3525/264307, 140020, 251386.

DH.MKT. 2776/68.

HR.SYS. 31/68.

İ.HR. 364/45.

İ.HUS. 93/38, 93/46, 106/15, 109/123.

TFR.I.M. 3/251, 10/964.

Y.A.HUS. 423/41, 423/58, 430/50, 431/35, 457/44, 457/134, 458/44, 523/130.

Y.EE. 5/106, 10/5, 15/37, 15/95, 15/140, 15/141, 36/2468/141/XII/42-3, 71/80, 79/4,
127/71.

Y.EE.d. 1097-1101, 1110, 1111-1126

Y.MRZ. 1223/1043.

Y.MTV. 71, 188/149, 195/111, 225/101, 289/57.

Y.PRK.ASK. 258/79.

Y.PRK.BŞK. 57/35.

Y.PRK.EŞA. 31/156.

Y.PRK.HR. 27/30.

Y.PRK.ML. 18/84.

Y.PRK.SGE. 8/84.

Y.PRK.TKM. 39/33, 53/4, 27/11.

Y.PRK.UM. 57/43.

A.}MKT.UM. 572/1.

2- İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), Hüseyin Hilmi Paşa Evrakı:

HHP, 4/206, 4/231, 5/251, 8/419, 8/479, 9/517, 19/1251, 19/1253, 19 /1277, 19/1288,
20/1295, 25/1686.

B) Yazma Eserler:

1- İ.B.B. Atatürk Kitaplığı, Yazma Eserler:

BEL_Yz_O_0030 No: 366 İTT 366 İTT 1.

2-Süleymaniye Yazma Eserler:

Abdurrahman Abdi Paşa, *Vekayi 'name*, Köprülü Kütüphanesi, İstanbul.

C) Gazeteler:

İçtihad, Sayı 6 (Mayıs 1905), 8 (Temmuz 1905), 1 (Temmuz 1906), 7 (Mayıs 1908).

İkdam, Sayı 5087 (Temmuz 1908).

Le Temps, 20 Ağustos 1908.

Meşveret, Sayı 17 (Ağustos 1896), 20 (Eylül 1896), 23 (Aralık 1896).

Mizan, Sayı 169 (Mart 1896), 13 (Mart 1897).

Muvazene, Sayı 180 (Mart 1897).

Osmanlı, Sayı 1 (Aralık 1897), 5 (Şubat 1898), 8 (Mart 1898), 9 (Nisan 1898), 12
(Mayıs 1898), 14 (Haziran 1898), 16 (Temmuz 1898), 28 (Ocak 1899), 32 (Mart

1899), 39 (Temmuz 1899), 53 (Şubat 1900), 60 (Mayıs 1900), 75 (31 Aralık 1900), 104 (Nisan 1902).

Rumeli [Filibe], Sayı 12 (Mart 1905).

Sabah, Sayı 6763 (Temmuz 1908).

Tanin, Sayı, 67 (Ekim1908), 68 (Ekim 1908), 70 (Ekim 1908).

Terakki, Sayı 15 (Kasım 1907).

The Times, 8 Şubat 1902.

Vatan, 19 Ocak 1924.

D) Hatıratlar

ABDURRAHMAN ŞEREF EFENDİ, *Tarih Muhasebeleri*, Haz. Übeydullah Kısacık, Kapı Yay., İstanbul 2012.

AHMED CEVDET PAŞA, *Tezâkir*, Haz. Cavit Baysun, TTK Yay., C.I, Ankara 1953.

_____, *Tezâkir*, Haz. Cavit Baysun, TTK Yay., C.III, Ankara 1953.

_____, *Tezâkir*, Haz. Cavid Baysun, TTK Yay., C. IV, Ankara 1986.

AHMED RIZA, *Anılar*, Yeni Gün Yay., Ankara 2001.

ALİ HAYDAR MİTHAT, *Hatıralarım (1872-1946)*, Akşit Yay., İstanbul 1946.

APAK, Rahmi, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, TTK. Yay., Ankara 1988.

ATATÜRK, Mustafa Kemal, *Nutuk*, C. II, Milli Eğitim Yay., İstanbul 1969.

BEYATLI, Yahya Kemal, *Çocukluğum Gençliğim, Siyasî ve Edebî Hâtıralarım*, Baha Matbaası Yay., İstanbul 1973.

BLEDA, Mithat Şükrü, *İmparatorluğun Çöküşü*, Remzi Kitapevi Yay., İstanbul 1979.

BUXTON, Charles Roden, *Turkey in Revolution*, T. F. Unwin, London 1909.

DURU, Kazım Nami, *Hatıralar, İttihat Terakki/Cumhuriyet Devri, Makedonya Hatıraları*, Altınordu Yay., Ankara 2017.

EBÜZZİYA TEVFİK, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, Çev. Şemsettin Kutlu, Hürriyet Yay., İstanbul 1973.

ENVER PAŞA, *Enver Paşa'nın Anıları (1881-1908)*, Haz. Halil Erdoğan Cengiz, İletişim Yay., İstanbul 1991.

EVLİYA ÇELEBİ, *Seyahatname*, Orhaniye Matbaası, C. 8, İstanbul 1928.

İBRAHİM TEMO, "Hatıratım", *Biz İttihatçılar*, Haz. Ö. Andaç Uğurlu, Örgün Yay., İstanbul 2009.

İRTEM, Süleyman Kani, *Meşrutiyet Doğarken-1908 Jön-Türk İhtilali*, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yay., İstanbul 1999.

_____, *Yıldız ve Jön Türkler, İttihat-Terakki Cemiyeti ve Gizli Tarihi*, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yay., İstanbul 1999.

KARABEKİR, Kazım, *İttihad ve Terakki Cemiyeti 1896-1909*, Emre Yay., İstanbul 1995.

KURAN, Ahmed Bedevi, *İnkılâp Tarihimiz ve İttihad ve Terakki*, Tan Yay., İstanbul 1948.

_____, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, Kaynak Yay., İstanbul 2000.

KÜLÇE, Süleyman, *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet*, Haz. İsmail Dervişoğlu ve ark., Kitabevi Yay., İstanbul 2013.

LESKOVİKLİ MEHMET RAUF, *İttihad ve Terakki Ne İdi*, Arba Yay., İstanbul 1991.

MCCULLAGH, Francis, *Abdülhamid'in Düşüşü*, Çev. Nihal Önal, İstanbul Kitaplığı Yay., İstanbul 1990.

MEVLÂNZADE RIFAT, *Türk İnkılabının İçyüzü*, Pınar Yay., C. I, İstanbul 2000.

- MUSTAFA RAGIB, *Meşrutiyet'ten Önce Manastır'da Patlayan Tabanca*, Haz. Rahşan Aktaş, Bengi Yay., İstanbul 2007.
- MÜFİD ŞEMSİ, *Şemsi Paşa, Arnavudluk ve İttihad-Terakki*, Haz. Ahmed Nezh Galitekin, Nehir Yay., İstanbul 1995.
- NUR, Rıza, *Hayat ve Hatıratım*, C. IV, Altındağ Yay., c. I-III, İstanbul 1967.
- OKYAR, Fethi, *Üç Devirde Bir Adam*, Tercüman Yay., İstanbul 1980.
- OSMANOĞLU, Şadiye, *Babam Abdülhamid, Saray ve Sürgün Yılları*, L&M Yay., İstanbul 2007.
- RESNELİ AHMED NİYAZI, *Resneli Niyazi Bey'in Anıları- Balkanlarda bir Gerillacı*, Çev. İhsan Ilgar, Çağdaş Yay. İstanbul 1975.
- _____, *Resneli Niyazi Hatıratı*, Panama Yay., Ankara 2017.
- RIFAT OSMAN, *Hayatım ve Hatıratım: Dr. Rifat Osman'ın Öğrencilik ve Gülhane Anıları (1879 – 1921)*, Gata Yay., Ankara 1998.
- SERTEL, Yıldız, *Annem: Sabiha Sertel Kimdi Neler Yazdı*, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1993.
- TAHSİN PAŞA, *Abdülhamid ve Yıldız Hatıraları*, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi Yay., İstanbul 1931.
- _____, “Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları”, *İkinci Meşrutiyetin İlanı*, Örgün Yay., İstanbul 2008.
- TANSU, Samih Nafiz, *Teşkilat-ı Mahsusa İki Devrin Perde Arkası*, Nokta Kitap Yay., İstanbul 2012.
- TURAN, Mustafa, *Taş Kışlada 31 Mart*, Aykurt Yay., İstanbul, 1964.
- UZER, Tahsin, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, TTK. Yay., Ankara 1999.

E) Kitaplar ve Makaleler:

ADANIR, Fikret, *Makedonya Sorunu*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2001.

AHBAB, Yakup, “Amerikan ve İngiliz Basınında İlinden İsyanı (1903)” *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü*, Trabzon 2015, ss. 119-151.

AKCAN, Erol, “İttihat ve Terakki Fırkası’nın Paramiliter Gençlik Kuruluşları”, TTK Yay., Ankara 2015.

AKSUN, Ziya Nur, *Osmanlı Tarihi*, C. IV, Ötüken Neşriyat Yay., İstanbul 1994.

_____, *II. Abdülhamid Han*, Ötüken Neşriyat Yay., İstanbul 2017.

AKŞİN, Sina, *100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Gerçek Yay., İstanbul 1980.

AKYILDIZ, Ali, “Tanzimat”, *DİA*, C. XL, Ankara 2011, ss. 1-10.

_____, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yay., İstanbul 2012.

ALKAN, Mehmet Öznur, *İmparatorluk’tan Cumhuriyet’e, Selanik’ten İstanbul’a Terakki Vakfı ve Terakki Okulları, 1877-2000*, Terakki Vakfı Yay., İstanbul 2003.

ALKAN, Necmettin, *Mutlakiyetten Meşrutiyete-II Abdülhamid ve Jöntürkler*, Selis Kitaplar Yay., İstanbul 2009.

_____, *Selanik’in Yükselişi, Jön Türkler Abdülhamid’e Karşı 1908 İhtilali* Timaş Yay., İstanbul 2012.

_____, *Karikatürlerle Oryantalizm- Avrupa’nın Türk ve Türkiye Algısı*, Selis Yay., İstanbul 2016.

ANDONYAN, Aram, *Balkan Savaşı*, Çev. Zaven Biberyan, Aras Yay., İstanbul 2002.

APAK, Kemalettin, *Ana Çizgiler ile Türkiye’deki Masonluk Tarihi*, Türkiye Mason Derneği Yay., İstanbul 1958.

ARMAOĞLU, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1789- 1914*, TTK Yay., Ankara 1997.

ARPACI, Seyfullah, *Sultan Abdülhamid*, Işık Yay., İstanbul 2005.

Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme, Haz. Muzaffer Albayrak ve Kevser Şeker, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., no. 134, İstanbul 2014.

ARVASI, Melik, *II. Abdülhamid'e Darbe Yapan Gizli Örgüt*, Babıali Kültür Yay., İstanbul 2015.

ASLAN, Taner, "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Propaganda Araçlarından Hayyeale'l-Felah Risalesi", *Selçuk Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 29, Bahar 2011, ss. 303-330.

ATABEK, Reşat, "İttihad ve Terakki'nin Kuruluşu ve Masonluk", *Mimar Sinan Dergisi*, Yenilik Yay., S. 60, İstanbul 1986.

AYDEMİR, Şevket Süreyya, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, Remzi Kitabevi Yay., İstanbul 1972.

AYDIN, Mehmet Akif, "Kanun-i Esasi", *DİA*, C. XXIV, ss. 328-330.

AYVERDİ, Samiha, *Türk-Rus Münasebetleri ve Muharebeleri*, Kubbealtı Neşriyat Yay., İstanbul 2004.

BAER, Marc David, *Selanikli Dönmeler-Yahudilikten Dönenler, Müslüman Devrimciler ve Seküler Türkler*, Çev. Sevinç Kayır, Doğan Egmont Yay., İstanbul 2011.

BALKAYA, İhsan Sabri, *Ali Fethi Okyar (29 Nisan 1880 - 7 Mayıs 1943)*, TTK Yay., Ankara 2005.

BARLAK, Hasan, "Fahreddin Paşa'nın Hicaz Cephesinde Bayrak Mücadelesi", *Studies Of The Ottoman Domain*, C. VI, S. XI, ss. 21-42.

BAYRAKTAR, Mehmet, *İslâm'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, Rehber Yay., Ankara 1992.

- BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. I, I. Kısım, TTK Yay., Ankara 1991.
- BERKES, Niyazi, *Türkiye 'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2002.
- BEYDİLLİ, Kemal, "Vak'a-i Hayriyye", *DİA*, C. XLII, Ankara, 2012, ss. 454-457.
- _____, "Yeni Osmanlılar Cemiyeti", *DİA*, C. XLIII, Ankara, 2013, ss. 430-433.
- CAPRA, Fritjof, *Batı Düşüncesinde Dönüm Noktası*, Çev. Mustafa Armağan, İnsan Yay., İstanbul 1992.
- CERECİ, Sedat, *Vahşi Batı*, Şule Yay., İstanbul 1993.
- ÇAVDAR, Tevfik, *Talat Paşa, Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü*, Kültür Bakanlığı Yay. Ankara 1995.
- ÇETİN, Atilla, "Hayreddin Paşa Tunuslu", *DİA*, C. XVII, İstanbul, 1998, ss. 57-60.
- DABAĞYAN, Levon Panos, *Osmanlı'da Şer Hareketleri ve Abdülhamid Han*, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul 2003.
- DANIŞMEND, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi*, C. IV, Türkiye Yay., İstanbul 1972.
- DUMONT, Paul, - GEORGES, Haupt, *Osmanlı İmparatorluğunda Sosyalist Hareketler*, Çev. Tuğrul Artunkul, Ayrıntı Yay., İstanbul 2013.
- ENGELHARDT, Edouard, *Tanzimat ve Türkiye*, Çev. Ali Reşad, Kaknüs Yay., İstanbul 1999.
- ERGÜL, Cevdet, *II. Abdülhamid'in Doğu Politikası ve Hamidiye Alayları*, Çaplayan Yay., İzmir 1997.
- ERYILMAZ, Bilal, *Osmanlı Devletinde Millet Sistemi*, Ağaç Yay., İstanbul 1992.
- GALANTE, Avram, *Nouveaux documents sur Sabbetai Sevi: Organisation et us et coutumes de ses adeptes*, Societe anonyme de papeterie et d'imprimerie, İstanbul 1935.
- GENCER, Bedri, *İslâm'da Modernleşme 1838-1939*, Lotus Yay., Ankara 2008.

- GENÇ, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yay., İstanbul 2017.
- GEORGEON, François, *Sultan Abdülhamid*, Çev. Ali Berktaş, Homer Kitabevi Yay., İstanbul 2006.
- GOLDİSH, Matt, *Sabetayist Ermişler*, Çev. Levent Göktem, Kırmızı Kedi Yay., İstanbul 2011.
- GUENON, Rene, *Doğu ve Batı*, Çev. Fahrettin Aslan, Ağaç Yay., İstanbul 1991.
- GÜMÜŞOĞLU, Hasan, *Modernizm'in İnanç Hayatına Etkileri ve Jön Türklük*, Kayıhan Yay., İstanbul 2012.
- GÜMÜŞSOY, Emine, "II. Meşrutiyeti Hazırlayan Bir Merkez: Ohri", *SDÜ, Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 18, Aralık 2008, ss. 53-70.
- GÜNAY, Necla, "Filik-i Eteryâ Cemiyeti", *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. VI, S. 1, 2005, ss. 263-287.
- GÜRİSOY, Bedri, "Osmanlı İmparatorluğu mu? Osmanlı Türk Devleti mi?", *Prof. Dr. Reşat Aktan'a Armağan*, Ankara Üniversitesi Yay., Ankara, 1982, ss. 1-28.
- HACISALİHOĞLU, Mehmet, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*, Çev. İhsan Catay, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2008.
- HANİOĞLU M. Şükrü, *Bir Siyasal Düşünür Olarak-Doktor Abdullah Cevdet ve DÖNEMİ*, Üçdal Neşriyat Yay., İstanbul (t.y.).
- _____, *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, İletişim Yay., İstanbul 1986.
- _____, "Batılılaşma", *DİA*, C. IV, Ankara, 1992, ss. 148-152.
- _____, *The Young Turks in Opposition*, Oxford University Press, New York 1995.
- _____, "Jön Türkler", *DİA*, C. XXIII, Ankara, 2001, ss. 584-587.

_____, *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908*, Oxford University Press, New York 2001.

HOCAOĞLU, Mehmet, *Abdülhamit Han'ın Muhtıraları (Belgeler)*, Oymak Yay., İstanbul, (t.y.).

HÜSEYİN, Muhammed, *Modernizmin İslâm Dünyasına Girişi*, Çev. Sezai Özel, İnsan Yay., İstanbul 1986.

İLKİN, Selim, "Cavid Bey, Mehmet", *DİA*, C. VII, İstanbul 1993, ss. 175-176.

İNALCIK, Halil, "Hüsrev Paşa", *İslâm Ansiklopedisi*, C. XIX, 1999, ss. 41-45.

İZZETBEGOVIÇ, Aliya, *Doğu ve Batı Arasında İslâm*, Nehir Yay., İstanbul 1992.

KANLIDERE, Ahmet, "İttihat ve Terakki'nin Gölgede Kalmış Simalarından Doktor İshak Sükûtî (1868-1902)", *Tarihçiliğe Adanmış Bir Ömür, Prof. Dr. Nejat Göyünç'e ARMAĞAN*, Selçuk Üniversitesi Matbaası, 2013, ss. 205-216.

KANSU, Aykut, *1908 Devrimi*, İletişim Yay., İstanbul 1995.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, TTK. Yay., Ankara 1996.

_____, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, TTK. Yay., Ankara 2007.

KARPAT, Kemal H., "I. Meşrutiyet Dönemi ve II. Abdülhamid'in Saltanatı", *Genel Türk Tarihi*, C. VII, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002.

_____, *İslâm'ın Siyasallaşması*, çev. Şiar Yalçın, Timaş Yay., İstanbul 2017.

KEDDİE, Nikki, *Cemaleddin Efgani-Siyasi Hayatı*, Çev. Alaeddin Yalçınkaya, Bedir Yay., İstanbul 1997.

KEDOURİE, Elie, *Arabic Political Memoirs and Other Studies*, Frank Cass and Company Limited, Abingdon 1974.

KISAKÜREK, Necip Fazıl, *Batı Tefekkürü ve İslâm Tasavvufu*, Büyük Doğu Yay., İstanbul 1991.

KODAMAN, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, TTK Yay., Ankara 1991.

KOLEKTİF, *Sultan İkinci Abdülhamid Han Hakkında Meşhurların İtirafı*, Haz. Yavuzhanlı Osmanoğlu, Hamidiye Kitaplığı Yay., İstanbul 2015.

KOLOĞLU, Orhan, “Reval’de Osmanlı Devleti Gerçekten Paylaşıldı mı?”, *Tarih ve Toplum Dergisi*, S. 24, Aralık, İstanbul 1985.

_____, *Abdülhamid Gerçeği*, Gür Yay., İstanbul 1987.

_____, *İttihatçılar ve Masonlar*, Pozitif Yay., İstanbul 2012.

KÖPRÜLÜ, Fuad “Bayrak”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. V, İstanbul, 1992, ss. 247-254.

KURAN, Ahmed Bedevi, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2012.

LACOVELLA, Angelo, *Gönye ve Hilal, İttihad-Terakki ve Masonluk*, Çev. Tülin Altınova, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1998.

LAYİKTEZ, Celil, *Türkiye’de Masonluk Tarihi*, C. I, Yenilik Yay., İstanbul 1999.

_____, “Sorular Yanıtlar”, *Tesviye Dergisi*, Hür ve Kabul Edilmiş Masonlar Büyük Locasının Resmi Yay. Org., S. 63, Nisan 2005.

_____, “Freemasonry in the Islamic World”, *Rising Point*, C. IX, S. I, Özel Baskı, Kış 2007.

LEWIS, Bernard, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Çev. Boğaç Turna, Arkadaş Yay., Ankara 2015.

LOCCİ, Emanuela, “İtalya ve Türkiye Arasındaki İlişkilerde Emanuele Carasso”, *Mimar Sinan Dergisi*, Çev. Umut Turan, Yenilik Yay., S. 160, İstanbul 2013.

MACAULAY, B. Thomas, *Minute on Indian Education*, J. Clive (der.), Selected Writings, IL: University of Chicago Press, Chicago 1972.

MARDİN, Şerif, *Türkiye’de Din ve Siyaset*, İletişim Yay., İstanbul 1991.

- _____, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yay., İstanbul 2006.
- _____, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yay., İstanbul 2014.
- _____, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yay., İstanbul 2015.
- MERİÇ, Cemil, *Bu Ülke*, İletişim Yay., İstanbul 2017.
- OCAK, Ahmet Yaşar, *Selçuklular, Osmanlılar ve İslâm*, Timaş Yay., İstanbul 2017.
- ORTAYLI, İlber, *İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, A.Ü. SNF. Yay., Ankara 1981,
- _____, *Osmanlı Barışı*, Timaş Yay., İstanbul 2007.
- _____, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Timaş Yay., İstanbul 2016.
- ÖRENÇ, Ali Fuat, *Yakın Çağ Tarihi(1789-1918)*, Atı Yay., İstanbul 2016.
- ÖZCAN, Azmi, “Sultan Abdülhamid”, *Türkler*, C. XII, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002.
- _____, “Masonluk”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. XXVIII, 2003, ss. 95-99.
- ÖZDEMİR, Hakan, *Abdülhamid’i Deviren Kurşun*, Timaş Yay., İstanbul 2014.
- ÖZDEN, Mustafa, *2. Meşrutiyet’in İlanı Öncesi ve Sonrası*, Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı Yay., İstanbul 2000.
- ÖZDOĞAN, Berka, “Birey, Toplum ve Ruh Sağlığı”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, C. IX, S. 1, 1993, ss. 301-304.
- ÖZTÜRK, Mustafa, “Arap Ülkelerinde Osmanlı İdaresi”, *History Studies /Middle East Special Issue*, 2010, ss. 325-351.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, “Dönme”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Yay., İstanbul 1946.

- RAMSAUR, E. Edmondson, *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, Çev. Nuran Yavuz, Pozitif Yay., İstanbul 2007.
- RİCAUT, Paul, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Hâlihazırının Tarihi (XVII. Yüzyıl)*, TTK Yay., Ankara 2012.
- SAİD, Edward, *Şarkiyatçılık, Batı'nın Şark Anlayışları*, Çev. Berna Ülner, Metis Yay., İstanbul 2003.
- SANDALCI, Mert, *Feyz-i Sıbyan'dan Işık'a Feyziye Mektepleri*, Feyziye Mektepleri Vakfı Yay., İstanbul 2005.
- SAYDAM, Abdullah, "Tanzimat Devri Reformları", *Türkler Ansiklopedisi*, C. XII, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, ss. 1325-1365.
- SERTOĞLU, Midhat, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, C. VI, TTK. Yay., Ankara 2011.
- SHAW, Stanford J. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Geleneksel Reformdan Modern Reforma Geçiş: Sultan III. Selim ve Sultan II. Mahmud Dönemleri", *Türkler Ansiklopedisi*, C. XII, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, ss. 1000-1031.
- SİMMELE, Georg, *Bireysellik ve Kültür*, Çev. Tuncay Birkan, Metis Yay., İstanbul 2009.
- SOYSAL, İlhami, *Dünyada ve Türkiye'de Masonluk ve Masonlar*, Derin Yay., İstanbul 2010.
- Sömürgecilik Tarihi (Afrika-Asya)*, Haz. Prof. Dr. Azmi Özcan, T.C. Anadolu Üniversitesi Yay., No: 3120, 1. Baskı, Eskişehir, Ağustos, 2014.
- SUNGU, İhsan, *Tanzimat ve Yeni Osmanlılar*, Maarif Vekaleti Yay., İstanbul 1940.
- Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslâm*, Kostantiniyye Hikmet Matbaası Yay., C. II, İstanbul 1908.
- ŞİNNAVİ, Fehmi, *Hilafet: Modern Arap Düşüncesinin Eleştirisi*, Çev. Sadık Ömeroğlu, İnsan Yay., İstanbul 1995.
- TALAY, Aydın, *Eserleri ve Hizmetleriyle II. Abdülhamid*, Armoni Yay., İstanbul 2007.

- TEPEDELENLİOĞLU, Nizamettin Nazif, *Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı İmparatorluğunda Komitacılar*, Toker Yay., İstanbul 1992.
- TOYNBEE, Arnold, *Medeniyet Yargılanıyor*, Çev. Ufuk Uyan, İşaret Yay., İstanbul 1988.
- TÖRELİ, Türkmen, *İttihat Terakki'nin Gizli Propaganda Faliyetleri ve Abdülhamid*, Kripto Yay., Ankara 2012.
- TUNAYA, T. Zafer, *Türkiye'de Siyasi Partiler, İkinci Meşrutiyet Dönemi*, C. III, Hürriyet Vakfı Yay., c. I, İstanbul 1988.
- _____, *Türkiye'de Siyasi Partiler - Bir Çağın Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, C. III, Hürriyet Vakfı Yay., c. III, İstanbul 1989.
- _____, *Hürriyet'in İlanı*, Yenigün Yay., İstanbul 1998.
- TUNÇAY, Mete, "Jön Türkler, Farmasonlar ve Yahudiler", *Birikim Dergisi*, S. 45, 1978, ss. 52-53.
- TURAN, İlter, *Osmanlı İmparatorluğunun Son Döneminde Öğrenci Siyasal Faaliyeti*, İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası, C. 29, Eylül 1970.
- TÜRKMEN, Zekeriya, *Osmanlı Meşrutiyetinde Ordu-Siyaset Çatışması*, İrfan Yay., İstanbul 1999.
- UÇMAN, Abdullah "Mizancı Murad", *DİA*, C. XXX, İstanbul, 2005, ss. 214-216.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yay., İstanbul 1979.
- YALÇINKAYA, Mehmet Alaaddin, "XVIII. Yüzyıl: Islahat, Değişim ve Diplomasi Dönemi (1703-1789)", *Türkler Ansiklopedisi*, C. XII, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, ss. 762-822.
- YILDIRIM, Yılmaz, *Osmanlı Modernleşmesi ve Sivil Toplum*, Tezkire Yay., İstanbul 2017.
- YILDIZ, Gültekin, *Osmanlı Askeri Tarihi*, Timaş Yay., İstanbul 2017.

ZEYREK, Suat, "II. Meşrutiyet'in İlanı Üzerine Bazı Düşünceler: Darbe mi? Devrim mi?" *OTAM*, 2012, ss. 201-228.

ZORLU, Ilgaz, *Evet, Ben Selanikliyim: Türkiye Sabetaycılığı Üstüne Makaleler*, Belge Yay., İstanbul 1988.

F) Ansiklopediler ve Sözlükler

DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedi Lügat*, 24. Baskı, Ankara 2007.

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.

MARSCHALL, Gordon, *Sosyoloji Sözlüğü*, çev. Osman Akınhay ve Derya Kömürcü I. Baskı, Bilim ve Sanat Yay., Ankara 1999.

Milliyet Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, C. XXIV, Milliyet Gazetesi Yay., c. I, İstanbul 1986.

SERİNSU, A. Nedim, *Dini Terimler Sözlüğü*, MEB. Din Öğretimi Gn. Müdürlüğü Yay., Ankara 2009.

ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kâmûs-ı Türki*, Çağrı Yay., İstanbul 1996.

Türkler Ansiklopedisi, haz. Hasan Celal Güzel vd., Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002.

YEĞİN, Abdullah, *Osmanlıca-Türkçe Lügat*, Hizmet Vakfı Yay., İstanbul 1978.

G) Fotoğraflar

1- Kitap ve Koleksiyon

İsa Akbaş Koleksiyonu.

KUTLU, Sacit, *Didârı-ı Hürriyet, Kartpostallarla İkinci Meşrutiyet 1908-1913*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2008.

2- İnternet Kaynakları

<http://www.arnavuthaber.com/muffit-yuksel-ittihatcilarin-tarihi-yanlisi.html>

<https://www.beyzatarih.com/ansiklopedi/ittihat-ve-terakki-cemiyeti>

<http://www.biyografya.com/biyografi/8551>

<https://i.pinimg.com/originals/3e/90/b9/3e90b96a7e91ddd40e9ecd41616bd8e9.jpg>

<http://www.istanbultarih.com/galeri/ne-sehid-ne-gazi-resneli-niyazi.html?sayfa=5#res>

<https://journals.openedition.org/ceb/1192>

<http://www.turkeyswar.com/prelude/committee/>

<https://www.turkiyegazetesi.com.tr/yazarlar/prof-dr-ekrem-bugra-ekinci/598389.aspx>

<https://twitter.com/karbogazitarih/status/1033121088199421952>

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/c/cd/Emmanuel_Carasso-2.jpg

<http://wowturkey.com/forum/viewtopic.php?t=78561>

<http://www.wikizeroo.net/index.php?q=aHR0cHM6Ly91cGxvYWQud2lraW1lZGlhLm9yZy93aWtpcGVkaWEvY29tbW9ucy8wLzA4L0FiZHVsbGFoX0RzY2hld2RldC5qcGc>

<http://www.wikizeroo.net/index.php?q=aHR0cHM6Ly91cGxvYWQud2lraW1lZGlhLm9yZy93aWtpcGVkaWEvY29tbW9ucy8xLzE0L0V0dG9yZV9GZXJvYXJpLmpwZw>

<http://www.wikizeroo.net/index.php?q=aHR0cHM6Ly91cGxvYWQud2lraW1lZGlhLm9yZy93aWtpcGVkaWEvY29tbW9ucy8xLzExL1vdW5nX1R1cmtzZmlzc3Rjb25ncmVzcy5qcGc>

<http://www.wikizeroo.net/index.php?q=aHR0cHM6Ly91cGxvYWQud2lraW1lZGllhLm9yZy93aWtpcGVkaWEvY29tbW9ucy81LzU5L0JhaGFIZGRpbl9TaGFraXIucG5n>

<http://www.wikizeroo.net/index.php?q=aHR0cHM6Ly91cGxvYWQud2lraW1lZGllhLm9yZy93aWtpcGVkaWEvY29tbW9ucy82LzYwL01laG1lZF9DYXZpZF9CZXkuSIBH>

<http://www.wikizeroo.net/index.php?q=aHR0cHM6Ly91cGxvYWQud2lraW1lZGllhLm9yZy93aWtpcGVkaWEvY29tbW9ucy80LzRiL1RhbGFhdC5qcGc>

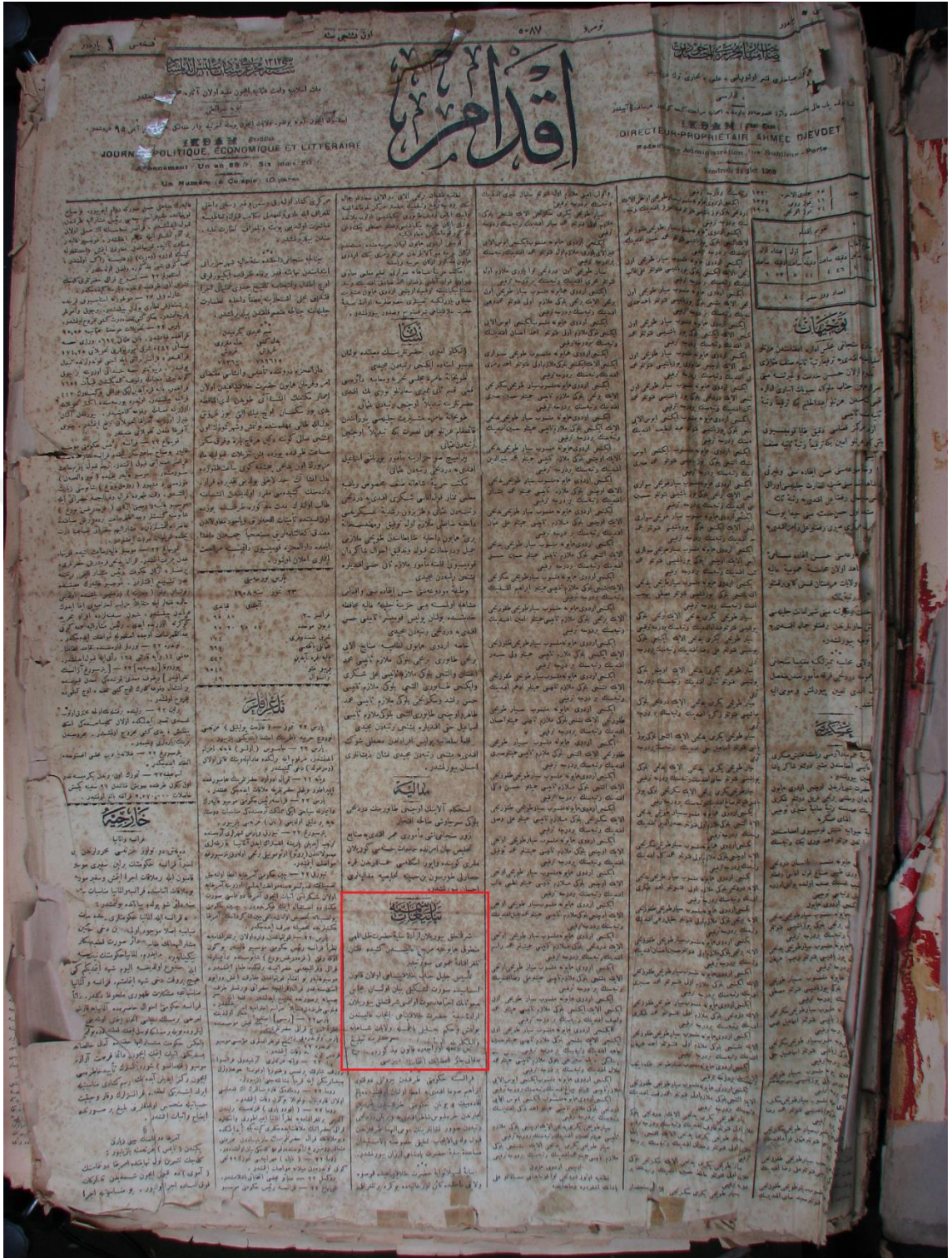
EKLER

836

İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin amblemi

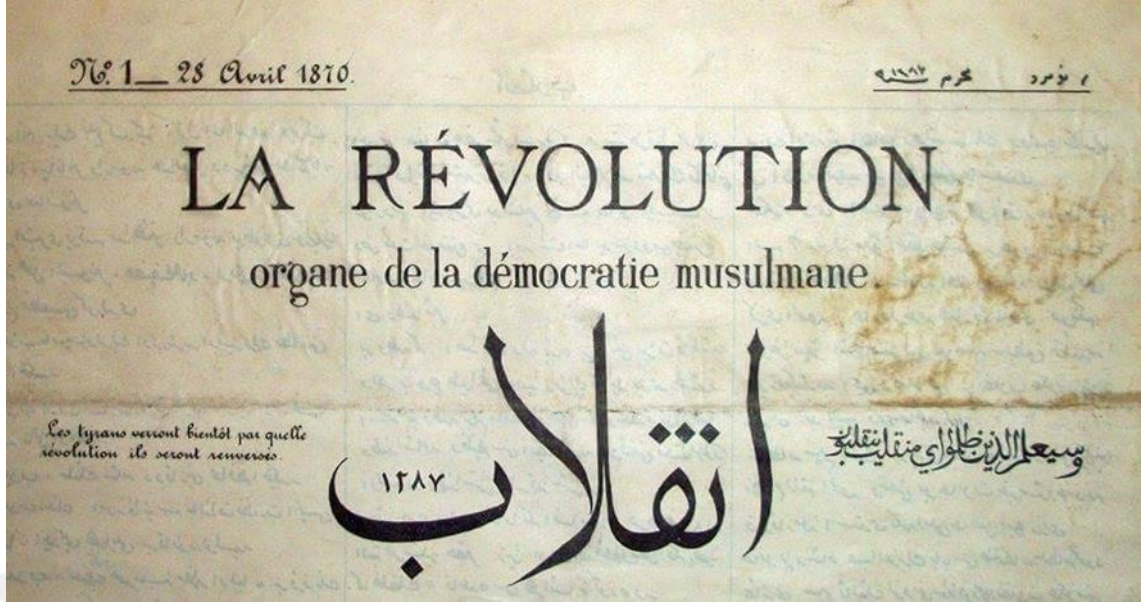
⁸³⁶ <https://www.beyzarih.com/ansiklopedi/ittihat-ve-terakki-cemiyeti>, 24 Aralık 2018.

Meşrutiyet'in, gazetelerin "Tebliğat-ı Resmîye" sütunlarında neşr ve ilan edilmesi: "Te'sis-i celil-i cenab-ı hilafet-penahi olan Kanun- Esasi'de sûret-i teşkili beyan olunan Meclis-i Mebusan'ın içtimaa davet olunması şeref-müteallik buyruvlan trade-i seniyye-i hazret-i hilafetpenahi icab-ı alisinden bulunmuş ve hük-m-i celili bi'l-cümle vilayat-ı şahane...", İkdam, Sayı 5087 (24.7.1908).

Sacit Kutlu, *Didar-ı Hürriyet, Kartpostallarla İkinci Meşrutiyet 1908-1913*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2008, s. 18.

Yeni Osmanlıların Revolution İnkılab gazetesinin başlığı; Demokrat Müslümanlar Organı. Başlığın sağ tarafında yazılı Şuara 227. ayetin sonu: “*Ve se ya'lemullezıne zalemü eyye munkalebin yenkalibûn*” Sultan Abdulhamid hanı kasederek, “Zulmedenler hangi akıbeta uğrayacaklarını göreceklerdir” tehditi. Sol tarafta fransızcası yazmaktadır.

Ali Süâvi - Hüseyin Avni Paşa.

İçtihad, no:8, Kahire, 1908, s. 294, 295.

Ahmed Rıza Bey
Kutlu, *a.g.e.*, s. 90; İsa Akbaş Koleksiyonu.

Mizancı Murad

Kutlu, *a.g.e.*, s. 91; İsa Akbaş Koleksiyonu.

837

İbrahim Temo

838

Abdullah Cevdet

⁸³⁷ <http://www.biyografya.com/biyografi/8551>, 24 Aralık 2018.

⁸³⁸ <http://www.wikizeroo.net/index.php?q=aHR0cHM6Ly91cGxvYWQud2lraW1lZGlhLm9yZy93aWtpcGVkaWEvY29tbW9ucy8wLzA4L0FiZHVsbGFoX0RzY2hld2RldC5qcGc>, 24 Aralık 2018.

Prens Sabahaddin Bey'in babası Mahmud Celaleddin Paşa.

Kutlu, *a.g.e.*, s. 94.

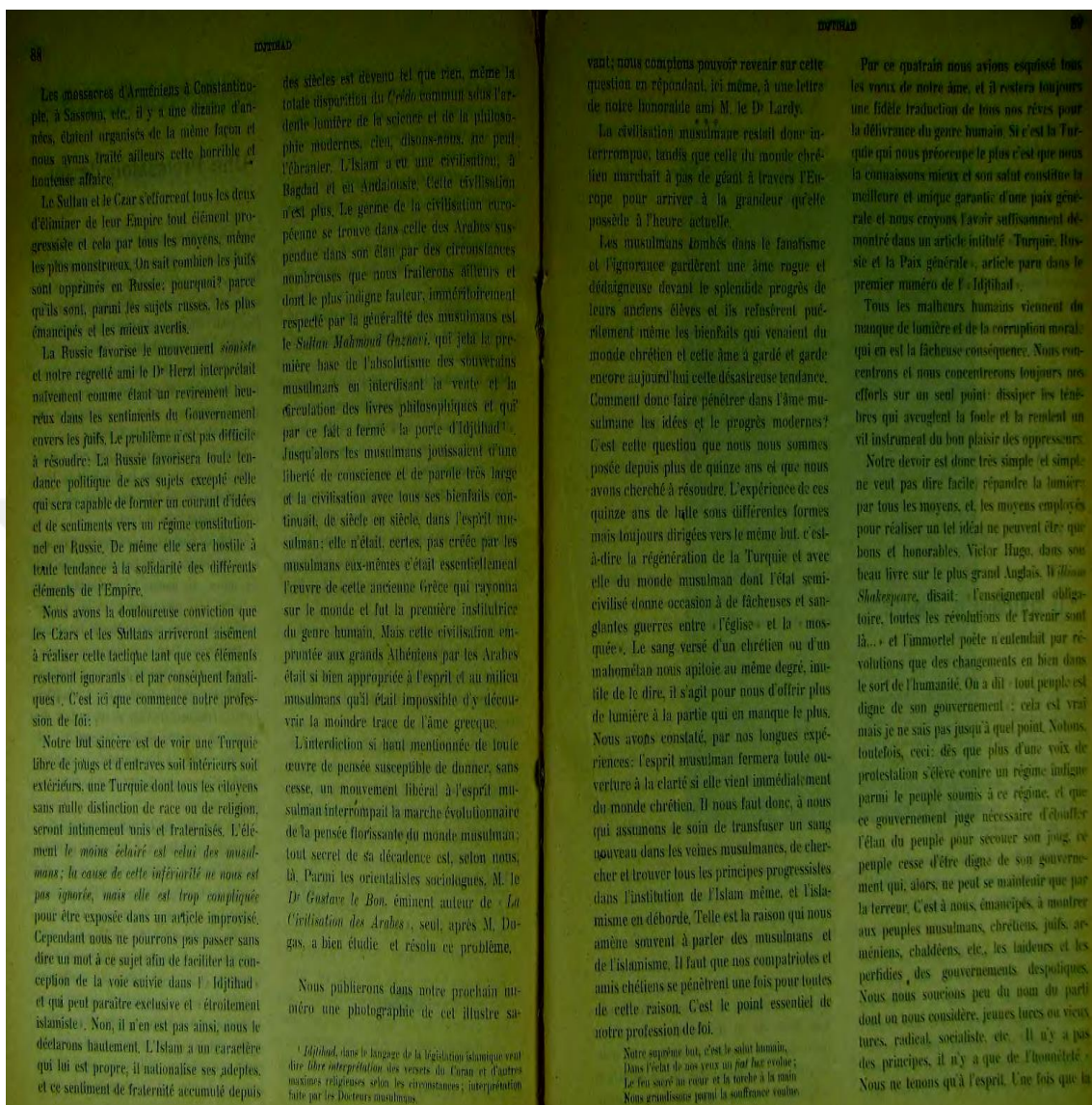

Prens Sabahaddin, 1899 yılında, Kutlu, *a.g.e.*, s. 95.

Osmanlı Grubu: Ayakta soldan birinci Dr. İshak Sükûti, üçüncü Tunalı Hilmi, dördüncü Dr. Akil Muhtar (Özden) beşinci Mithat Şükrü (Bleda).

Kutlu, *a.g.e.*, s. 93.

“...Uzun tecrübelerimizle biz Müslüman kafasının doğrudan doğruya Hristiyan âleminden geldiği takdirde aydınlığa bütün girişleri kapayacağını müşahade etmiş bulunuyoruz. Binaenaleyh bizler, Müslüman damarlarına yeni bir kan nakletme görevini üzerlerine alan bizler, islâmiyette çok miktarda bulunan terakkiperver prensipleri arayıp bulmalıyız...”
Abdullah Cevdet, “Une Profession de Foi”, *İçtihad*, no. 6, Mayıs 1905. s. 89.

839

İtalyan Masonluğunun Büyük Üstatlarından Ettore Ferrari. Mason Kardeşleri uyandırmak üzere, İstanbul ve Selanik'i 1900 yılının Eylül ayında ziyaret etmişti.

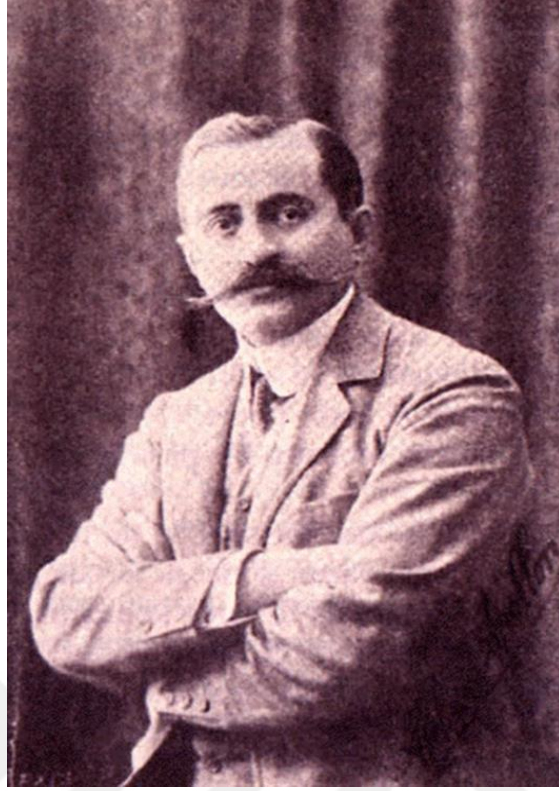

840

Jön Türk Kongresi – Paris 1902

⁸³⁹ <http://www.wikizeroo.net/index.php?q=aHR0cHM6Ly91cGxvYWQud2lraW1lZGhhLm9yZy93aWtpcGVkaWEvY29tbW9ucy8xLzE0L0V0dG9yZV9GZXJyYXJpLmpwZw>, 24 Aralık 2018.

⁸⁴⁰ <http://www.wikizeroo.net/index.php?q=aHR0cHM6Ly91cGxvYWQud2lraW1lZGhhLm9yZy93aWtpcGVkaWEvY29tbW9ucy8xLzExL1lvdW5nX1RlcmtzZmlyc3Rjb25ncmVzcy5qcGc>, 24 Aralık 2018.

841

Bahaeddin Şakir

842

Dr Nazim bey, le « missionnaire » des idées libérales
en Asie-Mineure. — *Phot. Lours.*

Dr. Nazim

⁸⁴¹ <http://www.wikizeroo.net/index.php?q=aHR0cHM6Ly91cGxvYWQud2lraW1lZGlhLm9yZy93aWtpcGVkaWEvY29tbW9ucy81LzU5L0JhaGFIZGRpb19TaGFraXlucG5n>, 24 Aralık 2018.

⁸⁴² <https://i.pinimg.com/originals/3e/90/b9/3e90b96a7e91ddd40e9ecd41616bd8e9.jpg>, 24 Aralık 2018.

843 Mektebi Tıbbiye

844

843 <http://wowturkey.com/forum/viewtopic.php?t=78561>, 24 Aralık 2018.

844 <https://www.turkiyegazetesi.com.tr/yazarlar/prof-dr-ekrem-bugra-ekinci/598389.aspx>, 24 Aralık 2018.

Oturular soldan sağı: Ahmed Rıza, Hidiv ailesinden Mısırlı Fazıl Paşa, Ahmed Saip Bey, ayaktağiler solda Dr. Nazım Bey, sağıda Samipaşazade Sezai Bey, Kutlu, *a.g.e.*, s. 96; İsa Akbaş Koleksiyonu.

845

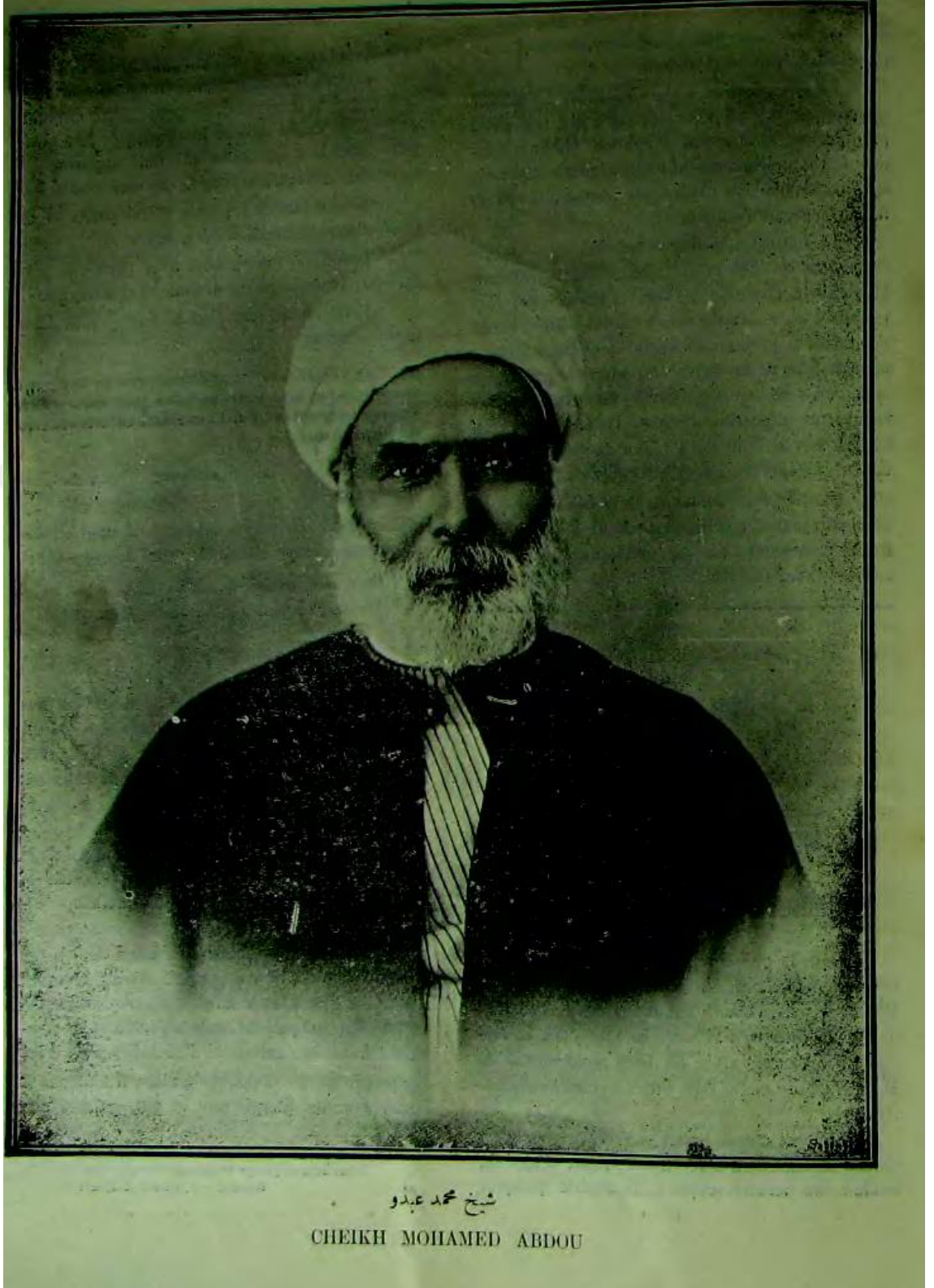
Osmanlı İttihad ve Terakki erkânı

⁸⁴⁵ <http://www.turkeyswar.com/prelude/committee/>, 24 Aralık 2018.

Cavit Bey

⁸⁴⁶<http://www.wikizeroo.net/index.php?q=aHR0cHM6Ly91cGxvYWQud2lraW1lZGhhLm9yZy93aWtpcGVkaWEvY29tbW9ucy82LzYwL01laG1lZF9DYXZpZF9CZXkuSIBH>, 24 Aralık 2018.

Jön Türkler üzerinde büyük etki bırakan ölümünden sonra da onlar tarafından saygıyla anılan, Arap dünyasında **modernist** hareketin öncüsü Muhammed Abduh. *İçtihad*, no. 6, 2 Aralık 1905.

Emanuel Carosso (Karasu)

⁸⁴⁷ https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/c/cd/Emmanuel_Carosso-2.jpg, 24 Aralık 2018.

848

Talat Bey

⁸⁴⁸<http://www.wikizeroo.net/index.php?q=aHR0cHM6Ly91cGxvYWQud2lraW1lZGhhLm9yZy93aWtpcGVkaWEvY29tbW9ucy80LzRiL1RhbGFhdC5qcGc>, 24 Aralık 2018.

849

Şehid Şemsi Paşa

⁸⁴⁹ <http://www.arnavuthaber.com/mufit-yuksel-ittihatcilarin-tarihi-yanlisi.html>, 24 Aralık 2018.

Sağda, Şemsi Paşa'yı vuran Mülazım Atıf Efendi ve Topçu Mülazım Salim Efendi

Kutlu, *a.g.e.*, s. 111.

Resneli Niyazi

Başlığında "Vatan Fedaisi" yazıyor, Kutlu, *a.g.e.*, s. 110; İsa Akbaş Koleksiyonu.

Üstte: İsyanı bastırmak üzere İzmir'den Selanik'e sevk edilen Redif Fırkaları "Hürriyetçi"lere katıldıktan sonra. Altta ortada oturan Ohri Milli Alayı Kumandanı Eyüp Sabri Bey ve maiyeti Erkânı.

Üstte: Manastr “Hürriyet” Fedaileri’nin şehre girişi. Altta: Enver Bey’in Selanik’e gelişi.

Göğüslerindeki kurdelelerde yağlı boya ile meşrutiyet sloganları yazılı komite üyeleri Edirne açık hava gazinosunda ağırlandırken. Kutlu, *a.g.e.*, s. 131.

Cumhuriyet döneminde Mustafa Kemal'e suikast iddiasıyla yargılanıp idam edilen, ittihatçı Abdülkadir Bey Galatasaray'da bir Meşrutiyet mitinginde konuşuyor. Kutlu, *a.g.e.*, s. 126.

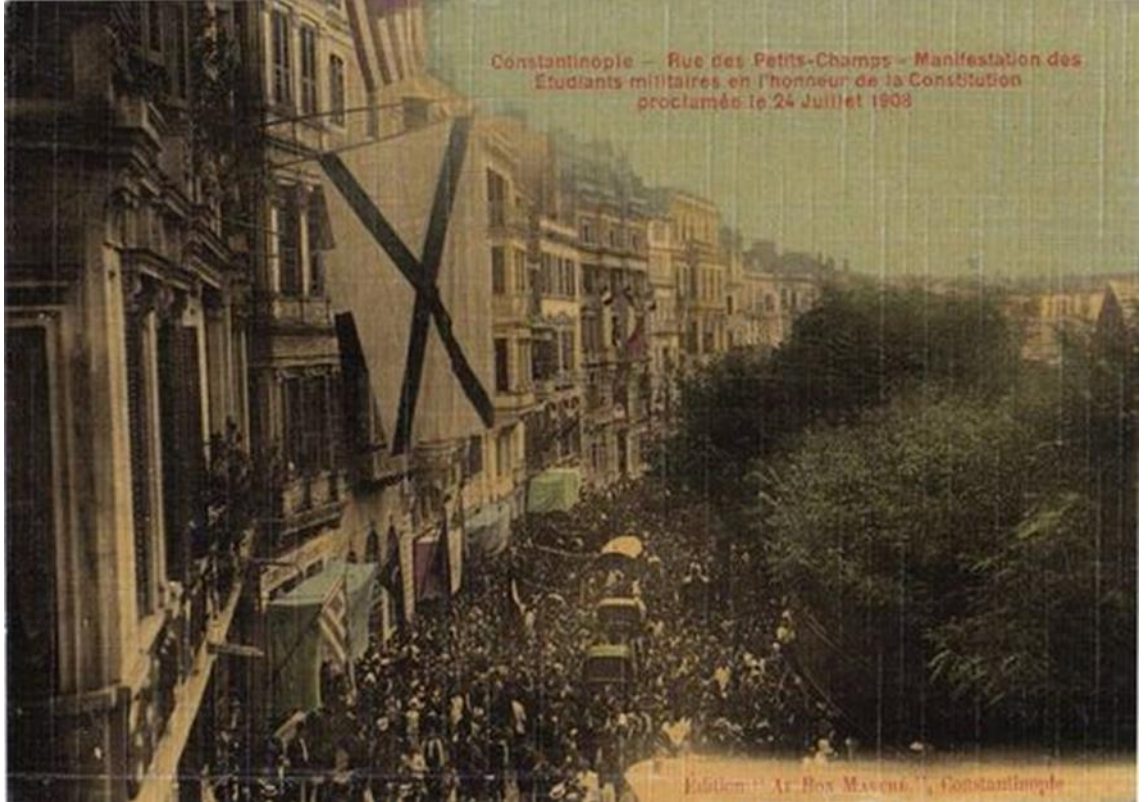
Meşrutiyetin ilk günlerinde, Osmanlı, Yunan, Fransız, İtalyan vb. bayraklarla süslenmiş Beyoğlu. Kutlu, *a.g.e.*, s. 128.

“Hürriyet”in ilanını takiben eski kartpostalların üzerine meşrutiyet ile ilgili sloganların süsarı edildiği kartpostallardan bir tanesi. Bayrakta üstte sağdan sola: Nizam, Adalet, Usül; aşağıda sağda: Yaşasın Kanun-ı Esasi yazıyor. Kutlu, *a.g.e.*, s. 135.

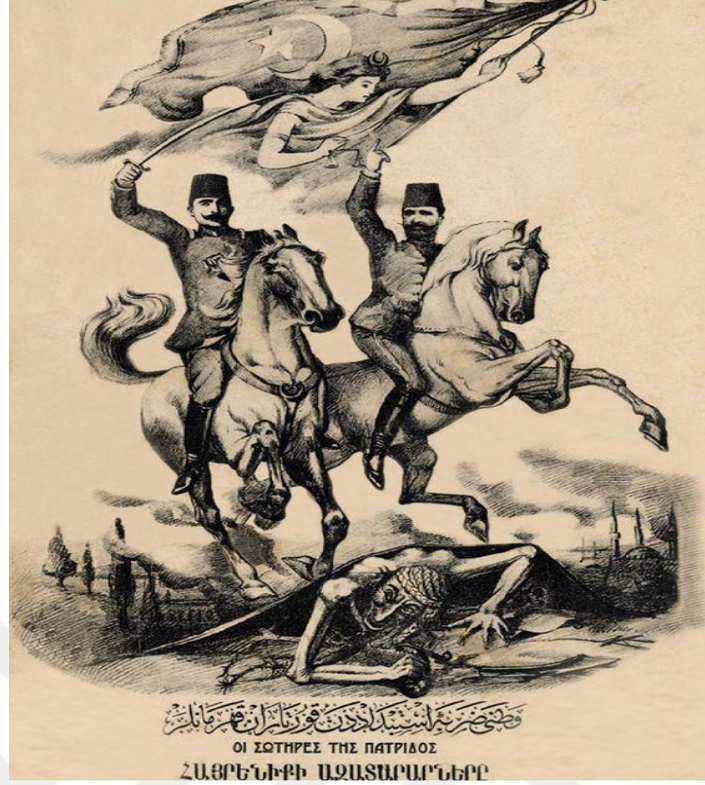

Ohri Milli Taburu Kumandanı Niyazi Bey ve “Rehber-i Hürriyet” adı verilen geyiği. Kutlu, *a.g.e.*, s. 145.

Tepebaşı'nda Meşrutiyet Kutlamaları

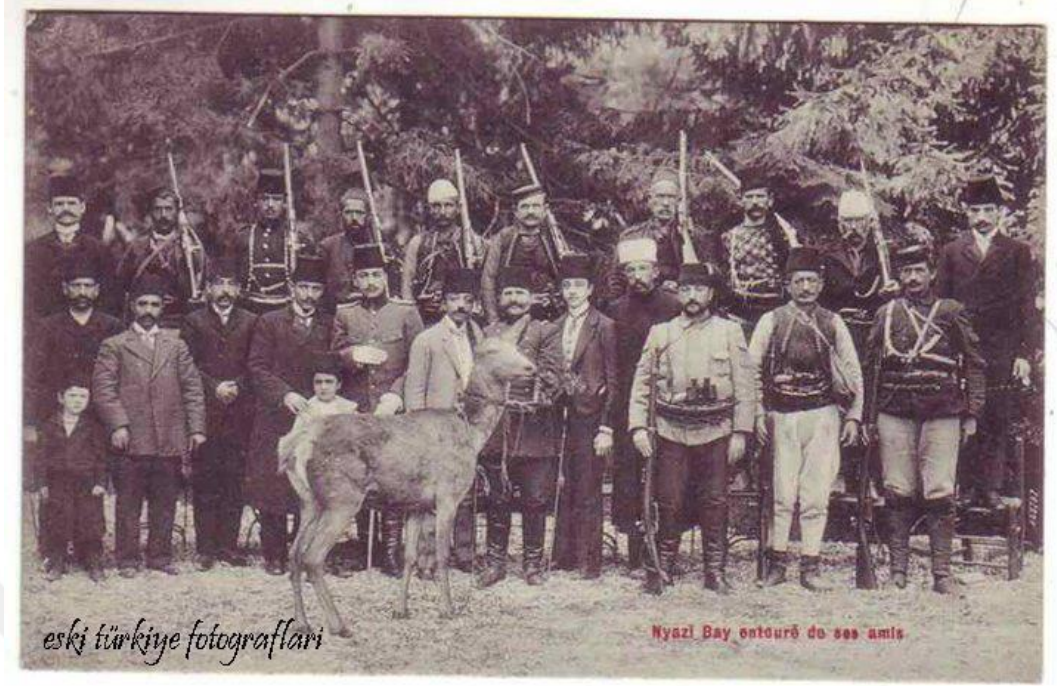
Kutlu, *a.g.e.*, s. 126.

Kutlu, *a.g.e.*, s.149.

850

Ortada Sultan Abdülhamid Han, iki yanında Enver ve Niyazi. İlk günlerin acelesi yüzünden, resimler Enver'e ve Niyazi'ye ait değil. Propagandalarda Enver Bey öne çıkarılmaya çalışılmaktaydı.

⁸⁵⁰ <http://www.istanbultarih.com/galeri/ne-sehid-ne-gazi-resneli-niyazi.html?sayfa=5#res>, 24 Aralık 2018.

Niyazi Bey, Resne dağlarında ehlileştirildiği geyiğin Allah tarafından yoluna çıkartıldığına inanıyordu. Kutlu, *a.g.e.*, s.145.

851

Resneli Niyazi Bey taburu ve Leskovik çetesi reisleri. Ayakta ortada uzun sakallı Çirçis

⁸⁵¹ <https://twitter.com/karbogazitarikh/status/1033121088199421952>, 24 Aralık 2018.

852

Bulgar çete reisi Yane Sandanski

⁸⁵² <https://journals.openedition.org/ceb/1192>, 24 Aralık 2018.

Makedonya'da "düze inen" Arnavut çete reislerinden Çirçis ve onu karşılayan Adem Bey.

Kutlu, *a.g.e.*, s.118.

LETTRE DE TURQUIE

L'ORIGINE ET LES CAUSES DU MOUVEMENT CONSTITUTIONNEL

Conversation
avec Refik bey et le major Niazi

(De notre envoyé spécial)

Salonique, 15 août.

C'est Salonique qui a fait la révolution et qui a imposé sa loi à Constantinople et au sultan. C'est donc à Salonique que l'on peut dégager avec quelque précision le point de départ et les causes de cet événement qui modifie si profondément la Turquie et les conditions de la politique européenne. Certes, Salonique n'est plus la ville fiévreuse et délirante d'il y a quinze jours. Elle a repris son aspect de port levantin, morne et comme endormi dans la grande chaleur du jour, mais dont la population se réveille tous les soirs, et envahit les cafés de la marine où entre de toutes parts la brise de mer. L'animation n'y dépasse peut-être pas celle de tout autre port d'égale importance, mais on y rencontre, attablés parmi la foule des consommateurs, des hommes comme Niazi bey, le premier officier qui ait levé l'étendard de la révolte, son camarade Enver bey, ou encore le chef de bande bulgare Sandanski, lequel, en petit complet et chapeau mou, ressemble à quelque paisible propriétaire campagnard venu à la ville un jour de foire.

En somme, les principaux artisans de la révolution, y compris le comité central intérieur de Union et Progrès, sont en ce moment tous ici. Cela m'a grandement facilité l'enquête que je suis venu y faire. J'ai pu avoir notamment de longues conversations avec Refik bey et le major Niazi. On verra que ces deux interviews se complètent l'une l'autre. Tandis que la première renferme un exposé très net de la préparation du mouvement, la seconde montre de la façon la plus claire comment il a commencé et quels mobiles d'amour-propre national ont le plus puissamment entraîné l'élément militaire.

Refik ve Niyazi Beylerin 20 Ağustos 1908'de Paris gazetesi *LeTemps*'e verdikleri röportaj.

Quand il a eu terminé ce rapide historique, j'ai posé à Refik bey une question sur le rôle que, selon certains, la franc-maçonnerie aurait joué dans ces événements. Voici ce qu'il m'a répondu:

« Il est vrai que nous avons eu l'appui moral de la franc-maçonnerie, surtout de la franc-maçonnerie italienne. Il existe, à Salonique, plusieurs loges: la *Macedonia risorta* (la Macédoine ressuscitée), et la *Labor et Lux* qui dépendent du Grand Orient d'Italie; la *Veritas*, du Grand Orient de France, la *Perseveranza*, du Grand Orient d'Espagne, et la *Philippos*, du Grand Orient de Grèce, celle-ci ayant un but exclusivement nationaliste. A vrai dire, les deux premières, seules, nous ont vraiment servi. Elles ont été pour nous des refuges. Nous nous y réunissions comme maçons, car beaucoup d'entre nous font partie de la maçonnerie, mais en réalité pour nous organiser. De plus, nous avons pris une grande partie de nos adhérents dans ces loges qui, par le soin avec lequel elles faisaient leurs enquêtes, servaient ainsi de cribles à notre comité. On a eu, à Constantinople, de vagues soupçons sur le travail secret qui se faisait là. On a essayé en vain d'y faire admettre des policiers. Les loges eurent d'ailleurs recours au

Refik ve Niyazi Beylerin 20 Ağustos 1908'de Paris gazetesi *Le Temps*'e verdiği röportajdır: “Masonluğun desteğini ve özellikle İtalyan masonlarından ahlak, destek aldığımız doğrudur. (Selanik) İtalyan locaları - Makedonya Risorta ve Labor et Lux- Çok değerli hizmetler sağladı ve bizim için sığınak oldu. Orada Masonlar olarak tanışıyoruz, çünkü çoğumuzun Mason olduğu bir gerçektir. (...)”

ÖZGEÇMİŞ

Yasin Ersin, 10.07.1986 yılında Elazığ'da doğdu. İlk, orta ve lise öğrenimini Samsun'da tamamladı. Samsun 19 Mayıs Üniversitesi Mimari İç Tasarım bölümünden 2011 yılında, Eskişehir Anadolu Üniversitesi İşletme fakültesinden 2014 yılında, aynı üniversitenin Tarih bölümünden ise 2018 yılında mezun oldu. 2017 yılının başında Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans öğrenimine başladı. 2013 yılında Adalet Bakanlığı bünyesinde İstanbul Anadolu Adliye Sarayı'nda kadrolu kâtip olarak görev aldı. Ağır Ceza Terör Uzmanlık Mahkemeleri başta olmak üzere çeşitli birimlerde çalıştı. Evli ve bir çocuk babasıdır.

Sahip olduğu sertifikalar: St. Clements Üniversitesi Psikologlar Derneği Bilinç Analizi Sertifikası, 3D Studio Max Program Sertifikası, Adli Uzlaştırma-Arbuluculuk Sertifikası, Pedagojik Formasyon Sertifikası.

Bildiği Yabancı Diller: İngilizce (YÖKDİL:72,500)

E-Posta Adresi: yasinersintr@gmail.com

